

Eke mentén, csata nyomában

A mohácsi csata kutatásának
legújabb eredményei

New studies and insights
on the Battle of Mohács 1526

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 17

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
nemzetközi szerkesztőbizottság /
International Advisory Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, Ua)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus, Syr)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara, Ru)

EKE MENTÉN, CSATA NYOMÁBAN

A mohácsi csata kutatásának
legújabb eredményei

New studies and insights on the Battle
of Mohács 1526

Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére

Szerkesztők

Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla –
Galambos István – Türk Attila

BUDAPEST 2020

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

A kutatás és a kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program:
Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és Régészeti
Kutatócsoport [TUDFO/51757-1/2019/ITM]) projekt keretében valósult meg.

Borítóképek

Tömegsír és érmék: Janus Pannonius Múzeum

Terepfotó: Szabó Máté

Miniátúra: wikipédia

Olvasszerkesztő

Fehér Bence

© szerzők

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet

© Janus Pannonius Múzeum, Pécs

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-963-9987-73-9

HU-ISSN 2064-8162

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Magyar nyelvi lektorálás: Bertók Krisztina

Borítóterv: auri grafika

Kiadja:

Martin Opitz Kiadó – PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Janus Pannonius Múzeum –
Duna–Dráva Nemzeti Park Igazgatóság – Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület –
Hungari Dzsebedzsi Hagyományőrző Egyesület

Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

TARTALOM

Előszó.....	7
Szűcs József Mohács Város Díszpolgára kitüntetés átadóján elhangzott méltatása.....	9

A KÖRNYEZET

SUDÁR Balázs: A mohácsi náhíje és települései a 16–17. században	13
SUDÁR Balázs – VARGA Szabolcs: A mohácsi kistérség települései a 17. század utolsó negyedében.....	33
VÉGH András – B. SZABÓ János: A Mohács és Dánóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája.....	49

A CSATA

NÉGYESI Lajos: A mohácsi csatát megelőző katonai döntések	77
ORSÓS Julianna: A mohácsi csata Jozsef ha-Kohén ábrázolásában	85
KANÁSZ Viktor: Kanizsa és a mohácsi csata.....	93
BERTÓK Gábor – SZABÓ Máté – HARAMZA Márk – SZAJCSÁN Éva – SIMON Béla: Mohács 500 csatatérkutató program	107

„HONNI VITÉZ SEREGINK”

BERTÓK Gábor – HARAMZA Márk – NÉMETH Balázs: Lövedékek egy „mohácsi” csataterről.....	121
PÁNYA István – KÖNIG Frigyes: Adatok Mohács török kori erődítéseinek elhelyezkedéséhez....	143
BÉRES Sándor: Észrevételek az állatok hadászati szerepéről és a lovasság harcáról a mohácsi csata idején	157

A VERESÉG UTÁN

KOVALICZKY Gergely – NAGY Balázs: Népi ellenállás a csatavesztés után	169
FERKOV Jakab: Az oszmán megszállás megszűnése utáni etnikai viszonyok kialakulása a délkelet-baranyai térségben	179
POLGÁR Balázs: Történelmi csatatereken – Harsány-hegy (1687), Kismegyer (1809) és Segesvár (1849).....	189

EMLÉKEZET

MÁTÉ Gábor: A tájjal kapcsolatos népi emlékezet struktúrája és jelentősége a mohácsi csatatér kutatásában.....	209
GÖZSY Zoltán – VARGA Szabolcs: A mohácsi csata emlékezete Pesty Frigyes helynévgyűjtésében.....	223
HASANOVIC-KOLUTÁ CZ Andrea: Az 1526. évi mohácsi csata a mohácsiak emlékezetében	237

ELŐSZÓ

Közeledve a mohácsi csata ötszázadik évfordulójához, egyre erőteljesebben érzékelhető e sorsfordító történelmi esemény jelenléte a tudományos közgondolkodásban. Mi sem jelzi ezt jobban, mint hogy elkészült ez a kötet is, amelyet kezében tart az Olvasó.

A pécsi Janus Pannonius Múzeum (JPM) és a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (HIM) munkatársai 2009-ben kezdték meg az 1526-os mohácsi csata helyszínének kutatását azzal a céllal, hogy a sorsdöntő esemény 500. évfordulójára megvalósulhasson az összecsapás helyszínének pontos azonosítása, eseménysorának rekonstrukciója, és napfényre kerüljön a csatában elhunyt legalább 10–15 ezer keresztény, és feltehetően ennél kevesebb török katonára végső nyughelye.

A siker érdekében 2016-tól a JPM és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézete (PPKE RTI) és Térinformatikai Laboratóriuma (PPKE RTL) hivatalos együttműködés keretében bekapcsolódott a munkálatokba.

A 2018 őszén a projektben dolgozó önkéntesekből, múzeumi és egyetemi szakemberekből megalakult Mohács 500 kutatócsoport a munkát folytatva célul tűzte ki, hogy az eddigi és a várható eredményeit minél szélesebb körben ismertté téve rekonstruálja történelmünk sorsfordító csatáját, arcot adva az egykori hősöknek, hogy végre elfoglalhassák méltó helyüket nemzetünk emlékezetében. A projekt fő kutatási irányává a Detect Max Kft. szervezőmunkája és a pázmányos oktatók, valamint régészhallgatók segítségével a csataterület kutatás egyik alapvető módszere, a tömeges, szisztematikus fémkeresős kutatás és lelettérképezés vált. A terepi kutatás összesen kb. 2 km²-t érintett, miközben az eredetileg feltételezett átkutatandó terület legalább 4–6 km² volt. Eddig összesen mintegy 6500 fémleletet gyűjtöttünk össze, ezek közül 450–500-ra tehető a potenciális hadi leletek (ólom- és vaslövedékek, nyílhegyek, patkók, zablák, sarkantyúk, golyóöntő formák, kard-, buzogány-, illetve páncéltörődékek, egyéb fegyverleletek), valamint a csatához feltehetőleg kapcsolható egyéb leletek, pl. érmék, viseleti tárgyak stb.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem 2019-ben a téma kutatására támogatást nyert el az Innováci-

ós és Technológiai Minisztérium Tématerületi Kiválósági Program pályázatán a *Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása – Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és Régészeti Kutatócsoport* munkájában egy önálló Mohács-alprojekt megvalósítására. Így 2020-ban lehetőség nyílt a terület fontosabb részeinek magnetométeres felmérésére, valamint elindult a leletszóródási foltok és műszeres mérési eredmények ásatással történő ellenőrzésének előkészítése is. Az említett pályázat keretében valósult meg az eddig munka eredményeit méltó formában bemutató jelen kötet. A csata legfrissebb történelmi és régészeti kutatásait összefoglaló munka négy konferencia vonatkozó előadásainak kéziratából és további recens tanulmányokból állt össze: összesen tizenhat tanulmány, huszonhárom szerző tollából. A jelen kötet tehát több évtizedes adósságot törleszt, elsősorban az érdemben megindult modern terepi kutatások és feldolgozások eredményeinek ismertetésével.

2016. december 17-én, a 490. emlékévként zárásaként, *Mohács a magyar történelemben és hagyományokban* címmel konferencia került megrendezésre Mohácson. A szervezésben a mohácsi és a sátorhelyi önkormányzatok, valamint a mohácsi Városvédők és Városszépítők Egyesülete és a Török–Magyar Baráti Társaság mellett a Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület is részt vett. A nagy helyi érdeklődés előtt megtartott előadásokban többek között a csata írott forrásokban és az emlékezetben betöltött szerepét mutatták be az előadók. 2019. november 9-én, Egerben immár hetedik alkalommal rendezte meg a Hungari Dzsebedzsi Kulturális Hagyományörző és Sportegyesület, valamint a Dobó István Vármúzeum az *Élet a török hódoltságban (1526–1718)* című konferenciát. Az eseményen külön szekciók keretében vizsgálták elsősorban a mohácsi csata lokalizálásának lehetőségeit. 2018. december 7-én, majd egy évre rá, 2019. december 11-én, a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyen konferenciát tartottak: „*Hol sirjaink domborulnak*”. A *Mohácsi Nemzeti Emlékhely szerepe az emlékezet ápolásában* címmel, a Duna–Dráva Nemzeti Park szervezésében. E tudományos ülések alkalmat adtak a kutatás legújabb, folyamatosan frissülő

eredményeinek multidiszciplináris környezetben történő megvitatására, ami idővel egy árnyaltabb kép megalkotásának is alapjául szolgálhat az 1526-os mohácsi csatára vonatkozóan.

Ugyanakkor a témába vágó tanulmányok számának folyamatos, mondhatni rohamos bővülése mellett sem szabad továbbsiklanunk egy mindeddig elmulasztott kötelesség felett. Nevezetesen, hogy a tudományos kutatás nevében köszönetet mondjunk Szűcs Józsefnek, a csata elkötelezett kutatójának azért a három évtizedes munkájáért, amellyel a mohácsi csatához kapcsolódó ismereteinket gazdagította. A hosszú évek során folytatott terepbejárásával olyan helyismeretre tett szert, amellyel korának régészei sem rendelkeztek. Nem csoda, hogy számos lelőhelyre, így a tömegsírokhoz is ő vezette el

Papp László és Kiss Attila régészeket. Szűcs József munkássága a kutatói attitűd egy rendkívül fontos szegmensére hívja fel a figyelmet. Soha nem az elismerésért járta a történelmi megismerés hosszú zarándokútját, nem kapott és nem is várt ezért fizetséget. A keresés izgalma és a találás öröme hajtotta. Saját megfogalmazása szerint: *„Öröme ebben csak annak van, akit belülről ösztönöz valami. Akit nem bottal kergetnek utána, mint a rossz vadászkutyát a nyúl után, és nem a pénzért megy ki vasárnap, meg Karácsony másnapján a pusztába.”*

A kötetben olvasható tanulmányok részint olyan kérdéskörök továbbgondolását jelentik, amelyekben meghatározók e hosszú, kitartó gyűjtőmunka eredményei. Ezen gondolatokkal ajánljuk a kötetet a tisztelt Olvasó figyelmébe!

Budapest–Mohács 2020. május

A szerkesztők

SZÜCS JÓZSEF
MOHÁCS VÁROS DÍSZPOLGÁRA KITÜNTETÉS ÁTADÓJÁN
ELHANGZOTT MÉLTATÁSA

1927-ben született. Már nagyon korán, fiatalon elkötelezte magát a mohácsi csatatér kutatása mellett. Az Ete Jánostól szerzett és önképzés útján bővített ismeretei révén idővel mind jelentősebb tudásra tett szert e tárgy körben. Szinte minden év tavaszán és őszén, amikor a talaj már engedte, fürkésző szemmel járta a környék földjeit, a szántások nyomán előbukkanó leleteket térképein és feljegyzéseiben egyaránt rögzítette. Így kerülhetett sor az 1950-es évek végén, 1960 tavaszán arra, hogy addigi kutatási tapasztalatait megossza a Sátorhely közelében ásatásokat végző régészekkel, muzeológusokkal, köztük dr. Papp Lászlóval, dr. Kiss Attilával. Utóbbinak figyelmét ő hívta fel egy, az eke által kiforgatott lófejre, melynek nyomán hazánk egyik legnagyobb avar kori lelőhelyét sikerült feltárni...

Az 1960-as évek elején folyamatosan figyelemmel kísérte azokat a különféle kutatásokat, amelyek a mohácsi csatatér kutatásával voltak kapcsolatosak. Szücs József segítségével is sikerült dr. Papp Lászlónak megtalálnia azokat a tömegsíro-

kat, amelyek köré 1976-ban a jelenlegi emlékpark (ma már Nemzeti Emlékhely) létesült. A kutatások, továbbá a szenzáció hatására egész estét betöltő mozifilm készült „A csatatér” címmel. E dokumentarista alkotásban sok gondolat, felvetés hangzott el az akkor ötven éves Szücs Józseftől az addig eltelt három évtizedről, terveiről, a jövőről. „*Talán majd a fiaink lesznek azok, akik a mohácsi csata további részleteit feltárják...*” – jegyezte meg optimistán a film képkockáin. 1997. augusztus 29-én a Mohácsi Városszépítő és Városvédő Egyesület a Duna Irodaházban kiállítást szervezett Szücs József gyűjteményének anyagából „Amit kevesen láttak 1526-ban” címmel. Itt mutatták be azokat a jegyzeteket, térképeket, amelyeket maga készített a harctér kutatás nyomán, emellett a helyszínen talált tárgyak, tárgytöredékek is közönség elé kerültek. 2002-ben, október 18-án, 75. születésnapján a Baranya Megyei Önkormányzat Kulturális Bizottságától emléklapot kapott a csatatér kutatásában szerzett elévülhetetlen érdemeiért.

2008. augusztus 20.

Mohács Város Önkormányzata

A környezet

A MOHÁCSI NÁHÍJE ÉS TELEPÜLÉSEI A 16–17. SZÁZADBAN

SUDÁR BALÁZS*

A náhíje a török közigazgatás kisebb egysége, amelyre nem túlságosan sok figyelem jutott az oszmanisztikai kutatásokban.¹ Elsősorban adminisztrációs és adózási szempontból volt fontos, az oszmán társadalom vagy katonaság tekintetében nem bírt komolyabb jelentőséggel: névadó településén egyáltalán nem biztos, hogy törökök laktak – még az sem biztos, hogy megszállt területen feküdt –, és nem volt külön oszmán vezetője sem. A szandzsákok „építőköveiként” számítottak, ezért valamivel állandóbbnak tűnnek azoknál, ugyanakkor kisebb-nagyobb változások esetükben is gyakran előfordultak: egy-egy települést könnyen átsorolhattak egy másik igazgatási egységbe. Úgy tűnik, hogy a náhíjék nem feltétlenül alkottak zárt, földrajzilag jól körülhatárolható területet. Ennek okát nem tudjuk, talán a hódolatás folyamata lehetett erre kihatással.² Vizsgálatuk több szempontból is érdekes lehet. Egyfelől ezek képezik azt a területi keretet, amelyben az adózó falvakat összeírták, így azok – gyakran cseppet sem könnyű – azonosításához komoly segítséget jelentenek. Másfelől határváltozásaik azt a szemléletet tükrözik, ahogy az oszmánok az adóztatott területhez viszonyultak. Harmadrészt egy-egy náhíje viszonylag kicsi, a kutatás szempontjából jól „kezelhető” egységet képez, amelynek sokrétű vizsgálata a hódoltságkori településtörténet alakulására vethet fényt. Különösen fontos ezért a lehető legtöbb forrás összegyűjtése, hiszen e „pillanatfelvételek” egymás után helyezése már történeti folyamatok felvázolását is lehetővé teszi bizonyos keretek között, és nem mellesleg a rendelkezésre álló források felhasználhatóságáról is fontos tapasztalatokat nyerhetünk. Tanulmányomban egyetlen igazgatási egység, a

mohácsi náhíje történetét és településeit tekintem át az oszmán források tükrében.

Az oszmánok többféle összeírást készítettek az adóztatott területekről. Vizsgálatunkhoz az átfogó, teljes területre kiterjedő összeírásoknak két csoportját használhatjuk: a terület adózóképességének felmérésére (*mufasszal* vagy másképpen *tahrir defteri*) és a ténylegesen beszedett fejadó összegének rögzítésére szolgáló összeírásokét (*dzsizje defteri*). Ezek mellett időnként készültek defterek a rendkívüli adókról, szolgáltatásokról vagy másféle gazdasági egységekről, például a szultáni birtokokról is. A településhálózat szempontjából rendszertelen, de esetleg fontos adatokat közölnek a javadalombirtokokat rögzítő *tímár defterik* és az azok készítése közötti időben vezetett változási naplók (*tímár rúznámcseszik*). Ezeket az ismereteinket jól egészítik ki a késő középkori és a visszafoglalás utáni keresztény összeírások.

A mohácsi náhíjéről számos összeírással rendelkezünk, az elsőt 1546-ban, az utolsó ismert példányt pedig 1641-ben készítették. Ezek alapján jól látható, hogy a térséget az oszmánok az első pillanattól kezdve többé-kevésbé állandó egységként kezelték, amelynek a besorolása azonban változott. Kezdetben a mohácsi szandzsákhöz tartozott, amelynek azonban csak a neve származott innen, a központja mindig Pécsen volt. (Mohácson jó ideig még török erődítmény sem állt, azt csak az 1560-as évek elején építették fel.)³ A mohácsi szandzsákot, e hatalmas, az egész Dél-Dunántúlra kiterjedő igazgatási egységet azonban már a 16. században darabolni kezdték. Először a simontornyai (1545/46), majd a szekszárdi (1551–52) és a koppányi (1552) szandzsákot választották le róla, és valamikor 1554 után kissé megkurtították

* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. sudar.balazs@btk.mta.hu

¹ A tanulmány az NKFIH 108919/132475 számú pályázatának támogatásával készült.

² Számos szandzsák, és azokon belül a náhíjék változásai jól nyomon követhetőek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára honlapján megtalálható térképeken: <http://mnl.gov.hu/mnl/ol/terkepek>.

³ HEGYI 2007, 1187–1196.

a pécsváradi náhíjét is: területeinek keleti, Karasicán túli részeit Simontornyához csatolták. Forrásainkban 1549-től több-kevesebb rendszerességgel feltűnik a – nem teljesen világos helyzetű – siklósi szandzsák, és 1561-től vannak adataink a szekcsői bégekről. 1566 után pedig a nyugati területeket csatolták az újonnan felállított szigetvári szandzsákhoz.⁴

E változások során került át a mohácsi náhíje a szekcsői szandzsákba,⁵ amelynek létrejötte azonban nem ment minden bonyodalom nélkül. Annyi bizonyos, hogy az azt alkotó három náhíjét – Mohácsot, Szekcsőt és Baranyavárt – 1554-ben még a mohácsi szandzsákban írták össze, és 1560 nyarán a terület településeinek – köztük Mohácsnak – az ügyében még Dur Ali szekszárdi bég levelezett a szultáni udvarral, tehát ekkor még valószínűleg nem állt fenn a szandzsák. 1564-ben viszont már egy szultáni parancs szerint a térség összeírói azt állították, hogy a mohácsi kádi sérelmezte a szekcsői szandzsák megszüntét. Az ügy megoldását – a szandzsák létének kérdését – a szultán a budai pasára bízta.⁶ 1565 elején az újabb összeíró, Kászim továbbra is kérdésesnek látta a helyzetet, a szultán viszont döntött: a hadi út és a dunai út biztonsága érdekében a szandzsákot megtartotta, az összeírót pedig utasította a birtokok kiosztására.⁷ Májusban már Abdullah szandzsákbégnek kézbesítettek mozgósítási parancsot,⁸ és 1565–1566 tájékán elkészült az új szandzsák első összeírása is, ennek megfelelően a mohácsi szandzsák ugyanekkor felvett adódefterében már nem szerepelnek a Szekcsőhöz csatolt náhíjék.⁹ (Furcsa módon ekkor tehát a mohácsi náhíje nem a mohá-

csi szandzsák része volt: ez utóbbit csak az 1570-es évektől nevezték pécsi szandzsáknak.)

A szandzsák felállítására tehát 1560 és 1564 között került sor, oka pedig a Pécs és Szigetvár között egyre nagyobb erővel folyó, és az 1560-as évek elején egyre inkább a magyarok javára billenő párbaj lehetett.¹⁰ A mohácsi palánk felépítésének ötlete már 1559-ben felmerült, 1560 nyarán a szultáni tanács jóváhagyta a mohácsi flottabázis felállítását, az építkezések pedig az év őszén kezdődtek meg. Talán ekkortájt hozták létre a szandzsákot is, amely azonban láthatóan nem működött kellően sikeresen. Ezért merülhetett fel megszüntetésének a gondolata. A kérdés 1565-ben dőlt el, onnantól kezdve a szandzsák ténylegesen létezett. A mohácsi náhíjét tehát ebben az időben szakították el a mohácsi szandzsáktól, és lett az új szekcsői szandzsák része, hogy a hódoltsági időszak végéig ott is maradjon.

Magát a mohácsi náhíjét először 1545–1546-ban mérték fel,¹¹ erre az összeírásra alapult az 1549-ből ismert dzsizje-defter.¹² Ezt követte egy alaposabb lajstromba vétel 1552-ben,¹³ amelyre öt ismert fejadójegyzék (*dzsizje defteri*) támaszkodott, 1554-ben, 1570-ben, 1571-ben, 1582-ben és 1583-ban.¹⁴ Bár ezekben általában ritkán van eltérés az alapul szolgáló *mufasszal defterik*hez képest, most mégis találunk ilyeneket: a náhíje a jelek szerint lassan fejlődésnek indult. Az összeírás rendjét tekintve e sorozathoz kapcsolódik az újabb, 1565/66-ban elkészített részletes felmérés is, amely immár a szekcsői szandzsák keretei között taglalja a mohácsi náhíje adózóképességét.¹⁵ 1580-ban azután újabb

⁴ DÁVID 1982; DÁVID 2005, 237–250. (A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban)

⁵ A szandzsákról átfogó elemzés eddig nem készült, rövid, hibáktól sem mentes ismertetése: BILGE 2010, 211–212.

⁶ DÁVID–FODOR 2009, 174 (1564. október 21.).

⁷ DÁVID–FODOR 2009, 199 (1565. február 11.).

⁸ DÁVID–FODOR 2009, 272. Az 1568–1574 között a birodalom beglerbégjeiről és szandzsákbégjeiről vezetett listában már szerepelnek a szekcsői bégek. DÁVID 2005, 238.

⁹ Koppenhága, KDK, Cod. Turc. Roth V. 702, 311b–325b. A defter datálása bizonytalan: egészen biztosan Szigetvár eleste előtt kezdték meg a készítését, de egyértelmű, hogy csak annak elfoglalása után fejezték be. Az adódefter: ÖNB (Österreichische Nationalbibliothek) Mxt 606, 1b–18b. (A defter lapjai a kötés során felcserélődtek.)

¹⁰ SUDÁR 2017; HEGYI 2007. I. 78–82.

¹¹ BOA TTd (Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İstanbul, Tapu-tahrir defterleri) 441, 364–380.

¹² ÖNB Mxt 539.

¹³ BOA TTd 443, 311–335.

¹⁴ Az 1554. évi dzsizjedeftert (Mxt 529) Káldy-Nagy Gyula kiadta: KÁLDY-NAGY 1960, 65–69. Az 1570. évi defter: ÖNB Mxt 555, 6a–14b. (A lapok eredeti sorrendje a kötés során megbomlott.) Hibás átírása: VELICS–KAMMERER 1886, 393–410. Az 1571. évi defter: ÖNB Mxt 556, 6a–14b. (A lapok eredeti sorrendje a kötés során megbomlott.) Az 1582. és az 1583. évi defter: ÖNB Mxt 556., Mxt 587. Az utóbbit kiadta: VELICS–KAMMERER 1890, 605–607.

¹⁵ Koppenhága, KDK, Cod. Turc. Roth V. 702, 311b–325b.

összeírás készült,¹⁶ erre épül, de jelentős változásokat rögzít az 1590. évi *mufasszal defteri*,¹⁷ amelyet sajnos az 1613. évi összeírás szinte szó szerint követ (még az adózók névsorait tekintve is), és így nem hordoz új információkat.¹⁸ Teljesen új – ismeretlen időben készült – felmérés eredményének látszik viszont az 1631. és az 1641. évi fejadódefter.¹⁹ A török adatsorokat jól kiegészítik az 1670-es években, majd a terület visszafoglalása után, a 17. század végén készített keresztény felmérések és kimutatások.²⁰

A kicsiny, kezdetben alig húsz települést magába foglaló náhíje területét természetföldrajzi határok jelölték ki. Északon a Mohács mellett a Dunába ömlő Jenyei-patak völgye, a Lánycsóki-patak völgyének alsó része, nyugaton és délen a Borza-patak és vízgyűjtője tartozott ide, keletről pedig a Duna határolta. Úgy tűnik, a vízvásztók egyúttal a náhíje határai is voltak: a közeli Karasica vagy a Csele-patak völgyéhez tartozó településeket rendre máshová sorolták. Kivételt a Borza Karasicába futó torkolatvidéke, illetve a Csele legalsó, a domb-ság és a Duna közötti szakasza képezett. (Az I. és a II. katonai felmérésen, illetve a kataszteri térképeken még jól látható, hogy a Borza a Karasicába futott bele, és nem közvetlenül a Dunába.) A náhíje falvainak száma 1590-re a másfélszeresére nőtt. Ez azonban csekély területi változást jelentett: valójában a korábbi puszták váltak ismét adózó településekké. Komolyabb tényleges gyarapodás két helyen figyelhető meg: a náhíje délen a Karasica mellett terjeszkedett nyugat felé, és még az igen jelentőségű Vékét is hozzácsapták, míg északnyugaton szintén kiért a Karasicához Szederkénynél. Északon a korábban is birtokolt Cselény pusztája lett faluvá átszervezve, igaz, mindössze egyetlen adózó portával. A 17. század újabb komoly változást hozott: nyugaton újabb falvak kerültek a náhíjéhez, amelynek így már egy jelentősebb szakaszon a Karasica képezte a határt, északon viszont elveszített néhány települést (*1. térkép*).

Kérdés persze, hogy mennyire tudjuk biztosan azonosítani a náhíje kapcsán említett településneveket: maguk az összeírások ehhez kevés fogódzót nyújtanak, nem határozzák meg a település helyzetét égtájak szerint vagy a náhíjeközponthoz képest, nem említik a szomszédos településeket vagy az utakat sem, így lényegében pusztán a nevekre vagyunk utalva. A problémákra csak egyetlen példa álljon itt: az összeírásokban megjelenik Márók neve. Ilyen néven azonban három település is létezett a térségben: Hercegmárók a Karasica torkolatánál, Németmárók Villánytól keletre, szintén a Karasica völgyében, és Püspökmárók (ma Erdős-márók) a Lánycsóki patak völgyében. Az első mellett Dánóc közelsége szól, a második mellett Virágos neve, amely egy időben szintén a mohácsi náhíjéhez tartozott, a harmadik mellett pedig Nyárád és Mitar közelsége, valamint a patak vízgyűjtő területének szervezőereje. Pusztán a náhíje összeírása alapján nehéz lenne választani közülük: mindhárom falu a jól behatárolható „törzsterület” peremén feküdt. (Alább látni fogjuk, ez esetben a kérdés könnyen megoldható.) De a térségen belül is vannak hasonló problémák: az összeírások két Nyárádról tudnak, amelyeket következetesen más helyesírással írnak le (Nárád és Nyárád *ناراد / كراد*). S valóban két Nyárád falu van egymás közelében: a korábbi és későbbi Kis- és Nagynyárád. De vajon melyik lehet melyik? Mindezeket túlmenően számos olyan földrajzi név szerepel az összeírásokban, amelyeket nemigen tudunk azonosítani, illetve török lejegyzésük alapján többféle olvasat is elképzelhető.

Az azonosítás során segítségünkre lehet a szandzsákösszeírások rendszere. Ezek ugyan többnyire teljesen esetlegesek, semmiféle, vagy csak minimális mintázatot mutatnak, a szandzsákok első felmérései azonban időnként kivételt képeznek, és a bennük egymás mellé jegyzett települések többnyire valóban egymás közelében helyezkednek el és „foltokat” alkotnak a térképen. Olyan érzést keltenek, mintha

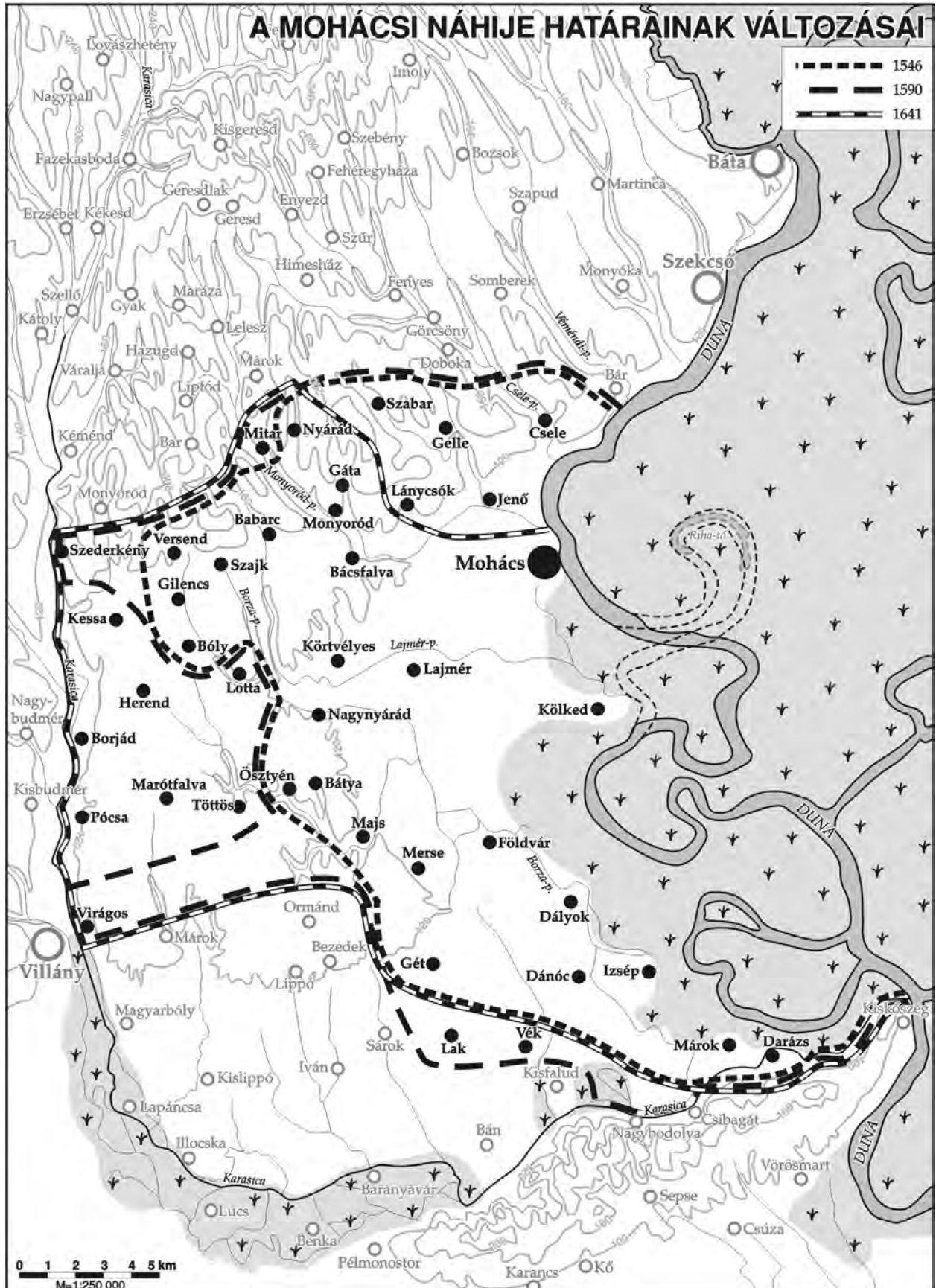
¹⁶ BOA TTd 593, 49a–59b.

¹⁷ BOA TTd 632, 46b–59a. Kiadta: VASS 1979.

¹⁸ ÖNB Mxt 643 (számozatlan). Az 1613-ban készített defterekre általában jellemző, hogy a korábbi példányok másolatai (KÁLDY-NAGY 1970, 17–53; FODOR 2006, 236–242).

¹⁹ ÖNB Mxt 611, 189b; ÖNB Mxt 611, 191b.

²⁰ Kiadott összeírások: NAGY 1978; TIMÁR 1982; TABA 1962; GATTERMANN 2005. Ld. továbbá Varga Szabolcs és Sudár Balázs tanulmányát e kötetben.

1. térkép: A mohácsi nahiye határainak változásai
Map 1: Border changes of the Nahiye of Mohács

egy-egy terepfelmérő portyaút „eredményei” képeznék a deftert: a célterületen rajtaütő török csapatok egy-két napi útvonala nyilvánulhat meg bennük. A települések sorrendje alapján a mohácsi náhije összeírásai három csoportba sorolhatóak: az 1546. évi és az 1580. évi összeírásra alapuló defterek, valamint a két 17. század derekán keletkezett adódefter. Míg a második és a harmadik sorozat véletlenszerű, az elsőben világosan kirajzolódnak a feljebb jelzett foltok, esetükben tehát a települések sorrendje iránymutató lehet elhelyezkedésüket tekintve is.

Mielőtt belevágnánk az elemzésbe, jegyezzük meg, hogy a defterekben gyakran megjelenő puszták egykori falvak nyomát őrzik, amelyeken azonban nem írnak össze adózó lakosságot. Olyan régi faluhelyek és -határok ezek, amelyeket a területbeosztás konzervativizmusa megőrzött, művelésüket azonban már más települések lakosai végezték, és persze az adót is ők fizették utánuk. Ezért a puszták annál a falunál kerül felsorolásra, ahová éppen tartozik. (Birtoklásuk igen dinamikusan változott a hódoltság idejében.) Az összeírók valószínűleg nem mentek ki ezen területekre, ezért véleményem szerint nem kell őket számba venni a „területfelmérő utak” rekonstrukciójánál, egyszerűen a „gazdatelepülés” mellett írták össze őket, amely körül „csillagot” képeznek.

Az 1546. évi defterben az első egységet Mohács és pusztái képezik (I.). Ezután következik Földvár–Dályok(–Vizslak)–Kölked sorozata (II.). A harmadik csoport Dánóc és környéke (III.). Ezután egy hosszabb sor következik, Lánycsóktól Majsig, illetve annak Gét pusztájáig (IV.). Végezetül a náhije északnyugati része jön, foltszerűen, Kelenctől Szabariig (V.). Az összeírás rendszere tehát működni látszik. (Ellenőrzésképpen elkészítettem az 1580. évi összeírás térképét is: ugyan itt is van néhány egymás közelében lévő település, de többségében távoli falvak követik egymást a listában [2. térkép].)

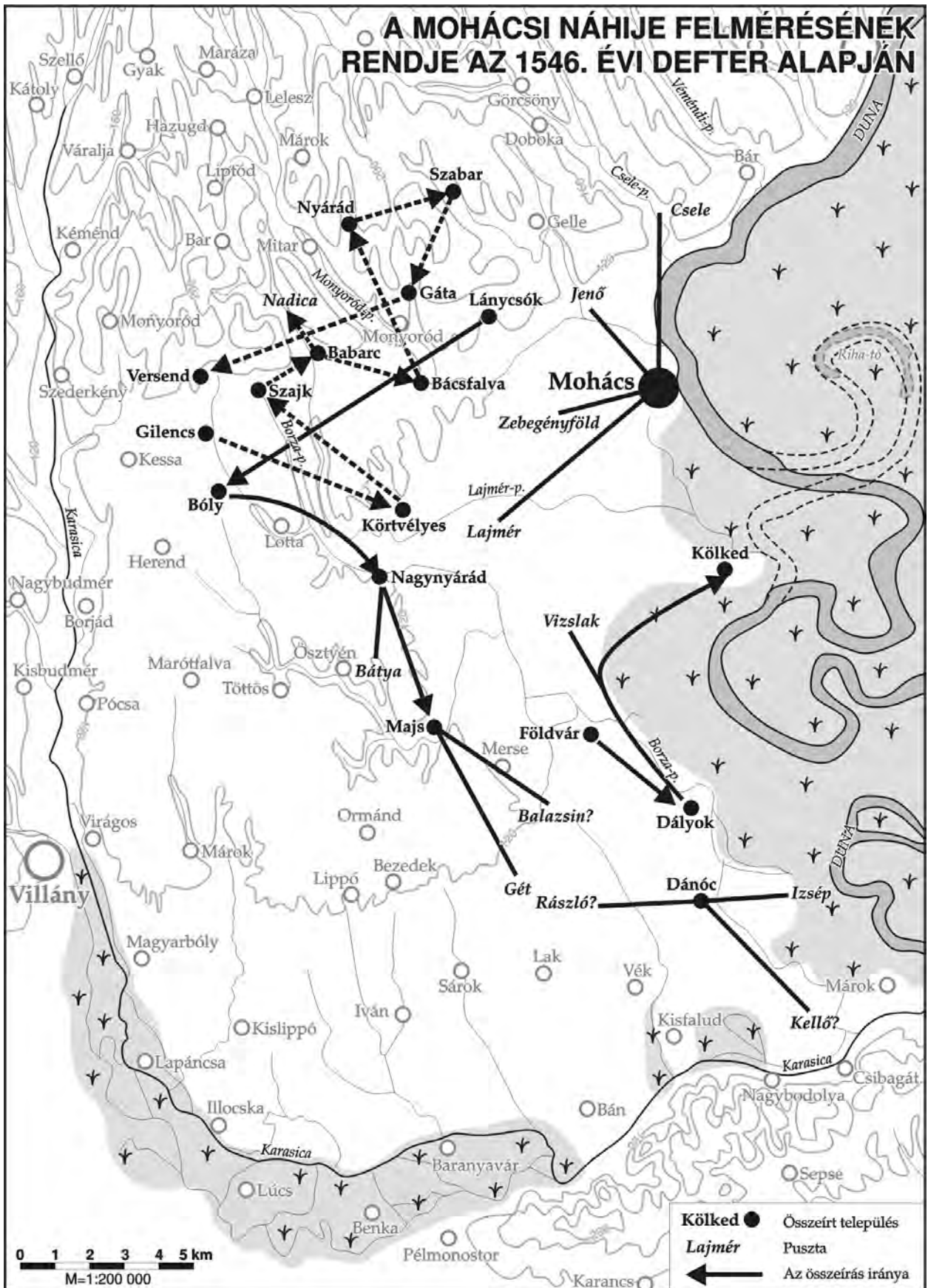
A lokalizálást egy másik szempont figyelembe vétele is segítheti, mégpedig a puszták szerepeltetése az összeírásokban. Ezeket ott írják össze, ahol használóik élnek és adóznak. Az összeírók a lejegyzés során háromféle gyakorlatot követtek. A legegyszerűbb az, amikor a puszták már a „címben” együtt

szerepel a település nevével: például „Virván Felsővirván pusztával”. Itt tehát egyértelmű a kapcsolat. Akkor sem lehet kétségünk, ha a puszták ugyan külön, de grafikailag mégsem önálló egységként szerepel, így lényegében az adott település „fejezetébe” tartozik bele.²¹ Vannak azonban olyan puszták is, amelyek lényegében önálló „címmel” kerülnek az összeírásba. Ilyenkor is valószínű azonban, hogy az őket megelőző település tartozékai. Lássunk egy példát! Dánóc 1552-ben hét pusztával szerepel, ezek: Izsép, Rászló, Hagyó, Gét, Márok, Darázs és Balazsin. Az utolsó kivételével mindegyik azonosítható, és mindegyik a Borza alsó folyásához köthető, a náhije délkeleti szögletébe esik. Itt tehát egyértelmű, hogy a puszták a megelőző település közelében voltak. Némi óvatossággal kijelenthetjük tehát, hogy a puszták elhelyezkedése esetében az őket megelőző település iránymutató. A puszták időnként másik faluhoz kerültek, így – a fentebbiek fényében – azt is feltehetjük, hogy valahol a korábbi és a későbbi tulajdonos között foglaltak helyet.

A török összeírásokban a mohácsi náhije kapcsán összesen 65 nevet jegyeztek le: falvakat, városokat és pusztákat. Ezek közül könnyen azonosíthatóak a ma is létező és egyértelmű névvel bíró települések, összesen 17 darab (Babarc, Bóly, Borjád, Dályok, Darázs, Izsép, Kölked, Lak, Lánycsók, Majs, Mohács, Pócsa, Szabar, Szajk, Szederkény, Töttös, Versend). A Márokkal kapcsolatos feljebb jelzett probléma viszonylag könnyen megoldható: az összeírásokban szerepel egy ilyen nevű település Lippó, Magyarbóly, Borjád és Ösztýén társaságában a baranyavári náhijében, amely így a mai Márok faluval, a hajdani Németmárokkal azonosítható. Egy másik Márok a pécsváradai náhijéhez tartozott, oda, ahová a szomszédos falvak (Liptód, Mitar, Göröcsöny és Doboka) is: ez a település a mai Erdősmárokkal azonos. A „mohácsi” Márok így a mai Horvátországba eső Hercegmároknak feleltethető meg, s ezt erősíti meg az a tény is, hogy az egykor éppen ott fekvő Dánóc pusztája volt.

Valamivel fogósabb kérdés a két Nyárad esete. A korai defterekben közvetlenül semmi sem azonosítja őket, de az egyik birtokolta Bátyó pusztát, ami a Nagynyárad és Majs nyugati határában egykor lé-

²¹ Pl. Mohács esetében Zebevényföd, Jenő, Cselő és Lajmér 1546-ban. BOA TTd 441, 367.

2. térkép: A mohácsi náhije felmérésének rendje az 1546. évi defter alapján
 Map 2: The survey of the Nahije of Mohács based on the tax-registration of the year 1546

tezett Bátya falunak feleltethető meg. Így ez a település lehet Nagynyárád, a másik pedig Kisnyárád.

Számos, a defterekben felsorolt falu és pusztája ma már nem létezik önálló településként, de esetleg településrészként igen (pl. Virágos Villányban), vagy pedig a dűlőnevek őrizték meg az emléküket, így több-kevesebb biztonsággal ezek is azonosíthatóak (Bácsfalva, Bátyó, Csele, Dózsa, Gáta, Gét, Göllöncs, Herend, Jenő, Kessa, Körtvélyes, Lajmér, Merse, Monyoród, Vizslak). További településeknek ugyan nincs ma is megfogható nyoma, de hajdani helyzetük viszonylag nagy biztonsággal meghatározható a középkori határjárások révén (Dánóc, Vék, Rászló, Nadica, Földvár, Mitar). A települések harmadáról – kivétel nélkül pusztákról – azonban nem tudjuk, hogy hol lehettek, helyzetükre csak az őket művelő falvakból következtethetünk. Hencse például Nagynyárád és Lánycsók pusztája is volt, így minden bizonnyal valahol kettőjük között terült el.

A tényleges településhálózat tehát többé-kevésbé megismerhető, ami azonban nem jelenti azt, hogy maguknak a településeknek a hollétét is ismerjük. A fennmaradt információk ugyanis elsősorban a település létéről tanúskodnak, esetleg annak határait adják meg, magáról a település helyéről azonban nem vallanak. Sajnos még a ma létező települések esetében sem bizonyos, hogy mai helyük megegyezik a török korival. A kérdést elsősorban a régészeti adatok segíthetnek megoldani, e dolgozat keretében nem tekintjük feladatunknak lokalizálásukat.

A földrajzi helyzet lehetőség szerinti meghatározása után érdemes a településhálózatra fordítanunk a figyelmünket. A török hódító háborúk első szakaszában a települések egy része elpusztult, legalábbis pusztává – azaz nem adózó faluvá – változott. A középkori 26–27 településből 1546-ban 19-et írtak össze faluként vagy városként, további 12-t pedig pusztaként. Úgy tűnik, a mohácsi szandzsák felállítása és stabilizálódása a mohácsi náhijében nagyon komolyan érezte a hatását: 1552-ben már 19, 1565-ben pedig 26 pusztája állt művelés alatt a 19 település mellett. A nagy háborúk lezárultával a falvak száma is gyarapodásnak indult: 1570-re négy pusztája – egykori középkori falu – ismét prosperáló településsé változott, igaz, kezdetben még viszonylag csekély lakosságsszámmal. A következő évtizedben e folyamat kiteljesese-

désének lehetünk a tanúi: 1580-ra újabb hét régebbi pusztát telepítettek be, és három újabb települést is a náhijéhez csatoltak, amely így összesen 29 városból és faluból, és további 9 pusztából állt össze. A következő évtized további gyarapodást hozott. Egy újabb pusztája vált faluvá, négy újabb pusztát vontak művelés alá a náhijében, amelyhez újabb két települést is hozzácsatoltak. Fél évszázad alatt tehát a művelt területek száma a másfélszeresére nőtt. A kezdeti 19 településhez képest már 33 adózott, 12 pusztája helyett pedig 16-ot műveltek. A gyarapodás jelentős része ráadásul „belül” keletkezett, biztosan kívülről négy települést és négy pusztát szerzett a náhije. Mindez azt jelenti, hogy 1580-ra lényegében regenerálódott a terület, a késő középkori települések mind talpra álltak, sőt továbbiak is működni kezdtek. A tizenöt éves háború harcai jobbra elkerülték a területet, az újabb, 1631-ben elkészült felmérés idejére mégis változások történtek. A településszám 34-re emelkedett, de az összetétel nem teljesen egyezett a korábbiakkal: több régi falut elcsatoltak a náhijétől, többet viszont átsoroltak ide. (A pusztákról sajnos a 17. századi összeírások nem tájékoztatnak.) A 17. század végén készült provizorátusi összeírások lényegében ugyanezt a településszerkezetet örökítik meg, az tehát ennek fényében a század második felében mindvégig fennmaradt, és javarészt túlélte a visszafoglaló háborúkat is. Összességében tehát a későközépkori településszerkezet a 16. század közepén bekövetkezett időleges megroppanás után regenerálódott, és túlélte a felszabadító háborúkat.

Érdemes egy pillantást vetnünk a náhije területi változásaira is! Az 1554-ben még Pécsváradhoz tartozó Mitart 1580-ban már Mohácsnál írták össze. Az áthelyezés nem meglepő, a náhije határán feküdt, a Lánycsók-patak felső folyásánál, Kisnyárád szomszédságában. Némileg meglepőbb Vék és Lak áthelyezése 1590-re: a két falu a Karasica alsó folyásánál, a folyótól északra feküdt, a baranyavári náhije szélén. Valószínűleg a Borza beömlését kezdték szélesebben értelmezni, talán azzal párhuzamosan, hogy a hagyományosan Majs határához tartozó Gét önállósult (faluként először 1580-ból van rá adatunk), és így talán a náhije délnyugati határának a Kisfaludnál beömlő, észak-déli folyású, később Borz néven (!) ismert patakot kezdték tekinteni. E változások még csak magyarázhatóak

földrajzi okokkal, annál kevésbé a Karasica mellett fekvő, jelentősebb méretű Szederkény, a hozzártartozó Egerszeg és Alsómarót pusztá, valamint Virágos átcsatolása: mindegyik a náhijétől nyugatra, a Karasica bal partján helyezkedett el, nem is feltétlenül a törzsterület közvetlen szomszédságában. (Az áthelyezésre 1580 előtt került sor.)²² A furcsa jelenség mögött valószínűleg a birtokosok taktikázását sejthetjük. A tendencia a 17. században is folytatódott: 1631-re újabb Karasica menti falvak kerültek át a mohácsi náhijébe, amely így jelentős területi nyereségeket könyvelhetett el e térségben: határa nyugaton a korábbi vízválasztó helyett többnyire a Karasica lett. A 17. században azonban már veszteségek is megfigyelhetőek: a náhije északkeleti csücskét, az egyre népesebb Lánycsókot, a szintén gyarapodó Cselével, Jenővel és Szabarral együtt a szekcsői náhijéhez sorolták át, Bácsfalu pedig eltűnt az összeírásokból. Délen Lak és Vék került vissza korábbi helyére, a baranyavári náhijébe. (Ld. az *1. térképen!*)

Bár a települések száma folyamatosan és dinamikusan emelkedett, a náhije adózóképeségéről ez kevésbé mondható el. Az 1546-ban összeírt dzsizjefizető adózók (654) száma 1552-re valamelyest esett (629), hogy azután 1554-ben mégis hasonló számra kerüljön vissza (648). A kisebb ingadozásokat leszámítva az esést Dánóc teljesítőképességének nagyon komoly csökkenése okozza (172-ről 123-ra), a visszakapaszkodásban pedig Majsnak volt szerepe (1552: 22, 1554: 42 adózó). Egy évtizeddel később – a térségben zajló harcok dacára – az adózók száma a csúcra ért: 778-at tartottak számon belőlük a török hatóságok. 1570-re újabb visszaesés következett be: ekkor 689 dzsizjefizető adózót vettek listába, és a két vezető település, Mohács és Dánóc is tovább gyengült (Mohácson 1554: 239, 1565: 160, 1570: 153 adózó, Dánócon 1554: 122, 1565: 160, 1570: 109 adózó). Nagyobb növekedésnek indult viszont Dályok, Kölked, Majs, Babarc, és további számos település mondhatott

magának némi erősödést. 1580-ra ez a tendencia ha kisebb mértékben is, de folytatódott. Míg Mohács tovább csökkent, Dánóc megállapodott, és számos más település erősödött egy kevéssé, így már 762 adózó volt a náhijében, bár a növekmény zömét az új „szerzemények”, a Pécsváradtól elcsatolt települések adták. A következő évtized szinte minden településen csökkenést hozott, és hogy az összes szám (755) alig esett, az csak a tekintélyes, 50adózóval bíró Vék áthelyezésének volt köszönhető. A 17. század derekára újabb esés figyelhető meg, és 700-at valamivel meghaladó számú adózótól vártak dzsizjét a megszálló hatóságok. Mindez azt jelenti, hogy a vizsgált egy évszázad alatt az adóegységek száma valójában alig növekedett, hiszen a többletet jobbára a kívülről szerzett települések adták, következésképp a kistérség „teljesítménye” meglehetősen egységesnek és kiegyenlítettnek tekinthető a kérdéses időszakban.

Vajon a fenti két eredmény – az intenzíven növekvő településszám és a stagnáló fejadóbevételek – hogyan egyeztethető össze? Nagyon tanulságos e tekintetben Dánóc esete. Az 1546-os 172 adóegységről 1590-re nem egész felére (80), 1641-re pedig ötödére (37) esett vissza a fejadót fizetők száma. Dánóc tehát látványosan összeomlott, ami azonban cseppet sem jelenti a településnek és környékének a pusztulását is. Figyelmeztető jel, hogy már az első összeírás idején is mindössze 100 kapuadó jutott a 172 adóegységre (háne), és bár e két szám mindig eltér, a különbség mértéke szembeszökő. Dánócnak azonban már az első összeírás idején volt három pusztája, 1552-ben pedig hét pusztát jegyeztek fel a neve alatt: lényegében a náhije teljes délkeleti, a Duna és a Karasica által határolt része hozzá tartozott. 1590-re azonban gyökeresen megváltozott a helyzet, s az egyetlen Dánóc helyett immár hat település osztozott a régió: Dánóc, Izsép, Hagyó, Márok, Darázs és Gét, a korábbi puszták tehát önállósodtak, másképpen fogalmazva újra életre keltek.

²² Virágos valamivel 1570 előtt lett pusztából faluvá, még a baranyavári náhijében, 1580-ra már Mohácshoz került.

Dánóc és környéke a török összeírásokban

Település	1546	1552	1554	1565/66	1570	1580	1583	1590	1631	1641
Dánóc	172 háne	123 háne	122 adózó	160 kapu	109 háne	109 kapu	109 háne	80 kapu	46 háne	37 háne
Izsép	Pt	Pt	(Pt)	Pt	20 háne	24 kapu	24 háne	17 kapu	21 háne	25 háne
Márok	-	Pt	(Pt)	Pt	6 háne	15 kapu	15 háne	14 kapu	16 háne	17 háne
Darázs	-	Pt	(Pt)	Pt	5 háne	5 kapu	5 háne	5 kapu	17 háne	18 háne
Gét	Pt	Pt	(Pt)	Pt	(Pt)	14 kapu	14 háne	16 kapu	15 háne	16 háne
Hagyó	-	Pt	(Pt)	Pt	(Pt)	7 kapu	7 háne	12 kapu	-	-
Összes	172 háne	123 háne	122 háne	160 kapu	140 háne	174 kapu	174 háne	144 kapu	115 háne	113 háne

E kistérség adózási története tehát viszonylag jól értelmezhető: 1546 után nagy, közel 40%-os visszaesést tapasztalhatunk, talán komolyabb elvándorlás következhetett be. Az 1560-as években azonban számos pusztára újra betelepült, ezek lényegében visszahozták a kezdeti állapotot, 1590-re pedig az adózás megváltozása miatt nem látjuk világosan a helyzetet. Vagyis igaz ugyan hogy Dánóc adózói látványosan megfogytak, de nem lehetetlen, hogy ezzel csak a település eredeti állapota állt vissza, a többlet pedig a környező pusztákat töltötte fel.

Az 1570. évi defter azt állítja, hogy a pusztákra „eflákok” költöztek. Az eflák (vlah, oláh) azonban ez esetben nem etnikumot, hanem jogállást jelentett: Darázs és Hagyó pusztákra összesen öt délszláv nevű család telepedett be, Márokra vegyesen magyarok és délszlávok, a legnagyobb Izsépre pedig kizárólag magyarok (20 adóegység). Összességében tehát azt gyaníthatjuk, hogy a kezdeti időszak kicsi falvai és két hatalmas városa a háborús időszak bizonytalanságait tükrözi: az emberek a nagyobb biztonság reményében a városokba húzódtak, a „békeidőszak” beköszöntével viszont újra benépesítették az elhagyott településeket, és így a térség szélsőségei között ingadozó település-lélekszámai kiegyenlítődtek.

De vajon meg tudjuk-e becsülni a lakosság tényleges nagyságát? Közhely, hogy a defterek összeírási rendszere változott az évtizedek során. Az első példányokban – legalábbis a lelkiismeretesebb összeírások – a teljes felnőtt férfilakosságot összeírták,

a nagykorúnak számító gyerekeket, testvéreket és a szolgákat is, a későbbiekben azonban a családfők száma csökken, míg a termelési adatok nem. Vajon lakosságcsökkenésre, vagy esetleg az összeírások eltérő szempontjaira kell mindebből következtetnünk? A tényleges adófizetést rögzítő dzsizjedfterekben egészen biztosan csak azok a férfiak találhatók meg, akik valóban fejadót fizettek, de azt nem tudjuk, hogy ők a lakosság mekkora részét képviselték. Mindezek alapján tehát nagyon nehezen becsülhető meg a lakosság létszáma. Ugyan születtek különféle elméletek – a gyakorlatban szorzószámok –, valójában azonban bizonyos, hogy településenként nagyon is különböző lehetett ez az arány, és az is biztos, hogy a különböző időpontban felvett defterekre sem használható ugyanaz a kulcs.

Mindezek alapján a teljesebb összeírásokkal fémjelzett 1540-es, ’50-es és ’60-as évek lakosságára van esélyünk jobb becsléseket tenni, a későbbiekben már nagyon nagy a bizonytalanság. Azonban még a korai időszakban megadott számok elemzése is számos, a kutatót elbizonytalanító tanulságot rejt. Egy részletes és lelkiismeretes összeírás esetében összesen négy számmal dolgozhatunk: 1. az összeírt férfiak számával; 2. a listában a családfőnek vélhető személyek számával;²³ 3. az adóegységek (*háne*) számával; 4. a kapuk (törökül is *kapu*) számával. A legteljesebb a férfilakosság összeírása; ha ezt teljes körűnek feltételezzük – ami korántsem bizonyos –, akkor esetleg megfelelő szorzókkal eljutunk a körülbelüli lakosságszámhoz. Talán itt van a legnagyobb esélyünk

²³ A családhoz tartozó, de nem családfőnek számító férfiak csak keresztnévükkel és rokonsági fokukkal (fiú, testvér) vagy státuszukkal (szolga) szerepelnek.

a hajdani valósághoz közelítő számok elérésére. Ha azonban ugyanezen összeírásokból a családfők – lényegében a háztartások – számát nyerjük ki, akkor alaposan elbizonytalanodunk, mivel nem találunk e két adatsor között igazán megbízható arányt: nagyon különböző méretű családok léteztek a korban. Még szélsőségesebb arányokat kapunk, ha az összeírt férfilakosságot vetjük össze a feljegyzésben megadott adóegységek számával. A mohácsi náhijében például egyaránt 30 adózóval számoltak a 70, a 81 és a 94 férfilakosú Nyárádon, Majson és Babarcon. Ezek azonban az átlagosabb esetek, a szélsőségek között jóval nagyobb a különbség: Monyoród 6 adóegységére 28 férfi jutott, az arány tehát 4,66, Dánócon ellenben csak 1,6 (172 adóegység: 261 fő).

Még nagyobb bajban vagyunk a kapuk számával: ezt a korai összeírásokban a kapuadó miatt jegyezték fel, a későbbiekben pedig ezzel jelölték az adóegységeket. A kezdeti időszakban, amikor vizsgálhatjuk az arányokat, kapuadót elméletileg minden adóegység után fizetni kellett. Voltak azonban felmentettek: a bíró egyáltalán nem adózott, a pap pedig nem fizette a kapuadót. Ebből az következne, hogy a kapuadó száma a település nagyságától függően esetleg eggyel-kettővel kisebb, mint az adóegységek száma. A gyakorlatban azonban többnyire a két szám azonos: amikor eltérést látott, a magyar defterológia talán legnagyobb mestere, Fekete Lajos elírásra gyanakodott.²⁴ Később kiderült, hogy más összeírók munkáiban az egy-két értékkel való eltérés akár természetes is lehet (de nem annyira logikusan, hogy ebből a település szociális szerkezetére következtethetnénk).²⁵ Mindezekhez képest a mohácsi náhijében az adóegységek és a kapuadó fizetők száma semmilyen összefüggést nem mutat. A legritkább esetben egyeznek, gyakran pedig jókora különbségek vannak közöttük: Lánycsó-

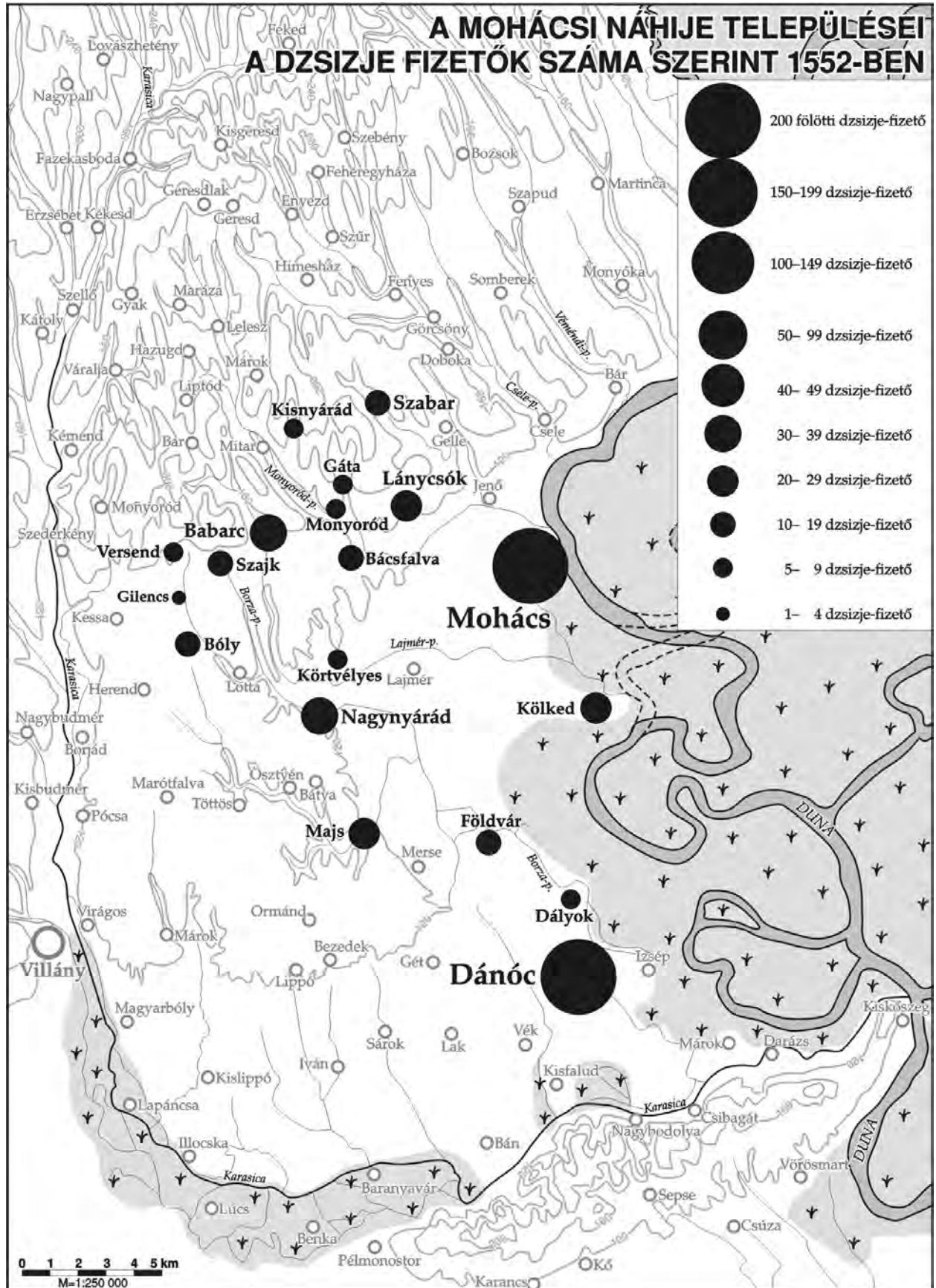
kon például 27 hánéra (adóegységre) 15 kapu jutott 1546-ban. De minden további nélkül találunk olyan adatokat is, ahol a kapuadót fizetők száma nagyobb, mint az adóegységeké: Földváron például 1546-ban 10 hánéra jutott 12 kapu. Az eset tehát figyelmeztető erejű: egyáltalán nem biztos, hogy a máshol működni látszó arányszámok például a mohácsi náhije esetében is alkalmazhatóak.

A fenti megfontolások fényében úgy vélem, nem érdemes a települések lakosságát megbecsülnünk (talán jobb lemondanunk e kétes „adatokról”), amivel dolgozhatunk, az a dzsizjét fizető adózók száma, amelyet azonos időmetszetekben településenként összehasonlíthatunk, és így egyfajta „gazdasági rangsort” állíthatunk fel közöttük, illetve összehasonlíthatjuk különböző időpontokban az adózási képességet – de csak azt.

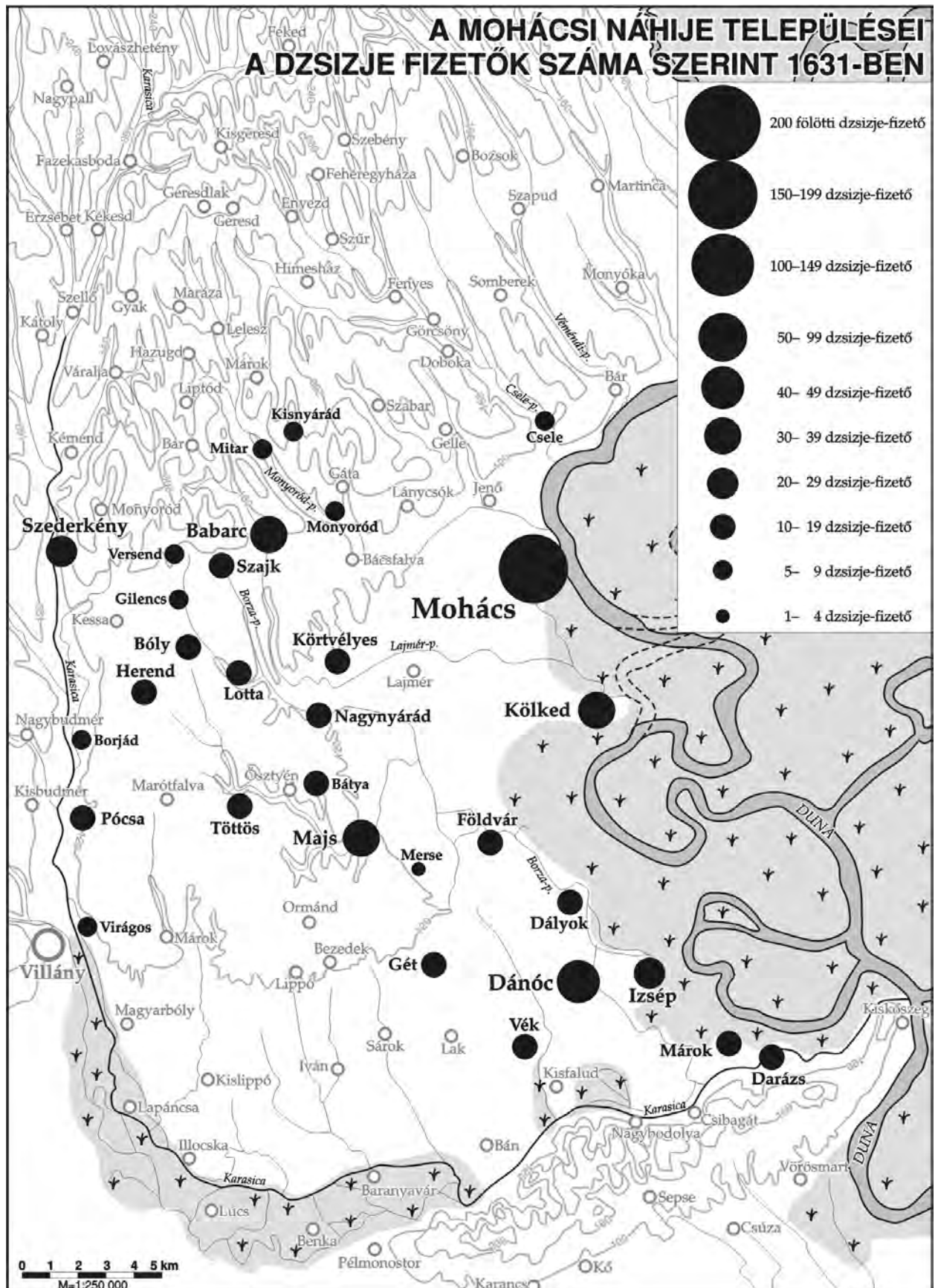
Az adózóképeség alapján a mohácsi náhije településeiről a következőket mondhatjuk. 1546-ban és 1552-ben nagyon egyenetlen volt az eloszlás: létezett két hatalmas település, Mohács és Dánóc, 200 körüli adóegységgel, a náhije adózóinak közel kétharmada bennük élt. Őket Babarc, Majs és Nyárád követte 30–30 adóegységgel, két településen 5 alatt, ötben pedig 5 és 10 között volt az adózók száma. Azaz volt néhány nagyon nagy, és sok viszonylag kicsiny település. 1590-re a kép sokkal kiegyenlítettebbé alakult: már csak egy településen volt 100 adóegység (Mohács), a falvak több mint felében pedig 10–20 dzsizjefizető adózót tartottak számon. E jelenség minden bizonnyal a békésebb körülményeknek köszönhető. A 17. században nagyjából ugyanez figyelhető meg: Mohács ismét felfutott és messze az átlag fölé emelkedett, ezt négy település követte 30–40 adóegységgel (Kölked, Dánóc, Majs, Babarc), a derékhadat pedig 16 darab 10–29 adóegységet felvonultató falu képezte (3–4. térkép).

²⁴ FEKETE 1968, 28.

²⁵ KÁLDY-NAGY 2000; KÁLDY-NAGY 2008.

3. térkép: A mohácsi náhije települései a dzsizje-fizetők száma szerint 1552-ben
 Map 3: The settlements in the Nahiye of Mohács ranked by the number of djizye-payers in 1552

4. térkép: A mohácsi náhije települései a dzsizje-fizetők száma szerint 1631-ben
Map 4: The settlements in the Nahije of Mohács ranked by the number of djizye-payers in 1631

A mohácsi náhije települései a dzsizje-fizetők száma szerint

Adóegységek száma	1546	1554	1580	1590	1631
200+	1	1			
150–200	1				1
100–149		1	2	1	-
50–99			2	2	-
40–49		1	2	3	1
30–39	3	2	1	1	3
20–29	2	2	6	3	2
10–19	5	6	6	18	14
5–9	5	5	3	3	7
1–5	2	1	2	2	1

Az adózási képesség tükrében vizsgálhatjuk a települések sorrendjének változását, a térségen belüli súlyuk módosulását is. A vitathatatlan központ Mohács, az ingadozások ellenére is nagyságrendekkel több adózója – és nyilván lakosa – volt, mint a többi környező településnek. A nagy vesztes Dánóc: hatalmas adózózámmal indul, de a 17. század derekán már csak a második vonalba tartozik, hogy száz évvel később már településként se létezzen. A náhije következő három-négy jelentősebb települése viszont szilárdan tartotta magát: Majs és Babarc vezető szerepe kétségtelen, Nagynyárád a korszak végére kissé veszített erejéből, Kölked viszont nagyon megerősödött, és felküzdötte magát a nagy faluk – kis városok – csoportjába. (Az oszmánok következetesen városnak nevezték Mohácsot, Dánócot és Babarcot.) Számos régi település nagyságrendileg megőrizte adózó erejét, igazán nagy változás ment végbe azonban a puszták esetében: az 1546-ban még adózók nélkül összeírt Darázs, Márok, Izsép

vagy Gét 1641-re 16–25 adózóra tett szert, és ezzel a települések középmezőnyébe kerültek. Ha nem is ennyire sikeresen, de felkapaszkodott Bátyó/Batyin, Merse, Jenő, Hagyó és Csele is.

A fentieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a vizsgált kistérség, a török közigazgatás mohácsi náhijéje, dacára annak, hogy a történelem fő sodorvonalába került, s a korszak két emblematikus csatájának, a mohácsinak és a nagyharsányinak is szűkebb-tágabb környezetét adta, átvészelte a török időket. Középkori településszerkezete megérette a 18. századot, a terület adózőképessége – s így nagy vonalakban a termelékenysége – mindvégig nagyjából azonos maradt. Igazgatási egységként is többé-kevésbé megőrizte a kereteit, a határai mellett csatoltak át hozzá egy-egy települést, vagy éppen vették el tőle azokat. A régió elkerülte az ország számos területét sújtó teljes pusztulást, sőt, gyorsan hódoltsági belterületté válva regenerálódni és fejlődni is tudott: az országban ritka kivételként.

FÜGGELÉK I.

Az összeírásokban említett településnevek

1. Alsómarót (lejegyzve: Alsómaród), pusztá, biztosan nem azonosítható, Szederkény közelében.²⁶ 1571-ben még Pécsváradnál, 1580-ban már Mohácsnál írták össze, a továbbiakban itt szerepel.
2. Babarc (lejegyzése: Babarcsa, Baborcsa 1580): ma Babarc, Baranya megye. Mindvégig a náhijében.
3. Bácsfalva (lejegyzve: Bácsfalva, Bácsfaluja 1580): falu, ma Lánycsók DNY-i határában.²⁷ Kezdetektől a náhijében írták össze, de a 17. századi defterekben már nem szerepel.
4. Balazsín/Palazsin (بلازين/پلازين): pusztá Majs (1546), Dánóc (1552, 1565), illetve Gét (1580, 1590) birtokában, azonosítása nem járt sikerrel.
5. Bátyó (lejegyzése: باكو): pusztá Nagynyárád közelében (1546, 1552, 1565/66), 1570-től mindvégig faluként szerepel. A Majs ÉNy-i határában fekvő Battyával/Batyinnal azonos.²⁸
6. Bekencs/Petencs? (lejegyzése bizonytalan: بكنج پتيج), pusztá Vék közelében.²⁹ Azonosítása nem járt sikerrel. A korai összeírásokban Baranyavárnál szerepel, 1590-től Mohácsnál. 1641-re Vék visszakerült Baranyavárhoz, valószínűleg azzal együtt e pusztá is.
7. Bóly (lejegyzése: Ból): ma Bóly, Baranya megye. Mindvégig a náhijében.
8. Borjád (lejegyzése: Borjad), ma Borjád, Baranya megye. 1590-ben még Baranyavárhoz tartozott,³⁰ 1631-ben és 1641-ben Mohácsnál írták össze.
9. Csele (lejegyzése: Cselő, Cselín) pusztá (1546, 1552, 1565/66), majd falu, Mohácstól északra.³¹ 1590-ben és 1631-ben Mohácsnál, 1641-ben azonban már Szekescsónél írták össze.
10. Dályok (lejegyzése: Dálok/Dállok): ma: Duboševica, Horvátország. Mindvégig a náhijében.
11. Dánóc (lejegyzése: Dánofcse): város, ma nem létezik, Izsép közelében Horvátországban. Mindvégig a náhijében.
12. Darázs (lejegyzése: Darás): ma Darázs/Draž, Horvátország. 1552-ben és 1565/66-ban Dánóc pusztája, 1570-ben már önálló falu. Mindvégig a náhijében.
13. Dózsa? (دوشه/دشاه): falu (1580, 1590). Azonosítása nem járt sikerrel, esetleg a Majstól nyugatra eső Dózsa dülönévvvel hozható összefüggésbe.³²
14. Egerszeg (lejegyzve: Egerszeg), pusztá Szederkény közelében (1580). Azonosítása nem járt sikerrel. 1571-ben még Pécsváradnál, 1580-ban már Mohácsnál írták össze, a továbbiakban itt szerepel.
15. Felsőversend (lejegyzése: Felsővirsán) pusztá Versend közelében (1552, 1565/66, 1580, 1590). Talán Versendpusztá, Versendtől É-ra, Liptód D-i határában.³³
16. Felcsele (lejegyzése: Felcel, Felcelin), pusztá Mohács közelében (1565/66, 1590). Azonosítása nem járt sikerrel.
17. Földvár (lejegyzése: Födvár). Falu Gét, Merse és Dánóc közelében.³⁴ Mindvégig a náhijében.
18. Földvár (lejegyzése: Födvár). Pusztá Mohács közelében. Csak 1565/66-ban szerepel, nem azonos Földvár faluval.
19. Gerjeföld, (lejegyzése: غريه فود) pusztá Darázs közelében (1590). Azonosítása nem járt sikerrel.
20. Gáta (lejegyzése: Gáta): falu Lánycsók ÉNY-i határában.³⁵ Mindvégig a náhijében.
21. Gét (lejegyzése. Gít, Gete: 1580) pusztá (1552, 1565/66), majd 1580-tól falu. Gétpusztá Majs DK-i határában.³⁶ Mindvégig a náhijében.

²⁶ 1687-ben, 1695-ben és 1696-ban a tanúvallomások említik Marótfalvát Töttös és Márok határában, Virágos szomszédságában. NAGY 1978, 49; TIMÁR 1982, 86. További adatok: BMFN II, 574 (230: 81). A távolság miatt kérdéses, hogy ez a település lehetett-e Szederkény Alsómarót nevű pusztája. Ugyanakkor Szederkénytől délre feltűnik egy Morastfeld elnevezésű terület. Adatai: BMFN II, 368 (217: 322) Az 1885. évi kataszteri felmérésen: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15451/view/?pg=2&bbox=3661%2C-7245%2C10098%2C-3489>. (Utolsó megtekintés: 2020. április 29.)

²⁷ BMFN II, 354 (216 :100).

²⁸ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15250/view/?pg=1&bbox=-2185%2C-7218%2C10689%2C294>
<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15251/view/?pg=3&bbox=-1713%2C-7435%2C11162%2C76> (Utolsó megtekintés: 2020. április 29.) A hódoltsági időszak végén a mohácsi várkapitány kezében volt Bacsin néven. TIMÁR 1982, 85.

²⁹ 1580-ban lejegyzése és státusza azonos. BOA TTd, 593, 70a.

³⁰ BOA TTd 632, 70b.

³¹ BMFN II, 419 (223:26), 191 (201:275) Az I. katonai felmérésen még szerepel pusztaként.

³² BMFN II, 579 (231:99).

³³ BMFN II, 297 (211:187).

³⁴ Elhelyezkedéséhez ld. e kötetben Varga Szabolccsal közösen írott cikkünket, valamint Végh András tanulmányát!

³⁵ NAGY 1978. 49; BMFN II, 352 (215:27).

³⁶ BMFN II, 581 (231:175)

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15250/view/?pg=1&bbox=-2185%2C-7218%2C10689%2C294>

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15251/view/?pg=17&bbox=-1713%2C-7430%2C11162%2C81>

Utolsó megtekintés: 2020. április 29.

22. Gölöncs (lejegyzése: Gölöncse): Gilencs/Gilencse puszta Versend D-i határában.³⁷ Mindvégig a náhijében.
23. Hagyó (حاکو), puszta (1552, 1565/66), majd 1570-re Darázssal együtt önállósul, 1580-tól teljesen önálló falu Dánóc határában.³⁸ Azonosítása nem járt sikerrel.
24. Hencse/Hincse? (lejegyzése bizonytalan: حنچه/هينچه) puszta Lánycsók (1580, 1590), ill. Nyárád határában (1552, 1565). Azonosítása nem járt sikerrel.
25. Herend (lejegyzése: Herende): Diósherend falu Bóly, Borjád, Töttös határában.³⁹ 1590-ben még Baranyavárhoz tartozott, 1631-ben és 1641-ben Mohácsnál írják össze.⁴⁰
26. Izsép (lejegyzése: Izsip/Izsip): ma Topolje Horvátországban. Kezdetben Dánóc pusztája (1546, 1552, 1565/66), de 1570-re önállóvá válik. Mindvégig a náhijében.
27. Jenő (lejegyzése: Jenő): puszta Mohács határában (1546, 1552, 1565/66), 1580-ban már önálló falu. 1631-ben és 1641-ben Szekcsőhöz tartozik. Mohácstól ÉNy-ra, a Jenyei-patak völgyében.⁴¹
28. Kellő (lejegyzése: Kellő): puszta Dánóc közelében.⁴² Csak 1546-ban szerepel. Azonosítása nem járt sikerrel.
29. Kessa (lejegyzése كسه): falu Borjád É-i határában.⁴³ Csak 1631-ben és 1641-ben írják össze Mohácsnál.
30. Ketencs (lejegyzése: Ketencs?): puszta Mohács közelében (1565/66). Azonosítása nem járt sikerrel.
31. Kölked (lejegyzése: Kölket): ma Kölked, Baranya megye. Mindvégig a náhijében.
32. Körtvélyes (lejegyzése: Kördvölös): falu a mai Nagynyárád ÉK-i, lánycsóki határában.⁴⁴ Mindvégig a náhijében, 1570-ben és 1571-ben Nagynyáráddal szerepel együtt.
33. Lajmér (lejegyzése: Lajmír): puszta (Mohácsnál: 1546; Kölked: 1552, 1565/66; Csele: 1590). Egykori falu Mohácstól DNy-ra, emlékét a Lajmér patak őrzi.⁴⁵ Mindvégig a náhijében.
34. Lak (lejegyzése: Lak): ma Főherceglak/Knezovo, Horvátország.⁴⁶ A falu 1580-ban, sőt még 1583/84-ben is a baranyavári náhijéhez tartozott, 1590-ben azonban már a mohácsi adatok között szerepel.⁴⁷ 1631-re visszakerül Baranyavárhoz.
35. Lak (lejegyzése: Lak): puszta Mohács közelében. Csak 1565/66-ban szerepel, talán Vizslakkal függ össze, s annak Mohács felé eső része. (Lásd ott!)
36. Lánycsók (lejegyzése: Lánccsók): ma Lánycsók, Baranya megye. A 16. században a mohácsi náhijében, 1631-ben és 1641-ben Szekcsőnél szerepel.
37. Lotta (lejegyzése: Lóta): falu, major Bólytól keletre. 1590-ben még Baranyavárhoz tartozott, 1631-ben és 1641-ben Mohácsnál írták össze.
38. Magyó/Hagyó (lejegyzése: Magyó?), puszta Versend közelében. Azonosítása nem járt sikerrel. Csak 1565/66-ban szerepel.
39. Majs (lejegyzése: Majs): ma Majs, Baranya megye. Mindvégig a náhijében.
40. Márok (lejegyzése: Márok): ma Hercegmárok/Gajić, Horvátország. Kezdetben puszta (1552, 1565/66), 1570-ben már önálló falu. Mindvégig a náhijében.
41. Merse (lejegyzése: Mirse, 1552): Majs déli határában.⁴⁸ Puszta (Majs: 1552, 1565/66), 1583-ban önálló, a 17. században is.
42. Mítár (lejegyzése: Mítár ميثار): falu, talán Kisnyárád közelében, helye nem határozható meg.⁴⁹ Kezdetben a pécsváradi náhijébe tartozott, 1580-tól Mohácsnál szerepel, mindvégig.
43. Mohács (lejegyzése: Mohács): ma Mohács, Baranya megye. Mindvégig a náhijében.
44. Monyoród (lejegyzése: Monyaród): falu. Ma Lánycsók Ny-i határában.⁵⁰ Mindvégig a náhijében.

³⁷ BMFN II, 387 (219:87) <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15526/view/?pg=1&bbox=1391%2C-3221%2C7828%2C534> (Utolsó megtekintés: 2020. április 29.)

³⁸ 1687-ben a baranyavári kerületben: Halyióva (NAGY 1978, 20).

³⁹ NAGY 1978, 21, 49.

⁴⁰ BOA TTd 632, 72b–73a. BMFN II, 411 (222:181).

⁴¹ NAGY 1978, 49. (BMFN II, 647)

⁴² 1687-ben Gelle alakban szerepel a mohácsi uradalom falvainak összeírásában. (NAGY 1978, 21.) Nagy Lajos a Göllei patakból kiindulva Görösnödoboka határába teszi. (NAGY 1978, 49.) Ezzel szemben Johann Christoph Müller 1709-ben készült térképén Mohácstól délre szerepel Quille alakban. (OSZK Térképtár, TR 3 088)

⁴³ TIMÁR 1982, 84; BMFN II, 561 (227:25).

⁴⁴ BMFN II. 520 (224:22)

⁴⁵ BMFN II. 492 (223:829)

⁴⁶ A baranyavári kerületben 1687-ben, ma Herceglak (NAGY 1978, 20).

⁴⁷ 1583-ra: ÖNB Mxt 587 VELICS–KAMMERER 1890, 606. 1580-ban Baranyavárnál: BOA TTd 593, 75b.

⁴⁸ BMFN II. 580

⁴⁹ A hódoltság korának végén még létezett (NAGY 1978, 49). A Mítár-patak nyomai: BMFN II. 153, 302.

⁵⁰ BMFN II. 354 (216:78, 84).

45. Nadica (lejegyzése: Nádics 1546, 1552, 1565/66, 1580; Badincsa 1590): puszta Babarc nyugati határában. A középkorban önálló falu.⁵¹
46. Nyárad (lejegyzése: Nárád): ma Nagynyárad, Baranya megye. Mindvégig a náhijében.
47. Nyárad (lejegyzése: Nyárad): ma Kisnyárad, Baranya megye. Mindvégig a náhijében.
48. Palacsa (lejegyzése: Palacsa **بالاچه**): puszta Majs közelében (Majs 1546, 1552, 1565/66; Gét 1580, 1590). Azonosítása nem járt sikerrel.
49. Pest? (lejegyzése: Best? **بشت**, Geszte? **كسته**): puszta Szajk (1552, 1565/66), illetve Gáta (1580, 1590, olvasata inkább: **لنته** Lente?) határában, 1631-ben falu: Lente? Az olvasat – amennyiben valóban egyetlen településről van szó – bizonytalan, azonosítása nem járt sikerrel.
50. Pócsa (lejegyzése: Bócsa), ma Pócsa, Baranya megye. 1590-ben még Baranyavárhoz tartozott, 1631-ben és 1641-ben Mohácsnál.⁵²
51. Rászló (lejegyzése: Rászló):⁵³ puszta Dánóc (1546, 1552, 1565), illetve Gét (1580, 1590) határában. Mindezek alapján a náhije déli részén feketett, Dánóc nyugati határában. Azonosítása nem járt sikerrel, a középkorban önálló falu volt.⁵⁴
52. Sebelen/Selín? (lejegyzése **شبلن**): Puszta Szajk közelében (1580, 1590). Azonosítása nem járt sikerrel.
53. Szabar (lejegyzése: Szabar): ma Szabar, Baranya megye. A 16. században Mohácsnál, 1631-ben és 1641-ben Szekcsőnél írták össze.
54. Szajk (lejegyzése: Szajka): ma Szajk, Baranya megye. Mindvégig a náhijében.
55. Szederkény (lejegyezve: Szederkín): ma Szederkény, Baranya megye. 1571-ben még Pécsváradnál, 1580-ban már Mohácsnál írták össze, a továbbiakban itt szerepel.
56. Töttös (lejegyezve: Töttös): ma Töttös, Baranya megye. A 16. században még sehol nem szerepel, 1631-ben és 1641-ben Mohácsnál írták össze.
57. Turdi (lejegyzése: Turdi **طوردی**): puszta Mítar közelében (1580, 1590). Azonosítása nem járt sikerrel.
58. Tószeg, Tószegház? (olvasata bizonytalan): puszta Körtvélyes közelében (1580, 1590), Kölkednél halastóként említve (1580). Azonosítása nem járt sikerrel.
59. Turmuszház? (lejegyzése: **طورموس هالر**): puszta Darázs közelében (1590). Azonosítása nem járt sikerrel.
60. Vajas (lejegyzése: Vajas): puszta Mohács közelében (1565/66).⁵⁵ Talán a baracskai Duna-ág régi Vajas nevével, s az egykor annak partján állt faluval függ össze.
61. Valik (lejegyzése: Valik), puszta Nyárad közelében (1552, 1565/66). Azonosítása nem járt sikerrel.
62. Vék (lejegyzése: Vík): falu, egykori település a Karasica északi partján, Baranyabántól ÉK-re.⁵⁶ 1583-ban még Baranyavárnál írták össze, 1590-re azonban már átkerült Mohácshoz, feladata a mohácsi palánk hídjához való fa szállítása volt.⁵⁷ 1631-ben még itt írták össze, 1541-re azonban újra Baranyavárhoz került.
63. Virágos (lejegyzése: Virágos): falu, ma Villány része a Karasica bal partján.⁵⁸ Kezdetben Baranyavárhoz tartozott, 1590-től Mohácsnál írták össze.
64. Versend (lejegyzése: Virsán): ma Versend, Baranya megye. Mindvégig a náhijében.
65. Vizslak (lejegyzése: Vizslak): puszta (Dályok 1546; Kölked 1552, 1565/66; Csele 1590.) Dályok határában, emléké a Vizslaki-rét őrzi Nagynyárad keleti és Kölked nyugati határában.⁵⁹
66. Zebegényföld (lejegyzése: Zebeginföd, Zebegin), puszta Mohács közelében (1546, 1552, 1565/66), azonosítása nem járt sikerrel.⁶⁰

⁵¹ Babarcz falu Magyarországon, Baranya megye, 1865. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/14888/?list=eyJxdWVyeSI6ICJiYWJhemMifQ> és Versend északi határában. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15526/view/?pg=2&box=1063%2C-5374%2C7500%2C-1618> (Utolsó megtekintés: 2020. április 29.) GYÖRFFY 1966, 344.

⁵² BOA Ttd 632, 74a.

⁵³ ALMÁSI–KÖFALVI 2004, 470. Hercegmárok közelében.

⁵⁴ GYÖRFFY 1966, 372.

⁵⁵ BMFN II. 242 (205:189).

⁵⁶ 1687-ben még a baranyavári kerületben említik (NAGY 1978, 20).

⁵⁷ BOA Ttd 593, 69b–70a; BOA Ttd 632, 59a.

⁵⁸ BMFN II. 724 (269:74–80).

⁵⁹ BMFN II. 525 (224:84), 544 (225:290).

⁶⁰ Nem lokalizálható (BMFN II. 109–110).

FÜGGELÉK II.

Az összeírásokban említett településeken összeírt adózók

(Dzs=dzsizje defteri, M=mufasszal defteri, Pt=puszta, BV=Baranyavári náhije, PV=Pécsváradi náhije, SZ=Szekcső náhije)

Település	1546 M	1549 Dzs	1552 M	1554 Dzs	1565/66 M	1570 Dzs	1580 M	1583/ 1584 Dzs	1590 M	1631/2 Dzs	1051/52 Dzs	17. sz. vége
Mohács	381 fő/ 227 háne/ 150 kapu	-	464 fő/ 245 háne/ 270 kapu	239 adózó	439 fő/ 160 kapu	168 háne	156 fő/ 122 kapu	122 háne	207 fő/ 100 kapu	87+22+65= 174 háne		x
Földvár	45 fő/ 10 háne/ 12 kapu	10 háne	46 fő/ 11 háne/ 20 kapu	11 adózó	48+8 fő/ 11 kapu	11 háne	15 fő/ 9 kapu	9 háne	21 fő/ 11 kapu	12 háne	14 háne	x
Dályok	24 fő/ 7 háne/ 5 kapu	7 háne	35 fő/ 8 háne/ 10 kapu	8 adó- zó	27 fő/ 8 kapu	19 háne	23 fő/ 17 kapu	17 háne	19 fő/ 12 kapu	10+2 háne	14 háne	x
Kölked	54 fő/ 20 háne/ 15 kapu	21 háne	111 fő/ 26 háne/ 52 kapu	26 adózó	193 fő/ 60 kapu	52 háne	85 fő/ 52 kapu	52 háne	84 fő/ 48 kapu	34 háne	-	x
Monyoród	28 fő/ 6 háne/ 6 kapu	7 háne	35 fő/ 9 háne/ 18 kapu	9 adó- zó	52 fő/ 12 kapu	12 háne	32 fő/ 16 kapu	16 háne	35 fő/ 13 kapu	7 háne	8 háne	x
Dánóc	261 fő/ 172 háne/ 100 kapu	-	445 fő/ 223 háne/ 200 kapu	122 adózó	328 fő/ 160 kapu	109 háne	144 fő/ 109 kapu	109 háne	139 fő/ 80 kapu	46 háne	37 háne	x
Lánycsók	65 fő/ 27 háne/ 15 kapu	27 háne	72 fő/ 27 háne/ 30 kapu	27 adózó	226 fő/ 80 kapu	24 háne	42 fő/ 20 kapu	20 háne	35 fő/ 16 kapu	-	-	x
Bóly	43 fő/ 16 háne/ 12 kapu	16 háne	54 fő/ 15 háne/ 28 kapu	15 adózó	78 fő/ 20 kapu	20 háne	44 fő/ 26 kapu	26 háne	51 fő/ 25 kapu	16 háne	17 háne	x
Nyárád	70 fő/ 30 háne/ 20 kapu	31 háne	96 fő/ 30 háne/ 30 kapu	30 adózó	119 fő/ 28 kapu	28 háne	49 fő/ 31 kapu	31 háne	61 fő/ 30 kapu	Nagynyá- rád 18 háne	17 háne	x
Majs	81 fő/ 30 háne/ 20 kapu	31 háne	158 fő/ 22 háne/ 25 kapu	42 adózó	230 fő/ 60 kapu	59 háne	83 fő/ 47 kapu	47 háne	100 fő/ 46 kapu	31 háne	33 háne	
Gölöncs	11 fő/ 5 háne/ 4 kapu	6 háne	23 fő/ 4 háne/ 10 kapu	4 adó- zó	15 fő/ 8 kapu	3 háne	14 fő/ 4 kapu	4 háne	9 fő/ 3 kapu	6 háne	7 háne	x
Körtvélyes	15 fő/ 8 háne/ 5 kapu	8 háne	15 fő/ 6 háne/ 6 kapu	6 adózó	22+6 fő/ 6 kapu	pt	18 fő/ 11 kapu	11 háne	18 fő/ 11 kapu	15 háne	19 háne	x
Szajka	40 fő/ 17 háne/ 15 kapu	17 háne	62 fő/ 16 háne/ 25 kapu	16 adózó	57+4 fő/ 20 kapu	20 háne	30 fő/ 20 kapu	20 háne	32 fő/ 15 kapu	14 háne	15 háne	x
Babarc	94 fő/ 30 háne/ 30 kapu	31 háne	132 fő/ 32 háne/ 65 kapu	32 adózó	193 fő/ 50 kapu	55 háne	73 fő/ 55 kapu	55 háne	98 fő/ 45 kapu	38 háne	38 háne	x
Bácsfalva	56 fő/ 18 háne/ 18 kapu	18 háne	55 fő/ 16 háne/ 27 kapu	16 adózó	121 fő/ 30 kapu	25 háne	32 fő/ 22 kapu	22 háne	25 fő/ 16 kapu	-	-	
Nyárád	20 fő/ 8 háne/ 5 kapu	8 háne	25 fő/ 9 háne/ 17 kapu	9 adózó	28+1 fő/ 10 kapu	12 háne	23 fő/ 11 kapu	11 háne	56 fő/ 11 kapu	7 háne	8 háne	x
Szabar	47 fő/ 15 háne/ 16 kapu	17 háne	46 fő/ 15 háne/ 18 kapu	16 adózó	61 fő/ 20 kapu	25 háne	39 fő/ 25 kapu	25 háne	45 fő/ 27 kapu	6 háne	8 háne	x

Település	1546 M	1549 Dzs	1552 M	1554 Dzs	1565/66 M	1570 Dzs	1580 M	1583/ 1584 Dzs	1590 M	1631/2 Dzs	1051/52 Dzs	17. sz. vége
Gáta	17 fő/ 4 háne/ 3 kapu	6 háne	16 fő/ 6 háne/ 10 kapu	6 adózó	29 fő/ 10 kapu	8 háne	23 fő/ 13 kapu	13 háne	23 fő/ 15 kapu	15 (16) háne	12 háne	x
Versend	12 fő/ 4 háne/ 5 kapu	9 háne	37 fő/ 9 háne/ 10 kapu	9 adózó	68+4 fő/ 25 kapu	18 háne	30 fő/ 19 kapu	19 háne	25 fő/ 15 kapu	9 háne	14 háne	x
Izsép	Pt		Pt		Pt	20 háne	32 fő/ 24 kapu	24 háne	34 fő/ 17 kapu	21 háne	25 háne	x
Márok	-		Pt		Pt	6 háne	30 fő/ 15 kapu	15 háne	33 fő/ 14 kapu	15+1 háne	17 háne	x
Darázs	-		Pt		Pt	+Hagyó 5 háne	5 fő/ 5 kapu	5 háne	18 fő/ 5 kapu	17 háne	18 háne	x
Bátyó	Pt		Pt		Pt	5 háne	13 fő/ 10 kapu	10 háne	20 fő/ 12 kapu	Batyin 12 háne	13 háne	
Gét	Pt		Pt		Pt		14 fő/ 14 kapu	14 háne	21 fő/ 16 kapu	15 háne	16 háne	
Merse	-		Pt		Pt		-	7 háne		3 háne	6 háne	x
Szederkény	PV		PV		PV		65 fő/ 43 kapu	42 háne	50 fő/ 33 kapu	20 háne	31 háne	x
Jenő	Pt		Pt		Pt		-		20 fő/ 12 kapu		SZ	x
Hagyó	-		Pt		Pt		10 fő/ 7 kapu	7 háne	34 fő/ 12 kapu			x
Dósa	-		-		-		8 fő/ 5 kapu		14 fő/ 7 kapu	-	-	
Lak	BV		BV		BV		-		27 fő/ 16 kapu	BV	BV	x
Cselény	Pt		Pt		Pt		-		2 fő/ 1 kapu	8+2 háne	SZ	
Mítar	PV		PV		PV		18 fő/10 kapu	10	38 fő/15 kapu	6 háne	8 háne	x
Virágos	BV		BV		BV		BV		9 fő/6 kapu	7 háne	7 háne	x
Vék	BV		BV		BV		BV		84 fő/50 kapu	12 háne	BV	x
Kessa										12 háne	13 háne	x
Herende	BV		BV		BV		BV		BV	16 háne	17 háne	x
Borjád	BV		BV		BV		BV		BV	9 háne	10 háne	x
Pócsa	BV		BV		BV		BV		BV	10 háne	10 háne	
Töttös	-		-		-		-		-	16 háne	16 háne	x
Lotta										14 háne	15 háne	
Lesze?										2 háne	-	

IRODALOM

- ALMÁSI–KÖFALVI 2004: Almási Tibor – Köfalvi Tamás: *Anjou-kori Oklevéltár. XIV. 1330*. Budapest–Szeged 2004.
- BMFN II: Pesti János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei II*. Pécs 1982.
- BILGE 2010: Bilge, Sadik Müfit: *Osmanli'nin Macaristani*. Istanbul 2010.
- DÁVID 1982: Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1982.
- DÁVID 2005: Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt: demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest 2005.
- DÁVID–FODOR 2009: Dávid Géza – Fodor Pál: «Ez az ügy fölöttébb fontos.» *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Budapest 2009.
- FEKETE 1968: Fekete Lajos: *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény 1968.
- FODOR 2006: Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve (Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16-17. század fordulóján)*. Budapest 2006.
- GATTERMANN 2005: Gattermann, Claus Heinrich: *Die Baranya in den Jahren 1686 bis 1713: Kontinuität und Wandel in einem ungarischen Komitat nach dem Abzug der Türken*. Göttingen 2005.
- GYÖRFFY 1966: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest 1966.
- HEGYI 2007: Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest 2007.
- KÁLDY-NAGY 1960: Káldy-Nagy Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Budapest 1960.
- KÁLDY-NAGY 1970: Káldy-Nagy Gyula: *Magyarországi török adóösszeírások*. Budapest 1970.
- KÁLDY-NAGY 2000: Káldy-Nagy Gyula: *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Gyula 2000.
- KÁLDY-NAGY 2008: Káldy-Nagy Gyula: *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Szeged 2008.
- NAGY 1978: Nagy Lajos: A Császári Udvari Kamara prefektúrájához tartozó terület 1687-ben. *Baranyai Helytörténetírás* 1978, Pécs 1979, 15–51.
- SUDÁR 2017: Sudár Balázs: Pécs és Szigetvár párbaja. A dél-dunántúli front török szemmel (1543–1566). In: Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi Ágota (szerk.): *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában*. Eger 2017, 41–66.
- TABA 1962: Taba István: Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban. *Történeti statisztikai évkönyv. 1961–1962*. Budapest 1962, 131–158.
- TIMÁR 1982: Timár György: A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török időkre vonatkozó feljegyzései (1695, 1696). *Baranyai Helytörténetírás* 1982. Pécs 1983, 47–104.
- VASS 1979: Vass Előd: A szekesői-mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. *Baranyai helytörténetírás* 1977. Pécs 1979, 15–93.
- VELICS 1886: Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek 1. 1543–1635*. Budapest 1886.
- VELICS–KAMMERER 1890: Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek 2. 1540–1639*. Budapest 1890.

NAHIYE OF MOHÁCS AND IT'S SETTLEMENTS IN THE 16–17TH CENTURY

BALÁZS SUDÁR

The nahiye (“district”) of Mohács was a relatively small unit of the Ottoman administration of the South-Transdanubia. Even so, the study of the changes in this area leads to serious conclusions. There is a lot of Ottoman census data about this area between 1546 and 1641. During this period the administrative classification of this nahiye was changed, it was moved from the sandjak of Mohács to the sandjak of Szekcső. There were also small changes in its area, some villages were added, others were removed from the nahiye. Many depopulated villages were repopulated, so essentially the settlement structure of the Middle Age was regenerated for the 1580s. The ethnic composition of the nahiye changed, as usually South Slavic moved into the region. However, the region survived the Ottoman occupation, it did not evolve but also was not destroyed, so it is one of the rare exceptions in the Ottoman Hungary.

A MOHÁCSI KISTÉRSÉG TELEPÜLÉSEI A 17. SZÁZAD UTOLSÓ NEGYEDÉBEN

SUDÁR BALÁZS* – VARGA SZABOLCS*

A Hódoltság, és ezen belül különösen a Dél-Dunántúl településszerkezetének története, a kora újkori és újkori változások rekonstruálása régóta kedvelt témája a magyar történet- és néprajztudománynak.¹ Amíg az Alföldön a török korhoz elsősorban a népességpusztulást és a pusztásodást kötötték,² addig a Dunától nyugatra a délszláv migráció felerősödése és a középkori etnikai arányok máig tartó hatással bíró gyökeres megváltozása volt e kutatások végső konklúziója.³

A tisztánlátást sokáig nehezítette, hogy az oszmán korra vonatkozóan csak elszórt és bizonytalan színvonalú források voltak elérhetőek, így a késő középkori – egyébként szintén elnagyolt – állapotokhoz képest sem lehetett biztos következtetéseket levonni. Mindezt alapvetően megváltoztatta a bécsi központi és a budapesti országos levéltár mind behatóbb feltárása, ugyanis ennek köszönhetően már az 1940-es évek elején ismertté váltak – legalább jelzet szintjén – azok az összeírások, amelyek nagy mennyiségben tudósítottak az oszmánok uralma alól felszabadított területek állapotáról.⁴ Az 1960-as években, elsősorban Szita László szervezőmunkájának hála, ezek közül több nyomtatásban is megjelent, bár leggyakrabban nem teljes szöveggel, hanem inkább kivonatos formában. Nagy Lajos készítette el az 1687. évi kamarai összeírás átírását,

amely kétségtelen hiányai ellenére kitűnő láttelepet ad a nagyharsányi csata időszakáról.⁵ Mivel ez a megyei adóösszeírásokkal ellentétben nem direkt adóztatási céllal készült, hanem sokkal inkább a kamara tájékoztatására szolgált a visszafoglalt területek állapotáról, így alaposnak és pontosnak tekinthető. Igaz ez az 1690-es években mind gyakrabban készülő felmérésekre is, amelyek közül az 1695. és 1696. évi adatai szintén megjelentek Timár György gondozásában.⁶ Taba István ezeken túlmenően újabb állami és megyei iratokat dolgozott fel, amikor a megye adózó népességének a meghatározására tett kísérletet, ám ez a munka a forrás és a kutatás jellegéből településtörténeti rekonstrukcióra csak erős kritikával alkalmas.⁷ Mindenesetre a feldolgozott forrásokban felsorolt települések nagy száma újragondolásra készítette a témával foglalkozó kutatókat, és ma már tarthatatlan az a sommás álláspont, miszerint az oszmán hódoltság számlájára lehet és kell írni a térség falupusztulását.⁸ Az újabb oszmán defteranyag és az időközben digitalizált keresztény összeírások pedig igazolták ezt a meglátást még a pusztításoknak erősen kitett Délkelet-Baranyában is.

A Duna és a Karasica által közrefogott terület településhálózatának alakulása a török időkben jól nyomon követhető 1546-tól a 17. század dereká-

* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. sudarbalazs@gmail.com

** Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. szavarga@gmail.com

¹ A tanulmány a *Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet* MTA BTK–PTE Projekt és az NKFIH 108919/132475 számú pályázatának keretében készült.

² SZEKFI 1935, 393–401.

³ A következményeket a némettség térhódítására kihegyezve, ami a mű elkészültének időpontja alapján érthető: TABA 1941, 52–60. Kiegészítve, a mai álláspontot is tükröző vélemény: SZAKÁLY 1994

⁴ PÁLFFY 1937. Ezek alapján ld. TABA 1941, 16.

⁵ MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 041. 8a-b. Kiadta: NAGY 1979

⁶ Eredetijük: ÖStA FHKA HKA Conscr. Fasc 2. No. 57. (1695); Conscr. Fasc. 3. No. 68. (1696). TIMÁR 1983.

⁷ TABA 1962, 13. l.; HU MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 42; Uo. Fasc. 10. No. 24; Uo. Fasc. 66. No. 17; Uo. Fasc. 42. No. 35; Uo. Fasc. 61. No. 46; Uo. Fasc. 135. No. 9.

⁸ PATÁKY 2009.

ig: az utolsó török összeírás 1641-ből ismert.⁹ A konklúzió némiképp meglepő: a 16. század derekán megroppanni látszó faluhálózat harminc év alatt regenerálódott, minden késő középkori település újra életre kelt, a kistérség termelési adatai pedig a stabilizálódásról árulkodtak. A tizenöt éves háború nagy valószínűséggel elkerülte ezt a térséget, amely így a 17. század első felében is folytatta immár megszokottnak mondható életét. A török időszak utolsó közel félszáz évére azonban a hódítók által termelt források nem szolgáltatnak információkat. Mégsem reménytelen ezen időszak megismerése: egyfelől a magyar nemesség és az egyház számon tartotta itteni birtokait, másrészt a Dél-Dunántúl visszahódítása után többször is felmérték a területet, s a lakosoktól jegyzőkönyveket vettek fel a törökkor végi birtoklási viszonyokról is.¹⁰ Fontos források ezek, hiszen egyfelől megmutatják, hogy a régió milyen településhálózattal érte meg a visszafoglaló háborúkat, majd pedig azt is, hogy milyennel vágott neki az újjáépítés időszakának, annak a kornak, amely a településrendszer alapos megváltozásához vezetett. Az alábbiakban a következő források információit dolgoztuk fel, kifejezetten a települések létezése szempontjából.

I.

1675. *Nomina pagorum rusticorum Illustrissimi Domini Comiti Adami Perpetui a Zrinio.*

A pannonhalmi apátság gróf Zrínyi Miklós özvegyének és Draskovich Mártonnak évi bér fejében átengedi a tizedszedést dél-dunántúli birtokain.¹¹ (=1675a)

II.

Zrínyi Ádám törökök felé adózó javainak felsorolása 1675-ből, s ezen irat 1689-ben készült – azonos tartalmú – hitelesített másolata.¹² (= 1675b)

III.

1687. *Inventatio seu series bonorum capitalium Siklos, Mohach, Quinqueecclesiae anno 1687.*

A Mohácson és a hozzá tartozó kerületekben található nagyobb javak jegyzéke, vagy felsorolása, amelyeket az alábbi módon foglaltunk le a kincstár számára. ... Lefoglaltuk a kincstár számára az említett mohácsi fő uradalom mindazon falvait, amelyek a gyülekező táborok miatt emberek és alattvalók nélkül vannak, akik a különböző szigeteken, hegyek között és az erdőkben lappanganak.¹³ (=1687)

IV.

1695, 1696. A pécsi provizorátus falvainak két összeírása: Beschreibung der, zu Fünfkirchen gehörigen Dorfschafften. 1695.; *Conscriptio et Aestimatio Bonorum et Pagorum Provisoratus Quinque Ecclesiensis in Comitatu Baronya existentium. Anno 1696 peracta.*¹⁴ (=1695/96)

V.

1696. Jany Ferenc püspök birtokainak az összeírása: Beschreibung deren Dorffschafften welche titelherr Bischoff Jany in dem Vörösmartoner, Mohacser, Battaszeker und Pecsvarer District besitzet.¹⁵ (=1696)

A fenti források többsége részleges (települések említéseit lásd a III. függelékben!), csak bizonyos szempontból tekint a térségre. Kettő emelkedik ki közülük, az egyik a 1687. évi kamarai összeírás, amely tulajdonképpen a térség első visszafoglalás utáni felmérése. A másik 1696-ban készült, és a pécsi püspöki birtokokat vette számba, s így szinte az egész kérdéses területet felöleli.

Az 1687. évi összeírás mindössze egy felsorolás, érdekességét az adja, hogy közvetlenül a terület felszabadulása után készült, s azt mutatja meg,

⁹ Sudár Balázs tanulmánya az oszmán összeírásokról ugyanebben a kötetben olvasható.

¹⁰ A hódoltsági adóztatás forrásaira lásd MOLNÁR 2008. Az életmódra és kontinuitásra pedig: ANDRÁSFALY 1976.

¹¹ MNL OL E 156 Fasc. 90. No. 32b. fol. 2–3, 18. századi másolata: uo. Fasc. 90. No. 32a.

¹² MNL OL E 156 Fasc. 66. No. 14. Elsőre gondolhatnánk azt, hogy mélyen a Hódoltságban 1675-ben nem a valós viszonyokat rögzítették, és 1689-es átirata is szolgai másolás. Azonban 1698-ból is maradt fenn egy összeírás, amely szinte megegyezik az eredetivel, ám mindenhol feltüntették az újonnan megállapított bevételeket, azaz mindenhol egy élő közösséggel kötöttek új megállapodást a birtokosok. MNL OL E 156 Fasc. 66. No. 18a. 18–20.

¹³ MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 41. fol. 8–9.

¹⁴ Ld 5. lj.

¹⁵ MNL OL E 156 Fasc. 61. No. 46.

hogy mi maradt meg a török kor után, így tulajdonképpen az oszmán idők utolsó pillanatát rögzíti. A települések azonban nem teljesen véletlenszerűen következnek. Az összeíró északról, Bátáról indul, a Duna partját követi Jenőig, majd Sombereket és környékét méri fel. Innen nyugat felé halad tovább, és Szederkénynél jut ki a Karasicáig. A továbbiakban a platón ingázva lassan halad dél felé, majd a Karasica nagy kanyarulatát követve kelet felé halad tovább. Kisebb kitérőt tesz a Karasicától délre eső területen, majd a Duna mocsarait követve tart észak felé Kölkedig. Négy település kimaradt, talán utólag vették számba őket (Illocska, Mórág?, Borjád, Majs) (*Függelék I., 1. térkép*).

Jóllehet már ez a lista is nyújt valamiféle fogózkodót abban a tekintetben, hogy merre keressük az egyes településeket, ezek földrajzi helye azonban nem mindig határozható meg könnyen, ami a különféle forráskiadások lábjegyzeteiből – lokalizációs kísérleteiből – jól látható. Ezért különösen érdekes az 1696. évi összeírás, amely a települések szomszédsági hálózatát is rögzíti. A forrás jelentőségét Gyalóky Jenő már száz évvel korábban felismerte, ám nem az egész kistérségre, csupán a mohácsi csata rekonstrukciójához elengedhetetlenül szükséges tereptárgyak azonosítására használta, így érdemes újra elővenni ezt a szöveget.¹⁶ A forrás azonban ennél sokkal többet kínál: általa el lehet készíteni a térség településeinek hálózatát, pótolva ezzel a korból hiányzó részletes térképeket. Másfelől ennek segítségével valamelyest igazolni lehet a jóval későbbi határnevekből megismerhető, a 18. század végét már meg nem érő települések földrajzi helyzetére vonatkozó ismereteinket is (*Függelék II., 2. térkép*).

A középkori határjárásokkal ellentétben ezúttal nem a határokról, birtoktestekről, hanem a falvak egymáshoz való viszonyáról értesülünk. Minthogy a szomszédságok meghatározásának alapját jól érzékelhetően az utak képezik, így ezek adják a teljes összeírás vezérfonalát is: az összeíró a településeket a fő közlekedési irányok – Kiskőszeg–Eszék, Kiskőszeg–Baranyavár, Kiskőszeg–Mohács, Mohács–

Siklós, Mohács–Pécs, Mohács–Pécsvárad – szerint adta meg. A távolságokat órában mérte, mindig a jelzett útvonal kiindulópontjától. Sajnos az nem derül ki egyértelműen, hogy ezek az utak hogyan is haladnak községről községre: jól érzékelhetően ugyanis több nyomvonalat is bejárt az összeíró, és esetleg kiágazások is lehetnek. Ezeket tehát meg kell próbálnunk rekonstruálni.

Az egyik – általában főútnak tekintett¹⁷ – Mohács–Pécs útvonal Lánycsók felé indult, majd Bácsfalun, Szajkon és Versenden keresztül jutott el Szederkényen át a Nyomja falu melletti vámhelyig. De összeírásunkból kirajzolódik egy másik lehetőség is: ez esetben Mohácsról Nagynyárad felé haladunk, majd Bólyon, Kessán és Gilencsen keresztül érjük el Szederkényt. Versend után egy újabb lehetőség tűnik fel: a Monyoród–Kéménd irány; illetve kibontakozni látszik egy (Babarc–Mitar–Liptód útvonal lehetősége is.

Hasonló a helyzet a pécsváradai úttal. Eléggye egyértelmű, hogy a Mohácsról induló út Szentersébetnél lépte át a Karasicát. De hogyan jutott el odáig? Kínálja magát a Jenei-patak völgye: Jenőn, Szabaron, Márokon és Marázán keresztül lehetett Szentersébetre menni. De az összeíró egy másik lehetőséget is felkínál: az utazó Lánycsók felé indulva a lánycsoki völgyben, Gátán és Kisnyáradon át juthat el Marázára.

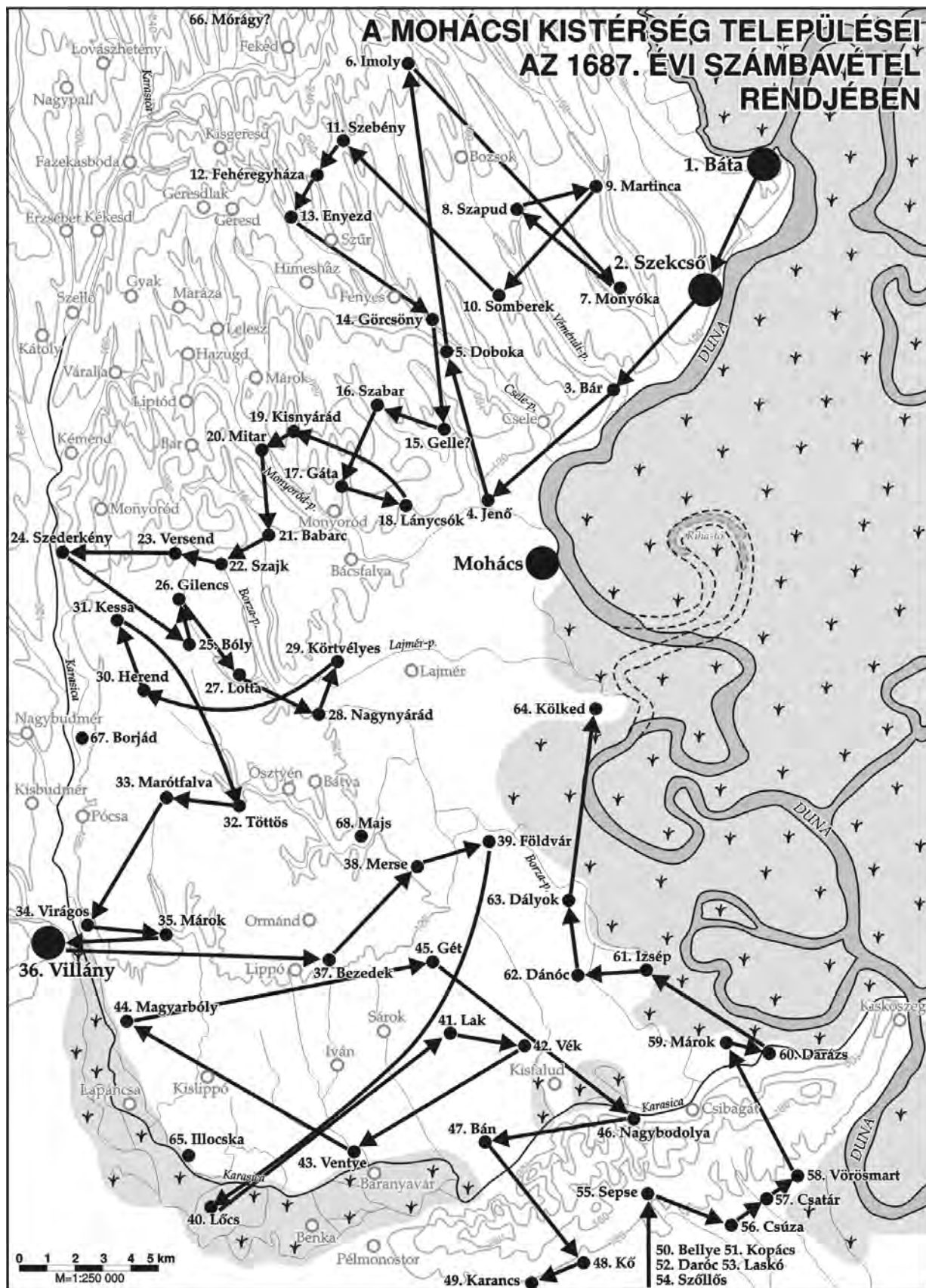
Nem kevésbé összetett a siklói út sem. A leg-egyenesebb megoldás a Nagynyárad–Töttös–Virágos–Villány útvonal volt.¹⁸ Nyáradot azonban az összeíró a pécsi úthoz számította, és láthatólag egy másik megoldást részesített előnyben. Lajméron, Majson és Ormádon keresztül vezette az utazót a virágosi átkelőhöz. De itt is volt másik megoldás: utasunk elindulhatott Körtvélyes felé, majd valamilyen módon Lottát is érintve Herenden át jutott a Karasicához.

A Kiskőszeg–Mohács útvonal még kevésbé fejthető meg. Ennek Mohácshoz közeli szakasza nincsen leírva, az utazó minden bizonnyal rátért valamelyik siklói útra. De az útvonal déli fele is

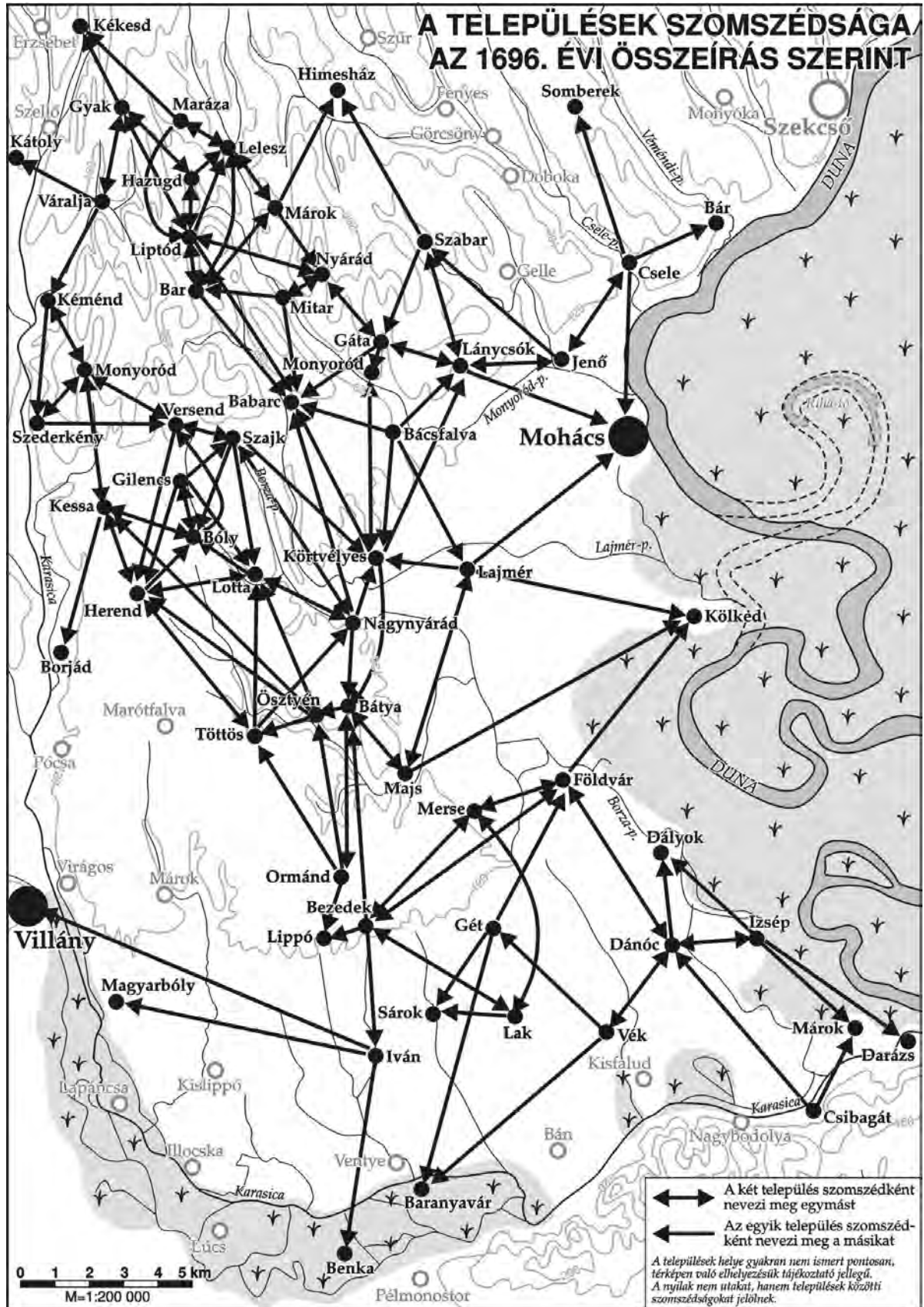
¹⁶ GYALÓKAY 1926, 214.

¹⁷ Ld. például Eisenhut György térképén: *Regni Hungariae comitatus Baraniensis medio geometricarum operationum ad normam geographicam in suos sex processus* (1780). Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, 2165. A középkori nyomvonalra: GLASER 1929.

¹⁸ Ld. Eisenhut térképén! A középkori nyomvonalra: GLASER 1929.

1. kép: A mohácsi kistérség települései az 1687. évi számbavétel rendjében
Figure 1: The settlements of the Mohács micro-region after the 1687 census

2. kép: A települések szomszédossága az 1696. évi összeírás szerint
 Figure 2: The neighborhood of the settlements according to the 1696 census

homályos, és egyértelmű, hogy az útdatok között is több elírás található. Valószínűnek tűnik egy Kiskőszeg–Csibogát–Dánóc–Földvár lehetőség, de kirajzolódni látszik egy Kiskőszeg–Dánóc–Lak–Bezedek–Bátya(–Nagynyárád) irány is, amely talán a Baranyavár–Mohács útvonallal lehetett azonos az északi szakaszon.

A térség egyik fő útvonalának tekinthető Baranyavár–Mohács útvonalra csak egyetlen utalás történik az összeírásban – Ösztyén falu esetében –,

pedig erről a középkorból és a török időkből is vannak információink.¹⁹

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy minden fő irányon kirajzolódik két-három útvonal-lehetőség is, a megadott utazási időket minden bizonnyal ezeken kell értenünk (3. térkép).

Néhány esetben azonban egy-egy településnek és szomszédjainak a távolsága teljesen egyértelműen került lejegyzésre, szintén órákban mérve. Lásunk néhány példát!

Értékelhető távolsági adatok az 1696. évi összeírásban

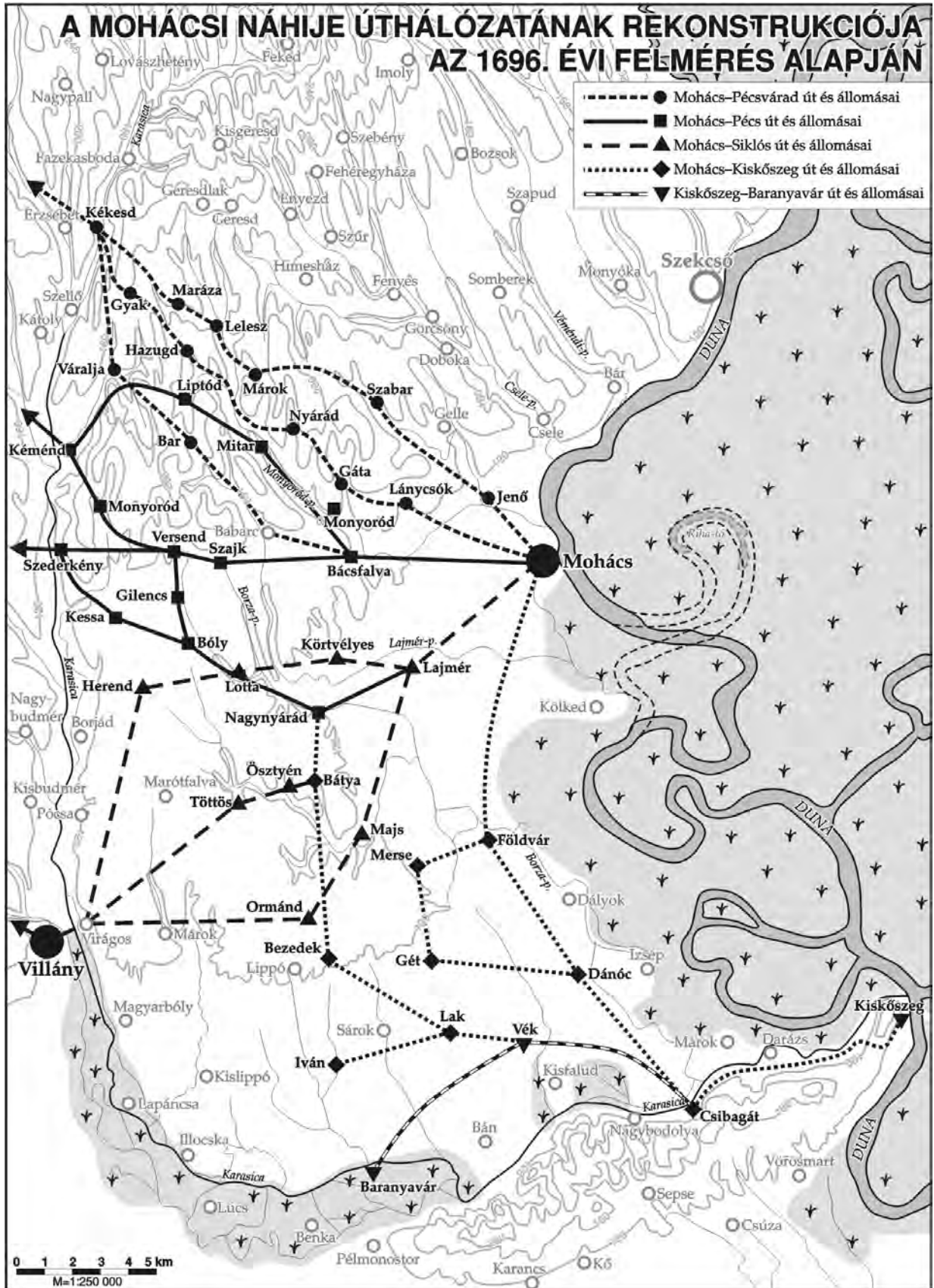
- a) Az érintett települések; b) Az összeírásban megadott menetidő; c) A korabeli útviszonyokkal számolható távolság a mai települések központjai között (ez az érték nem biztos, hogy egybeesik a 17. század végi helyzettel!); d) Az előbbiekből kiszámolható átlagsebesség

a	b	c	d
Vörösmart–Csibogát	1 óra	8 km	8 km/h
Gét–Baranyavár	1 óra	8,5 km	8,5 km/h
Csatár–Bodolya	1 óra	8,2 km	8,2 km/h
Vörösmart–Darázs	$\frac{3}{4}$ óra	5 km	6,5 km/h
Csatár–Csibogát	$\frac{3}{4}$ óra	6 km	8 km/h
Bodolya–Csúza	$\frac{3}{4}$ óra	6,5 km	8,8 km/h
Sepse–Szőlős	$\frac{3}{4}$ óra	4,5 km	6 km/h
Hercegszőlős–Karancs	$\frac{1}{2}$ óra	3,9 km	7,8 km/h
Hercegszőlős–Kő	$\frac{1}{2}$ óra	3 km	6 km/h
Vörösmart–Kiskőszeg	$\frac{1}{2}$ óra	6,5 km	13 km/h
Izsépp–Dályok	$\frac{1}{2}$ óra	4,5 km	9 km/h
Bodolya–Sepsé	$\frac{1}{2}$ óra	3 km	6 km/h
Bodolya–Kisfalud	$\frac{1}{2}$ óra	3,5 km	7 km/h
Gét–Sárok	$\frac{1}{2}$ óra	4 km	8 km/h
Sepsé–Kő	$\frac{1}{2}$ óra	3,7 km	7,4 km/h
Sepsé–Bodolya	$\frac{1}{2}$ óra	3 km	6 km/h
Sepsé–Kisfalud	$\frac{1}{2}$ óra	5,5 km	11 km/h
Izsépp–Márok	$\frac{1}{4}$ óra	4,5 km	18 km/h
Izsépp–Márok	$\frac{1}{4}$ óra	4,5 km	18 km/h
Bodolya–Csibogát	$\frac{1}{4}$ óra	2,2 km	8,8 km/h
Csúza–Csatár	$\frac{1}{4}$ óra	1,5 km	6 km/h
Csúza–Szőlős	$\frac{1}{4}$ óra	4,5 km	18 km/h
Csatár–Vörösmart	$\frac{1}{4}$ óra	1,5 km	6 km/h

A megadott értékek nagyobb része viszonylag összetart: az egy órányi út 6 és 9 km-es távolság közé esik. (Ezen az ingadozáson nem kell csodálkoznunk: az időmérés is hozzávetőleges volt, és a

települések sem biztos, hogy pontosan a mai helyükön álltak.) Komolyabban kirívó értékek érdekes módon csak a negyedórás útszakaszoknál vannak (felsorozva ezek akár 18 km/órás menetteljesít-

¹⁹ GLASER 1929.

3. kép: A mohácsi náhije úthálózatának rekonstrukciója az 1696. évi felmérés alapján
 Figure 3: Reconstruction of the road network of Mohács náhije based on the 1696 survey

ményt is mutatnak), ezekben az esetekben vagy nem ott voltak a települések a 17. század végén, ahol száz évvel később álltak – és lényegében ma is állnak –, vagy esetleg faluszéltől faluszélig érezte a távolságot kicsinek az összeíró, és ezt fejezte ki a negyedórás intervallummal. (A legkisebb időbeli számítási egysége a negyedóra.) A 6–9 km közé eső óránkénti menetteljesítmény vagy lovon, vagy szekéren való közlekedésre utal. A megadott időintervallumok tehát nem adnak lehetőséget a nem ismert helyű települések pontos elhelyezésére, de nagyságrendileg kijelölik a helyüket.

A távolságmérésnél sokkal megbízhatóbb eredményeket hoz a települések szomszédságának vizsgálata. Az összeíró mindig megadja a szomszédos falvakat, optimális esetben tehát a szomszédságot mindkét irányból említi. Számos esetben azonban erre nem kerül sor, mintha az összeíró egy irányt – talán azt, ahonnan érkezett – kifelejtene, és csak előre tekintene. Mindent egybevetve egy-egy falunak négy-öt szomszédját is megismerjük, ez pedig egy nagyon szoros szomszédsági rendszer felvázolását teszi lehetővé, ami meglehetősen jól elhelyezi a településeket a hálózatban. Mindez azért nagyon fontos, mert számos falunak hetven-nyolcvan évvel

később már csak csekély nyomai maradtak, jó esetben mindössze dülő- vagy határrésznevek őrizték meg az emléküket, ám a Pesty Frigyes-féle, 19. században készült helynévtárból az is kiderül, hogy sok esetben már nem ismerték az egykori falvakból lett földrajzi nevek eredetét.²⁰ Ez arra figyelmeztet, hogy a 18. századi – ma még sok esetben ismeretlen lefolyású – demográfiai, migrációs, határhasználati, úrbéri, tájtalakítási stb. változások miatt az ekkor keletkezett források csak megfelelő forráskritikával hasznosíthatók a korábbi korokra. Az általunk készített összeírás segítségével viszont elég nagy biztonsággal elhelyezhetjük a vizsgált kistérség településeit a térképen a 17. század végi állapot szerint, és ezzel egy pillanatképet adhatunk a tájról az oszmánok kiűzésének pillanatában (2. térkép).

A vizsgált összeírások tanulsága röviden az, hogy a késő középkori településhálózat szinte hiánytalanul átvészelte a török időket, és még a visszafoglaló háborúkat is túlélte. Igaz, a falvak jelentős része pusztává vált, de sokuk idővel újra benépesedett. A 18. században, és nem a török időkben kezdődtek meg azok a folyamatok, amelyek a korábbi településszerkezet jelentős átalakulásához és a mai állapotok kialakulásához elvezettek.

FÜGGELÉK I.

A mohácsi uradalom települései 1687-ben és feloldásuk

1. Batta = Báta	15. Gelle = Kellő
2. Szegchü = Szekcső	16. Szabár = Szabar
3. Baár = Bár	17. Gatta = Gáta
4. Jenneo = Jenő	18. Lanchok = Lánycsók
5. Dobova = Doboka	19. KysNyaród = Kisnyárád
6. Imoly = Véménd?	20. Mittar = Mitar
7. Monyoka = Monyóka	21. Babarcz = Babarc
8. Szapud = Szapud	22. Saik = Szajk
9. Martincza = Martinca	23. Vörsöndt = Versend
10. Sombergh = Somberek	24. Szederkeny = Szederkény
11. Szebeny = Szébeny	25. Beotthy = Bóly?
12. Feher Egy haz = Fehéregyház	26. Gölenz = Gilencs
13. Enyetd = Enyezd	27. Lotta = Lota
14. Görchön = Görcsöny	28. Narad = Nagynyárád
	29. Körtveles = Körtvélyes
	30. Herend = Diósherend
	31. Kesse = Kesa

²⁰ Erre bővebben ld. Gözsy Zoltán és Varga Szabolcs közös írását e kötetben.

32. Töttös = Töttös	51. Kropach = Kopács/Kopačevo, HR
33. Morotta = Marótfalva/Marótfá	52. Darócz = Várdaróc/Vardarac, HR
34. Véraghos = Virágos	53. Laskó = Laskó/Lug, HR
35. Márok = Márok	54. Szülös = Hercegszöllös/ Kneževi Vinogradi, HR
36. Vellám = Villány	55. Sepse = Sepse/Kotlina, HR
37. Bezedek = Bezedek	56. Chuza = Csúza/Susa, HR
38. Mersse = Merse	57. Chatar = Csatár/Čatar, HR
39. Feöldvár = Földvár	58. Voros Mart = Vörösmart/Zmajevac, HR
40. Lões = Lőcs	59. Marók = Hercegmárok/Gajić, HR
41. Laakh = Főherceglak/Kneževo, HR	60. Darás = Darázs/Draž, HR
42. Végh = Vék	61. Izép = Izsép/Topolje, HR
43. Ventye = Ventye	62. Darócz = Dánóc
44. Magyar bolya = Magyarbóly	63. Dalyogh = Dályok/Duboševica, HR
45. Vibegatta = Gétpuszta?	64. Kölygöd = Kölked
46. Bodolya = Nagybodolya/Podolje, HR	65. Illochka = Illocska
47. Bami = (Baranya-)Bán/Popovac, HR	66. Maragy = Mórágý?
48. Keő = Kő/Kamenac, HR	67. Boriad = Borjád
49. Karancz = Karancs/Karanac, HR	68. Maiza = Majs
50. Belle = Bellye/Bilje, HR	

FÜGGELÉK II.

A térség települései 1696-ban

Izsépfalu (Pagus Issip). 2 órára Kiskőszegtől. Határos: Dánóc ½ óra, Dályok ugyanannyi, Darázs ¼ óra és Márok ¼ óra. (fol. 34–36.)

Ma: Topolje Horvátországban.

Vék puszta (DesertumVegh). 1,5 órára a Kiskőszeg–Baranyavár úton. Határos: Baranyavár, Géth, Dánóc. (fol. 44.)

Egykori település a Karasica északi partján, Baranyabántól ÉK-re.²¹

Dánóc puszta (Desertum Danovácz). 2 órára a Kiskőszeg–Mohács úton. 20 betelepülő lakja. Határos: Izsép, Dályok, Földvár, Vék. (fol. 45.)

Mára teljesen elpusztult város Izsép közelében, Horvátországban.²²

Gét puszta (Desertum Geth). 3 órára a Kiskőszeg–Mohács úton. Határos: Baranyavár 1 óra, Sárók 1/2 óra, Földvár ½ óra. (fol. 46.)

Gétpuszta Majs DK-i határában.²³

Földvár (Földvár) 2,5 órára a Kiskőszeg–Mohács úton. 25 telek van. Határos: Merse, Bezedek, Dánóc, Kölked. (fol. 47.)

Egykori település Udvard környékén.

Merse puszta (Desertum Merssa). 2 órára a Kiskőszeg–Mohács úton. Határos: Földvár, Lak, Bezedek. (fol. 48.)

Puszta, Majs déli határában.²⁴

Bezedek (Desertum Bezedek). 2,5 órára a Kiskőszeg–Mohács úton. Határos: Merse, Földvár, Lak, Lipova, Batya, Iván. (fol. 49.)

Bezedek, Baranya megye.

²¹ 1687-ben a baranyavári területben: NAGY 1978, 20.

²² MNL OL E 156 Fasc. 008. No. 11. fol. 15.

²³ BMFN II. 581 (231:175); <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15250/view/?pg=1&bbox=-2185%2C-7218%2C10689%2C294>; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15251/view/?pg=17&bbox=-1713%2C-7430%2C11162%2C81>

²⁴ BMFN II. 580

Lak (Desertum Lak). 2,5 órára a Kiskőszeg–Mohács úton. Határos: Bezedek, Merse, Sárók. (fol. 50.)
ma Főherceglak/ Kneževo, Horvátország.

Liptód falu (Pagus Liptod). 2,5 órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Babarc, Bár, Lelesz, Gyak. (fol. 58.)
Liptód, Baranya megye.

Versend falu (Pagus Versend). 2 órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Bóly 1 óra, Herend 1 óra, Szajk ½ óra, Monyoród ½ óra. (fol. 61.)

Versend, Baranya megye.

Monyoród falu (Pagus Monyorod). 2,5 órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Versend, Kessa, Nyomja, Kéménd, Szederkény. (fol. 63.)
Monyoród, Baranya megye.

Bátya pusztája (Desertum Batia). 3 órára a Kiskőszeg–Mohács útvonalon. Határos: Ormánd, Majs, Esztinii (=Ösztyén). (fol. 84.)

A Majs ÉNy-i határában fekvő Batyinnal azonos.²⁵

Iván pusztája (Desertum Ivan). 3 órára a Kiskőszeg–Mohács útvonalon. Határos: Vechin (=Ventye), Fehirfalu, Vilan (=Villány?), Bóly (Magyarbóly) (fol. 85.)

Ivándárda, Baranya megye.

Lajmér pusztája (Desertum Lajmir). ¾ órára a Mohács–Siklós úton. Határos: Mohács ¾ óra, Majs ½ óra, Kölked ¾ óra, Körtvélyes ½ óra. (fol. 86.)

Egykori falu Mohácstól DNy-ra, emlékéét a Lajmér patak őrzi.²⁶

Majs pusztája (Desertum Mais). 1 órára a Mohács–Siklós úton. Határos: Kölked, Lajmér, Bátya. (fol. 87.)

Majs, Baranya megye.

Körtvélyes pusztája (Desertum Kertfeles). 1 órára a Mohács–Siklós úton. Határos: Bátya, Babarc, Monyoród, Lánycsók. (fol. 88.)

Nagynyárad ÉK-i, lánycsói határában.²⁷

Bácsfalva pusztája (Desertum Batisfa). 1,5 órára a Mohács–Pécs útvonalon. Határos: Körtvélyes, Babarc, Lajmér, Lánycsók. (fol. 89.)

Lánycsók DNy-i határában.²⁸

Herend pusztája (Desertum Herenda). 1,5 órára a Mohács–Siklós úton. Határos: Lotta, Bóly, Töttös, Kessa. (fol. 90.)

Diósherend, Bóly, Borjád, Töttös határában.²⁹

Lotta pusztája (Desertum Lotta). 1 és ¾ órára a Mohács–Siklós úton. Határos: Herend, Bóly, Nyárad. (fol. 91.)

Bóly DK-i határában.³⁰

Töttös pusztája (Desertum Tites). 2,5 órára a Mohács–Siklós úton. Határos: Nyárad, Herend, Lotta. (fol. 92.)

Töttös, Baranya megye.

Kéménd pusztája (Desertum Kemend). 3 órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Nyomja, Szederkény, Monyoród. (fol. 93.)

Máriakéménd, Baranya megye.

Szederkény pusztája (Desertum Szederkény). 2 ¾ órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Nyomja, Monyoród, Versend. (fol. 94.)

Szederkény, Baranya megye.

²⁵ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkepar/15250/view/?pg=1&bbox=-2185%2C-7218%2C10689%2C294>; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkepar/15251/view/?pg=3&bbox=-1713%2C-7435%2C11162%2C76>. A hódoltsági időszak végén a mohácsi várkapitány kezében volt Bacsin néven: TIMÁR 1982, 85.

²⁶ BMFN II. 492 (223:829)

²⁷ BMFN II. 520 (224:22) Gemeinde Nagy-Nyárad in Ungarn. 1853; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkepar/15320/view/?pg=2&bbox=-2156%2C-7234%2C10719%2C277>; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkepar/15321/view/?pg=2&bbox=-1713%2C-7431%2C11162%2C81>

²⁸ BMFN II. 354 (216:100). A II. Katonai felmérésen Bácsfa pusztaként szerepel, még lakóépületekkel. Térképen: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkepar/15213/view/?pg=13&bbox=-2156%2C-7260%2C10719%2C251>

²⁹ NAGY 1978, 21, 49.

³⁰ BMFN II. 412 (222:213)

Ösztvény puszta (Desertum Esztiny): 1,5 órára Mohács–Baranyavár úton. Határos: Kessa, Elenda (Herend?), Töttös, Lotta. (fol. 96.) Töttös Ny-i határában.³¹

Ormánd puszta (Desertum Ormand). 2 órára a Mohács–Siklós úton. Határos: Ösztvény, Töttös, Bátya, Lipova. (fol. 97.) Majstól D-re.³²

Nyárád puszta (Desertum Narat). 2 órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Körtvélyes, Bátya, Lotta, Babarc. (fol. 98.) Nagynyárád, Baranya megye.

Gilencs puszta (Desertum Gilencs). 1,5 órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Lotta, Bóly, Szajk, Herend. (fol. 99.) Puszta Versend D-i határában.³³

Bóly puszta (Desertum Boly). 1 ¼ órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Versend, Monyoród, Kessa. (fol. 100.) Bóly, Baranya megye.

Mitar puszta (Desertum Mithar). 1 órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Babarc, Nyárád, Bar. (fol. 101.) Falu, talán Kisnyárád közelében, helye nem határozható meg.³⁴

Szajk puszta (Desertum Szaik). 1,5 órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Versend, Nyárád, Körtvélyes, Bóly és Lotta. (fol. 102.) Szajk, Baranya megye.

Kessa puszta (Desertum Kessa). 2,5 órára a Mohács–Pécs úton. Határos: Monyoród, Borjád, Bóly, Herend. (fol. 103.) Borjád É-i határában.³⁵

Gyak puszta (Desertum Gyak). 2 órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Liptód, Váralja, Kékesd, Hazugd. (fol. 104.) Liptód É-i határában.³⁶

Váralja puszta (Desertum Warolya). 2 órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Gyak, Kátoly, Kéménd. (fol. 105.) Váralja, Kéméndtől ÉK-re. Kátoly DK-i, Liptód É-i határában.³⁷

Lelesz puszta (Desertum Lelesz). 2 és ¼ órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Maráza, Márok, Bar, Liptód. (fol. 106.) Erdősmároktól ÉNy-ra.³⁸

Hazugdpuszta (Desertum Hasszud). 3 órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Gyak, Liptód, Lelesz. (fol. 107.) Talán Erdősmárok ÉK-i határában, Monyoród táján.³⁹

Maráza puszta (Desertum Moraz). 3 órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Kékesd, Lelesz, Liptód. (fol. 108.) Maráza, Baranya megye.

Bar puszta (Desertum Bor). Mohácstól fél órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Liptód, Lelesz, Márok, Babarc. (fol. 109.) Talán a Liptódtól keletre húzódó Barics-völgy, rét, szőlő, illetve a Barics/Bari-tó őrzi az emlékét.⁴⁰

³¹ BMFN II. 573 (230:80).

³² BMFN II. 578 (231:67).

³³ BMFN II. 387 (219:87) <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15526/view/?pg=1&bbox=1391%2C-3221%2C7828%2C534>.

³⁴ A hódoltság korának végén még létezett (NAGY 1979, 49). A Mitar-patak nyomai: BMFN II. 153; 302.

³⁵ TIMÁR 1982, 84. BMFN II. 561 (227:25).

³⁶ BMFN II. 293 (211:79).

³⁷ BMFN II. 275 (208:105), 291 (211:61–62), KÁLDY-NAGY 1960, 73.

³⁸ BMFN II. 277 (209:28).

³⁹ BMFN II. (370) Itt köszönjük meg Máté Gábor értékes szakmai észrevételeit és tanácsait.

⁴⁰ BMFN II. 294 (211:106, 115–117).

Márok puszta (Desertum Marok). 2 órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Bar, Lelesz, Himesháza és Nyárad. (fol. 110.)
Erdősmárok, Baranya megye.

Gáta puszta (Desertum Gatta). 1 órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Nyárad, Babarc, Monyoród, Lánycsók. (fol. 111.)
Lánycsók ÉNY-i határában.⁴¹

Szabar puszta (Desertum Szabar). 1 órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Lánycsók, Gáta, Hímesház. (fol. 112.)
Szabar, Baranya megye.

Jenő puszta (Desertum Jenő). 1 és fél órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Lánycsók, Szabar és Csele. (fol. 113.)
Mohácstól ÉNy-ra.⁴²

Lánycsók puszta (Desertum Lancsók). ¾ órára a Mohács–Pécsvárad úton. Határos: Mohács, Szabar, Gáta, Jenő. (fol. 114.)
Lánycsók, Baranya megye.

Csele puszta (Desertum Csele). ¾ órára a Mohács–Szekcső úton. Határos: Somberek, Jenő, Bár és Mohács. (fol. 115.)
Mohácstól északra.⁴³

FÜGGELÉK III.

A térség településeinek összefoglaló táblázata

(x jelöli, ha a település megtalálható az összeírásban; az összeírások adatait lásd a tanulmány elején!)

	Oszmán összeírások	1675a	1675b	1687	1696	1695/96
Bar	x			x	x	
Bár					x	
Bácsfa/Bácsfalu	x	x	x		x	
Babarc	x			x	x	
Bátya/Batyin	x	x	x		x	x
(Baranya-)Bán/Popovac, HR	x	x	x	x		
Benka			x			
Bezedek	x	x	x	x	x	
Bóly	x	x	x	x	x	x
Borjád	x	x	x	x	x	x
Csele	x				x	
Dályok	x			x	x	
Darázs	x	x		x	x	
Dánóc	x			x	x	
Erdősmárok	x				x	
Földvár	x	x	x	x	x	
Gét	x			x	x	
Gáta	x			x	x	
Gilencs	x		x	x	x	
Gyak	x				x	

⁴¹ NAGY 1979, 49; BMFN II. 352 (215:27).

⁴² NAGY 1979, 49; BMFN II. 647.

⁴³ BMFN II. 419 (223:26), 191 (201:275) Az I. katonai felmérésen még szerepel pusztaként.

	Oszmán összeírások	1675a	1675b	1687	1696	1695/96
Hazugd					x	
Herend	x	x	x	x	x	x
Hímesháza	x				x	
Illocska	x	x	x	x		
Iván			x		x	
Izsép	x	x		x	x	
Jenő	x			x	x	
Kékesd	x				x	
Kéménd	x		x		x	
Kessa	x	x	x	x	x	x
Kisfalud		x	x			
Kölked	x			x	x	
Körtvélyes	x			x	x	
Kisnyárad	x			x	x	
Lajmér	x				x	
Lak (Föherceg)	x			x	x	
Lánycsók	x			x	x	
Lapáncsa	x		x			
Lelesz	x				x	
Lippó/Lipova	x	x	x		x	
Liptód	x				x	
Lotta		x	x	x	x	x
Lócs	x	x	x	x		
Magyarbóly	x	x	x	x	x	
Majs	x	x	x	x	x	x
Maráza					x	
Mohács	x	x	x	x	x	
Monyoród (Lánycsók mellett)	x				x	
Monyoród (Versend mellett)	x				x	
Márok	x	x		x	x	
Martinca/Nádics	x			x		
Merse	x			x	x	
Mitar	x			x	x	
Marótfá/Marótfalva			x	x		x
Nagynyárad	x			x	x	
Ormánd	x				x	x
Ösztyén	x	x	x		x	x
Pócsa	x	x	x			
Sárok	?		x		x	
Szajk	x			x	x	
Somberek	x			x	x	
Szabar	x			x	x	

	Oszmán összeírások	1675a	1675b	1687	1696	1695/96
Szapud	x			x		
Szebény	x			x		
Szederkény	x			x	x	
Töttös	x	x	x	x	x	x
Váralja	x				x	
Vék	x	x	x	x	x	
Villány	x			x	x	
Ventye	x	x	x	x	x	
Virágos	x		x	x		
Versend	x			x	x	

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY 1976: Andrásfalvy Bertalan: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd 1976.
- BMFN II: *Baranya megye földrajzi nevei II*. Szerk.: Pesti János. Pécs 1982.
- GATTERMANN 2005: Gattermann, Klaus Heinrich: *Die Baranya in den Jahren 1686 bis 1713: Kontinuität und Wandel in einem ungarischen Komitat nach dem Abzug der Türken*. Göttingen 2005.
- GLASER 1929: Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63:7–8 (1929) 257–285.
- GYALÓKAY 1926: Gyalókay Jenő: A mohácsi csata. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi Emlékkönyv 1526*. Budapest 1926, 193–277.
- KÁLDY-NAGY 1960: Káldy-Nagy Gyula (közéteszi): *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103. Budapest 1960.
- MOLNÁR 2008: Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Budapest 2008.
- NAGY 1978: Nagy Lajos: A Császári Udvari Kamara prefektúrájához tartozó terület 1687-ben. *Baranyai Helytörténetírás* 1978. Pécs 1979, 15–51.
- PATAKY 2009: Pataky András: *Délkelet-Baranya (Drávaszög) hat évszázados településtörténete, lakosságának nemzetiségi összetétele és változásai*. Eszék 2009.
- PÁLFFY 1937: H. Pálffy, Ilona: *A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken*. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születésének hatvanadik évfordulójára*. Budapest 1937, 474–487.
- SZAKÁLY 1994: Szakály Ferenc: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*. História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 5. Budapest 1994.
- SZEKFŰ 1935: Szekfű Gyula: Tizenhatodik század. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet* III. kötet, IV. könyv. Budapest 1935.
- TABA 1941: Taba István: *Baranya megye népessége a XVII. század végén*. Kiadja Baranya vármegye közönsége. Pécs 1941.
- TABA 1962: Taba István: *Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban. Történeti statisztikai évkönyv. 1696–1962*. Budapest 1962, 131–158.
- TIMÁR 1982: Timár György: A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török időkre vonatkozó feljegyzései (1695, 1696). *Baranyai Helytörténetírás* 1982. Pécs 1983, 47–104.

THE SETTLEMENTS OF THE MOHÁCS SUB-REGION IN THE LAST DECADES
OF THE 17TH CENTURY

SUDÁR BALÁZS – VARGA SZABOLCS

The extent to which the network of settlements became destroyed in the Carpathian Basin in the Ottoman era is an important question of Hungarian history. It is generally held that the majority of Hungarian villages was swept away by the Ottoman conquest and frequent military campaigns, and the network of settlements completely transformed especially in Southeast Transdanubia. However, investigation on the Mohács sub-region has revealed totally different facts. Christian censuses compiled at the end of the 17th century suggest that the majority of medieval villages survived despite the fact that their population had significantly changed. Sources used in the study have helped define the distances and location of certain villages and thus, the settlements could be drawn on maps. Therefore, it can be proved that the dense network of the villages of the Mohács sub-region still existed at the end of the Ottoman era, and it probably became destructed during Rákóczi's War of Independence.

A MOHÁCS ÉS DANÓC KÖZÉ ESŐ TÉRSÉG KÉSŐ KÖZÉPKORI BIRTOK- ÉS TELEPÜLÉSSTRUKTÚRÁJA

VÉGH ANDRÁS* – B. SZABÓ JÁNOS**

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS:

A KÖZÉPKORI FÖLDVÁR HELYÉNEK VIZSGÁLATAI OKLEVELES FORRÁSOK ALAPJÁN

A mohácsi csata közelgő 500. évfordulója ismét ráirányította a figyelmet a csatatér kutatás eddigi eredményeire és további lehetőségeire. Az *újabb kori módszeres* csatatér kutatás origója a csata 400. évfordulójára megjelentetett mű, amelyet a Történelmi Társulat – azaz Klebelsberg Kunó miniszter – által felkért hadtörténész, Gyalóky Jenő akadémikus készített el, aki *középkori oklevelek és publikálatlan újkori levéltári források egész sorát felvonultató írásban látott hozzá, hogy tisztázza a középkori Földvár fekvését*. E szerint az 1926-ban megjelent tanulmánya szerint „a földvári – egészen a mohácsi sziget keleti széléig nyúló – hatalmas birtoktest, 1327-ben Bechey Imréé volt. 1328-ban a pécsi káptalan azt állította, hogy ez a *Feuldwar* tulajdonképpen *Ipolthloka*, s nem is Bechey Imre adományos birtoka. Ebből hosszas birtokper támadt, amelynek során a szekszárdi apát azt vitatta, hogy ez a terület – II. András király adományából – a szekszárdi apátságot illeti. A per, 1338-ban azal végződött, hogy Pál országbíró kettéosztotta a birtokot. Kimondotta, hogy annak a Borza-pataktól északra eső része – Laak – Bechey Tötöse és Vesszősé marad, a Borzától délre eső terület – *Ipolthloka nunc vero Feuldwar* – a szekszárdi apátot illeti [Kiemelés: B. Sz. J.–V. A.], annak ellenére, hogy a Becheyiek már 1328-ban is azt állították, hogy Lakot voltaképpen *Wyfolou*-nak (Újfalunak) hívják, s hogy szorosan Földvárhoz tartozik.

Ebből a felosztásból két fontos körülmény tűnik ki. Az első az, hogy *a mai Földvár-(Sátorhely)-major az 1338-ban a földváritól elszakított laki (újfalusi) területre esik*. A másik pedig az, hogy az egykori Földvár falut csakis a Borza-pataktól délre kereshetjük. [Kiemelés: B. Sz. J.–V. A.], Hogy csakugyan ott volt, azt a csatában részt vett Brodarics következő szavai bizonyítják: „*Contra nos collis erat in longum protensus in theatri quodammo do forma... In collis imo descensu pagus modicus cum templo – Feldwar ei pago est nomen...*”

„*Bizonyos, hogy a mohácsi csata színhelyén semmi más hosszan elnyúló emelkedés nincs a Buziglicán, Majson, Nagynyárádon és Lánycsókon át húzódó ópleisztócén teraszon kívül, amelyet a hegyrajzi alapfogalmakban járatlan leíró északról nézve dombnak is, vagy inkább dombhátnak mondhatott...*” „*Az a község tehát, amelyet Brodarics Földvárnak mond, a felső terasz lábánál, a baranyavár-mohácsi országút és Majs között lehetett, talán 5 kilométernyire délre a mostani Földvár-(Sátorhely-)majortól.*”¹

Mint később látni fogjuk, ez a gondolatmenet nem minden ponton állta meg a helyét, ám mind ezen túl Gyalóky feltett egy igen fontos, máig aktuális kérdést is, miszerint „*azt kell eldöntenünk, vajon csakugyan Földvár volt-e az a falu, amelyről Brodarics szólt?*”² Ő 1926-ban igennel válaszolt erre a kérdésre, ám három évtizeddel később Papp

* Végh András, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet, 2087 Piliscsaba, Egyetem utca. 1. vegh.andras@ppke.btk.hu

** B. Szabó János, Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest, 1014, Szent György tér 2. szabo.janos@btk.hu

¹ GYALÓKAY 1926.

² GYALÓKAY 1926, 214.

László régész már gyökeresen másként vélekedett. Ő az 1950-es évek végétől foglalkozott intenzíven Földvár lokalizációjával, ám azt az okleveles forrást, amelyek alapján Gyalókay – látszólag – még egy Borzától délre fekvő Földvár mellett kardoskodhatott, egyszerűen elvetette, mivel szerinte „a Gyalókaytól említett XIV. sz-i birtokper nem jöhet itt figyelembe, mert az, következményeivel együtt, jóval a hódoltság előtt lezajlott.”³ Úgy vélte, hogy a keresett falu inkább egy a Török-domb közelében feltárt település lehetett, amelyről nevét is vette, s Brodarics a csata előtt magával szemben az ettől jóval délebbre, közvetlenül tereplépcső előtt fekvő Merse falut látta. A terepbejárások – Szűcs József – és a műszeres régészeti kutatások – Bertók Gábor – ugyan később már nem ebben az irányban keresték, de abban Papp Adrienn és Polgár Balázs kutatásai kivételével mégis egységesnek mondhatók, hogy a középkori okleveles forrásokat nem túlzottan vonták be a vizsgálódások körébe.⁴

Szinte Papp László vizsgálataival egyidőben, 1963-ban jelent meg a Györffy György által készített Árpád-kori történeti földrajzi sorozat első kötete, benne Baranya megyével. Így Györffy – alighanem tudtán kívül, de –, a középkori okleveles forrásanyag és településhálózat akkori legjobb ismerője is letette voksát a Mohácstól délre eső térség viszonyait illetően, s a 14. század első felének okleveleit használva, ezen a ponton az ő munkája is összeért a Mohács-kutatással. Györffy már bemutatta az 1338. évi oklevél keletkezésének előzményeit is:

„Lak, teljesebb nevén Ipoltlaka falu Thabor fia Gergely birtoka volt, de mivel Gergely a szekszárdi apátság épületéből 274 márka kincset elrabolt, II. Endre 1223-ban a szekszárdi apátságnak adta 34 háznéppel. E birtok 1318 előtt, legalábbis részben a Vaszariak kezére került. 1318-ban a király Földvár néven a Becsei Imrének adta. ...Utóbb a szekszárdi apát követeli Földvárat azon a címen, hogy ez az ő Ipoltlaka nevű birtokával azonos. 1331-ben úgy egyeznek meg, hogy az apát Földvár birtokot átén-

gedi Becseiéknek, viszont az utóbbiak visszaadják az apátságnak a Földvár mellett délre fekvő földrész, s az erdőt (silvam ... Herman vocatam), mely egyedül az apátságé.”⁵

A munkájához mellékelte térképen a Borza patakotól nyugatra jelöli Nyárad, Bátya, Nagymajsa és Kismajsa településeket, míg szerinte Ipoltlaka-Földvár a Borza északkeleti oldalán feküdt valamivel délre a Török-dombtól, azaz tulajdonképpen az okleveles forrásokat elvető Papp Lászlóhoz igen hasonló lokalizációt tételezett fel.⁶

Papp régészeti munkái voltak azok, amelyekre reagálva – Györffytől függetlenül – ismét az okleveles forrásokhoz kanyarodott vissza 1966-ban Földvár kapcsán Bende Lajos cikke is.⁷ Ennek szerzője a Zichy-okmánytárban publikált számos középkori oklevél információinak felhasználásával próbálta Földvár lokalizációját pontosítani. Bár nem hivatkozott Gyalókayra, részletesen leírta azt a birtokmegosztást, amelyet ő már 1926-ban döntő fontosságúnak tartott a kérdés vizsgálatánál:

„Kezdődött ez a vonal a Mohácsi-sziget keleti határán, a Nagy-Duna mellett álló két fűzfánál levő kettős határdombnál, amelyek közül az északi, illetve a külső a Becsey, a belső pedig a szekszárdi apát birtokának határát jelölte. Innen a határ végig egyenes irányban nyugat felé vágta át a szigetet, miközben néhány határdombot és fűzfát érintett, majd áthaladva a Kis-Duna ágon, egy újabb kettős határdombon túl, az ún. Danóci mocsáron ment keresztül. (Ez a mocsár a Dunának Kölked alatt levő árterülete lehetett), majd egy Öröm (Ewrem) nevű helyen át egy hegyhez ért. Nyilvánvaló, hogy ez a hegy csak a Török-domb volt, amely — különösen az alatta mélyen elterülő mocsár felől — csakúgyan hegynek tűnhetett föl, és hogy itt valóban a Török-dombról van szó, azt a vonal által a továbbiakban érintett Borza patak minden kétely nélkül bizonyítja. A hegyen ismét egy kettős határdomb állott, s onnan a határ tovább is egyenesen nyugat felé tartva, előbb újra egy kettős határdombhoz, ezen túl egy árokhoz (áruk), végül egy széles mezőn keresz-

³ PAPP 1960, 219.

⁴ Papp Adrienn erről a témáról készítette régészeti szakdolgozatát. POLGÁR 2014.

⁵ GYÖRFFY 1963, 302.

⁶ PAPP 1961, 219–220.

⁷ BENDE 1966.

tülvágyva a Borza patakhoz érkezett. A patakon túl ismét tovább nyugatra újra egy kettős határdombhoz ért. Itt a vonal derékszögben délnek elfordulván Nagymajsához, majd innen újra — még pedig kelet felé elfordulva — a nemesek által lakott Kismajsa mellett elhaladva, Ipolitlakához érkezett.”⁸

Bende megállapította azt is, hogy „mindezek, valamint az egyéb oklevelek minden kétség nélkül bizonyítják, hogy a Kneidinger-féle térképen, Papp László által a „Praedium Földvár”-nak mondott területen soha Földvár nevű falu nem volt, mert ha lett volna, akkor a sok határbejárás oklevél ezt föltétlenül megemlítette volna.” Így elmondható, hogy ő is elsősorban a már említett 1338-as birtokmegosztás kapcsán született oklevél alapján határozta meg Földvár helyét az alábbi módon: „... Majsától, helyesebben Kismajsától keletre a domb alatt semmiféle más falu, csakis Földvár állhatott.”⁹

A kutatás meglepő érdekessége tehát, hogy bár Gyalókey, Bende és Györffy számos ponton eltérő következtetéseket fogalmazott meg a térség településhálózatát illetően – például Györffyvel ellentétben Gyalókey és Bende is a Borza-patak jobb oldalára lokalizálta Földvárt –, egy dologban mindannyian egyetértettek: a középkori falunak a sokat emlegetett 1338. évi birtokmegosztás kelet-nyugati irányú vonalától délre kellett feküdnie.

2001-ben látott napvilágot Engel Pál nagyszabású egyszemélyes vállalkozására, a késő középkori Magyarország birtoktérképe: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Budapest 2001. Ő ismét máshová lokalizálta Földvár birtokot, amelynek nála nincs kijárata a Dunához, ebben a rekonstrukciójában a falu határait ugyanis nyugatról Kerekegyháza, Bátya, Majs, északról Lajmér, délről Dályok, keletről pedig Vizslak határolja. Bár bizonyára ezen elgondolás egyes elemei-

hez is hozzárendelhetőek támogató forrásadatok, az Engel által megörökített topográfiai rekonstrukció nyilvánvalóan nem feltétlenül feleltethető meg az okleveles anyagból mára kibontakozó összképnek: például a 15. században már biztosan létező Merse falu egyáltalán nem került rá Engel térképére, az ő egész földrajzi lokalizációja önmagában emiatt több, mint kétséges erre a kistérségre nézve.

Legújabban két új elképzelés is napvilágot látott. Egyrészt a Történelmi Szemle 2019. évi 2. számában megjelent Pap Norbert, Kitanics Máté, Gyenizse Péter, Szalai Gábor és Polgár Balázs közös munkája a középkori Földvár falu környezeti jellemzőiről, ami az okleveles forrásokra támaszkodva egyértelműen kijelentette, hogy Földvárt nem kereshetjük, csak a Borza patak keleti oldalán.¹⁰ Munkájuk nagyban támaszkodott az Engel-féle rekonstrukcióra,¹¹ annak ellenére, hogy például Engel térképének általuk közölt idevágó részletén¹² nyilvánvaló módon nem is szerepel Földvár falu két általuk is elfogadott déli szomszédja, Bezedek és Merse. Munkájuk gondolati magva ugyanis az volt, hogy az 1338. évi birtokmegosztás új határvonala nem csak érintette a mocsár partján álló „hegytől”, azaz a Törökdombtól nyugat felé a „nagy árkot”, hanem tulajdonképpen abban futott, s ezt a „nagy árkot” Pap és szerzőtársai egy nagy jelentőségűnek vélt, kiszáradt őskori Dunamederrel próbálták azonosítani.¹³

Azok között a kutatók között, akik középkori okleveles anyag alapján kísérelték meg lokalizálni Földvár falu/birtok helyét, Papp Norberten és szerzőtársain kívül nem nagyon találni olyat, aki a modern Sátorhely helyére vagy közelébe helyezte volna a középkori Földvárt, mivel az egykor a Becseiek kezén lévő birtok sokat tanulmányozott 1338. évi megosztásának vonala a Török-domb magasságában a Dunától a Borzáig az oklevél szerint világosan, nyílegyenesen kelet-nyugati irányú volt,

⁸ BENE 1966, 540.

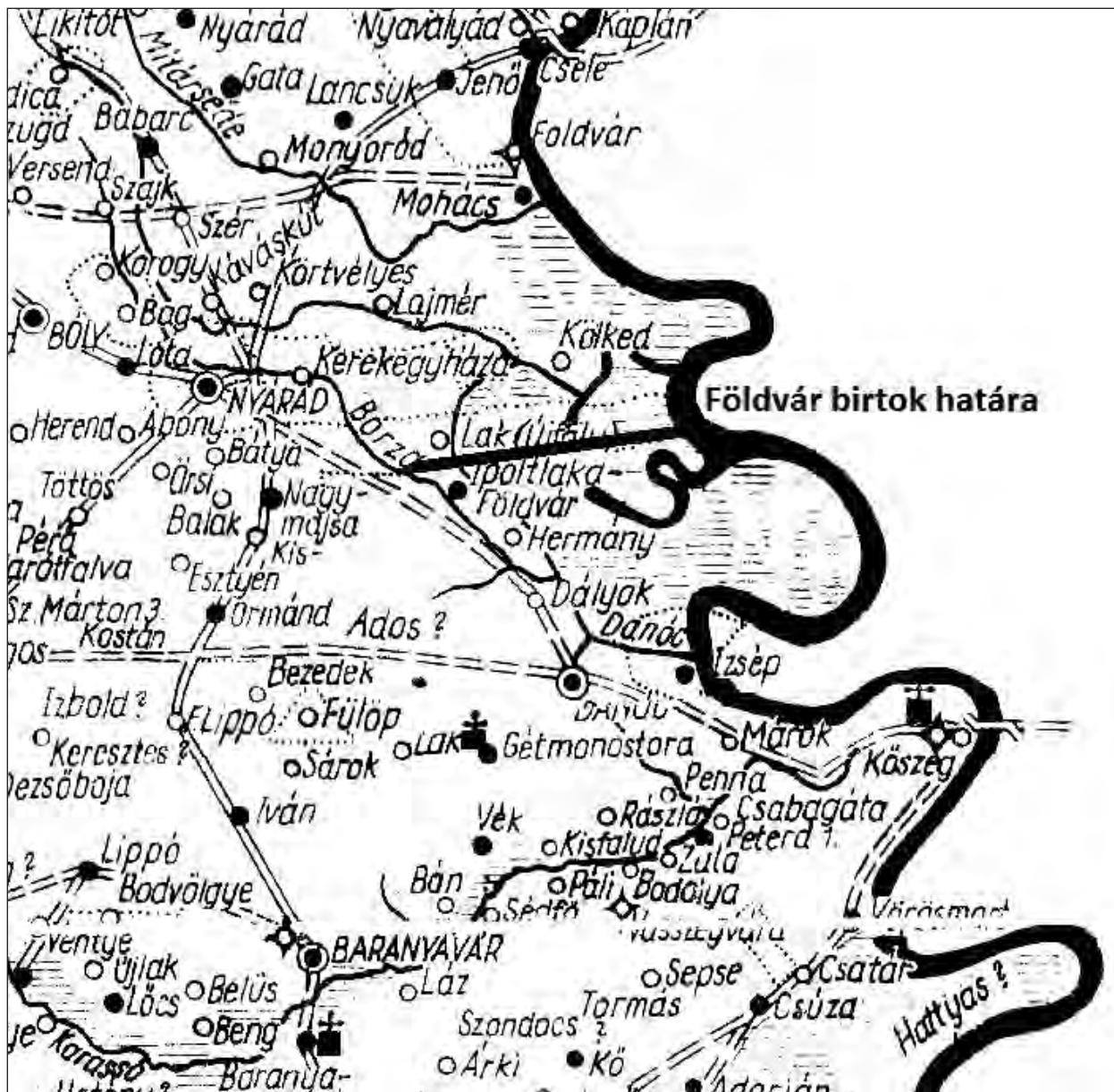
⁹ BENE 1966, 540.

¹⁰ PAP ET AL. 2019.

¹¹ „Engel rekonstrukciója alapján, 30 évvel a mohácsi csata előtt a földvári birtok szomszédsági viszonyai jól ismertek és definiáltak, és mivel azt követően változásról nincs tudomásunk, azt kell feltételeznünk, hogy a fentiekben felvázoltak szerint maradtak a csata előestéjéig.” PAP ET AL. 2019, 221; vö.: „az 1696-os leírás nem tisztázta ugyan pontosan [Földvár] valamennyi határát, de a szomszédsági viszonyai alapján területe nagyjából ugyanott volt, mint a középkorban.” (PAP ET AL. 2019, 224).

¹² PAP ET AL. 2019, 216. 4. ábra.

¹³ „Ez az árok ma már nem, vagy alig látszik, de műszerekkel – az üledékekkel feltöltődött egykori folyómeder – azonosítható, és ezzel a korabeli birtokhatár egy része is rekonstruálható.” (PAP ET AL. 2019, 223; vö. B. SZABÓ 2019a, 945–947).

1. kép: Földvár birtok északi határa (1338) Györffy György térképén
 Fig. 1: The northern border of Földvár-estate (1338) on the map of György Györffy

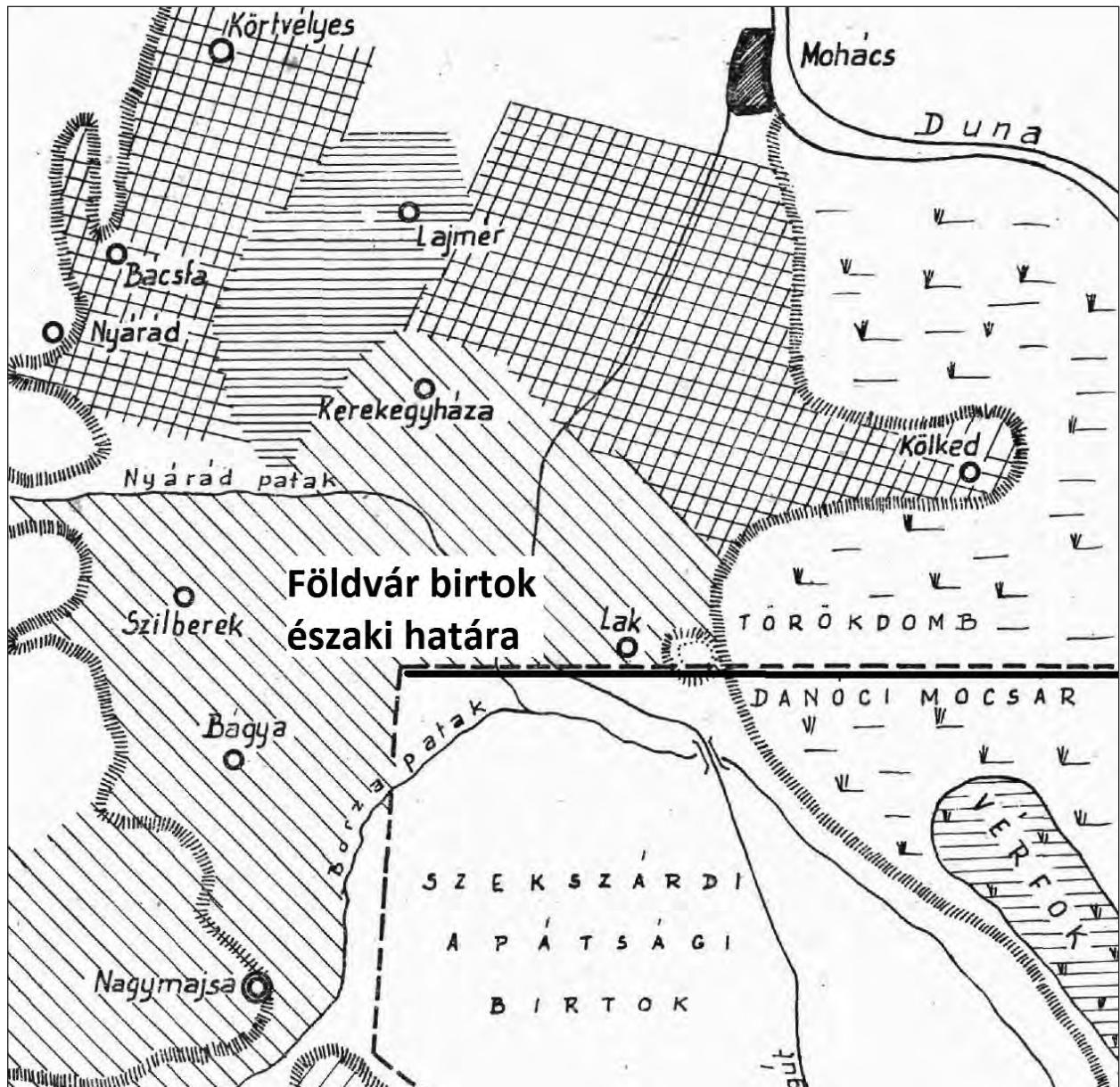
s a mai Sátorhely értelemszerűen ettől a vonaltól északra esik¹⁴ (1–2. kép).

Amikor 2018 végén B. Szabó János számára erre – és más anomáliákra is – fény derült, akkor kezdte el sokak segítségével ő is a saját párhuzamos vizsgálódásait, amelyeket 2019 márciusára sikerült is új adatok bevonásával formába önteni.¹⁵ A munka során kiderült, hogy mindössze öt különféle oklevél

alapján is fel lehet vázolni a Mohácstól délre eső térség településhálózatán belül a 18. századra eltűnt Földvár helyzetét, mivel ezen oklevelek segítségével, egy máig lakott település, Nyárad falu határát tekintve kiindulópontnak, szerencsés módon egy északról délre mutató „haladási irány” mentén el lehet jutni a keresett Földvár falu északi és nyugati határaihoz. Ezt pedig így a térség délkeleti szegle-

¹⁴ Ez a nyílegyenes felosztási vonal jól tükröződött még a 18. század első felének mohácsi-szigeti birtokviszonyait ábrázoló térképen is, ld. PAP ET AL. 2019, 226. 6 ábra.

¹⁵ B. SZABÓ 2019.

2. kép: Földvár birtok északi határa (1338) Bende Lajos térképén
 Fig. 2: The northern border of Földvár-estate (1338) on the map of Lajos Bende

tében, valószínűleg a mai Udvar tágabb környezetében kereshetnők a továbbiakban.

Már ekkor világossá vált azonban, hogy amíg az összes szóba jöhető okleveles forrás adatainak teljességére épülő szélesebb körű kistérségi település-, úthálózat- és határrekonstrukció nem készül el, a to-

vábblepés sem lesz lehetséges a kutatásban. Ezért B. Szabó János az elmúlt egy év során felkért több középkoros régész kollégát is, hogy végezze el az ő addigi munkájának szélesebb körű kontrollvizsgálatát, s közülük elsőként Végh András munkájának eredményei láthatnak napvilágot a jelen tanulmányban.

A MOHÁCS ÉS DANÓC KÖZÖTTI TÉRSÉG KÉSŐ KÖZÉPKORI BIRTOKSZERKEZETE

Az alábbiakban topográfiai elemzés alá vett terület mai természetföldrajzi elnevezése szerint az ún. Mohácsi teraszos síkon fekszik, amely a Duna jobb

partján terül el. Északról a Csele-patak torkolata határolja, délről ma pusztán politikai szempontokat érvényesítve az országhatárt szokás megjelölni, de

valójában a Karasica-patak torkolatáig ér el. Nyugati oldalán észak felől indulva magasabb, majd dél felé haladva alacsonyabb és tereplépcsővé szelídülő dombok, dombhátak szegélyezik. Az általam vizsgált terület ennél a földrajzi környezetnél enyhén szűkebb, Mohács és az elpusztult Danóc mezővárosok közötti térségre szorítkozik, ezért a síkság északi és déli vége kimarad a feldolgozásból. Az elemzés célja a késő középkori birtokszerkezet és kisebb mértékben a birtoktörténet felvázolása, szándékosan a birtokra és nem a településre helyezve a hangsúlyt. A rendelkezésünkre álló írásos források ugyanis elsősorban a birtokokról és jóval kevésbé az ezeken belül található településekről rendelkeznek helyrajzi információkkal.

A fent vázolt területen a késő középkor folyamán állandó birtokszerkezettel találkozunk, amelyben kisebb, vitás határok menti változásokat leszámítva nem fordultak elő nagyobb összeolvadások vagy szétaprózódások. Mohács és Danóc között jelenleg a két várost nem számítva hét település (Dályok, Izsép, Kölked, Majs, Nagynyárád, Sátorhely, Udvar) található. Vizsgált korszakunkban ennél jóval sűrűbb volt a településhálózat, a mainak több mint kétszereséből, tizenhét birtokból állt. Ezek betűrendben felsorolva a következők: Bagfalva, Bátya, Földvár, Dályok, Gét, Izsép, Kassa, Kerekegyház, Kölked, Körtvélyes, Lajmér, (Kis-, Egyházas-)Majsa, (Nagy-, Felső-)Majsa, Merse, Nyárád, (Víz-)Lak, Zebegény.

A korszak határain belül a birtokosok sorát áttekintve is nagyfokú állandóságot tapasztalhatunk. Éppen a késő középkor elején, az Árpád-ház ki-

halását követő trónharcok és I. Károly uralmának megszilárdítása idején zajlott le egy nagyszabású átalakulás, amelynek során 1317-től kezdődően a Becsei testvérek, Imre és Egyed, valamint utódaik nyertek el több lépcsőben – részben királyi adomány, részben saját birtokszerző akcióik révén – egy nagyobb, összefüggő birtoktestet (Kerekegyház, Lajmér, [Víz-]Lak, [Nagy-]Majsa), valamint egy másik, a most tárgyalt területtől javarészt már nyugatra elterülő birtokcsoportjuk széle is ideesett (Gét). Ez jelentősen megváltoztatta a korábbi tulajdonviszonyokat, de a továbbiakban már a korszak végéig nem következett be újabb átalakulás, mindössze a Becsei családot és a tőlük eredő bátmonostori Töttös családot váltotta le örökösödés útján 1468 után a Várdai család, amely azonban a birtokszerkezetre nem volt hatással.¹⁶ A Becseiek, illetve Várdaiak mellett a szekcsői Herceg család Kőszeg és Danóc körüli birtoktestének északi része érte el a vizsgált területet (Danóc és Izsép). A Herceg család tagjai a Héder nembéli Kőszegiektől eredő János fia Péter leszármazottjai volt, aki 1327-ben kapta vissza a királytól az apjától 1316-ban ostrommal elvesztett Kőszeg vára körüli uradalmat. A világi nagybirtokosok mellett az egyházi nagybirtok is jelen volt, a pécsi püspök Mohács mellett Bagfalva, Dályok, Kölked és Nyárád birtokokkal rendelkezett, a pécsi káptalan pedig Merse faluval. Az egyházi birtokok közé tartozott még a szekszárdi apátság (Földvár, Kassa) és a zebegényi monostor is. A maradék kisszámú birtokot helyi kisnemesek kezén találjuk (Bátya, Körtvélyes, [Kis]Majsa).¹⁷

A BIRTOKHÁLÓZAT ELVI REKONSTRUKCIÓJA

A birtokhálózat térbeli elhelyezkedésének elvi rekonstrukcióját az írott források alapján az egyes birtokok szomszédosainak egyenkénti felsorolásával kezdjük. Az így kapott adatokat összeillesztve fogjuk megrajzolni azt a kapcsolati hálót, amely

rekonstrukciónk alapja lesz. A felsorolást betűrendben és nem a térbeli kapcsolatok szerint állítottuk össze. A szomszédok listáját lehetőleg mindig az északi szomszédal kezdjük és az óramutató járása szerint soroljuk fel.

¹⁶ A középkori források döntő többsége e birtokos családok fennmaradt levéltári iratanyagából származik, amely a Zichy család zseléi levéltárában, illetve az Eszterházy család kismartoni levéltárában maradt fenn. Ma mindkét levéltárat a MNL Országos Levéltárban őrzik. A Zichy-levéltár anyagát nagyrészt kiadták, az Eszterházy-levéltár anyaga jobbára kiadatlan. A kiadatlan oklevelek szövegének összeolvasásában nyújtott segítséget Spekner Enikőnek köszönjük.

¹⁷ CSÁNKI 1894; GYÖRFFY 1963.

Bagfalva ¹⁸ szomszédjai: Zebegény, ¹⁹ Lajmér, ²⁰ Körtvélyes. ²¹	Izsép szomszédjai: a Duna, ³⁸ Danóc. ³⁹
Bátya szomszédjai: Nyárad, ²² Kerekegyház, ²³ (Nagy-)Majsa, ²⁴	Kassa szomszédjai: Földvár, ⁴⁰ Merse. ⁴¹
Földvár (Ipoltlaka) szomszédjai: (Víz-)Lak, ²⁵ a Duna, ²⁶ Kassa, ²⁷ Gét, ²⁸ Merse, ²⁹ (Kis)Majsa, ³⁰ (Nagy-)Majsa. ³¹	Kerekegyház szomszédjai: Körtvélyes, ⁴² Lajmér, ⁴³ (Víz-)Lak, ⁴⁴ (Nagy-)Majsa, ⁴⁵ Bátya, ⁴⁶ Nyárad. ⁴⁷
Dályok szomszédja: Gét. ³²	Kölked szomszédjai: Mohács, ⁴⁸ a Duna, ⁴⁹ (Víz-) Lak, ⁵⁰ Lajmér, ⁵¹ Zebegény. ⁵²
Gét szomszédjai: ³³ Merse, ³⁴ Földvár (Ipoltlaka), ³⁵ Dályok, ³⁶ Danóc. ³⁷	Körtvélyes szomszédjai: Bagfalva, ⁵³ Kerekegy- ház, ⁵⁴ Nyárad. ⁵⁵
	Lajmér szomszédjai: Zebegény, ⁵⁶ Kölked, ⁵⁷ (Víz-) Lak, ⁵⁸ Kerekegyház, ⁵⁹ Bagfalva. ⁶⁰

¹⁸ A birtok neve először Bog alakban tűnik fel (GYÖRFFY 1963, 275). 1348-ban Bachfolua/Bathfolua-ként szerepel. Az oklevél írásmódja miatt a 'c' és 't' betűket nem lehet megkülönböztetni (AO XXXII. 366–367). Ez alapján Csánki Dezső, mint Bácsfalvát említi (CSÁNKI 1894). Az általunk elemzett határjárásokban a Bagfalva név szerepel, ezért a tanulmányban is ezt az alakot használjuk.

¹⁹ 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

²⁰ 1391: DL 78130, Z XI. 548–557. (444.); 1394: DL 78127, Z. IV. 558–561. (445.)

²¹ 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

²² [1235+]: DF 280274, RA I. 544; 1338: DL 87074, AO XII. (1338), 19–20.; 1367: DL 77392, Z III. 333–336. (233. sz.); 1380: DL 77798, Z IV. 160–165. (140.)

²³ 1395: DL 87641, Pécsvárad 233.

²⁴ 1338: DL 87074, AO XII. (1338), 19–20.; 1523: DL 89177, Pécsvárad 917.

²⁵ 1338: DL 76567, AO XXII. (1338), 28–30.; 1479: DL 81828, Z XI. 254–256. (138.)

²⁶ 1338: DL 76567, AO XXII. (1338), 28–30.

²⁷ 1337: DL 56735, Pécsvárad 142; 1478: DL 89144, Pécsvárad 813.

²⁸ 1341: DL 87118, AO XXV. (1341), 75.

²⁹ 1478: DL 89144, Pécsvárad 813.

³⁰ 1338: DL 87074, AO XII. (1338), 19–20.; 1478: DL 89144, Pécsvárad 813.

³¹ 1338: DL 87074, AO XII. (1338), 19–20.

³² 1341: DL 87118, AO XXV. (1341), 75.

³³ 1341: DL 87118, AO XXV. (1341), 75.

³⁴ 1425: DL 79996, Z VIII. 254. (167.)

³⁵ 1341: DL 87118, AO XXV. (1341), 75.

³⁶ 1382: DL 77849, Pécsvárad 207.

³⁷ 1384: DL 77898, Z IV. 279–286. (235.); 1454: DL 81189, Pécsvárad 742.

³⁸ 1247: MES I. 365–366; 1261/1262: MES I. 459–460.

³⁹ 1261/1262: MES I. 459–460; 1468: DL 81660, Z X. 453–455. (308.)

⁴⁰ 1337: DL 56735, Pécsvárad 142.

⁴¹ 1478: DL 89144, Pécsvárad 813.

⁴² 1317: DL 79134, Z VI. 242–245. (159.); 1420: DL 79599, ZsO VII. 1429.

⁴³ 1317: DL 79134, Z VI. 242–245. (159.); 1335: DL 76504; Z I. 456–463. (446.)

⁴⁴ 1317: DL 79134, Z VI. 242–245. (159.);

⁴⁵ 1346: DL 76787, AO XXX. 57–58. (78.)

⁴⁶ 1395: DL 87641, Pécsvárad 431.

⁴⁷ 1395: DL 78156, Z IV. 603–605. (472.)

⁴⁸ 1394: DL 78130, Z XI. 561–563. (446.)

⁴⁹ 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

⁵⁰ 1331: DL 76436, AO XV. 52. (89.); 1389: DL 77994, Z IV. 383–384. (327.)

⁵¹ 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

⁵² 1394: DL 78134, Z IV. 567–569. (451. sz.)

⁵³ 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

⁵⁴ 1317: DL 79134, Z VI. 242–245. (159.); 1420: DL 79599, ZsO VII. 1429.

⁵⁵ 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

⁵⁶ 1394: DL 78134, Z IV. 567–569. (451. sz.)

⁵⁷ 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

⁵⁸ 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

⁵⁹ 1317: DL 79134, Z VI. 242–245. (159.); 1335: DL 76504; Z I. 456–463. (446.)

⁶⁰ 1391: DL 78130, Z XI. 548–557. (444.); 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

(Kis-)Majsa szomszédjai: (Nagy-)Majsa,⁶¹ Földvár,⁶² Merse.⁶³

(Nagy-)Majsa határosai: Kerekegyház,⁶⁴ (Víz-)Lak,⁶⁵ Földvár,⁶⁶ (Kis-)Majsa,⁶⁷ Bática,⁶⁸ Nyárad.⁶⁹

Merse szomszédjai: (Kis-)Majsa,⁷⁰ Földvár,⁷¹ Kassa,⁷² Gét.⁷³

Nyárad határosai: Körtvélyes,⁷⁴ Kerekegyház,⁷⁵ (Nagy-)Majsa,⁷⁶ Bática.

(Víz-)Lak határosai: Kölked,⁷⁷ a Duna,⁷⁸ Földvár,⁷⁹ (Nagy-)Majsa,⁸⁰ Kerekegyház,⁸¹ Lajmér.⁸²

Zebegény határosa: Mohács, Kölked,⁸³ Lajmér,⁸⁴ Bagfalva.⁸⁵

A rekonstrukció következő szakaszában a most megismert szomszédsági adatokat kapcsolatba hozzuk egymással. Az egyes birtokokat körbe írt betűjelekkel ábrázoljuk, és a megismert kapcsolatokat az egyes körök között egyenesekkel kötjük össze. Ezáltal egyetlen ábrába egyesítve ábrázoljuk a szomszédsági viszonyokból következő „kapcsolati hálót”, vagyis a birtokszerkezet sematizált képét. Hogy az ábrát a valósághoz közelítsük, az ábra összeállításakor az írott forrásainkban megnevezett észak–déli és kelet–nyugati kapcsolódásokat is figyelembe vesszük, a függőleges tengely mentén ábrázolva az észak–déli és a vízszintes tengely mentén a kelet–nyugati kapcsolatokat. Erre az eljárásra a tü-

körszimmetriából eredő variációk kiszűrése céljából van szükség. Az ezzel az eljárással előállított ábra természetesen sematikus, és nem igazodik pontosan a természetes viszonyok közötti finom égtáj- és pozícióeltérésekhez. A birtokok kapcsolatrendszerét azonban pontosan ábrázolja.

Az ábrán a birtokok a függőleges (tehát észak–déli) tengely mentén alapvetően két oszlopba rendeződnek el. A felső (északi) részen a két oszlop mindkét oldalán szélesebb az ábra, ennek oka, hogy a vizsgált területnek itt a legnagyobb a vízszintes (kelet–nyugati) kiterjedése. A baloldali (nyugati) függőleges oszlopban fentről lefelé (északról délre) Körtvélyes, Kerekegyháza, (Nagy-)Majsa, (Kis-)Majsa, Merse és Gét sorakoznak, míg a jobboldali (keleti) oszlopban szintén fentről lefelé (északról délre) Zebegény, Lajmér, (Víz-)Lak, Földvár, Dályok és Danóc található. Figyelemre méltók a vízszintes (kelet–nyugati) kapcsolatok is. Egy sorban találjuk balról jobbra (nyugatról keletre) haladva Nyáradot, Kerekegyházát, Lajmért és Kölkedet, majd az ez alatti sorban Baticát, (Nagy-)Majsat és (Víz-)Lakot. A további sorokban párokba rendeződve előbb Merse és Földvár, azután Gét és Dályok következnek. Mohács az ábra jobb felső (északkeleti) szélén kapcsolódik Kölkedhez és Zebegényhez, Danóc pedig az ábra jobb alsó (déleleti) szélén kapcsolódik Géthez.

⁶¹ 1338: DL 87074, AO XII. (1338) 19–20.

⁶² 1338: DL 87074, AO XII. (1338) 19–20; 1478: DL 89144, Pécsvárad 813.

⁶³ 1478: DL 89144, Pécsvárad 813.

⁶⁴ 1346: DL 76787, AO XXX. 57–58. (78.)

⁶⁵ 1338: DL 76567, AO XXII. (1338) 28–30.

⁶⁶ 1338: DL 87074, AO XII. (1338) 19–20.

⁶⁷ 1338: DL 87074, AO XII. (1338) 19–20.

⁶⁸ 1395: DL 87641, Pécsvárad 431; 1523: DL 89177, Pécsvárad 917.

⁶⁹ 1338: DL 87074, AO XII. (1338) 19–20.

⁷⁰ 1478: DL 89144, Pécsvárad 813.

⁷¹ 1478: DL 89144, Pécsvárad 813.

⁷² 1478: DL 89144, Pécsvárad 813.

⁷³ 1341: DL 87118, AO XXV. (1341) 75.

⁷⁴ 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

⁷⁵ 1395: DL 78156, Z IV. 603–605. (472.)

⁷⁶ 1338: DL 87074, AO XII. (1338) 19–20.

⁷⁷ 1331: DL 76436, AO XV. 52. (89.); 1389: DL 77994, Z IV. 383–384. (327.), 1454k.: Z XII. 241–242. (188.)

⁷⁸ 1338: DL 76567, AO XXII. (1338) 28–30.

⁷⁹ 1338: DL 76567, AO XXII. (1338) 28–30; 1479: DL 81828, Z XI. 254–256. (138.)

⁸⁰ 1338: DL 76567, AO XXII. (1338) 28–30.

⁸¹ 1317: DL 79134, Z VI. 242–245. (159.)

⁸² 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

⁸³ 1394: DL 78134, Z IV. 567–569. (451.)

⁸⁴ 1394: DL 78134, Z IV. 567–569. (451.)

⁸⁵ 1394: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.)

A HATÁRJÁRÁSOK TANULSÁGAI

A Becsei-birtok határai

Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a késő középkori birtokhálózatnak a sematikus ábránál pontosabb, már a táj domborzati és vízrajzi elemeihez is illeszkedő rekonstrukciójához, a fennmaradt birtokhatárjárások tanulmányozására van szükség. E téren szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen az átlagosnál magasabb számban maradt ránk a területről ilyen jellegű iratok, köszönhetően a Becseinek, később Bátmonostori Töttösnek nevezett család és a szomszédos birtokosok közötti, sorozatos perekben megnyilvánuló feszült viszonyoknak. A 14. század közepén a Becseiek négy birtokból (Kerekegyház, Lajmér, [Nagy-]Majsa, [Víz-]Lak) álló uradalmának a szomszédos birtokoktól elválasztó határát különböző szakaszokban és különböző időpontokban bejárták. Szerencsés módon e határjárások egymáshoz illeszthetők, és ezáltal az uradalomnak a Dunától Dunáig terjedő külső határai teljes mértékben megismerhetők. A helyrajzi rekonstrukció során a határjárások szövegében található rengeteg információból elsősorban azokra az elemekre kell figyelmünket fordítanunk, amelyek a természetföldrajz (domborzat és vízrajz) állandó elemei, továbbá magukra a településekre és az úthálózatra.

A Becseiek uradalmának körüljárását északkeleten kezdjük. (Víz-)Lak, Lajmér, Kerekegyháza és (Nagy-)Majsa határjárását 1394. VII. 13-án foglalta írásba Zsigmond király parancsára a szekszárdi konvent.⁸⁶ A határjárást Becsei Imre dédunokája az ekkor már Bátmonostorinak nevezett Töttös fia László fia László kezdeményezte, hogy birtokait a pécsi püspök Kölked, Bagfalva és Körtvélyes birtokaitól elhatárolják.⁸⁷ Mivel a pécsi püspök birtokai

nem voltak egymással határosak, nem alkottak egységes tömböt, ezért ez a határjárás nem folyamatos. A kihagyott, a gyakorlatban átugrott részeknél azonban megnevezték a tulajdonost, és ennek segítségével kiegészíthetjük a hiányzó részeket. Kiinduló pontunk tehát a terület északkeleti végén (Víz-)Lak és Kölked határjárása, amely nagyjából keletről nyugatra haladva osztotta meg a határtól északra eső Kölked és délre fekvő (Víz-)Lak területeit. Kölked helyrajzi elemzésünk máig jól meghatározható elhelyezkedésű, biztos eleme. A falu a Duna árterébe mélyen benyúló félszigetszerű kiemelkedésén fekszik, helyzetének megváltoztatására tehát nem sok mód adódott, református magyar lakossága pedig folyamatos volt a török hódoltság alatt és a későbbiekben is.⁸⁸

A határjárás a Duna bal partján kezdődött, majd átkelt a Dunán arra a helyre, ahol a kis Duna kiágazott a nagy Dunából.⁸⁹ Ez a helyszín nehezen azonosítható, mivel mára a folyószabályozásnak köszönhetően alaposan megváltozott a folyómedrek fekvése és szerepe. A szabályozás előtti legrégebbi térképeken (pl. Marsigli Duna-atlasza, az első katonai felmérés) megfigyelhető, ahogy Kölked falutól keletre a Duna a ma Bédai-holtág (másnéven Belső-Béda-holtág) kanyargós medrében folyt. Nem találni viszont sehol erről kiágazást, ezért a késő középkorban leírt kis és nagy Duna meghatározását nem tudjuk elvégezni. Az itt leírt Dunának nagy valószínűséggel a Duna nyugati, mohácsi ágát kell tartanunk, a keleti, ún. Baracska-ág túlságosan messze esik ahhoz, hogy a határjárásban szerepelhessen, és a két ág között ebben az időben sem volt kapcsolat ezen a Duna-szakaszon.⁹⁰ (Víz-)Lak keleti határát a nagy Duna képezte dél felé egészen a földvári bir-

⁸⁶ 1394. VII. 13.: DL 78127, Z IV. 558–561. (445.). Átirta Mátyás király 1470. XII. 6.: DL 81715, Z XI. 532–534 (291.)

⁸⁷ A határ bejárását Bátmonostori László bemutatása mellett végezték, de ennek bizonyos szakaszain a szomszédok ellentmondtak. A most végzett vizsgálatunk a teljes birtok fekvésére és nem a határ újbóli bejárására koncentrál. Ezért a birtok határai mentén a szomszédosok által vitatott kisebb nagyobb területek nem befolyásolják érdemben az általunk felvázolni kívánt birtokszerkezeti képet.

⁸⁸ GYÖRFFY 1963, 331; CSÁNKI 1894, 499.

⁸⁹ 1394: „...primo incepisset ultra Danobium in quadam insula a parte orientis prope Danobium penes quandam arborem salicis super collem fecisset vnum signum metale terreum... Deinde Danabium (!) ad partem occidentalem pertranseundo venisset ad locum, ubi Danobius parvus exit de magno Danobio et ipsum Danobium parvum usque ad metas ecclesie nostre predicte cum dicto magno Danobio dixisset suos esse.” (DL 78127).

⁹⁰ Magyarország első katonai felmérése (1782–1785), <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/> (Letöltés: 2020. január 18.); <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29267> (Letöltés: 2020. január 20.)

tok határáig (ld. az uradalom teljes határjárásának délkeleti végpontját).

A két folyóág találkozásától a kölked–laki határ előbb a kis Duna mentén, majd nyugatnak fordulva egy száraz réten át tartott egészen egy Lakszarva nevet viselő tóig, és közben elhaladt Kölked falu közelében. Ezután belépett a most már folyónak nevezett Lakszarva vizébe, és azt követve észak felé kanyarodott Lak falu közelében, majd újból nyugati irányba fordulva kilépett a vízből.⁹¹ Az itt leírt határszakasz nyilván az egykori ártérnek azt a mára részben kiszáritott részét szeli át, amelyet ma Vizslaknak neveznek, régebbi térképeken Vízlaknak is neveztek.⁹² A vizenyős ártérnek a nyugati szegélye Kölkednél indul a Bédai-holtágtól és nagy ívben párhuzamosan halad a Bédai-holtággal, így éri el Dályokot, majd egy újabb, de kisebb ívet rajzolva Izsépnél éri el újra Dunát. A most leírt határ ennek az ártéri, néhol mocsaras rétnak az északi végében haladt, ahol egy mára eltűnt holtág lehetett az ártér peremén a Lakszarva nevű tó. A határjárás is említi ennek hajlott voltát, amire a név -szarv tagja is utal. Fontos kiemelnünk, hogy az itt leírt határ Kölked falu közelében is elhaladt, amely a mai faluhellyel

azonosítható, továbbá Lak falu is a határ közelében feküdt a Lakszarva-tó mellett.

A vízből kilépve a határ újból nyugatnak tartva elérte a Mohácsra menő utat, azon egy kissé haladt északnyugat felé, majd egy füves útra tért, amely mellett továbbment újra nyugatnak egészen egy árokig. Itt az árok mentén északnak fordult és egy újabb, az árkot átszelő utat elérve jutott el a Kölkeddel közös határ végéig.⁹³ A határjárás szövegéből arra is következtethetünk, hogy Kölked ezen a helyen már nem (Víz-)Lakkal, hanem Lajmerral lehetett határos, de a két birtok közötti határ váltásának helyét nem nevezték meg az oklevélben.⁹⁴

Kölked után a zebegényi monostor volt határos a Becseiek birtokaival.⁹⁵ Mivel ez nem tartozott a pécsi püspök és a Becsei leszármazottak közötti, vitatott határhoz, ezért ezt a szakaszt ebben az oklevélben csak megemlítették, de nem írták le.⁹⁶ Szerencsénkre azonban ugyanezen 1394. év október 21-én a pécsváradi konvent Bátmonostori László kérésére és Kaplai János országbíró utasítására Lajmér birtok határait is megjárta, pontosabban a határnak csak azon részét, amely nem volt szomszédos László többi birtokával, tehát Lakkal, Majsával és

⁹¹ 1394: „*Abhinc ab ipso parvo Danobio ad partem inter occidentem et meridiem transeundo et exit de ipso parvo Danobio ad unum siccum pratum ad partem occidentalem et ibi prope portum ipsius parvi Danobi (!) fecisset unum signum metale terreum, Abinde satis in bono spatio transeundo ad eandem partem occidentalem veniendo, prope villam Kukleed (!) unum signum metale terreum fecisset. Deinde in eodem prato quasi ad ipsam partem occidentalem procedendo venisset ad lacum, ubi ipsum pratum cadit in stagnum, quem ipse magister Ladislaus nominasset Lakzarua. Abinde procedendo in modico spatio idem fluvius Lakzarua faciendo angulum prope Laak divertit se ad partem aquilonariam et modicum procedendo de ipsa aqua Lakzarua exit quasi ad occidentem, ubi in pede terre arabilis fecisset unum signum metale terreum.*” (DL 78127).

⁹² Magyarország második katonai felmérése (1819–1869), <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/> (Letöltés: 2020. január 18.)

⁹³ 1394: „*Abhinc eundo ad eandem plagam venisset ad unam magnam viam ad villam Mohach procedentem, ubi fecisset signum metale terreum, et in ipsa via inter aquilonem et occidentem modicum eundo exit de ipsa via ad unam aliam viam erbosam directe ad partem occidentem, ubi fecisset unum signum metale terreum. Deinde per modicum spatium eundo in latere eiusdem vie fecisset unum signum metale terreum. Deinde similiter per modicum spatium eundo prope ipsam viam fecisset unum signum metale terreum. Deinde modicum eundo in latere eiusdem vie fecisset iterum unum signum metale terreum, et ulterius per eandem viam venisset ad quoddam fossatum penes viam crucis fecisset (!) unum signum metale terreum, et super convexum eiusdem fossati divertendo ad septemtrionalem venisset prope unam viam ipsum fossatum intersequantem, ubi est tumulus quem idem magister Ladislaus metam esse nominasset, penes quem tumulum unum signum metale terreum erexisset. Et signa metalia per eundem magistrum Ladislaum erecta inter possessiones Kwkleed ipsius domini cardinalis et Laak dicti magistri Ladislai terminarentur; ...*” (DL 78127).

⁹⁴ 1394: „*...que quidem signa metalia a partibus meridiei et occidentis ut idem magister Ladislaus affirmasset separant eidem magistro (L)adislao ad possessiones suas Laak et Laymer vocatas, a partibus autem orientis et aquilonis dicto domino cardinali distinguunt ad possessionem suam Kwkleed prenominatam.*” (DL 78127).

⁹⁵ A határjárás idején a zebegényi apátság birtokai és kegyúri joga Treutul Miklós kezén voltak, amelyeket 1392-ben nyert el Zsigmond királytól. A határjárásban ezért szerepel az ő neve az apátság helyett (ZsO I. 2709, II/1. 4454, VII. 1279).

⁹⁶ 1394: „*Postmodum venisset ad commetaneitatem monasterii, quod est magistri Nicolai Truthul et semper in terras ipsius magistri Nicolai Truthul et possessiones sue, ut dixit, veniendo usque ad commetaneitatem possessionis annotati domini cardinalis Bagfalua vocate...*” (DL 78127).

Kerekegyházzal.⁹⁷ Ez éppen a számunkra az előző oklevélből hiányzó Kölked és Bagfalva közötti, a zebegényi monostor földjével szomszédos határszakaszt jelentette.⁹⁸

A határjárás annál a nagy út mellett lévő határjeltől indult tehát, amely Lajmért Kölkedtől és a zebegényi monostortól elválasztotta, és az előbb elemzett határjárás végpontja volt. Innen nyugat felé haladva rátért a Cseléről Majsára vezető útra, majd letérve továbbhaladt nyugati irányba. Közben dél felől egy Árokhát nevű helyet érintett, majd valamivel odébb, az árok mellett északnak fordulva haladt tovább, mígnem elérte a Mohácsról Lajméra vezető utat. Innen továbbmenve a határ hol északnak, hol nyugatnak fordult, végül nyugati irányba hosszabb távot megtéve és közben két kisebb határúton is haladva elért a Nyárádra vezető úthoz. Ez volt a határjárás végpontja, ahol Lajmér a zebegényi monostorral és Lancsokkal volt szomszédos.⁹⁹ A leírás leghangsúlyosabb elemei az utak, ezeknek a meghatározása azonban nehéz feladat. Az újkorban az úthálózat erősen megváltozott, és a legrégebb, 18. századi térképeken is ellentmondásos részletekre találunk. Biztosan csak a még a

kölkedi határjárás végén említett, Mohácsra tartó utat azonosíthatjuk az ártéri terület peremét érintő úttal, amelynek jócskán kiegyenesített utóda a mai 63-as főút. A végpont pedig a Nyárádra menő útnál volt, amely – mint majd a továbbiakból kiderül – Szekcső felől érkezett. Szerepel még hosszan egy árok, amelynek peremén, az „árokháton” haladt a határ. A térképre tekintve a tájon egyetlen jelentősebb árok található, amely ma már kiszáradt, de korábban azt a vizet vezette le, amely a Szajk és Németbóly felől érkező patakokat egyesítve tekergő vonal mentén vezetett a Duna árteréhez az ún. kölkedi csárda közelében. Az első katonai felmérés a patakon kisebb tavakat jelölt, amelyekhez a Laimer Teiche, azaz a Lajméri-tavak feliratot írták.¹⁰⁰ Ezeknek a helyén tűnik fel a második katonai felmérésen egy juhakol,¹⁰¹ amely a harmadik katonai felmérés idején már majorsággá épült ki, és a Leimir nevet viselte.¹⁰² Ugyanezen a néven szerepel Nagy-Nyárád 1865. évi kataszteri felmérésén is.¹⁰³ Az árok és a benne folyó patak és kisebb tavak tehát fenntartották Lajmér falu nevének és hozzávetőleges helyének emlékét, a falu véleményem szerint ettől az ároktól délre helyezkedhetett el.

⁹⁷ 1394. X. 21.: DL 78134, Z IV. 567–569. (451.)

⁹⁸ Feltűnő, hogy a most elemzésbe vont mindkét oklevél kifejezetten a zebegényi monostort és nem a zebegényi monostor birtokát nevezi meg szomszédként. Ez felveti a zebegényi monostor helyének kérdését. Anélkül, hogy ebben mélyebben elmerülnénk, szeretném jelezni, hogy számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy maga a monostor ezen a helyen volt, és nem, mint feltételezik, Szebény határában (GYÖRFFY 1963, 408; ROMHÁNYI 2000, 109–110).

⁹⁹ 1394: „...primo incepissent a parte orientis eiusdem possessionis Laymer iuxta quandam magnam viam graminosam a duabus metis terreis antiquis penes quas terciam metam terream de novo erexissent, quarum una Laymer, secunda monasterio Zebegen et tertia Kulked nominatis possessionibus mete separantes distingunt. Adhuc modicum ad partem septentrionalem eundo parvumque ad occidentem declinando duas metas terreas antiquas reperissent, quarum una monasterio Zebegen, alia possessioni Laymer prescriptis separant. Deinde versus eandem plagam occidentalem eundo pervenissent ad viam per quam de Chele itur ad Mayssa saliendoque ipsam viam ad partem australem in loco Arukhat duas metas terreas erexissent. Adhuc ad eandem partem modicum pergendo venissent ad unam metam terream antiquam, quam renovassent iuxta quam aliam de novo erexissent. Adhuc ad eandem partem pergendo venissent ad unam metam terream antiquam iuxta foveam existentem quam renovassent et aliam penes eandem de novo erexissent. Adhuc penes eundem Arukhat versus septentrionem transeundo usque ad viam per quam iretur de Mohach ad Laymer predictam penes quam viam duas metas terreas erexissent. Adhuc modicum ad eandem plagam eundo duas metas terreas erexissent. Dehinc versus occidentem declinando duas metas terreas cumulassent. Abinde versus plagam septentrionalem eundo duas metas terreas erexissent deindeque versus partem occidentalem per bonum spatium declinando circa unam viam graminosam metam terream antiquam reperissent, quam renovassent penes quam aliam de novo erexissent. Adhuc ad eandem plagam eundo et circa aliam viam graminosam similiter metam terream antiquam invenissent, quam renovassent iuxta quam aliam de novo erexissent, quarumquidem metarum prescriptarum una semper possessioni Laymer et alia monasterio Zebegen separat et distingit per viam graminosam. Adhuc ad eandem partem per magnum spatium eundo per quandam viam magnam per quam iretur de Narad saliendo tres metas terreas quarum duas renovassent quarum una possessioni Lanchak, alia monasterio Zebegen et tertia possessioni Laymer prenotatis separant et distingunt, ubi suam reambulationem prefatus magister Ladislaus determinasset.” (DL 78134).

¹⁰⁰ Magyarország első katonai felmérése (1782–1785), <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹⁰¹ Magyarország második katonai felmérése (1819–1869), <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹⁰² Magyarország harmadik katonai felmérése (1869–1887), <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹⁰³ MNL OL S78 033. téka – Nagynyárad – 8-38. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15321/> (Letöltés: 2020. január 18.)

A Lajmér és a zebegényi monostor közötti határt leíró oklevél után visszatérünk a korábban tárgyalt oklevél szövegéhez, amely a szomszédos zebegényi monostor említése után a következő határosként újból a pécsi püspök birtokát, Bagfalvát írja le. Itt egy kisebb ellentmondást kell feloldanunk. A lajmér–zebegényi határjárás nyugati végpontján Lancsokot neveztek meg határosnak, míg ugyanezen ponton a Becsei-leszármazottak és a pécsi püspök határjárásában Bagfalvát. A két leírás egyazon évben keletkezett, ezért változást a birtokhatárokból nem tételezhetünk fel. Inkább arra gondolhatunk, hogy lévén Bagfalva és Lancsok egymással szomszédosak és egyaránt a pécsi püspök birtokai, a határjárók esetleg pontatlanok voltak a szomszéd megnevezésében, vagy másik lehetőségként a lancsoki határ is leért egy rövid szakaszon, talán csak egy szegletével a lajméri határig.

Bagfalva itt leírt határa végig a Szekcsőről (Dunaszekcső) Váradra (Pécsvárad) vezető út mentén haladt nyugati, illetve az oklevél fogalmazása szerint körülbelül nyugati irányba.¹⁰⁴ Az út északi oldalán terült el Bagfalva, ettől délre előbb Lajmér, majd Kerekegyház, a kettejük közötti határ nem volt fontos a bejárást vezető Bátmonostori Lászlónak, ezért a Lak és Lajmér közötti határhoz hasonlóan ezt sem jegyezték fel. Ugyanezt az utat a lajmér–zebegényi határjárás Nyárádra menőnek írta le.¹⁰⁵

Innen újból megszakad a határ folyamatos leírása az oklevélben, mert a továbbiakban Körtvélyes volt a szomszéd, amely nem a pécsi püspökhöz, hanem ebben az időben a bólyi nemesek birtokához tartozott.¹⁰⁶ Körtvélyes birtokának helyét is megőrizték a dülőnevek. Nyárad falu, Földvár major és a Sátoristye-sziget 1770-ben készített térképén Nyárad falutól enyhén északnyugatra, a Dunaszekcsőre és a Mohácsra vezető utak között, és a fentebb már említett pataktól (Lajmér-patak) északra fekvő szántódűlő viseli a Körtvilles nevet.¹⁰⁷ Nagy-Nyárad 1865-ik évi kataszteri felmérésén a határ északi végében található erdő neve Körtvélyes, amely az említett szántódűlőhöz északról csatlakozott.¹⁰⁸ A határjárás szövege megjegyzi, hogy a határ végig ugyanazon a Szekcsőről Váradra, illetve Nyárádra vezető úton haladt végig, mint korábban a Bagfalvát elválasztó határ. Ebből az következik, hogy az itt leírt út nagy valószínűséggel nem a Nyárádról a dombok lábánál futó út lehetett, hanem az attól délre fekvő, Nyárad falu felett, a Lajmér pataknál elágazó és előbb Mohács felé vezető, majd onnan Szekcső felé forduló út, amelyet a 18. századi térképek ábrázolnak.¹⁰⁹ Az ezen az úton végigvezetett határvonal végül Nyárad határához ért el egészen közel magához Nyárad faluhoz.¹¹⁰

Nyárad birtoknak számos határjárását ismerjük. A legkorábbi fennmaradt irat igen korai, az I. (Szent)

¹⁰⁴ 1394: „*Ad commetaneitatem autem Bagfalua predictae versus occidentem eundo ubi statim unum signum metale terreum erexisset secus viam, qua itur de Zechchu ad Varad. Abinde in eadem via in modico spacio eundo penes eandem viam pervenisset ad duos dumos magnos in modum mete elevatos, quos idem magister Ladislaus metas esse dixisset, et penes eosdem signum metale terreum fecisset. Uterius semper in vicinitate possessionis Bagfalua quasi contra occidentem in eadem via in fine quarumdam terrarum arabilium prope viam existencium fecisset unum signum metale terreum. Et sic signa metalia facta inter possessiones Laymer et Kerekyghaz prefati magistris Ladislai et Bagfalua ipsius domini cardinalis distingerent, que signa metalia, ut ipse dixisset, ad partem meridionalem dictis possessionibus predicti magistris Ladislai et ad partem aquilonarem dicte possessioni Bagfalua dicti domini cardinalis separarent et distingerent.*” (DL 78127).

¹⁰⁵ Itt nincs ellentmondás, mivel a Pécsváradra vezető út Nyárádon át vezetett.

¹⁰⁶ 1394: „*Ubi veniendo ad commetaneitatem possessionis Kurthuelus in eadem via ubicumque signa metalia facere voluisset Johannes filius Bricci de Bal semper prohibuisset.*” (DL 78127; GYÖRFFY 1963, 332).

¹⁰⁷ MNL OL S11 - No. 830:42. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2439/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹⁰⁸ MNL OL S78 033. téka – Nagynyárad – 8-38. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15321/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹⁰⁹ MNL OL S78 033. téka – Nagynyárad – 8-38. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15321/> (Letöltés: 2020. január 18.); Magyarország első katonai felmérése (1782–1785), <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹¹⁰ Meg kell jegyezni, hogy a Kerekegyház és Körtvélyes közötti határ leírásának számos változata maradt fenn, amelyek lévén, hogy egymással vitázó felek álláspontját tükrözik, rengeteg ellentmondást tartalmaznak, és nem könnyítik meg a történeti rekonstrukció munkáját. A 15. század elején hosszadalmas per folyt a Becsei-örökösök és a bólyi nemesek között a két birtok közötti határ ügyében. A perben bemutatott Károly király 1317. II. 2-án kelt, Kerekegyház birtokot Becsei Imrének adományozó és a határt megjáró oklevelét (1317/1379/1413: DL 79134, Z VI. 242–245. [159. sz.]; AO II. 151. [(396.]; ZsO IV. 521., valamint 1317/1379/1420: DL 79599; Z VI. 587–592. [400. sz.]; ZsO VII. 1429.), azonkívül a per során többször is megjárták a határt

László király által a bátai monostor számára 1093-ban kiadott oklevélnek a határjárás tartalmazó része Szécsényi Frank országbíró 1404. június 27-i átiratában, amelyet Szentpéteri Imre 1337 utáni hamisítványnak tartott, Györffy György ellenben jogosan hangsúlyozta, hogy a szöveg tatárjárás előtti viszonyokat tükröz.¹¹¹ A következő oklevelet II. András király ismeretlen időpontban (1235?) állította ki a pécsi püspök számára, amely eredetiben szintén nem maradt ránk, 1350-ben készült átirata egy 1404. július 22-én kiállított oklevélből ismert.¹¹² Ezt is hamisítványnak tartja Pauler Gyula nyomán Szentpéteri Imre, Györffy György pedig a 13. század második felére teszi készítését.¹¹³ A harmadik határjárás 1367. augusztus 18-án foglalta írásba a pécsváradi konvent a pécsi püspök kérésére, ez a II. András féle oklevelet vette alapul.¹¹⁴ Az ebben leírt határvonalnak azonban Lota birtoknál, valamint éppen a most minket érintő Kerekegyház és (Nagy-)Majsa birtokoknál Bátmonostori Töttös fia László ellentmondott. A negyedik határjárás szintén a pécsváradi konvent tanúsította 1380. október 11-én az országbíró előtt a pécsi püspök és Töttös fia László perében, amelynek során a felek a fent

említett vitás birtokok határát járták meg.¹¹⁵ A két fél jelentősen eltérő határvonalat mutatott be, amelyben nem tudtak megegyezni. Mostani elemzésünk számára a határnak éppen ez a Kerekegyházzal és (Nagy-)Majzával határos, vitatott vonala a fontos.

A határ kiindulópontja mindkét fél számára azonos volt: a Nyárádról Szekcsőre vezető út mellett, Nyárad falu közelében, a fent említett, Nyáradot Körtvélyestől és Kerekegyháztól elválasztó közös határpont. A pécsi püspökség szerint a határjel után a határ keleti irányban folytatódott. Előbb dél felől megkerült egy Regule/Regle nevű erdőt, majd hosszan haladt kelet felé a Váradról Danócra vezető út mentén. Egy keresztútnál a határ elfordult, és két holdat kitevő távolságra ment délnek egy bizonyos szilfáknál lévő határjelig, ahol Kerekegyház és (Nagy-)Majsa voltak egymással határosak.¹¹⁶ Ugyanezt a pontot Töttös fia László egészen más úton érte el. A Nyáradot Körtvélyestől és Kerekegyháztól elválasztó közös határjeltől az ő határjárása délnek indult el, elért egy Szilbereknek nevezett vadkörtés-tövisbokros helyre, végül szántóföld síkján keresztül haladva érte el Kerekegyház és (Nagy) Majsa határát.¹¹⁷ A püspökség a II. András-féle

(1400: DL 78398, Z V. 217-218. [180.]. 1401: DL 78420, Z V. 236-237. [196.]; PÉCSVÁRAD 240. [449.]. 1421: DL 79652, Z VIII. 1-5. [1.]; ZsO VIII [1421] 59; PÉCSVÁRAD 310. [620.]. 1422: Erdődy cs. lt. 473. [96-28-4.], ZsO IX. [1422] 866.), de a felek mindegyik alkalommal egymástól eltérő határvonalat mutatott be. Az 1317-es határjárás határfáit már száz évvel később sem találták meg, a határjeleket pedig kölcsönösen lerombolták. Mindenesetre a Szekcsőről Nyárádra vezető út hosszabb-rövidebb szakasza mindegyik határjárásban szerepel, és ez jelen rekonstrukciónk szempontjából elégséges információ.

¹¹¹ +1093/1404: DL 78592, Z I. 1. (1.); Z V. 369-370. (313.); RA I. 11. (28.); ZsO II/1. 3285; GYÖRFFY 1963, 350.

¹¹² [1235+]/1350/1404: DF 280274, CD III/2. 421-439.; RA I. 544; AO XXXIV. 123-124. (171.); ZsO II/1. 3315.

¹¹³ PAULER 1899. II. 590-593; GYÖRFFY 1963. 350.

¹¹⁴ 1367: DL 77392, Z III. 333-336. (233. sz.); PÉCSVÁRAD 182. (313.)

¹¹⁵ 1380: DL 77798, Z IV. 160-165. (140.); PÉCSVÁRAD 203. (363.)

¹¹⁶ 1380: „...a parte vero possessionis Kere(kighaz) ... (ream)bulassent, quod primo inciperet a quibusdam tribus metis iuxta quandam viam per quam iretur de predicta Narad ad villam Zekchu, ubi signum metale fecissent. Deinde descendisset iuxta eandem viam ad partem ... Gregorii filii Isou, quam magister Andreas filius Stephani de Bol non eiusdem Gregorii filii Isou sed suam esse et in dominio eiusdem se existere asservisset, ubi iuxta eandem unum sig ... sset ad partem orientalem usque ad silvam Regla ubi procurator iam dicti domini Episcopi duas metas esse dixisset, ubi unum signum metale fecissent. Inde ad angulum eiusdem s... .. signum metale consignassent. Deinde iuxta ipsam silvam flectitur ad aquillonem iuxta viam ad duas metas antiquas, ubi procurator annotati domini episcopi ipsas metas destruisse affirmasset, ... enisset iterum ad duas metas iuxta viam per quam venitur de villa Danoch ad Varadinum, ubi predictus procurator domini episcopi easdem amisisse affirmasset. Deinde processissent in eadem via ... iuxta eandem procurator ipsius domini episcopi tres metas fuisse dixisset, ubi similiter signum metale consignassent. Abhinc in eadem via satis longe procedendo venissent ad unum locum, ubi procurator eiusdem domini episcopi unam metam fore asseruisset, ubi similiter signum metale consignassent, in eadem via venissent similiter ad unum locum, ubi procurator ipsius domini episcopi duas metas terreas fuisse asseruisset, quas signis metalibus consignassent. Inde versus meridiem procedendo in longitudine duorum iugerum, et ibi in quodam loco procurator memorati domini episcopi iuxta seriem predictorum instrumentorum quatuor metas fuisse affirmasset super dumos ulmorum, ubi similiter signum metale consignassent, et ibi separatur a terra Gregorii antedicti.” (DL 77798).

¹¹⁷ 1380: Item demonstratio eiusdem magistri Ladislai a parte dicte possessionis sue Kerekighaz vocate distingitur hoc modo, quod primo inceperet secus magnam viam qua iretur circa terram Isou ubi prefatus magister Andreas contradicendo eandem terram, ut premititur, non ipsius Isou sed suam esse dixisset, de Narad ad Zekchw, a duabus metis terreis quas procurator dicti domini episcopi iuxta seriem privilegii dicte ecclesie Quinqueecclesiensis demonstrasset in sua reambulacione. Indequ directe

nyárádi határjárást követte, Töttös fia László pedig I. Károly király 1317. évi kerekegyházi határjárását, amelyek tehát jelentős mértékben eltértek egymástól.¹¹⁸ Az itt leírt határvonalak elemei közül kettő határozható meg többé-kevésbé. Nagy-Nyárád falutól keletre, közvetlenül a síkon egy kisebb erdőt mutat az 1770-es uradalmi térkép,¹¹⁹ illetve az első katonai felmérés (Kastanien Wald, ceruzával: Nusswald néven).¹²⁰ Ez a határjárásból következően feltehetően a Regule/Regle erdővel lehet azonos. A Váradról Danócra vezető utat az első katonai felmérésen Nyáradról Udvardra vezető úttal vélem megfeleltethetőnek, bár kisebb valószínűséggel az ettől északra Nyáradról Satoristiére, majd onnan Udvardra vezető út is számba jöhet. Az erdő és az út fekvése Kerekegyház birtok további behatárolására ad lehetőséget. Mint azt korábban láttuk Kerekegyházat északról a Szekesőről Nyárádra vezető út választotta el előbb Bagfálvától, majd nyugatabbra Körtyvélyestől. A határ nyugaton Nyárad falu közeléig elért, és innen a Regule/Regle erdőt is magába foglalva a Nyárádról Danócra vezető út határolta el dél felől Kerekegyházat Nyárádtól. A térképre tekintve tehát Kerekegyháza területe Nyárad közvetlen keleti szomszédságában, a Borza-patak mindkét partjára terjedt ki a jelzett két út között.

A pécsi püspök elmondásában ismert a nyárádi határ (Nagy-)Majzával szomszédos szakasza is. A Kerekegyházával érintkező határjeltől kelet felé

indult el, majd dél felé fordult, és elért a Bátya birtokkal közös határjelig.¹²¹ Ezen a ponton két újabb oklevelet vonhatunk elemzésünkbe, Nagymajsa 1338-ban kelt határjárásait, amelyek éppen ezen a határponton értek véget.¹²² A kalocsai káptalan I. Károly király parancsára január 15-én foglalta írásba Becsei Töttös és Vesszős részére Nagymajsa azon határait, amelyek nem saját birtokaikkal (Kerekegyházzal, [Víz-]Lakkal) érintkeztek. A határjárást az uralkodó parancsára két hónappal később megismételték, ennek során a budai káptalan március 29-én tanúsította újból ugyanannak a határvonalnak a bejárását. Egyik határjárás során sem történt ellentmondás. A birtok északnyugati és nyugati szomszédja Bátya volt, a délnyugati oldalon érintette Ormánd birtokot, végül dél felől Kismajsa határolta, és a délnyugati saroknál Földvárt érte el egy rövid szakaszon.

Először Bátya birtok határaival érdemes foglalkoznunk. Bátya helyének emlékezetét dülőnevek őrizték meg. Mays község 1772-ben készült két térképén szerepelnek az Also Battin és a Fölsi Battin nevű szántódűlők.¹²³ Ugyanezen dűlőket Maiss 1865-ben készült első kataszteri térképén Unter Bacsin és Ober Bacsin névvel jelezték, a köztük fekvő szőlőket Bacsin névvel.¹²⁴ Fölsi Battin a dombperem mögötti hátságon az újkori Majs falutól közvetlenül északra helyezkedett el. Tőle kelet-északkeletre terült el a síkságon az Also Battin dűlő.

versus meridiem veniendo positis cuiusdam signis metalibus veniretur ad quoddam spinetum in cuius medio sunt arbores piri siluestres, quod magister Paulus procurator annotati magistri Ladislai iuxta seriem privilegii domini sui Zilberok vocari dixisset. Abhinc ad eandem partem meridionalem ulterius veniendo in una planitie terre arabilis ad duas metas terreas quarum una magis appareret et alia minus ubi terream metam procurator ipsius magistri Ladislai perarari dixisset, et sic ostensio metarum ipsius magistri Ladislai terminaretur.” (DL 77798).

¹¹⁸ 1317/1379/1413: DL 79134, Z VI. 242–245. (159. sz.); AO II. 151. (396.); ZsO IV. 521., valamint 1317/1379/1420: DL 79599; Z VI. 587–592. (400. sz.); ZsO VII. 1429.

¹¹⁹ MNL OL S78 033. téka – Nagynyárad – 8-38., <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15321/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹²⁰ Magyarország első katonai felmérése (1782–1785), <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹²¹ 1367: „*Et deinde iuxta villam M[a]ysa vocatam directe flecteretur versus orientem veniretur ad duas metas antiquas iuxta quandam semitam, que essent destructe. Deinde tenderet ad tres metas, que similiter essent perarate. Deinde veniretur versus meridiem ad arborem ulmi, ubi essent quinque mete adhuc apparentes, ibique flecteretur iuxta terram Thome de Bathya versus occidentem ad quatuor metas antiquas, que similiter essent perarate.*” (DL 77392). 1380: „*Et idem coniungitur cum possessione Maysa vocata, et venissent versus occidentem (!) ad unum locum, ubi procurator ipsius domini episcopi duas metas fuisse asseruisset, ubi signum metale fecissent. Inde venisset similiter ad quandam locum, ubi predictus procurator domini episcopi tres metas fuisse asseruisset, ubi signum metale consignassent. Deinde flectitur ad partem meridionalem ad quandam arborem ulmi sub qua procurator dicti domini episcopi quinque metas fuisse dixisset, ubi similiter signum metale fecisset.*” (DL 77798).

¹²² 1338. I. 15.: DL 87074, AO XII. (1338) 19–20. (18.); 1338. III. 29.: DL 87074, AO XII. (1338) 104–105. (153.) A határjárásban megismert vonalat jelen elemzésünkhöz igazodva az oklevelek szövegéhez képest fordítva írjuk le.

¹²³ MNL OL S11 No. 830:43; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2440/> (Letöltés: 2020. január 18.), valamint MNL OL S11 No. 310; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/1738/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹²⁴ MNL OL S 78 028. téka Majs 8-27; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15251/> (Letöltés: 2020. január 18.)

A rendelkezésünkre álló középkori határjárások is nagyjából ezt a terület írják körbe. Bátya északi határa szerepel Nyárad határjárásában. A fent említett Nagymajsával közös határjeltől kiindulva nyugat felé haladt, egy ligetes cserjés erdőn át felment a dombra Bátya falu mellett, majd délre fordult, és egy nagy úton újra nyugat felé ért el egészen Both fia Miklós földjéig.¹²⁵ Bátya keleti és részben déli határa Nagymajsával volt közös. Az 1338-as határjárások szerint ez a határ Bátya, Nyárad és Nagymajsa fent említett határától előbb nagy távolságot bejárva délnek haladt, azután nyugatnak fordult, újból nagyobb távolságot tett meg, majd elért egy völgybe és az abban, Bátya falu irányába futó utat keresztezve felment egy dombra egy határjelig. Itt a határ délnek fordult, és több határjelen át, egy idő után már Ormánd birtokkal határosan haladt a Fajdos avagy Fajdoszeg nevű erdőig.¹²⁶

A határleírásokban is úgy találjuk tehát, hogy Bátya birtok fekvése a síkra és a felette húzódó

dombhátra is kiterjedt, hiszen Bátya mind északi, mind déli határában középtájon szerepel a dombperem megmászása. Továbbá a déli határon, a dombhát előtt közvetlenül egy völgyet is említenek. Ez megfelel annak a külső dombperem mögött, azzal párhuzamosan futó völgynek, amelyben a mai Majs falu északi része található. A Fölsi Battin nevet viselő dűlő ennek a völgynek az északi végénél kezdődik, ebből következően Bátya déli, Nagymajsával érintkező középkori határa hozzávetőlegesen meghatározható. Fontos még megemlítenünk, hogy utalás történik a falu helyére is, amely eszerint a birtok északi határához közel, még a síkságon terült el.

Míg Bátya birtok jelentősebb területe feküdt a dombháton és csak kisebb része terjedt ki a síkságra, Nagymajsa birtok nagyobb részt a síkon helyezkedett el, és csak egy kisebb része nyúlt fel a domb tetejére. Nagymajsa Bátyával közös északi és nyugati határát az előbb már végig követtük a Fajdos erdőben lévő Ormánddal közös határjelig. Innen

¹²⁵ 1380: „...ibique flecteretur iuxta terram Thome de Bathya versus occidentem ad quatuor metas antiquas, que similiter essent perarate. Abhinc transeundo iuxta vallem predicti Thome modicum ad montem girando per nemora directe tenderet ad occidentem ad quatuor metas. Abhinc versus meridiem tenderet ad duas metas. Abhinc in magna via tenderet ad occidentem, veniret ad quatuor metas similiter destructas, ibi inciperet continuari terre condam filiorum Johannis filii Both videlicet Nicolai et Both, nunc autem Nicolai candelatoris.” (DL 77798).

¹²⁶ 1338: „Et inde reflectitur directe ad partem septentrionalem in unam silvam Faydaszeg vocatam ad terram Stephani, Ladislai et Gregorii nobilium de Bathya coniungendo (!) et procedendo ad septentrionalem partem ad duas metas terreas, quarum una a parte meridionali separat predictae possessioni Nogmoysa, secunda a parte septentrionali distingit terre Bathya vocate scilicet nobilibus Ladislao et Stephano prenominitis. Deinde vadit ad septentrionalem plagam cadendo in unam viam antiquam et ex utraque parte eiusdem vie sunt due mete terre, quarum una a parte meridionali separat dicte possessioni magistrorum Tuteus et Wezzeus, a parte vero septentrionali distingit prescriptis nobilibus de Bathya. Deinde eundo per eandem viam ad septentrionalem partem non longo spatio ad duas metas terreas ex utraque parte eiusdem vie positas. Adhuc per eandem viam eundo ad septentrionalem plagam ad duas metas terreas, que sunt a parte septentrionali eiusdem vie. Deinde vadit ad septentrionalem partem ad unam metam cursualem de terra cumulatam. Adhuc procedit ad septentrionem ad duas metas terreas quarum una a parte meridionali separat predictis Tuteus et Wezzeus et possessioni eorum Nogmoysa vocata, secunda a parte septentrionali distingit nobilibus de Bathya. Ibi que reflectitur ad orientem descendendo in unam vallem procedendo ad unam viam prope eiusdem montis (!), ubi circa eandem viam sunt due mete terre, quarum una a parte meridionali separat possessioni antedictorum magistrorum Tuteus et Wezzeus, secunda a parte septentrionali distingit nobilibus de Bathya. Deinde directe procedit ad orientem ad duas metas terreas multis metis (!) terryis (!) intermediis, quarum una a parte meridionali separat magistris Tuteus et Wezzeus terre Nogmoysa vocate. Ulterius vadit et reflectitur ad partem septentrionalem directe per bonum spatium ad duas metas terreas. Deinde ad duas metas terreas procedit versus septentrionalem partem longo spatio, quarum una a parte orientali separat magistris Tuteus et Wezzeus et terre eorum Nogmoysa vocate, secunda a parte occidentali distingit nobilibus de Bathya, quorum iam mete terminantur et adiungitur metis terre Narrad possessio nominate possessioni ecclesie Quinqueecclesiensis, cuius officialis absens extitisset et sit dicte possessioni Nogmoysa vocate cursus metarum usque huc terminantur.” DL 87074.

1338: „...usque ad silvam Foydas vocatam et ibi possessio filiorum Hedrici et Dyonisi terminarentur et coniungerentur possessioni Petri et Johannis filiorum Benedicti de Wrmand. Et deinde flectitur versus aquilonem transeundo per bonum spatium in virgulto, ubi essent due mete antique. Abhinc per eandem plagam currendo essent due mete, et ibi separarent a possessione Wrmand vocate et coniungeretur possessioni Bachya nominate et circa unam viam essent due mete terree. Inde flectitur versus orientem et per continuas metas descenderet infra ad quasdam terras arabiles et ibi circa viam per quam itur in eandem villam Bacha essent due mete. Et per eandem plagam per continuas metas transit quandam nemorem et ibi essent due mete. Abhinc transit ad orientem et per bonum spatium eundo essent due mete. Deinde per eandem plagam transeundo et ibi essent due mete. Abhinc flectitur versus partem septentrionem et circa unam viam essent due mete terree. Deinde adhuc per eandem plagam transeundo et per continuas metas perveniret ad quatuor metas terreas et ibi possessio nobilium de Bacha terminarentur et coniungeretur possessioni episcopatus Quinqueecclesiensis Narad vocate.” (DL 87450).

már Nagymajsának a déli Kismajsával szomszédos határa következett, amelyet végig keleti irányba tartóként írtak le. A határjeltől előbb egy régi úton haladt, majd egy sarjú erdőn átmenve egy völgyet keresztezett a határ, és végül egy dombról leereszkedett a síkságra.¹²⁷ Az itt leírt dombperem mögött futó völgy véleményem szerint ugyanannak a völgynek a délebbi szakasza lehetett, amelyet Nagymajsa és Bátya határánál is megemlítettek. A mai Majs falutól délebbre is találunk ugyan egy hasonló jellegű völgyet, de ez a völgy már közvetlenül Merse birtok északi szélén fekszik (ld. alább), és így itt már nem lenne mód Nagymajsa és Merse között elhelyezni Kismajst, amint az a határjárások adataiból egyébként következik. Ezért ezt a lehetőséget kizárhatjuk.

A Kismajsával közös határ a síkot keleti irányban szelte át, míg végül elért a Borza völgyéhez, és itt ért véget érintve Földvár birtok határát. A domb alatt a későbbi határjárás megemlíti, hogy keresztezték a Borza-patakot.¹²⁸ Ez a patak régi folyásirányának felelhet meg. Ma a falu völgyéből kilépve a patak rövid északi irány után határozottan keletnek fordul, és egy nyílegyenes, mesterséges mederben éri el a Borza-völgyet. A 18. századi térképeken viszont megfigyelhető, hogy e mesterséges meder elkészülte

előtt a patak a domb lábánál futott északra egészen a fent említett Alsó Batin dűlőig, és itt fordult csak keletnek.¹²⁹ A korábbi határjárás a patak helyett a Nagymajsról a kismajjai templomhoz vezető útról emlékezik meg.¹³⁰ Az út Kismajsa falu, pontosabban a kismajjai templom fekvéséről ad pontosabb információt. Kismajst egyébként Egyházasmajsnak is nevezték. Eszerint a dombperem közelében épülhetett, és nyilván a falu helye is ekörül keresendő. A későbbi határjárás viszont Nagymajsa falu helyéről nyújt információt, amely szerint a pataktól indulva keleti irányba a határvonal elég hosszan Nagymajsa falu kertjeinek aljában futott. Tehát a két Majsa falu közel fekketett egymáshoz.¹³¹

Már a nagymajjai kertektől keletre keresztezték a bejárásban egy nagy utat, amely a korábbi határjárás szerint Danócra, míg a későbbi szerint Pécsre vezetett. Az itt leírt danóc–pécsi út azzal a nagy úttal lehet azonos, amelyet Kerekegyház és Nyárad közös határánál Danócról Nyáradra vezetőnek mondtak. Végül a nagy úttól keletre a korábbi határjárás adatai szerint a Nagymajsról Földvárra menő úton haladt a határ egészen annak a Borza-völgyben lévő határpontjáig, ahol délen Kismajsa határa véget ért, és keleten kezdődött Földvár határa.¹³²

¹²⁷ 1338: „*Deinde transit directe ad occidentem ad unum montem supra ad duas metas terreas antiquas, quarum una a parte septentrionis separat predictis magistris Tuteus et Wezzeus, secunda meta a parte meridionali distingit prenominitis nobilibus de Kysmoysa. Ulterius transit directe versus occidentem per unam vallem et ascendit ad unam silvam. Ibi cedit in unam viam et ex utraque parte illius vie sunt due mete terre, quarum una a parte septentrionis separat predictis magistris Tuteus et Wezzeus et possessioni eorum Nogmoysa, secunda vero meta a parte meridionali distingit predictis nobilibus de Kysmoysa. Deinde transit ad occidentem per eandem viam ad duas metas terreas ex utraque parte eiusdem vie positas, quarum una a parte septentrionis separat antedictis magistris Tuteus et Wezzeus et predictae possessioni eorum Nogmoysa, secunda vero meta a parte meridionali distingit prescriptis nobilibus de Kysmoysa nominate possessioni eorum. Ulterius ad occidentem adiungitur terris (!) Johannis et Petri filii (!) Benedicti. Et inde reflectitur directe ad partem septentrionalem in unam silvam Faydaszeg vocatam...*” (DL 87074). 1338: „... et ascendit ad montem et in cacumine ipsius montis essent due mete. Et abhinc vergit versus occidentem et transit quandam vallem et pervenit ad quandam (!) ad quoddam virgultum et per unam viam antiquam ac per continuas metas currit supra usque ad silvam Foydas vocatam et ibi possessio filiorum Hedrici et Dyonisi terminarentur et coniungentur possessioni Petri et Johannis filiorum Benedicti de Wrmand.” (DL 87450).

¹²⁸ 1338: „*Deinde vero per continuas metas transit fluvium Burzua et ascendit ad montem et in cacumine ipsius montis essent due mete.*” (DL 87450).

¹²⁹ Magyarország első katonai felmérése (1782–1785), <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/> (Letöltés: 2020. január 18.); MNL OL S11 No. 830:43; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2440/> (Letöltés: 2020. január 18.); MNL OL S11 No. 310; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/1738/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹³⁰ 1338: „*Deinde per magnum spatium directe procedit ad occidentem ad unam viam intermediente una meta cursuali, per quam scilicet viam de Nogmoysa itur ad Kysmoysa ad ecclesiam, ubi a parte orientali eiusdem vie sunt due mete terre, quarum una a parte septentrionali distingit predictis magistris Tuteus et Wezzeus ac dicte possessioni ipsorum Nogmoysa vocate, secunda vero a parte meridionali distingit prescriptis nobilibus de Kysmoysa.*” (DL 87074).

¹³¹ 1338: „*Deinde transit ad occidentem et retro ortum dicte ville Moysa similiter essent due mete terree. Abhinc retro ortum eiusdem ville currit per eandem plagam et in quodam loco modo simili essent due mete terree.*” (DL 87450).

¹³² 1338: „...*quarum cursus primo et principaliter a parte orientali incipit in una valle Barza vocata, ubi sunt tres mete terre circa unam viam, que hoc ordine distinguntur: prima a parte orientali distingit ecclesie Saxardiensi et possessioni sue olym Ypolthlaka, nunc vero Feuldwar vocate, secunda a parte septentrionali separat magistris Tuteus et Wezzeus filiis Emerici*

Ennek a nagymajsa–földvári útnak át kellett kelni a Borza völgyén, mivel a nyárád/pécs–danóci nagy út amúgy a Borza nyugati partjához közel haladt a patakka párhuzamosan, és ez az út másként nem fért volna el a nagy út és a patak között. Iránya is kelet–nyugati volt a leírás szerint, míg a Borza völgye észak–déli irányú.

Nagymajsa, Kismajsa és Földvár közös határjele a végpontja annak a további határjárásnak, amely lezárja a Becsei-örökösök birtoktestét körülölelő elemzésünket. Földvár és (Víz-)Lak határjárásáról van szó, amelyet a nagymajσαι határjárásnál egy héttel később 1338. január 24-ként foglalt írásba Nagymartoni Pál országbíró a kalocsai káptalan jelentése alapján.¹³³ A határjárást ugyan a Duna mellől kezdték, most azonban elemzésünk logikája szerint haladva az ellenkező irányban haladunk végig Földvár és (Víz-)Lak határán. A határ az említett közös határjeltől kiindulva a Borza-völgy mentén északra tartott, majd a völgyből kilépve keletnek fordult, és

ettől az iránytól a határjárás szövegében a továbbiakban már nem tért el. A Borzától kezdve sok határjel mellett elhaladva egy nagy mezőt szelt ketté a határvonal, amíg el nem ért egy nagy árokig és az árok mögött egy hegyig. A határjel a hegy tetején volt és innen tovább a Danóc nevű tó vizén át vezetett a határ.¹³⁴ A Danóc-, másnéven Öröm-tó a Duna árterében fekvő holtágot jelöl, maga a Danóc név innen jóval délebbre is előfordul.¹³⁵ Az egykori ártér, mint azt elemzésünk elején már említettük, a ma Vizslaknak nevezett területnek felel meg. Ennek partján, a síkságon egyetlen „hegy” található, az úgynevezett Török-domb (*Türken-hügel*), amely biztos alapot jelent a határjárás helyének kijelöléséhez.¹³⁶ Figyelmet érdemel még a domb és a Borza völgye közötti síkság, amelyet nagy mezőnek (*magnum campum*) nevez az oklevél szövege.

A Danóc-tó vizétől a határ a kis Dunához tart, majd azon átkelve jut el a nagy Dunához, amelynek jobb partján ér véget.¹³⁷ A két Duna-ágot, amint azt

de Beche et possessioni ipsorum Nogmoysa vocate, tertia a parte meridionali distingit predictis nobilibus de Kysmoysa et possessioni ipsorum iamdicte. Ulterius palisper (!) eundo ad occidentalem [par]tem et ad duas metas terreas circa unam viam, que itur a Nogmoysa ad Ypolthlaka a parte meridionali eiusdem vie et ab eadem parte meridionali distingit predictis nobilibus de Kysmoysa, a parte vero septemtrionali separat prenomnatis Tuteus et Wezzeus et dicte possessioni ipsorum Nogmoysa vocate. Deinde directe procedit ad occidentem ad unam magnam viam, que transit ad civitatem Danoch vocatam, ubi circa eandem viam a parte occidentali sunt due mete terre, quarum una a parte septemtrionis separat predictae possessioni Nogmoysa, secunda a parte meridionali distingit possessioni Kymoysa.” (DL 87074). 1338: „Quod prima meta ipsius possessionis Moysa a parte orientali incipitur quadam valle Buruzua vocate, ubi essent tres metee (!) terree, quarum una separat terre ecclesie Saxardiensis a parte orientis, alia vero distingit possessioni filiorum Hedrici et filiorum Dyonisi antedictorum a parte meridionali. Deinde vergit versus occidentem et circa unam arborem piri essent due mete terre (!), quarum una separa(re) et distinge(re) terre filiorum Hedrici et (filiorum) Dyonisi prenomnatorum a parte meridionali, a parte vero septemtrionali esset possessio magistrorum Teteus et Wezzeus. Abhinc in vicinitate eorundem transit supra ad villam Moysa per eandem plagam et prope magnam viam, per quam itur ad Quinqueecliesensem civitatem, ubi essent due mete terree.” (DL 87450).

¹³³ 1338: DL 76567, Z. I. 524–530. (507.), valamint 1338/1470: DL 45441.

¹³⁴ 1338: „Deinde proceditur similiter ad occidentem et directe transeundo itur per multas metas terreas, et pervenitur ad stagnum Danoch alio nomine Ewrem dictum. Inde directe versus occidentem ascenditur ad montem, ubi sunt due mete terree, que distinguntur modo antedicto. Ulterius proceditur versus occidentem ad magnum Aruk, ubi sunt due mete terree, una antiqua a parte meridionali, que distingit predictae possessioni ecclesie Saxardiensis, alia vero nova a parte septemtrionali, que distingit et separat possessioni predictae dictorum magistrorum Tutheus et Wezzeus. Inde per magnum campum eundo versus occidentem pervenitur ad duas metas terreas, que distinguntur et separantur modo antedicto. Adhuc per eundem campum itur ad duas metas terreas, que modo predicto separantur. Ulterius transeundo versus occidentem per eundem campum itur per multas metas terreas, et devenitur in unam vallem Barza vocatam, in qua sunt due mete terree, quarum una a parte occidentali separat predictis magistris Tutheus et Wezzeus et possessioni eorum Nogmoysa vocate, alia vero a parte orientali, que distingit ecclesie Saxardiensi et possessioni sue antedicte. Ulterius per eandem vallem reflectitur versus meridiem, et transeundo devenitur ad tres metas terreas, ubi transit una via de villa Moysa ad villam Ipolthlaka seu Feuldwar vocatam, que circa eandem viam, hoc modo distinguntur: prima a parte orientali distingit ecclesie Saxardiensi et possessioni eiusdem predictae, alia vero meta a parte meridionali distingit nobilibus de Kysmoysa et ad possessionem eorum iamdictam, tertia vero a parte septemtrionali, que separat predictis filiis Emerici, scilicet Tutheus et Wezzeus et possessioni ipsorum Nogmoysa vocate...” (DL 76567).

¹³⁵ Izsóp határában említik. 1247: MES I. 365–366; 1261/1262: MES I. 459–460.

¹³⁶ MNL OL S11 - No. 50., <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/1458/> (Letöltés: 2020. január 20.) és a már idézett katonai felmérések.

¹³⁷ 1338: „Incipit enim prima et principalis meta iuxta magnum Danubium a parte occidentali super duas arbores salicis, sub quibus sunt due mete terree, quarum una distingit ecclesie Saxardiensi et sue possessioni olim Ipolthlaka nunc Feuldwar vocate a parte meridionali, secunda vero a parte septemtrionali separat predictis magistris Tutheus et Wezzeus et possessioni ipsorum

már (Víz-)Lak és Kölked határjárásánál ismertettük, nem tudjuk pontosan meghatározni, a legrégebbi térképeken a ma Bédai-holtágnak nevezett meder vezet le a Duna vizét a Kölked alatti Duna-szakaszon.

Végére érve a részletes elemzésnek érdemes nagy vonalakban, egy kissé távolabbi perspektívából megemlékezni, hogy hozzávetőlegesen milyen határok között terült el az előbb Becseinek, később bátmosatori Töttösnek nevezett család, majd örökösük, a Várdai család négy faluból, Kerekegyházból, Lajmértől, (Nagy-)Majsából és nem utolsó sorban (Víz-)Lakból álló birtokteste. A leírásra mai helyrajzi kifejezéseket használva a következő földrajzi keretet határozhatjuk meg. A birtok északi határa a Dunától indult el, elhaladt Kölked falu közvetlen déli közelében, majd az ártérből Vizslak északi végében kilépett, elérte a Lajméri-patakot, és a mai mohács–nagygyáradí út elődje mentén haladt egészen Nagygyárad közeléig. Innen előbb a nagygyárad–udvari út mentén, majd Mais és Nagygyárad között a dombhátra felmenve egészen a mai Mais falu északi részéig terjedt ki, végül keresztülzelve a síkot és átkelve a Borza-patakon a Török-dombhoz futott, innen pedig újból Vizslakon keresztül a Dunáig.

A Becsei-birtoktól délre

Az előzőekben részletesen tárgyalt birtoktesttől délre jóval kevesebb a helyrajz számára értékelhető írott forrás. Az itt tárgyalt területről egyetlen birtok, Merse két határjárása áll csak rendelkezésünkre, amelyek viszont hasznosan egészítik ki eddigi ismereteinket, és lehetővé teszik, hogy Kismajsa és Földvár birtokok határait még jobban megismerhessük. Az egyik határjárást lévai Cseh Péter és Újlaki István macsói bánok rendelték el Baranya megye Nagyfaluban tartott közgyűlésén (*generalis*

congregatio) a birtok tulajdonosa, a pécsi székeskáptalan kérésére, amelyet 1429. november 21-én foglaltak írásba.¹³⁸ A másik, 1478. március 29-én a pécsváradai konvent által írásba foglalt határjárás Handó György pécsi prépost, királyi kincstartó kezdeményezte a káptalan nevében.¹³⁹ Mindkét határjárás szinte minden határjelénél ellentmondtak a szomszédok, azaz a szekszárdi apátság gubernátora, Tamás nyitrai püspök (Földvár), bátmonostori Töttös László és később Várdai Miklós (Gét és Bezeldek), a majsai nemesek (Kismajsa), és a per további szakaszából már nem maradt fenn olyan irat, amelyben a szomszédok tanúsítják a szerintük helyes határvonalat. Számunkra azonban jelenleg nem az egymás rovására elfoglalt határmenti földterületek pontos meghatározása a fontos, hanem a hozzávetőleges határvonal megismerése, hogy az egymással szomszédos birtokok elhelyezkedését megismerjük.

Merse birtok helyének emlékezetét megőrizték a dülönevek. Mays község 1772-ben készült két térképén a falutól délre láthatjuk a Mersa nevet.¹⁴⁰ A község déli oldalán fekvő szőlőktől délre, a dombháton fekvő erdőt és szántót, valamint ehhez keletről csatlakozva a síkon, a dályoki határral érintkező szántódűlőt takarja el a felirat. (Ez utóbbi később már Salašina néven szerepel.) Maiss 1865-ös első kataszteri felmérésén a falutól délre fekvő szőlődűlőt és a benne lévő kisebb települést a Mersa felirattal jelzik, az ettől délre, a dombperem szélén fekvő szántóföldeket pedig Mersa Aecker felirattal látták el.¹⁴¹ A két határjárás jól ráilleszthető ennek a területnek a körülírására.

Az 1478-as bejárást délen, egy Ravaszliknak nevezett helyen kezdték el, ahol a Várdaiak bezeldeki udvarbírája ellentmondott, és innen északnak tartottak. Egy völgy végében lévő határjelnél már a (kis-)majsai Héderfy György familiárisa mondott ellent, ahonnan

Laak vocate. Inde per predictas metas in insulam Danubii versus occidentalem transeundo pervenitur ad duas arbores yegenefa vocatas, sub quibus sunt due mete terree, quarum una a parte meridionali distingit predictae possessioni ecclesie Saxardiensis, secunda vero a parte septemtrionali separat antedictae possessioni dictorum magistrorum Tuthaus et Wezzeus. Deinde itur ad duas arbores salicis ad partem occidentalem, sub quibus sunt due mete terree et distinguntur modo predicto. Ulterius directe transeundo per parvum Danubium versus occidentem devenitur ad duas arbores salicis, ubi sunt due mete terree, et distinguntur modo prefato. Deinde proceditur similiter ad occidentem et directe transeundo itur per multas metas terreas, et pervenitur ad stagnum Danoch alio nomine Ewrem dictum.” (DL 76567).

¹³⁸ 1429: DL 88045, közöletlen.

¹³⁹ 1478/1520: DL 89144, PÉCSVÁRAD 813.

¹⁴⁰ MNL OL S11 No. 830:43; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2440/> (Letöltés: 2020. január 18.), valamint MNL OL S11 No. 310; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/1738/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹⁴¹ MNL OL S 78 028. téka Majs 8-27; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15251/> (Letöltés: 2020. január 18.)

keletnek fordultak és egy dombnál újból ellentmondtak.¹⁴² 1429-ben ugyanezen a szakaszon megemlégték a rókavárat (*fovea vulpium*), a völgy végét, amelyet Nagynyeregfőnek neveztek, és az iratból azt is megtudhatjuk, hogy a határ a völgy keleti oldalán haladt egy pontig, ahol keletnek fordult és szőlők között szállt alá a dombról.¹⁴³ A leírás domborzati viszonyaiból kiolvasható, hogy Merse nyugati, a dombháton elhelyezkedő részén járunk. A Ravaszlik hely jelen ismereteink szerint pontosan ugyan nem határozható meg, de megemlégték egy másik határjárás során is, amely kijelöli hozzávetőlegesen a helyét. Bezeldek és Ormánd 1330. február 23-án kelt határjárásában a két birtok határának keleti végpontja volt a Ravaszlyuk nevű helyen négy határjelnél.¹⁴⁴ Bezeldek falu ma is létezik, Ormánd helyét pedig dülönév örzi Majs falutól délkeletre.¹⁴⁵ A Ravaszlik nevű hely eszerint a Bezeldek és Majs közötti erdőben (1865: Maisser Wald) lehetett. A völgy végét a Majs faluból a dombperemmel párhuzamosan kifutó völgy végében kereshetjük, a dombot pedig, amelyről már a síkságra szálltak alá, magával a dombperemmel. Az itt említett szőlődűlő azért is érdekes, mivel az általunk kikövetkeztetett helyszín az újkorban is szőlőművelés alatt állt.

A dombtetőről keleti irányba futó határvonal mentén egészen a Borzató-völgyben lévő határpontig a (kis-)majsai részről folyamatos ellentmondást jegyeztek fel mindkét határjárás során. Ez a kelet-nyugati irányú (kis-)majsai-mersei határ szinte végig erdős, vagy ligetes-bokros helyeken futott a Borzató nevű völgyig. Az 1478-as leírás szerint előbb vadkörtefák sűrűjénél haladt, majd keresztelte a (Kis-)Majsai faluba menő utat. Innen hosszan szelt keresztül egy nagy erdőt, aztán ligetes, cserjés bereknél rátért egy keleti irányba, Földvár faluhoz vezető útra, azon végigmenve érte el a Borzató nevű völgyet.¹⁴⁶ 1429-ben egy nagy cserjést említettek meg, majd sokáig semmilyen helyrajzi információt

¹⁴² 1478: „...quod primo in loco Rawazlyk nuncupato a parte meridionali tres metas terreas antiquas reperissent et dum easdem renovassent, tunc Thomas litteratus provisor curie Nicolai de Kyswarda in persona eiusdem Nicolai in possessione eiusdem Bwzwldek vocata huiusmodi renovationi contradixisset. Deinde tendendo ad plagam aquilonarem ad caput unius vallis, ubi reperissent unam metam terream et dum eandem renovassent Paulus Balog de Maysa in persona domini sui Georgii Hederfy de eadem Maysa huiusmodi renovationi contradixisset. Deinde paululum ascendendo ad plagam orientalem ad quendam monticulum, ubi reperissent duas metas terreas et cum easdem renovassent idem renovassent idem Paulus Balog in persona dicti Georgii domini sui iterum contradixisset.” (DL 89144).

¹⁴³ 1429: „Abinde eundo venissent ad tres metas terreas circa eandem magnam viam, inter quas extitisset quedam fovea vulpium, quarumquidem metarum unam a parte orientis consignassent, ubi in persona eiusdem Ladislai contradixissent. Inde in parvo spatium ad plagam aquilonalem (!) in comenitate (!) nobilium de Maysa procedendo venissent ad caput cuiusdam vallis Nagregfeu dicte ad duas metas terreas, quarum unam a parte orientis consignassent, ubi nemo contradixisset. Adhuc ad dictam partem aquilonalem (!) a parte orientis ipsius vallis pergendo venissent iterato ad duas metas terreas, quarum unam a parte orientis consignassent, ubi Johannes filius Stephani in sua ac Ladislai filii Hedre de Maysa personis ac in personis Ladislai et Herrici filiorum Johannis vayvode de Thamasy ianitorum regalium magistrorum contradixissent. Inde flectendo versus plagam orientalem et descendendo de monte inter vineas venissent ad unam metam terream prope quandam arborem illicis metam consignassent, ubi ipsi nobiles de Maysa et in personis eorundem Ladislai et Herrici contradixissent.” (DL 88045).

¹⁴⁴ 1330/1409: DL 87813, valamint 1330/1409: DL 78880, Z. V. 583–585. (484.); AO XIV. 65–66. 99; ZsO II/2. 6781.

¹⁴⁵ MNL OL S11 No. 830:43; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2440/> (Letöltés: 2020. január 18.), valamint MNL OL S11 No. 310; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/1738/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹⁴⁶ 1478: „Exhinc procedendo ad eandem plagam orientalem penes quandam densitatem diversarum arborum pirorum in introitu earundem reperissent unam metam terream et dum eandem renovassent idem Paulus Balog in persona dicti Georgii similiter contradixisset. Post hec eundo versus eandem plagam penes quandam viam, qua itur ad Maysa, ubi dixissent fuisse unam arborem Thwl, cuius radices adhuc apparuissent, et dum eandem pro meta terrea renovassent idem Paulus Balog iterum in persona dicti domini sui Georgii contradixisset. Exhinc versus eandem plagam orientalem transeundo penes silvam magnam reperissent unam metam terream et dum eandem renovassent idem Paulus Balog in persona dicti Georgii domini sui contradixisset. Iterum procedendo ad eandem plagam in medio dicte silve inter duas vias in circuitu unius arboris Wadalma renovassent unam metam terream et idem Paulus Balog in persona dicti Georgii domini sui contradixisset. Iterum in fine eiusdem silve in eadem plaga orientali renovassent duas metas terreas et idem Paulus Balog in persona dicti Georgii contradixisset. Dehinc eundo ad eandem plagam orientalem penes viam per quam itur ad Feldwar penes quoddam nemus renovassent unam metam terream et idem Paulus Balog in persona dicti Georgii domini sui contradixisset. Iterum eundo ad (eandem) plagam orientalem penes dictam viam in opposito possessionis Feldwar renovassent unam metam terream nemine contradictorum apparente. Iterum eundo paululum ad eandem plagam in valle Borzathw ex utraque parte dicte vie tres metas terreas, unam videlicet a plaga aquilonari et duas a plaga meridionali renovassent, quarum una videlicet a parte meridionali Johannes Thewrek de Feldwar in persona reverendi domini Thome de Debrenthe episcopi Nitriensis et gubernatoris abbatis Saxardiensis contradixisset et alterius videlicet a plaga aquilonari prefatus Paulus Balog in persona dicti Georgii contradixisset.” (DL 89144).

nem közöltek, végül egy Erdőszeg helynév mutat arra, hogy erdőben jártak és az utolsó határjelet már egy mezőn emelték.¹⁴⁷ A mai Mais falutól keletre és a síkon szántódűlők nevében fenntartott Mersa helyétől északra régi térképeken folyamatosan megfigyelhetünk egy erdőfoltot, amely Maiss község 1865-ös kataszteri térképén a Zwetsckengartenwald nevet viselte.¹⁴⁸ A még az erdő előtt leírt (Kis-)Majsa faluba vivő út ezek szerint a dombperem alján futott. Fontos még kiemelni a Földvár felé tartó utat és annak kelet–nyugati irányát. Tekintve, hogy a Borzatő-völgyet észak–déli irányúnak jellemzi a határjárás szövege, ez az út keresztül kellett, hogy szelje a völgyet. Eszerint Földvár falunak a Borza völgyétől keletre, a Borza és az ártér között kellett elterülnie. Ugyanerre az elhelyezkedésre utalt a már korábban tárgyalt (nagy-)majsai határjárás kiindulópontjánál, a Borza völgyében leírt, és (Nagy-)Majsáról Földvárra vezető, szintén kelet–nyugati irányúnak jellemzett út is, amelyet (Víz-)Lak és Földvár határjárásának azonos végpontjánál – irány feljegyzése nélkül – szintén megemlítettek.

A Borzatő-völgyben elhelyezett határjelnél ért véget (Kis-)Majsa és kezdődött Földvár határa. Pontosabban az 1478-as oklevél szövege szerint a szekszárdi apát birtokának határa indult ki innen, akinek a képviselője innen kezdve Merse birtok

mind keleti, mind részben déli oldalán ellentmondott a határjárásnak.¹⁴⁹ A szövegben az előbb tárgyalt Földvárra menő út jelzi, hogy Merse birtok keleti oldalának északi részén ez a szekszárdi birtok éppen Földvár volt, de délebbre az apátság más birtoka is szóba jöhet.

Az apátsággal közös határ először magában a Borzatő-völgyben haladt dél felé, majd kilépve a völgyből különböző erdőfoltokon (Wanallygethe, Kaysa) haladt keresztül, és így érte el a Danócsra tartó nagy utat, amelyen keresztülágva egészen a Kassa falu melletti határjelig ért el, ahol a határ nyugatnak fordult.¹⁵⁰

A danóci nagy úttal már korábban is találkoztunk (Nagy-)Majsa határjárásában, a Borza-völgytől nyugatra haladt szintén észak–déli irányban. A mai Nagynyárádról Udvarra, majd Dályokra vezető út felel meg ennek az útnak, de a pontos nyomvonal nem biztos, hogy a mai úttal azonos. A mai út ugyanis meglehetősen közel halad el a Borza-patak mentén, de a határjárások szövegéből kissé nagyobb távolságot feltételezhetünk az út és a Borza között. Nem tudni mi az oka, de a mersei határ északi részén nem írták le sajnos ezt az utat, pedig minden bizonynyal ott is keresztül kellett haladni rajta. Kassa falura nézve nagyon kevés adattal rendelkezünk. 1337-ben Becsei Töttös földvári és majsai jobbágyait vádol-

¹⁴⁷ 1429: „*Inde ad eandem partem orientalem per magnum nemus currendo venissent ad unam metam terream, quam consignassent, ubi annotati nobiles de Maysa et in personis eorundem Ladislai et Herrici contradixissent. Inde pergendo venissent ad aliam metam terream, quam consignassent, ubi ipsi nobiles de Maysa et in personis eorundem Ladislai et Herrici contradixissent. Abhinc girando pervenissent ad duas metas terreas, quarum unam consignassent, ubi ipsi nobiles de Maisa et in eorundem et personis dictorum Ladislai et Herrici contradixissent. Inde iterato procedendo venissent ad quandam metam terream, quam consignassent, ipsi nobiles de Maisa contradixissent. Abhinc iterum ad unam metam terream, quam consignassent, ubi annotati nobiles et in personis eorundem Ladislai et Herrici contradixissent. Adhuc ad sepe dictam partem orientalem pergendo venissent ad duas metas terreas in Erdeuzegh erectas, quarum unam consignassent. Inde ad eandem plagam tendendo venissent ad alias duas metas terreas in campo erectas et ibi signum fecissent ibique terminassent.*” (DL 88045).

¹⁴⁸ MNL OL S 78 028. téka Majs 8-27; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15251/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹⁴⁹ 1429-ben a szekszárdi apát birtokaival közös határt, nem lévén vita tárgya, sajnos nem írták le.

¹⁵⁰ 1478: „*Deinde declinando ad plagam meridionalem per eandem vallem Borzathw renovassent unam metam terream et idem Johannes Therek in persona dicti domini Thome episcopi contradixisset. Et exeundo de dicta valle ad eandem plagam meridionalem, ubi ostendissent fuisse unam metam terream et cum eandem renovassent iterum idem Johannes Therek in persona dicti domini Thome episcopi contradixisset. Iterum procedendo paululum ad eandem plagam, ubi voluissent renovare aliam metam terream, tunc idem Johannes Therek iterum in persona domini Thome episcopi contradixisset. Postmodum eundo directe ad eandem plagam meridionalem penes silvam Kaysa vocatam renovassent unam metam terream et idem Johannes Therek in persona dicti domini Thome episcopi iterum contradixisset. Tandem eundo ad eandem plagam in silva Wanallygethe ibique unam arborem Thwl vocatam bifurcatam pro meta reperissent, et idem Johannes iterum in persona dicti domini Thome episcopi contradixisset. Dehinc in fine eiusdem silve ad plagam meridionalem venissent ad unam metam terream et idem Johannes Therek in persona dicti domini Thome episcopi ibi etiam contradixisset. Dehinc intrando ad silvam Kaysa ad eandem plagam penes viam magnam, qua itur ad Danocz renovassent unam metam terream et idem Johannes in persona dicti domini sui contradixisset. Posthec tendendo directe ad eandem plagam meridionalem prope villam Kassa renovassent unam metam terream nemine contradicente.*” (DL 89144).

ták azzal, hogy a szekszárdi apát Kassa birtokán az erdőket jogtalanul használták.¹⁵¹ A földvári jobbágyok azért lehettek ekkor Töttöséi, mert csak egy év múlva, 1338-ban adta vissza Földvárt a szekszárdi apátnak. A földvári és majsai jobbágyok közös hatalmaskodása a fent elmondottak alapján csakis a Becsei birtoktól délre történhetett, és ez megfelel a mersei határjárás adatának. A falu elhelyezkedéséből ítélve akár azonos is lehet a Földvártól délre elterülő földdel, amelyet 1331-ben a szekszárdi apátnak visszaadtak a Becseiek egy Herman nevű erdővel együtt.¹⁵² Földvár (másik nevén, mint Ipoltlaka) és a Herman erdő együtt szerepelnek a szekszárdi apát birtokaiként Gét szomszédságában 1341-ben. Bár további adatok nem állnak rendelkezésre a tisztánlátáshoz, az mindenestre kijelenthető, hogy a szekszárdi apát itteni birtoktete nem csak Földvából (Ipoltlakából), hanem az ettől délre szomszédos Herman nevű erdőből és Kassa birtokból állt.¹⁵³ Területüket pedig a mai Udvar és Dályok közé, a Borzától délre határozhatjuk meg.

Az 1478-as határjárás Kassa falu mellett nyugatnak fordult, majd egy cserjésen és egy úton át a Siklósra tartó nagy úthoz vezetett, azután már további részleteket nem közölve csatlakozott vissza a kiinduló ponthoz a Ravaszlik helyen.¹⁵⁴ 1429-ben valamivel részletesebben írták le ugyanezt a határt. Az előbbi utat Erdőútnak nevezték, és ezen át érték el a Gét faluból Siklós mezővárosba vezető nagy utat, amelynek mentén haladtak tovább, majd

így jutottak el a rókaárig, vagyis a Ravaszlik nevű helyhez.¹⁵⁵ Ezen a határszakaszon már bátmonostori Töttös László, illetve később Várdai Miklós nevében mondtak ellent, tehát a határos birtokok dél felől előbb Gét, utána pedig Bezelvek lehettek, azonban, mivel mindkét birtok fenti tulajdonosoké volt, a köztük lévő határpontot nem nevezték meg. A Gét falu felől Siklósra vezető út esetleg azonos lehet azzal az úttal, amelyről a mostani helyszínünktől valamivel nyugatabbra az Ormánd és Izbold közötti határjárás során mint Siklós és Danóc közötti nagy útról emlékeztek meg.¹⁵⁶ Ez egy olyan, az újkorban már nem létező út lehetett, amely a Karasica virágosi átkelőjétől kiindulva Lippó és a vele szomszédos Bezelvek és Gét, valamint Ormánd és Merse között vezetett ki a síkra Danóc városához.

A Becsei-birtoktól délre fekvő területen még egy forrást tudunk hatékonyan felhasználni rekonstrukciónkhoz. 1341-ben a boszniai káptalan királyi utasításra iktatta be Gétmonostora birtokba Szécsényi Tamás erdélyi vajdát.¹⁵⁷ Gétmonostora birtok, vagy egyszerűbben Gét helyét ugyancsak dülőnevek örözik. Mays község 1772-ben készült egyik térképén a határ déli végében Mersától délre, a dombháton fekvő szántódűlők viselik a Getta nevet. A másik 1772-es térképen a szántódűlőtől délre fekvő erdőre írták fel a Getta nevet.¹⁵⁸ A harmadik katonai felmérésen ugyanennek a szántódűlőnek délkeleti sarkán találjuk Alt és Neu Geta pusztákat.¹⁵⁹ Végül az 1865-ből származó kataszteri felméréseken megtaláljuk mind

¹⁵¹ 1337: DL 56735, AO III. 328. (227. sz.); *Pécsvárad* 116. (142.)

¹⁵² 1331: DL 87015, AO XV. 229. (398.)

¹⁵³ A térbeli elhelyezkedéséből ítélve elképzelhető, hogy a 14. században említett Herman-erdő és a 15. században említett Kassa azonos birtokot jelöl.

¹⁵⁴ 1478: „*Postmodum tendendo directe ad plagam occidentalem in quodam nemore penes quandam viam duas metas terreas renovassent et antedictus Thomas litteratus in persona Nicolai de Kyswarda contradixisset. Iterum eundo ad eandem plagam occidentalem penes magnam viam per quem (!) itur ad Soklos duas metas terreas renovassent et idem Thomas litteratus in persona domini sui contradixisset. Postremo pervenissent ad priorem locum Rawazlyk, ubi etiam tres mete terree renovate ibique terminassent.*” (DL 89144).

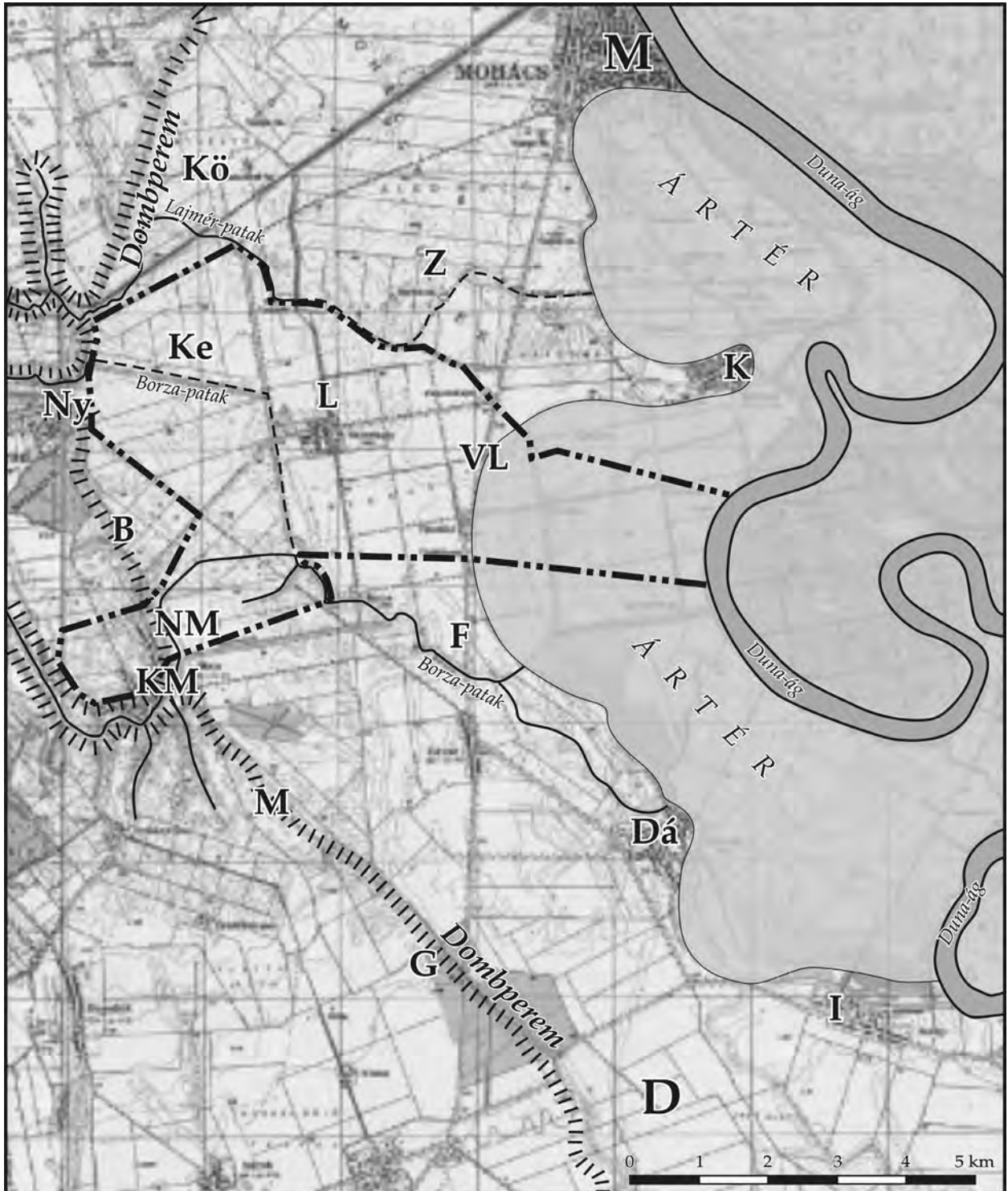
¹⁵⁵ 1429: „*quod primo inchoassent in quadam via Erdeuth vocata ubi signum fecissent et eandem viam pertranseundo ac ulterius procedendo venissent ad duas metas terreas circa magnam viam de villa Geeth versus opidum (!) Soklos ducentem existentes et ibi signum fecissent, ubi in persona Ladislai Thyteus (!) de Bathmonostora contradixissent. Abinde procedendo venissent ad aliam metam terream et ibi signum, ubi in persona eiusdem Ladislai contradixissent. Abinde eundo venissent ad tres metas terreas circa eandem magnam viam, inter quas extitisset quedam fovea vulpium, quarumquidem metarum unam a parte orientis consignassent, ubi in persona eiusdem Ladislai contradixissent.*” (DL 88045).

¹⁵⁶ 1339: DL 76591, AO XXIII. 43 (46.); Z. I. 556–557.

¹⁵⁷ 1341: DL 87118, BOSZNIA 29–31. (16.); AO XXV. 75. (151.)

¹⁵⁸ MNL OL S11 No. 830:43; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2440/> (Letöltés: 2020. január 18.), valamint MNL OL S11 No. 310; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/1738/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹⁵⁹ Magyarország harmadik katonai felmérése (1869–1887), <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/> (Letöltés: 2020. január 18.)

3. kép: A Mohácsi-síkság késő középkori birtokhálózata Mohács és Danóc mezővárosok között

(Terv: Végh András, Rajz: Nagy Béla) Nagy M = Mohács, nagy D = Danóc. B = Bátya, Dá = Dályok, F = Földvár, G = Gét, I = Izsép, L = Lajmér, K = Kölked, Ke = Kerekegyház, KM = (Kis-)Majsa, Kö = Körtvélyes, M = Merse, NM = (Nagy-)Majsa, Ny = Nyárad, VL = (Víz-)Lak, Z = Zebegény. A pontvonal a Becsei-birtok határát jelöli.

Fig. 3: Late medieval estate network of the Mohács plain between Mohács and Danóc

(drawn by Béla Nagy, according to András Végh) Big M = Mohács, big D = Danóc. B = Bátya, Dá = Dályok, F = Földvár, G = Gét, I = Izsép, L = Lajmér, K = Kölked, Ke = Kerekegyház, KM = (Kis-)Majsa, Kö = Körtvélyes, M = Merse, NM = (Nagy-)Majsa, Ny = Nyárad, VL = (Víz-)Lak, Z = Zebegény. Dotted line signes the border of the Becsei estate.

a mondott pusztákat Sárok északi határában, mind a szántódülő nevét Maiss déli szélén, minden esetben Geta formában, valamint a szántódülőhöz északra csatlakozó és a dombperemen elhelyezkedő szőlődülő neveként.¹⁶⁰

Az 1341-es oklevélben a birtokba iktatásnál felsorolták a szomszédos birtokosokat, méghozzá hozzávetőlegesen északon kezdve és jobb kéz felé, azaz

az óramutató járása szerint haladva. A sorban első (Kis-)Majsa, ezt követi Merse, majd Ipoltlaka (azaz Földvár) és a Herman-erdő, azután Dályok birtoka, továbbá Danóc, végül Vék, (Mező-)Lak, Fülöpföld és Odus.¹⁶¹ A most minket érintő (Kis-)Majsa és Danóc közötti szakaszon éppen azokat a településeket és abban a sorrendben találjuk, amelyek és ahogyan az előzőekben elemzett mersei határjárásban szerepeltek.

ÖSSZEGRZÉS

Összefoglalva helyrajzi elemzésünket újból megállapíthatjuk, hogy a Mohács és Danóc között, a Duna jobbpartján elterülő síkságot a jelen állapotával szemben a késő középkorban jóval intenzívebb birtok- és természetesen településhálózat jellemezte. Ha Danócról északi irányba, tehát Mohács felé a Duna partján képzeletben, és nem feltétlenül a középkori úthálózat alapján, elindulunk, települések sorát találjuk az ártér peremén. Előbb Dályok, utána Földvár, majd (Víz-)Lak, végül Kölked és Mohács. Ha most Mohácsról indulunk el, és képzeletben a távoli Pécsváradra, közelebről a Nyárádra menő úton délnyugati irányban szeljük át a síkot, először a zebegényi monostor földjén át haladunk Lajmér északi szomszédságában, majd jobb kéz felől a dombok pereménél Bagfalvát és Körtvélyest hagyjuk el, bal kéz felől Kerekegyházat, mígnem már a domboknál Nyárádra érünk. És ha innen immár szeretnénk visszatérni kiindulásunkhoz, lehetőleg a dombperem alján haladva, Bátya, (Nagy-)Majsa, (Kis-)Majsa, Merse és Gét sorakoznak az utunkon, amíg újból elérünk Danócra. Ez a kis képzeletbeli séta azt is leírja, hogy a birtokok és különösen a bennük lévő települések helyét alapvetően két földrajzi tényező szabta meg: a síkság keleti szélén a Duna

árterének pereme, a nyugati szélén pedig a dombhát és a síkság találkozásnak pereme. Ez alól csak kevés kivételt találunk, jellemzően a síkság Nyárád és Kölked közötti kiszélesedő részén: Kerekegyházat, Lajmért, és a zebegényi apátság földjét. Az is megfigyelhető továbbá, hogy a két perem mentén meglehetősen szabályos távolságokra helyezkedtek el az egyes birtokok. Bár pontos adatokat majd csak az egyes települések helyének régészeti azonosítása után kaphatunk, topográfiai rekonstrukciónk térképre vitelével annyi már most is látszik, hogy a Duna ártere mentén a birtokok központjai mintegy 3,5 km távolságra, míg a domb pereme mentén körülbelül 2,5 km távolságra fekszenek egymástól, tulajdonképpen viszonylag szabályos távolságra követik egymást.¹⁶²

És végül térjünk ki külön is a fenti elemzés folyamánként a mohácsi csatatér kutatását különösen érdeklő eredményekre. A topográfiai rekonstrukcióban felhasznált adatok meglehetősen pontossággal kijelölik Földvár birtok, és azon belül Földvár falu helyét. A szekszárdi apátság tulajdonában álló Földvár birtok keleti szélét a Duna képezte. Északon a Dunától a Borza patak völgyéig tartó és a Török-dombot keresztülszelő, kelet–nyugati irányú határ

¹⁶⁰ MNL OL S 78 028. téka Majs 8-27; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15251/> (Letöltés: 2020. január 18.) A sorból csupán a második katonai felmérés lóg ki, amely Géta néven a fentiekől jóval messzebb, a Buziklicza erdőtől délre, a dombperemen lévő magaslatot jelöli meg. Géta pusztát azonban szintén ismeri. Magyarország második katonai felmérése (1819–1869), <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/> (Letöltés: 2020. január 18.)

¹⁶¹ 1341: „...ex parte possessionis Moysa Jacobo, Johanne et Hedreh filiis Hedreh, inde ex parte possessionis honorabili capituli Quinqueecclesiensis Merse vocate discreto viro Johanne preposito filio Pauli quondam bani de Macho, ex parte dicti capituli, post hec ex parte possessionis conventus monasterii Saxardiensis Lypolthlaka et Hermanerde vocate, exinde ex parte possessionis conventus monasterii Varadiensis Dalyuk vocate, inde ex parte possessionis nobilis viri magistri Petri dicti Herceg filii Henrici bani Donoch vocate, abhinc ex parte possessionum Stephani, Nicolai et Mychaelis filiorum Johannis de Weyk ac Nicolai filii Pauli similiter de Weyk vocate, exhinc ex parte possessionis nobilis viri magistri Thome filii Petri Lak vocate, inde ex parte possessionis Johannis Nigri Fylipfulde vocate, abhinc ex parte possessionis Tewtus et Vezeus filiorum Emerici Odus vocate per veras et antiquas metas sub quibus hactenus habita fuisset et possessa reambulassent...” (DL 87118).

¹⁶² Kis- és Nagymajstát egymás közelében képzelve el.

szegélyezte. Ezen a szakaszon (Víz-)Lakkal volt határos. Nyugati oldalán előbb a Borza-patak völgye jelentette a határt, amelynek mentén a két Majsával, majd délebbre Mersével volt határos. Végül ez a határ a Borza völgyéből kilépve a déli szakaszán kiterjedt már a Borza nyugati oldalára is. Csupán a déli oldalon nem látunk tisztán, ahol Földvár szomszédja az ugyancsak a szekszárdi apát tulajdonában lévő Kassa falu és Herman erdő, valamint Gét terült el.

A falu helyére nézve is elég fontos információkkal szolgáltak a határjárások. Az elvégzett rekonstrukcióból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Földvár falu a Török-dombtól délre, a Borza-patak és a Duna ártere között, az Udvertől északra eső területen helyezkedett el. A további hagyományos és műszeres eszközökkel végzett régészeti kutatásoknak ezen a viszonylag jól körülhatárolható térségen érdemes keresni a falu maradványait.

IRODALOM

Források

- AO: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia* I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXXVIII. (1335–1354), XL. (1356), XLVI–XLVIII. (1362–1364). Szerk.: Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Rábai Krisztina, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Budapest–Szeged 1990–2019.
- BOSZNIA: Tóth Ildikó: A boszniai káptalan kiadatlan oklevelei (1300–1353). *Acta Historica* 127 (2007) 11–38.
- CD: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Cura et studio Georgii Fejér. Budae 1829–1844.
- MES: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924.
- PÉCSVÁRAD: *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára*. Szerk.: Kőfalvi Tamás. Szeged 2006.
- RA: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I–II. Szerk.: Szentpétery Imre – Borsa Iván (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.). Budapest 1923–1987.
- Z: *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* I–XII. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Döry Ferenc és Lukcsics Pál. Budapest 1871–1931.
- ZSO: *Zsigmondkori oklevéltár (1387–1426)* I–XIII. Összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint, Mikó Gábor. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52. és 55.). Budapest 1951–2017.
- B. SZABÓ 2019: B. Szabó János: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye” (Egy évszázados kirakós játék darabjai). In: Bárány Attila – Kavecsánszki Máté – Pósnán László – Takács Levente (szerk.): *Hunyadi Mátyás és kora*. Debrecen 2019, 143–159.
- B. SZABÓ 2019a: B. Szabó János: Pap Norbert pécsi földrajzos kutatócsoportjának a mohácsi csatával kapcsolatos „felfedezései” hadtörténész szemmel. *Hadtörténelmi Közlemények* 132:4 (2019) 943–956.
- BENDE 1966: Bende Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13:3 (1966) 532–567.
- CSÁNKI 1894: Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* II. Budapest 1894.
- GYALÓKAY 1926: Gyalóokay Jenő: A mohácsi csata. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest 1926, 213–276.

- GYÖRFFY 1963: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Budapest, 1963.
- PAP ET AL. 2019: Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 209–246.
- PAPP 1960: Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1960) 197–253.
- PAULER 1899: Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* I–II. Budapest 1899. (2. javított kiadás)
- POLGÁR 2014: Polgár, Balázs: The First and the Second “Battle of Mohács” (AD 1526, 1687). Archaeological Research and Perspectives. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2014) 197–213.
- ROMHÁNYI 2000: Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest 2000.

LATE MEDIEVAL ESTATE- AND SETTLEMENT STRUCTURE OF THE REGION BETWEEN MOHÁCS AND DANÓC

ANDRÁS VÉGH – JÁNOS B. SZABÓ

With the approach of the 500th anniversary of the Battle of Mohács, the results and the perspectives of the battlefield research have received new attention. Considerable interest has been developed in tracing the location, especially in identifying the site of the village of Földvár. The exploration of possession story and topography conducted within the frames of the present work are meant to be part of this study. In the present paper, it has been stated that the plain laying on the right bank of the Danube between Mohács and Danóc was characterised by a more intensive set of estates and settlements in the late middle ages as compared to its present status. The location of the estates and especially the settlements within them had been determined basically by to geographical parameters: the edge of the flood plain of the Danube, on the east, and the line where the range of low hills meet the plains, on the west. There are only a few exceptions to be found, typically at the widening of the plain between Nyárad and Kölked. It is obvious, too, that the estates were at a regular distance from each other. Though precise data will be available only after the archaeological identification of the location of each of them, at the present, by tracing our topographical result on a map, it can be seen that the centres of the estates lay 3.5 kilometres from each other along the flood plain of the Danube, and about every 2 kilometres along the line of the margin of the hills, i.e. they seem to follow a consistent pattern. Concluding from the presented reconstruction it can be concluded that the village of Földvár was to be found to the south of Török-domb, between the stream Borza and the flood plain of the river Danube, in the area to the north of the village Udvar. In the course of future traditional or non-invasive archaeological exploration, a rewarding research of the remains of the village can be expected in this well definable area.

A csata

A MOHÁCSI CSATÁT MEGELŐZŐ KATONAI DÖNTÉSEK

NÉGYESI LAJOS*

1526-ban zajlott le Mohácsnál a török háborúk egyik legfontosabb összecsapása.¹ A csatát megelőző katonai döntések, a felvonulás üteme, a végvárak feltartóztató hatása olyan objektív tényezőket generáltak, melyek meghatározták a csata lehetséges helyét és jelezték a szembenálló seregek harcértékét. A csata eredményére azonban a szubjektív vezetői döntéseknek és a történések véletlen összejátzásának is jelentős hatása volt.

Az önálló Magyar Királyság bukását a mohácsi csatavesztéshez kapcsolhatjuk, de ez nem azt jelenti, hogy ennek közvetlen oka a vereség lett volna. Az összecsapás menetét elemezve, nem zárható ki annak lehetősége, hogy kedvező körülmények között augusztus 29-én győzelmet arathattunk volna a szemben álló török erők felett, de ez önmagában kevés lett volna a királyság fennmaradásához. Az, hogy egy csatában melyik fél arat győzelmet, a stratégiai és taktikai tényezőktől függ. Ez utóbbi a hadvezér és a katonák csataterén nyújtott teljesítményét foglalja magába. Önmagában a túlerő, a jobb fegyverzet még nem jelent biztos győzelmet egyik félnek sem, hiszen ezek hatását a jól megválasztott taktika, a helyzetfelismerés és az időben meghozott döntések felülírhatják. A stratégiai döntések és lépések sokkal mélyrehatóbb következményekkel járnak és az itt elkövetett mulasztások és hibák okozzák, hogy végül a csatában győztes fél is elveszítheti a háborút.

1526 márciusában kapott megbízható híreket II. Lajos király arról, hogy Szulejmán szultán abban az évben Magyarország ellen készül.² A Szent

György napjára (április 24.) meghirdetett országgyűlés úgy határozott, hogy az országos hadak gyülekezését július 2-ra Tolnára tűzi ki.³ A szultán serege május 9-én indult meg Drinápoly (Edirne) mellől és június 30-án érkezett az 1521-ben elfoglalt Nándorfehérvárhoz.⁴ Itt a Szávánál húzódott akkor az ország határa, ezért ideális esetben a magyar seregnek Zimony alatt kellett volna várni a törököket és megakadályozni a folyón való átkelésüket. Csak-hogy ekkor még a magyar sereg meg sem kezdte a gyülekezést, hiszen az országgyűlésen meghatározott időpontig még volt két nap. A július 2-i dátum akkor lett volna reális, ha még mindig magyar kézen van a vár, ami 1521-ben közel két hónapos ostrom után esett el.⁵ Ez az időtartam elég lett volna a felmentő sereg beérkezéséhez. Sajnos a hadügy állapotát jelzi, hogy 1521-ben is július 2-ra Tolnára hívták a hadakat, de nem jutottak el az ostromlott várig.⁶

Nándorfehérvár kiesésével Pétervárad lett az az erősség, melynek addig kellett volna kitartani, míg az országos hadak odaérnek. Tekintve, hogy a vár ostroma július 13-án kezdődött és csak 27-én sikerült a törököknek elfoglalni, a Tolánál időben gyülekező sereg képes lett volna ennyi idő alatt odaérni.⁷ Amennyiben a várat megfelelő gondossággal készítik fel az ostromra, akár két hétnél tovább is ki tudott volna tartani, ami még több lehetőséget adott volna a sereg felvonulására. Több mint valószínű, hogy megfelelő felkészítéssel és a sereg hatékony alkalmazásával 1526-ban a szultán serege megálítható lett volna Péterváradnál. Kedvező esetben a vár megtartásával, vagy a rosszabb változat szerint

* Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Hadtörténelmi, Filozófiai és Kultúrtörténelmi Tanszék, 1083 Budapest, Ludovika tér 2. negyesi.lajos@uni-nke.hu

¹ Az itt közölt írásom a *Rubicon* 2020:1. számában megjelent cikkem jegyzetelt változata.

² *II. Lajos magyar király levele Ferdinánd ausztriai főhercegnek. Buda, 1526. március 21.* (B. SZABÓ 2006, 30).

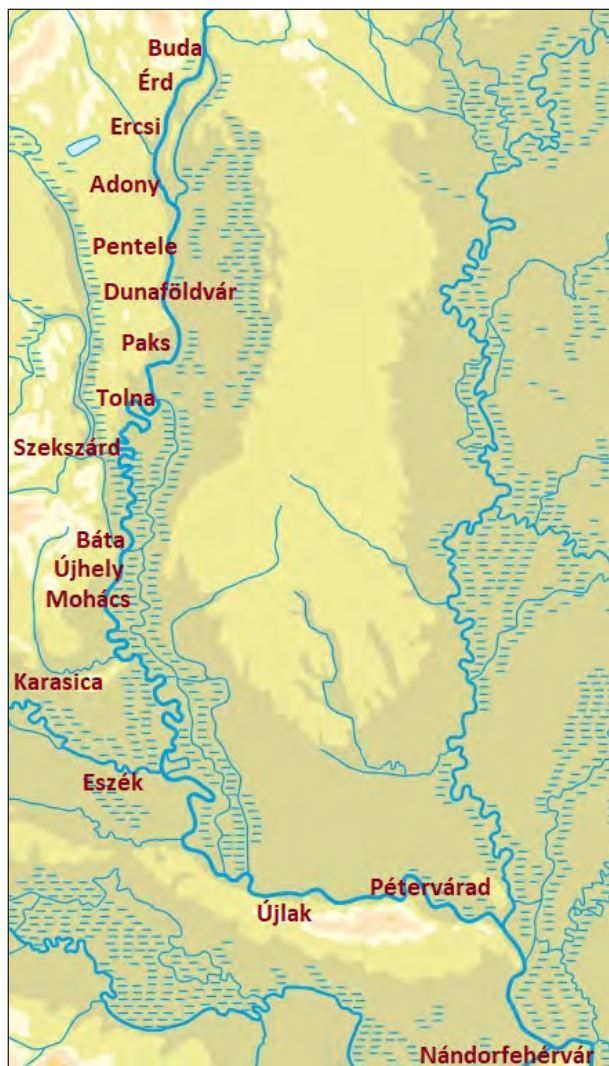
³ *Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius jelentése Sadoletto pápai titkárnak* (B. SZABÓ 2006, 55).

⁴ KARÁCSON 1916, 302.

⁵ SZAKÁLY 1980, 115–145.

⁶ SZALAY–BARÓTI 2020.

⁷ KARÁCSON 1916, 309.

1. kép: Az 1526-os mohácsi hadjáratban szerepet játszó helyek

Fig. 1: The important places of the Mohács campaign in 1526

a törökök egy hosszabb ostrom után a vár elfoglalásával zárták volna a hadjáratot.

Amikor II. Lajos tudomást szerzett a szultáni sereg átkeléséről a Száván, a Babocsán tartózkodó Báthori István nádort arra utasította, hogy a déli vármegyék hadait összehívva vonuljon Eszékhez.⁸ A felhívás azonban süket fülekre talált, de az or-

szággyűlés határozata is, hiszen július 2-án Tolnán egyetlen fegyveres sem jelent meg. Ezzel Pétervárad védői magukra maradtak és kitartásukkal csak két héttel tudták késleltetni a török sereg felvonulását.

Még javában zajlott az ostrom, amikor a király július 20-án 3000 fős csapatával kivonult Budáról és ezzel magyar részről is kezdetét vette az 1526-os hadjárat.⁹ Racionálisan szemlélve, ez nem tekinthető komoly katonai lépésnek. Ez a 3000 fős csapat még Pétervárad felmentésére sem lett volna elegendő, ha egyáltalában még időben odaérnek. Ezzel a király is tisztában volt, ezért nem is sietett. Azzal, hogy személyesen indult el a török ellen, példát akart mutatni az országnak és csatlakozásra bírni a nemességet. Augusztus 6-án, amikor Báthori András csapatával 4000 főre nőtt „seregével” Tolnára érkezett, a törökök már Ilokot ostromolták, de a kijelölt gyülekezőhelyen csak néhány száz fegyveres várta. A következő napokban azonban már érződött a királyi példamutatás hatása, hiszen a beérkező fegyveresekkel közel 11 000 főre nőtt a sereg létszáma.¹⁰

Innen küldte előre a király a nádort Eszékhez, hogy megakadályozza a török sereg átkelését a Dráván. Báthori egészen Mohácsig vonult saját fegyvereseivel, de senki sem követte. Nagyjából július 8. körül kerülhetett erre sor, amikor a török sereg elfoglalta Ilokot és ezzel elvesztett a Dráva-vonal védelmének lehetősége is, hiszen még a nádor csapatának sem volt esélye, hogy a törökök előtt Eszékre érjen.¹¹ A két sereg egymáshoz viszonyított helyzetét figyelembe véve, ettől kezdve csak a Dráva és a Karasica közötti mocsaras vidék adhatott esélyt arra, hogy időben odaérve megpróbálják feltartóztatni a szultán seregét. Tomori Pál is felismerte ezt, aki a saját és a környékbeli nemesek fegyvereseiből álló, közel 10 000 fős csapatával itt táborozott.¹² A hasonló létszámú királyi sereggel egyesülve eséllyel vehették volna fel a harcot, azonban ehhez nem rendelkeztek megfelelő tüzérséggel. Az ágyúkat szállító hajók még úton voltak és nem

⁸ Brodaries István: *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről* (B. SZABÓ 2006, 140).

⁹ Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius jelentése Sadoletto pápai titkárnak (B. SZABÓ 2006, 74).

¹⁰ Brodaries István: *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről* (B. SZABÓ 2006, 142).

¹¹ KARÁCSON 1916, 311.

¹² Istvánffy Miklós szerint Tomori táborában 7000 lovas és nagyszámú gyalogság volt (B. SZABÓ 2006, 179). Brodaries leírásában Tomorinak 5–6000 lovasa volt (B. SZABÓ 2006, 143). Burgio pápai nuncius augusztus 25-i jelentésében arról írt, hogy Tomori 10.000 lovassal vonult a Drávához (B. SZABÓ 2006, 92). Valószínűleg a csapatban 5–6000 lovas mellett 4–5000 gyalogos és néhány ágyú volt.

lehetett tudni, hogy mikor érkeznek meg. Augusztus 14-én, amikor a ruméliai hadtest elérte Eszéket,¹³ a királyi sereg még csak Szekszárdnál járt.¹⁴ Öt nappal később a Bátán megtartott haditanácson már csak Mohács kínált alkalmas helyet a sereg táborozásához, hiszen a hadianyagot szállító hajók csak a város kikötőjében tudtak kirakodni. Bátáról a magyar sereg augusztus 21-én Mohácsra vonult, a király pedig Újhelyen maradt Macedóniai László házában, mivel még nem érkezett meg a sátra és a táborozáshoz szükséges holmijai.¹⁵

Eddig a pontig a király döntései a védelmi előkészületek elmulasztása és a sereg megkésett gyülekezése miatt kényszerpályán mozogtak, aminek az volt az eredménye, hogy a felvonuló sereg jó esetben a Karasica előtt, de a szállítóhajók késedelmes beérkezése miatt inkább Mohácsnál tudott szembeszállni a török sereggel. Augusztus 22-én azonban egy új tényező jelentkezett, amikor Szapolyai János és Frangepán Kristóf követek útján azt javasolták a királynak, hogy vonuljon vissza Buda felé és alkalmas helyen az általuk vezetett seregrészek csatlakozása után ütközzenek meg a törökökkel.¹⁶ Szapolyai ekkor Szegednél táborozott,¹⁷ ami Mohácstól 130 kilométerre van. Ezzel szemben a szultáni sereg már Eszéknél állt,¹⁸ kb. 50 kilométerre. A magyar hadvezetés ekkor még nem tudhatta a csata időpontját, de az biztosan látszott, hogy Szapolyai nem érhet oda időben Mohácsra. Legközelebb Tolnáznál lett volna esély az egyesülésre, ami Eszéktől és Szegedtől is közel azonos távolságra fekszik. II. Lajos kapott egy lehetőséget, hogy a döntés felelőssége alól kivonva magát, azt közvetve az erdélyi vajdára hárítsa. A 20 éves ifjú király, amikor visszahelyezte tisztjébe Báthori Istvánt, szembekerült a nemesség egy részével, akik előtt továbbra sem volt tekintélye a nádornak. 1526-ban II. Lajos volt az, akinek a döntéseit elfogadták, de el is várták, hogy személyesen cselekedjen.

Az, hogy Budáról kénytelen volt 3000 katonával elindulni a hadjáratra, és még Tolnán sem lehetett biztos abban, hogy elegendő katonája lesz, megtörte az önbizalmát. A török fenyegetés súlya és a saját kiszolgáltatottsága egyre inkább beszűkült tudatállapotba sodorta, ami fokozatosan döntésképtelenné tette. A szultán seregével való összezapásba nem a győzelem esélye hajtotta, hanem annak a kényszerre, hogy feláldozza életét országáért.

Az augusztus 19-én Bátán tartott haditanácson Tomori Pált és Szapolyai Györgyöt választották vezérekné és a mohácsi sikot jelölték ki a csata helyeként.¹⁹ Másnap reggel a két vezér Mohácsra ment, hogy a tábor helyét kijelölje és irányítsa a felépítést.²⁰ 22-én, amikor a Szapolyai és Frangepán visszavonulásra buzdító javaslatát megkapta a király, nem sokkal később, még ugyanazon estén, hírt kapott arról is, hogy a szultán serege átkelt Eszéknél.²¹ A közelgő végzet elodázásának lehetősége egészen felvillanyozta és rövid tanácskozás után a kancellárt a mohácsi táborba küldte, hogy beszélje rá a főurakat a visszavonulásra.

Amikor a kancellár a táborba érkezett a király üzenetével, Tomori még ott tartózkodott, de meghallva a visszavonulás gondolatát, azonnal a Karasicán túli táborába sietett. Az itt várakozó, közel 10 000 fős csapata folyamatosan harcban állt a törökökkel. Ahhoz nem volt elég erejük, hogy megakadályozzák a szultán seregének átkelését a Dráván, de kedvező helyzetben voltak ahhoz, hogy a királyi sereggel megerősödvé a mocsaras terepen nehezen mozgó török sereggel szembeszálljanak. A csapatban főleg a környék birtokosai voltak, akik a saját földjüket védtek és jogosan várták el a király támogatását. A mohácsi táborverés jelezte, hogy a királyi sereg itt akar csatát vívni, de megadta annak a lehetőségét is, hogy a haditanácson Tomori álláspontja érvényesül és tovább vonulnak a Karasicához. Ehhez képest 22-én hajnalban a király a visszavonulást vetette fel, ami

¹³ KARÁCSON 1916, 312.

¹⁴ Brodaries István: *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről* (B. SZABÓ 2006, 143).

¹⁵ B. SZABÓ 2006, 145.

¹⁶ B. SZABÓ 2006, 144.

¹⁷ B. SZABÓ 2006, 152.

¹⁸ KARÁCSON 1916, 312.

¹⁹ Brodaries István: *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről* (B. SZABÓ 2006, 143).

²⁰ B. SZABÓ 2006, 143–144.

²¹ B. SZABÓ 2006, 144.

jelentős terület feladásával és a csata elodázásával járt volna. Tomori táborában egyöntetű felháborodással fogadták a hírt.²²

A király javaslatát a mohácsi tábor sem fogadta kedvezően. Végül 24-ére haditanácsot hirdettek, melyre Tomorit is visszahívták.²³ Itt egyöntetűen elvetették a visszavonulás gondolatát, de azt is, hogy a Karasicához vonuljanak. A csata helyének a mohácsi síkot jelölték.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért Mohács? A Karasica és a Dráva közötti terület kedvező lehetőséget kínált a támadó harcra. Az eszéki átkelés után a folyó északi oldalán húzódó széles mocsár akadályozta a török erők mozgását. Mivel a szultán serege három lépcsőben vonult fel, elől az akindzsik, mögöttük a ruméliai hadtest, majd egy-két napos távolságban a szultáni hadtest és az anatóliai hadtest,²⁴ esély volt arra, hogy a ruméliai hadtest átkelése után a harmadik lépcső a Dráván túl marad. Ekkor csak az első két lépcsővel kell szembeszállni és a Dráva miatt a harmadik lépcső nem tudja támogatni az elől harcolókat. Ezzel persze a szultán is tisztában volt, ezért az egész sereggel átkelt a folyón, és ezután még a hidat is elbontatta, hogy megakadályozzon bármiféle visszavonulást. A hajókra janicárokat vezényelt és így a flotta a folyón biztosította a sereg hátát. Bár a Karasica előtti terep kedvező lett volna az összecsapásra, a magyar sereg már elkésett ennek kihasználásával. A csata megvívásához szükséges ellátmány és harceszközök a mohácsi kikötőbe érkeztek. Innen kellett volna még leszállítani a Karasicán túlra, amihez nem volt elég idő. Ezzel együtt a mohácsi helyszín sem volt rossz választás, ugyanis a török sereg Eszék után csak a mohácsi kikötőben juthatott ellátmányhoz a hajókról. Addig a magukkal szállított élelemből gazdálkodtak, ami csak korlátozott ideig biztosíthatta a szükségletek kielégítését. Ennek megfelelően a magyar sereg legfontosabb feladata a törökök feltartóztatása volt Mohács előtt, ezért a sereg védekező harcra készült.

24-én a mohácsi haditanácson a király visszavonulásra tett javaslatát leszavazták. Mohácsnál kívánták megvívni a csatát. Tomori beleegyezett, hogy a Karasicánál lévő csapatát visszavonja és egyesülnek a királyi sereggel. Csakhogy erről az érintettek ekkor még nem tudtak. Még abban a hitben voltak, hogy a haditanácson a főurak a visszavonulásról és a csata elhalasztásáról értekeznek.

Az eszéki átkelés után a török sereg elővédjét alkotó akindzsik megkezdték az előrenyomulást és megütköztek Tomori katonáival. A kemény harc²⁵ végül a magyaroknak hozott győzelmet, ami erősítette a harci szellemet és elmélyítette a hitüket, hogy eséllyel szállhatnak szembe a hódítókkal. Úgy döntöttek, hogy a sikerről azonnal hírt kell vinni a királyi táborba, mert ez fontos érv lehet a visszavonulás elvetése mellett. Mikor a mohácsi táborba érkezett, a visszavonulás kérdése már lekerült a napirendről. A sereg vezetői meglepődve hallgatták a lelkes csapatot, akik a győzelemtől feltűzelve fenyegetésekkel akarták rábírní őket a harc vállalására. Csakhogy akkor az már nem volt kérdés, hiszen eldöntötték, hogy Mohács alatt vívják meg a csatát. Brodaricsnak ez a jelenet valamiféle lázadásnak tűnt és az utókor ezt is a széthúzás jeleként értékelte.²⁶

Augusztus 25-én a Tomori csapata visszavonult a Karasicától Mohácshoz. Mindezt tehették úgy, hogy a törökök nem zavarták őket, a 24-ei magyar győzelem hatására ugyanis a nap folyamán arra készültek, hogy a következő napokban megütköznek az előttük álló csapattal, akikről joggal gondolhatták, hogy a magyar fősereg. Augusztus 25-én, amikor Tomori katonái táborát bontották, az akindzsik a ruméliai hadtestet biztosították, miközben a másik két hadtest felzárkózott.²⁷ Ezen a napon a magyar felderítés sem működött, hanem a királyi táborral való egyesüléssel volt elfoglalva.

Másnap, augusztus 26-án a magyar sereg kivonult a síkra és csatarendbe állt. Az akindzsik hajnalban kirajzottak és megkezdték az előrenyomulást. Ennek során szinte akadálytalanul jutottak

²² B. SZABÓ 2006, 144.

²³ B. SZABÓ 2006, 145.

²⁴ *Tomori Pál kalocsai érsek levele II. Lajos magyar királyhoz, Pétervárad, 1526. június 25.* (B. SZABÓ 2006, 62).

²⁵ KARÁCSON 1916, 313.

²⁶ Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről* (B. SZABÓ 2006, 146).

²⁷ KARÁCSON 1916, 313.

el a mohácsi síkra a magyar csatarendhez, ahol a magyar könnyűlovassággal bocsátkoztak harcba. Ettől kezdve a magyar hadvezetés nem rendelkezett adatokkal a török főerők helyzetéről. A következő napokban rendre felállt a magyar csatarend és várta az összecsapást. Újabb erők is érkeztek a táborba és így a sereg létszáma több mint 24 000 főre nőtt.²⁸ A haditanács döntésének megfelelően védekező harcra készültek.

A török felvonulás útjában jelentős akadályt jelentett a Karasica. Két napig tartott, mire a sereg és a málha átkelt.²⁹ Ezután már csak az a lehetőség maradt a flottával való találkozásra és a készletek feltöltésére, ha elfoglalják a mohácsi kikötőt, csak hogy a síkon ott állt a magyar sereg. Augusztus 28-án a szultán és Ibrahim pasa nagyvezír több ízben tanácskozott, míg végül úgy határoztak, hogy a janicsárokkal és ágyúkkal megerősített ruméliai hadtest másnap előremegy és megütközik a magyarokkal.³⁰ A csata eseményeinek értékelése szempontjából fontos tényező, hogy a szultán terve szerint a csatát a ruméliaiak a szultáni és az anatóliai hadtest nélkül vívták volna meg. Ennek több oka volt. Egyrészt a síkon álló magyar erők nagyságát a kijelölt sereg-rész is meghaladta, ezért nem tűnt szükségesnek az egész sereg bevetése. Másodsorban, a mohácsi sík nem volt elég széles a teljes török sereg szétbontakozásához. Harmadrészt a Karasicán történt átkeelésben kimerült és szétszilárdott csapatok közül a menet élén haladó ruméliaiaknak volt a legtöbb idejük a pihenésre és soraik rendezésére. Normál körülmények között még néhány napos pihenőt szánva az egész sereg visszanyerhette volna a harcképességét, azonban az észéki átkelés óta eltelt legalább öt nap alatt eléggé megfogyatkozott a magukkal szállított élelem, és minden nap késlekedés az ellátási nehézségek kezdetét és a sereg felbomlásának kockázatát jelentette. Nem lehetett tovább várni a csatával, hiszen minél előbb el kellett foglalniuk a mohácsi kikötőt, hogy a hajókról ellátmányhoz jussanak.

Augusztus 29-én a megerősített ruméliai hadtest elérte a mohácsi síkot, de aznap már nem akarta vállalni a harcot. Ibrahim pasa nagyvezír táborverésre adott parancsot és azután elment egy leshelyen felállított lovascsapatot megtekinteni.³¹ Ezzel az ellenség előtt álló seregtest parancsnok nélkül maradt. A helyzetet kihasználva, Báli bég az akindzsik vezére összehívta a lovasokat és önhatalmúlag megindult velük északi irányba.³² Ezt a felvonulást észlelik a magyar csatarendből és Tomori a király engedélyével ellenük küldi Ráskay Gáspár lovasait,³³ akiket szétszórnak az akindzsik, de Tomori információkhoz jut a síkon álló török erőkről. A vonuló akindzsikból és a táborot verő ruméliaiakból arra következtet, hogy a török felvonulás a normál menetrend szerint halad. Elöl a ruméliaiak, mögöttük pedig egy-két napi távolságra a szultáni hadtest és az anatóliaiak. Ez azt jelentené, hogy a török sereg nagyobbik része még a Karasica mögött van. A felismerés gyors döntésre sarkallja. Felrémlik előtte az 1523-as szávaszentdemeter-nagyolaszi győzelem,³⁴ ahol részenként sikerült szétverni a török erőket. A királyhoz siet és támadást javasol.³⁵ Teszi ezt annak ellenére, hogy a 24-ei haditanács döntése óta a sereg védekező harcra készült. A támadás nincs előkészítve és megszervezve, de a király engedélyt ad. Először csak a jobbszárny támad és amikor sikert érnek el, csatlakozik a második lépcső is a királlyal. A balszárny a helyén maradt, mivel ők nem kaptak parancsot a támadásra. A jól induló roham lendülete a török ágyúsor előtt, a janicsárok puska-tüzében megtörik. Ettől függetlenül komoly veszteséget okoznak a ruméliai hadtestnek, de a szultáni hadtest és az anatóliai hadtest elég közel van ahhoz, hogy gyors menettel a csataterre vonuljanak és beavatkozzanak a harcba. Az előkészítetlen támadás következtében szétszóródott a magyar sereg nagyobbik része. Tomori elesett és ezzel megszűnt a vezetés. A királyt kiragadták a harcból és elindultak vele Budára. Egyedül a balszárny tudott hatékonyan

²⁸ Brodaries István: *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről* (B. SZABÓ 2006, 147).

²⁹ KARÁCSON 1916, 313–314.

³⁰ Dzselaalade Musztafa: *Az országok osztályai és az utak felsorolása* (B. SZABÓ 2006, 231).

³¹ Kemalpasazade: *Mohácsnéme, 1526 és 1534 között (Részletek)* (B. SZABÓ 2006, 213).

³² Dzselaalade Musztafa: *Az országok osztályai és az utak felsorolása* (B. SZABÓ 2006, 233).

³³ Brodaries István: *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről* (B. SZABÓ 2006, 150).

³⁴ KUBINYI 1978, 194–222.

³⁵ Brodaries István: *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről* (B. SZABÓ 2006, 150).

védekezni az anatóliai hadtesttel szemben, míg a török túlerő végül legyőzte őket.

A Tomori által kezdeményezett roham sikert hozhatott volna, ha a török sereg a korábbi rendben hajtja végre a felvonulást. Sajnos ezt éppen a Karasicánál augusztus 24-én elért magyar győzelem borította fel, amikor az egész török sereg egyesült. Tomori döntése egy sejtésen alapult, ami mögött nem álltak felderítési adatok a török sereg helyzetéről, hiszen a magyar felderítés 25-étől visszaszorult a síkra. Ezzel együtt a magyar támadás kezdeti sikerében nagy szerepet játszott, hogy Ibrahim pasa,

a ruméiai hadtest parancsnoka magára hagyta a csapattestet, valamit Báli bég fegyelméletlensége, aki az akindzsikkal önhatalmúlag elhagyta a táborát. A váratlan magyar támadás lendületét megtörte az ágyúsor és a janicsárok szervezett ellenállása, azonban még így is olyan jelentős veszteséget okozott a ruméiai hadtestnek, hogy a szultáni hadtest segítsége nélkül képtelen lett volna tovább ellenállni. Nem tudhatjuk, hogy a szultán lemondott volna-e a hadjárat folytatásáról, ha 29-én a magyar sereg arat győzelmet, de azt kijelenthetjük, hogy erre megvolt az esély.

IDŐRENDI TÁBLA

Dátum	Magyarok	Törökök	Távolság a csatától (km)	
			magyar	török
április 23.		A szultán elindul Isztambulból		1200
április 24.	Rákoson összeül az országgyűlés. A hadak gyülekezését július 2-ra tűzik ki Tolnára			A török sereg Drinápoly mellett gyülekezik
május 03.		A szultán megérkezik Drinápolyba		A török sereg Drinápoly mellett gyülekezik
május 08.		A török sereg hadiszemléje		A török sereg Drinápoly mellett
május 09.		Elindul a török sereg		1070
május 29.		A szultán Szófiába érkezik		670
június 30.		A török sereg eléri Belgrádot		250
július 02.	Az országgyűlés által meghatározott nap a sereg gyülekezésére Tolnán			250
július 11.	A nádor sikertelenül próbál hadakat gyűjteni Eszék védelmére	A szultán átkel a Száván		250
július 13.		Pétervárad ostromának kezdete		170
július 20.	A király elindul Budáról 3000 katonával és Érde érkezik		195	170
július 22.	A király átkel a Csepel-szigetre és elbúcsúzik Mária királynétól. A sereg Érden táborozik		180	170

Dátum	Magyarok	Törökök	Távolság a csatától (km)	
			magyar	török
július 26.	A király Ercsibe érkezik 3000 katonával		160	170
július 27.	A király előre küldi a nádort Tolnára	A török sereg elfoglalja Péterváradot	160	170
július 30.	A király Adonyba érkezik 3000 katonával		150	150
augusztus 01.	A király Pentelére (Dunaújváros) érkezik, ahol csatlakozik hozzá Báthori András. A sereg létszáma 4000 fő	Újlak ostromának kezdete	130	125
augusztus 02.	A király Dunaföldvárra érkezik 4000 katonával		110	125
augusztus 04.	A király Paksra érkezik 4000 katonával		90	125
augusztus 06.	A király Tolnára érkezik		65	125
augusztus 08.	A sereg létszáma a csatlakozókkal 5600 lovasra és 5200 gyalogosra nő. A király a nádort előre küldi Eszékre, de csak Mohácsig vonul	A török sereg elfoglalja Újlakot	65	125
augusztus 14.	A király Szekszárdra érkezik.	A török sereg eléri Eszéket	55	55
augusztus 15.	Szapolyai János elindul az erdélyi haddal Tordáról		Szapolyai 500 km-re	55
augusztus 17.	A király Bátára érkezik		30	55
augusztus 19.	Haditanács Bátán		30	55
augusztus 20.	Tomori Pál és Szapolyai György Mohácsra meg a tábor helyét kiválasztani		30	55
augusztus 21.	A sereg Mohácsra vonul. A király Újhelyen marad	A Ruméliai hadtest átkel a Dráván	A magyar sereg Mohácsnál	50
augusztus 22.	A királyhoz követek érkeznek Szapolyaitól és Frangepántól. Este hírt kap arról, hogy a törökök átkeltek a Dráván		Szapolyai 130 km-re	50
augusztus 23.	Reggel Tomori visszamegy a saját táborába. A király Mohácsra megy	Az Anatóliai hadtest is befejezi az átkelést, a hidat szétbontják	A magyar sereg Mohácsnál Tomori tábora 25 km-re	50
augusztus 24.	Haditanács Mohácson. Tomorit visszahívják a táborából. A csapata napközben megütközik az akindzsikkal	Összechapás Tomori csapatával. A Ruméliai hadtest bevárja a sereg többi részét	A magyar sereg Mohácsnál Tomori tábora 25 km-re	30

Dátum	Magyarok	Törökök	Távolság a csatatérről (km)	
			magyar	török
augusztus 25.	Tomori 10 000 fős csapata visszavonul a mohácsi táborba. Megérkeznek a hajók az ágyúkkal	A török sereg helyben marad	A magyar sereg Mohácsnál	30
augusztus 26.	Először állnak csatarendbe. A horvát bán csapataival a sereg 14 600 lovasra, 12 200 gyalogosra és 80 ágyúra nő	A török sereg első része átkel a Karasica mocsarain	A magyar sereg Mohácsnál	25
augusztus 27.	Csatarendben áll a sereg. Erre a napra várták a csatát. Újabb csapatok érkeznek, így a létszám 15 600 lovas, 14 200 gyalogos és 80 ágyú	A sereg maradéka folytatja az átkelést	A magyar sereg Mohácsnál	25
augusztus 28.	Csatarendben áll a sereg	Pihenő	A magyar sereg Mohácsnál	25
augusztus 29.	A csata napja	A ruméliai hadtest eléri a mohácsi síkot	A magyar sereg a mohácsi síkon	A török sereg a mohácsi síkon

IRODALOM

- B. SZABÓ 2006: B. Szabó János (szerk.): *Mohács*. Budapest 2006.
- KUBINYI 1978: Kubinyi András: A Száva-szentdemeter-Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 25:2 (1978) 194–222.
- KARÁCSON 1916: I. Szulejmán Naplói. 1526-ki Napló. In: *Török történetírók* III. Ford.: Karácson Imre. Budapest 1916.
- SZALAY–BARÓTI 2020: Dr. Szalay József – Dr. Baróti Lajos: *A Magyar Nemzet Története* II. kötet. V/2. II. Lajos. <https://mek.oszk.hu/00800/00892/html/> (letöltve 2020. január 18.)
- SZAKÁLY 1980: Nándorfehérvár ostroma 1521. július 3-tól augusztus 29-ig tartott. Szakály Ferenc: Nándorfehérvár 1521: A vég kezdete. In: Zay Ferenc: *Az Lándorfejjirvár elvesztésének oka e vót és így esött*. Budapest 1980.

MILITARY DECISIONS BEFORE THE BATTLE OF MOHÁCS 1526

LAJOS NÉGYESI

In 1526, one of the most important battle of the Turkish wars took place at Mohács. The pre-battle military decisions, the pace of the march, and the deterrent effect of the border castles generated objective factors that determined the possible location of the battle and indicated the combat value of the opposing armies. The subjective decisions of the leaders and accidental collusion of events also had a significant impact on the outcome of the battle.

A MOHÁCSI CSATA JOSZÉF HA-KOHÉN ÁBRÁZOLÁSÁBAN

ORSÓS JULIANNA*

A mohácsi csata kapcsán csak kevésszer találkozunk a hazai szakirodalomban¹ és az ütközetre vonatkozó legfontosabb források között² *Franciaország és a török Oszmán ház királyainak krónikájával*,³ jóllehet vonatkozó részei a 19. század vége óta elérhetőek magyar fordításban.⁴ Ebben a tanulmányban azt vizsgáljuk meg, hogy a mű mennyiben beszélte el másként a mohácsi csatát Paolo Giovio, Johannes Cuspinianus és Brodarics István műveihez képest, illetve milyen motívumokat vett át az előbbiekből.⁵ Nem célunk tehát, hogy újabb korszakalkotó megállapításokat tegyünk a csata lefolyásával kapcsolatban, sem pedig, hogy újraértelmezzük a vereségnek a nemzeti identitásban betöltött szerepét. Egyetértünk ugyanis Bitskey Istvánnal, aki szerint Mohácsnál „(...) a középkori Magyar Királyság nemcsak materiális értelemben szenvedett katasztrofális vereséget, hanem eszmei téren is: a *Regnum Hungariae* identitástudata rendült meg, önszemlélete kényszerült átértékelésre, s a hazain túl a külföldi közvélemény nézőpontjait is módosította a nem várt csapás.”⁶ Nem tudjuk és akarjuk eldönteni tehát, hogy elhagyhatjuk-e „a *Tomori alkalmasságával, Szapolyai késésével, a rossz taktikával és a balszerencsés időjárással kapcsolatos lamentálást*.”⁷ Ugyanígy sem a hadsereg létszámáról, sem a meg nem jelentek létszámáról nem tudunk újat

mondani, megtették ezt a közelmúltban a késő-középkori magyar hadtörténet és belpolitika kutatói.⁸

Szerzőnk, Jozsef ha-Kohén (1496–1578) – akit Josephus Flavius után szokás volt már életében második Josephus-nak nevezni – Avignonban látta meg a napvilágot. Szülei 1492-ben menekültek az Ibériai-félszigetről francia földre, majd Genovába, ahonnan 1516-ben Ottaviano Fregoso dózse parancsára szintén menni kényszerültek.⁹ Életét egy kis faluban, Costeletóban folytatta, végül Genovába tért vissza, és ott is halt meg. A magyar szakirodalomban talán éppen oszmán-közelinek ítélt krónikája miatt az az elképzelés is jelen van, hogy oszmánok által meghódított területen is élt.¹⁰ Azért soroljuk életrajzi adatait, mert fontos rögzítenünk ennek cáfolatát. Hányattatásai mellett is a legjobb képésben részesült: nyelveket, irodalmat, történelmet és orvoslást is tanult, praktizált is több mint tíz évig. 1554-ben befejezett, 1575-ben nyomtatásban megjelent¹¹ fő művében a francia és oszmán történelem eseményei, a két birodalom felemelkedése vannak ugyan túlsúlyban, ám mégsem csak ezek vonatkozásában emlékszik meg fontos momentumokról. Így például a krónika első magyar vonatkozású emléke 1096-ból való, az átvonuló kereszties hadakról szól, és többek között Emicho leiningeni

* Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Középkori és Korajúrkori Doktori Program, 7621 Pécs, Rókus utca 2. orsos.julianna@gmail.com

¹ Pl. Székesfehérvár felszabadulása kapcsán idézi: LAUSCHMANN 1998, 146.

² Nem szerepel a krónika-részlet a legutóbbi vonatkozó forrásgyűjteményben sem (B. SZABÓ 2006).

³ *Divrei ha-janim le-malkhei Carfat u-malkhei Beit Ottoman ha-Tógar*.

⁴ KOHN 1880, 331–541.

⁵ A következőben az alábbi magyar fordításokat idézzük: HA-KOHÉN 2003; BRODARICS 1977; CUSPINIANUS 2011; GIOVIO 2018.

⁶ BITSKEY 2005, 17.

⁷ VARGA 2017, 1166.

⁸ B. SZABÓ–C. TÓTH 2018, 287–320; Korábban, a belpolitikai helyzetről: KUBINYI 2007, 156–195.

⁹ Az elűzésnek nincs írott nyoma, csak ha-Kohén másik, *Siralom völgye* (Émeq ha-bakha) című művének 69. fejezetében szerepel. Idézi: CLASSEN 2017, 166.

¹⁰ NÁDAI 1889, 86.

¹¹ A kronológiailag 1554-nél lezárt művet kéziratban folytatta a megjelenés után, és el is jutott 1575-ig, de ezek az utolsó feljegyzések csak sokkal később, 1955-ben jelentek meg, David A. Gross kiadásában.

gróf seregének pusztításait, a Rajna-vidéken útjukba kerülő zsidók megölését is elbeszéli.¹²

A magyar történettudomány érdeklődésére csak az utóbbi pár évtizedben tarthatott számot a krónika, aminek számos oka lehet, de talán a legkézenfekvőbb mégis az, hogy nagyon nehezen volt megszerezhető. Első fordítója, Kohn Sámuel maga is megjegyezte, hogy az eredeti kiadás megszerzésében nem reménykedhetett, hanem az 1733-as amszterdami volt kénytelen fordítani.¹³ A másik fontos tényező a héber nyelv. Abban, hogy a kortársak mohácsi csatavesztést összeurópai tragédiaként értelmezték, rendkívül fontos szerepet játszottak a német és latin nyelven Európa-szerte elterjedt csataleírások, beszámolók, értékelések.¹⁴ Egy héber szöveget jóval kevesebben olvashattak, arról nem is beszélve, hogy ha-Kohén műve közel harminc évvel a csata után jelent meg először.

Ha sorra vesszük az ütközetet tárgyaló fent említett beszámolókat és a héber nyelvű krónikaszöveget, akkor megfigyelhető, hogy a magyarokra vonatkozó toposzokat, jelzőket mindegyik forrás alkalmazza ugyan, de más-más hangsúlylyal. A magyarok harcedzettségéről, vagy sokkal inkább tunyaságáról, valamint II. Lajos királyról így írnak:

Cuspinianus művében a határozatlan, befolyásolható király alakja rajzolódik ki, aki „*természeténél fogva a kelleténél hajlandóbb volt bármi veszedelem önkéntes vállalására,*” és „*(...) aki nem akart elkorcsosulni és dicstelenné látszani, nehogy féltékenységgel vádolhassák, megvetette életét és épségét, elhatározta, hogy megütközik a roppant erős ellenséggel (jöllehet teknősbéka-sebességgel cammogott veszélyes dolgára).*”¹⁵ Ezután hosszasan és kimerítően írja le a magyarok gyávaságát és alkalmatlanságát.

Paolo Giovio egy *szegény, szerencsétlen* király képét festi meg, akit „*majd az egész keresztény világ – más háborúban lévén elfoglalva – sorsára hagyott, kivéve Kelemen pápát, aki bizonyos számú cseh és német zsoldost fizetett számára.*”¹⁶ A magyar nép elbizakodottságáról így ír: „*(...) a dicső és boldog emlékezetű Mátyás király halála után a magyarok egyre veszítettek jó hírükből; Ulászló hagyta, hogy apránként semmivé váljék Mátyás király rendje és katonai fegyelme, elannyira, hogy Lajos magyarjaiban már csak az esztelen vakmerés maradt meg, amelynek nem szolgált alapjául igazi hadijártasság. És így valamennyien bősültk vadssággal azt képzelték, hogy a törököt majd szétzúzzák az első rohammal.*”¹⁷

Joszéf ha-Kohén, aki sok motívumot átvesz Giovio 1531-es munkájából, a magyarok harcedzettségéről ekképp szól: „*Azokban az időkben a magyarok semmit nem számítottak, mert Ladiszlau (II. Ulászló) nem törődött a háborúval, és Ludviko (II. Lajos) idejében sem szereztek harci tapasztalatot, de nem vált javukra az sem, hogy elbizakodottak voltak.*”¹⁸

Brodarics *Igaz leírása* előszavában a királyt az *isteni Lajos, Magyar- és Csehország királyaként, az igaz derekasság századunkban egyetlen példjaként* említi,¹⁹ valamint világosan megfogalmazza, hogy egyik legfontosabb célja Cuspinianus vádjainak cáfolata.²⁰

A csata lefolyásának leírásában csak Giovio és ha-Kohén szövegeiben²¹ fordul elő a kútásás motívuma, illetve az éjt nappallá téve folyó harc, hatóránként váltott seregekkel; ez utóbbi a biblikus csataleírásokra emlékeztet. Jól tudjuk, hogy az ütközet kimenetele pár óra leforgása alatt, késő délutánra eldőlt.

Giovio így ír az egész napos, élet-halál harcról: „*Húszezren voltak lovasok, négy csapatba osztva; egész nap minden hat órában váltották egymást,*

¹² HA-KOHÉN 2003, 415.

¹³ KOHN 1880, 340.

¹⁴ PÉTER 2012, 20–21.

¹⁵ CUSPINIANUS 2011, 85.

¹⁶ GIOVIO 2018.

¹⁷ GIOVIO 2018.

¹⁸ HA-KOHÉN 2003, 432.

¹⁹ BRODARICS 1977, 289.

²⁰ Ezt nem csak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalom is elfogadta a mű létrejöttében szerepet játszó fontos tényezőként: KASZA 2007, 47, 97–99. lábjegyzetek, amelyekben példaként említi Marianna D. Birnbaum monográfiáját: BIRNBAUM 1986.

²¹ Paolo Giovio és ha-Kohén történetírói működéséről ld. JACOBS 2004, 67–85.

ilyenformán a csatamező állandóan tele volt kiszámíthatatlan és portyázáskor veszélyt jelentő lovasokkal, így a magyarok táborában a szekerek mögé kellett zárkózni, s még arra sem volt merszük, hogy a lovakat megittassák a Dunában, amely egy nyíllövésnyire volt bal felől. És mindenki nekiállt gödröt ásni, hogy vízhez jusson.”²²

Ugyanez a motívum ha-Kohénnál: „Egyszer csak felpillantván meglátták közeledni Szulejmán első seregét, és a seregben nem volt egyetlen botladozó sem. Szám szerint húszezer lovas, mindannyian kardot viseltek, háborúra jól kiképzettek voltak, szertefutottak a mezőn és négy csoportra váltak. Ötezer harcolt délig, további ötezer váltotta fel őket naplementéig, és ötezer éjjelig, a maradék ötezer pedig napkeltéig harcolt. Egész nap nem hagytak időt a magyaroknak a pihenésre, és azoknak [éjjel is] ébren kellett lenniük miattuk. És nem tudtak a tőlük balra lévő folyóból [a Duna jobb partjáról] vizet hozni, kutakat ástak maguknak, hogy vizet merjenek, és megittathassák a sereget és az állatokat.”²³

Ugyanígy érdemes összevetni az ágyúk hatékonyságáról szóló szövegrészeket, ezekben ugyanis mutatkoznak olyan eltérések, amelyek érdekesek lehetnek számunkra.

Cuspinianus – miután kellően érzékletes leírást ad a rendezetlen hadrendről, a magyar hadvezetés alkalmatlanságáról – így ír az ágyúk hatékonyságáról: „A mieink kilőtték ágyúikat és hadigépeiket, hiába, a török seregnek egy részét sem találták el.”²⁴ Giovio szerint „A török, amint odaérkezett, kétszer elsütötte az ágyúkat, de olyan magasra célzott, hogy alig tett kárt a lándzsások között. Az az általános vélemény, hogy a keresztény pattantyúsok, akiket a török alkalmazott, készakarva tettek így.”²⁵

Ha-Kohén viszont ekképp szól a tüzfegyverek hatékonyságáról: „Augusztus hó 29-én a törökök néhányszor tüzet nyitottak a nagy ágyúkkal, de senki nem halt meg a magyar táborban, mert az ágyúgolyók átrepültek felettük, túl a táborhelyükön. A magyarok is tüzeltek a nagy ágyúikkal, és a törökök közül nagyon sokan elesetek.”²⁶

Van tehát egy ellentmondás Cuspinianus leírása és ha-Kohén krónikája között. Az előbbi szerint a magyar tüzérek nem voltak hatékonyak, míg az utóbbi ennek homlokegyenest az ellenkezőjét állítja, vagyis, hogy a magyar ágyúk nagy pusztítást végeztek a török seregben, míg a magyar táborban senki sem halt meg, mégpedig – Giovio szerint – a török seregben szolgáló keresztény tüzéreknek köszönhetően, akik szántsándékkal céloztak úgy, hogy az ágyúgolyók átrepüljenek a keresztény lándzsások felett.

Brodarics visszaemlékezésében is hangsúlyos szerepet kapnak az ágyúk: „Megadatván a csatajel, bátran az ellenségre rontottak azok, akik az első sorokban álltak, valamennyi ágyúkat is kilőtték, ámde csekély kárára az ellenségnek. A csata sokkal hevesebben folyt, mint a mieink számából következett volna; többen estek el az ellenség, mint a mieink közül, míg végül ezek rettentő erővel küzdvén, az ellenség hátrálni kezdett, vagy a mieink rohamától elnyomatva, vagy azért, hogy minket az ágyúk elé csaljon. És már röpköd is a királyhoz Báthori András, hogy az ellenség hátat fordít, a győzelem a miénk, az előnyomuláson a sor, és hogy támogassuk a mieinket, akik a megfuttatott ellenséget üldözik. Rohanunk tehát árkon-bokron, de amikor arra a helyre értünk, ahol kevéssel előbb a harc folyt, hát ott a mezőn szanaszét heverni láthattad a mieink közül soknak, az ellenségből még többenek a holttestét és egyeseket félholtan és már alig pihegve. Közben, míg a mieink szembeszegültek az ellenséggel, és bátran fölverték a harcot, a király hadoszlopa pedig ugyanakkor előrevágtatott, már amennyire páncélos vitézek vágtatni képesek, a jobbszárny inogni kezdett, és erről a szárnyról többen futásnak eredtek megijedve – azt hiszem – az ágyúktól, amelyekkel az ellenség akkor kezdett először löni, és ez a futás, valamint az ágyúgolyók sűrű becsapódása – ezek immár a mi fejünk körül is röpködtek, akik a király mellett álltunk – nem kis félelemmel töltött el mindenkit. És ebben a percben a király nem látszott a mi sorunkban, vagy azért, mert előrement azokba a sorokba, amelyek,

²² GIOVIO 2018.

²³ HA-KOHÉN 2003, 432.

²⁴ CUSPINIANUS 2011, 86.

²⁵ GIOVIO 2018.

²⁶ HA-KOHÉN 2003, 433.

mint mondtuk, előtte voltak (mert annak előtte úgy határozottak, hogy a király ne álljon ugyanazon a helyen), vagy mert elragadták a hadból azok, akikről mondtuk, hogy a háta mögött helyezkedtek el, hiszen mindkettő megtörténhetett.”²⁷

Vagyis a jobbszárny előrenyomulásakor az ágyúk dörgése és az ágyúgolyók olyan zavart keltettek, hogy Brodarics ezzel magyarázza a királyt őrző vértések szétszéledését, illetve visszaemlékezése szerint ekkortól nincs már a király a seregben. Különösen fontos ez a részlet, mivel amikor a király magára hagyásáról értekeznek, Cuspinianus és Giovio nem említik meg az ágyúk döreje keltette zavart, csupán a csalárd árulás, a gyávaság kerülnek leírásaikban érvként előtérbe. Jozsef ha-Kohénál az ágyúk megvédésére átcsoportosított, eredetileg a király védelmére rendelt ezer lovas kulcsfontosságú, hiszen szerinte ők hagyták magukra Tomori parancsára az uralkodót, aki végül elmenekült. *„A törökök a fegyverek őrzőire támadtak és Paolo Tomorio oda küldte azt az ezer lovast, akit a király őrzésére állított. Láta Ludoviko, hogy rá sem várhat jobb sors, menekülésre vette, és a mocsárban a lova alá esett, nem volt senki a segítségére és meghalt.”²⁸* Brodaricsnál ez a momentum így fest: *„A szerzetes [Tomori Pál] ezért, úgy vélekedve, hogy ezek vagy táborunkat megtámadni, vagy minket bekeríteni jönnek, ami igaz is volt, az első sorból a királyhoz vágatva megparancsolta Ráskay Gáspárnak és a másik kettőnek, aki – mint mondtuk – a király testőréül rendeltetett, hogy menjen kipuhatólni, ugyan mit tervelnek azok, és, ha lehetséges, kényszerítse őket visszatérésre. Ő, nem feledkezvén meg arról, milyen parancsot kapott korábban a király őrizetével kapcsolatban, ezt a megbízatást, amilyen tisztelettel csak lehetett, elhárította, végül azonban, amikor látta, hogy a szerzetes követelőzik, a király pedig nem tiltakozik ennek utasítása ellen, nehogy – mert nem nagy okkal tette – ezt restségnek vagy gyávaságnak tulajdonítsák,*

megsarkantyúzta lovát, és társaival odavágtatott, ahová küldték, azzal a reménnyel, ami akkor még egyáltalán nem látszott kétségesnek, hogy könnyen visszatérhet arra az időre, melyben a királynak szüksége lehet az ő segítségére.”²⁹

Ahogy láthattuk, ha-Kohénál az ágyúk megvédésére, nem pedig a török szándékainak kipuhatólására indult el a Ráskay Gáspár vezette kontingens.³⁰ Nem is kell mondanunk, hogy számos elemzésben hangsúlyos szerepet kap Tomori felelőssége a király halálában. Ha-Kohén krónikája még akkor is segíthet ezt árnyalni, ha jól tudjuk, hogy Giovio – akitől ha-Kohén a legtöbb elemet Mohács-leírásában átvette – összekeverte a király őrzésére kirendelt ezer fős Ráskay-csapatot és a második vonalban felállított ezer nehézlovast, így szerinte a második vonal ütközött meg a tábor ellen támadó ellenséges csapattal, és ezért maradt egyedül a király.³¹ Ha-Kohén tehát ezzel a gioviói félreértéssel együtt is annyiban módosítja a képet, hogy szerinte a fegyverzet őrzőinek támogatására küldték oda a csapatokat, nem pedig vakmerő felderítő művelet keretében.

A krónikarészletben ha-Kohén meglepően nagy hangsúlyt helyez a csatát követő budai események leírására, hangsúlyozva, hogy a zsidók a városban maradtak, Istenhez fohászkodtak és ezért nem esett bántódásuk, ők voltak, akik átadták a várost a törököknek, majd utána Isztambulba vitték őket.³² A kulcsok átadásánál érdemes elidőzni egy pár gondolat erejéig. Van ugyan olyan kurrens szakirodalom is,³³ amely az átadást tényként kezeli, azonban fontos hangsúlyoznunk, hogy az eseménysort csak Ferdi visszaemlékezése, Szulejmán győzelmi naplója és ha-Kohén krónikája rögzíti. A hadjárat krónikása ugyan szintén szól a kulcsok átadásáról, ám „alsó osztálybeli nép”-ként határozza meg a városban maradtakat.³⁴ Ezen a ponton gondoljunk vissza ha-Kohén fentebb már említett oszmánközelségére, de azt is mérlegeljük, hogy a korszakban a zsidók és

²⁷ BRODARICS 1977, 322–323.

²⁸ HA-KOHÉN 2003, 433.

²⁹ BRODARICS 1977, 321.

³⁰ FARKAS 2003, 136.

³¹ B. SZABÓ 2005, 580.

³² HA-KOHÉN 2003, 433.

³³ SZENDE 2015, 73.

³⁴ KEMÁLPASAZÁDE 1984, 53.

az árulás-toposzok összekapcsolása³⁵ nem mentek újdonságszámba Európában. Az üresen kongó várost feladó, életükért rimánkodó zsidók képe tökéletesen beleillik abba a fogalmi keretbe, amelyben a zsidókat elképzelték. Más kérdés, hogy a keresztény – német – leírások³⁶ korántsem számolnak be Buda békés feladásáról, sem kegyes Isztambulba telepítéséről, Cuspinianus pedig egyenesen a zsidók hősi védekezéséről szól. Szerinte öt nap elteltével a várba szorult körülbelül kétszáz zsidó élete megkíméléséért cserébe adta fel a vár védelmét, majd rábeszélésnek engedve Törökországba ment.³⁷

Befejezésül elengedhetetlennek látszik József ha-Kohén és a humanista történetírói hagyomány viszonyának rövid értékelése. A legújabb szakirodalmi megállapítások egyike szerint ha-Kohén sokkal inkább zsidó, mint humanista történetíró.³⁸ Ha a latinos műveltséget, a keresztény értékrendet és az írói stíluselemeket vizsgáljuk, akkor valóban nem illik a humanista történetírók sorába. Témánk szempontjából azonban fontosabb a „sokkal inkább zsidó” kitétel, ez ugyanis egy zsidó narratíva meglétét feltételezné a humanista történetírói változattal és szemléletmóddal szemben, de legalábbis egy alá-főlé rendelt viszonyban. Ez azért érdekes, mert, ahogy

láttuk, ha-Kohén legalábbis ebben a krónika-részletben elsősorban Giovio szövegeit parafrázeálja és szerkeszti össze, de Brodarics *Igaz leírásának* képei is szerepelnek művében. A csatát követő budai események leírásakor sem azt olvashatjuk, hogyan éltek meg ezeket a zsidók, hanem egy itáliai, magyar és török források alapján készült összeállítás. Ha zsidó nézőpontból írt volna, akkor a budai kulcsok átadását talán meg sem öröközte volna és inkább egy Cuspinianus-közeli leírást olvashatnánk a csatát követő budai török pusztításról.³⁹

Jozsef ha-Kohén *Franciaország és a török Oszmán ház királyainak krónikája* című munkája figyelemre méltó adalékokat tartalmaz nem csupán a mohácsi csata tárgyában, hanem számos más magyar vonatkozásban, ám eddig a hazai történettudomány látómezején kívül esett. Nézetünk szerint, ha a zsidó történetírók művei a humanista történetírói hagyományba nem is illeszthetők be,⁴⁰ adataik miatt mégis érdemes integrálni azokat a történettudomány forráskorpuszába, és ugyanezért érdemes megismernünk és felhasználnunk Jozsef ha-Kohén krónikáját is, amelynek többi magyar vonatkozású adatát és teljes szöveghagyományát is érdekes lenne tanulmányozni.

³⁵ GRAUS 2002, 261–287, 279.

³⁶ *Neue zeytung wie es mit der schlacht zwischen dem König von Vngern und dem Türkischen Keysser ergangen (...)* Anno XV XXVI (1526. november) (HUBAY 1948, 22: No. 69).

³⁷ CUSPINIANUS 2011, 89.

³⁸ A kérdéstről részletesen ld. SHERER 2018, 86–108.

³⁹ A *Siralom völgye* című, későbbi krónikájában már érezhető a zsidó – üldözött – nézőpont erőteljes megjelenése.

⁴⁰ A témáról bővebben: YERUSHALMI 1980, 607–638.

IRODALOM

- BIRNBAUM 1986: Birnbaum, Marianna D.: *Humanists in the Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*. Los Angeles 1986.
- BITSKEY 2005: Bitskey István: A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban. In: Bényei Péter – Gönczy Mónika (szerk.): *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*. Debrecen 2005, 13–34.
- BRODARICS 1977: Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetről*. Humanista történetírók. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Kulcsár Péter munkája, Kulcsár Margit közreműködésével. Fordította: Kulcsár Péter. Budapest 1977, 289–329.
- CLASSEN 2017: Classen, Flora: *Marking the Jews in Renaissance Italy. Politics, Religion, and the Power of Symbols*. Chapel Hill 2017.
- CUSPINIANUS 2011: Johannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez. Fordította és a jegyzeteket írta: Kulcsár Péter. In: Brodarics-emplékkönyv. Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Budapest 2011, 81–99.
- FARKAS 2003: Farkas Gábor Farkas: Mohács legendája. In: Szögi László (szerk.): *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei* 11 (2003) 135–163.
- GIOVIO 2018: Paolo Giovio: Commentarii delle cose de Turchi című munkáját az Országos Széchényi Könyvtár birtokában levő, Ant. 2877. App. Hung. 234. jelzetű, oldal- vagy lapszámozás nélküli, Rómában 1531-ben megjelent példány alapján fordította: Kardos Tibor. A fordítás elérhető: <https://mek.oszk.hu/05800/05872/html/gmbrodarics0003.html> (Letöltés ideje: 2018. január 4.)
- GRAUS 2002: František Graus: Historische Traditionen über Juden im Spätmittelalter (Mitteleuropa). In: *Vorträge und Vorschungen: Ausgewählte Aufsätze von František Graus*. Stuttgart 2002.
- HA-KOHÉN 2003: József ha-Kohén: Magyarország a Franciaország és a török Oszmán ház királyainak krónikája című művében. A mohácsi csata. In: Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza (szerk.): *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Ford.: Strbik Andrea. Budapest 2003, 430–435.
- HUBAY 1948: Hubay Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban (1480–1718)*. Budapest 1948.
- JACOBS 2004: Jacobs, Martin: Joseph ha-Kohen Paolo Giovio and Sixteenth-Century Historiography. In: Ruderman, David B. – Veltri, Giuseppe (eds.): *Cultural Intermediaries: Jewish Intellectuals in Early Modern Italy*. Philadelphia 2004.
- KASZA 2007: Kasza Péter: *Mert látom, hogy az eseményeket néhányan másképp mesélik, mint megtörténtek. Brodarics István tevékenysége irodalomtörténeti megközelítésben*. Doktori disszertáció. Szeged 2007.
- KEMÁLPASAZÁDE 1984: Kemálpasazáde: Tevarih-i al-i Oszmán: Mohács-náme. In: Kiss Gábor (szerk.): *Török hadak Magyarországon, 1526–1566. Kortárs török történetírók naplórészletei*. Budapest 1984, 10–62.
- KOHN 1880: Kohn Sámuel: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez III. *Magyar Történelmi Tár* 3:3 (1880) 331–541.
- KUBINYI 2007: Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei. In: Kubinyi András (szerk.): *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest 2007.
- LAUSCHMANN 1998: Lauschmann Gyula: *Székesfehérvár története* I. Székesfehérvár 1998.
- NÁDAI 1889: Náday Gyula: A török zsidók életéből. I. *Magyar-Zsidó Szemle* 6:2 (1889) 79–88.

- PÉTER 2012: Péter Katalin: Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben. In: Dáné Veronika – Oborni Teréz – Sipos Gábor (szerk.): „...mi sokáig 'két hazában'...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Debrecen 2012, 17–27.
- SHERER 2018: Idan Sherer: Joseph ha-Kohen, Humanist Historiography and Military History. *Journal of Jewish Studies* 69:1 (2018) 86–108.
- B. SZABÓ 2005: B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. II. rész. A magyar hadsereg Mohácsi csatában. *Hadtörténelmi közlemények* 118:3 (2005) 579–639.
- B. SZABÓ 2006: B. Szabó János (szerk.): *Mohács. Nemzet és Emlékezet*. Budapest 2006.
- B. SZABÓ–C. TÓTH 2018: B. Szabó János – C. Tóth Norbert: „Árnyékboksz az árnyéksereggel” – Avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. *Hadtörténelmi Közlemények* 131:2 (2018) 287–320.
- SZENDE 2015: Szende, Katalin: Scapegoats or Competitors? The Expulsion of Jews From Hungarian Towns on the Aftermath of the Battle of Mohács (1526). In: Tolan, John V. (ed.): *Expulsion and Diaspora Formation: Religious and Ethnic Identities in Flux from Antiquity to the Seventeenth Century. Religion and law in Medieval Christian and Muslim Societies* 5. Turnhout 2015, 51–83.
- VARGA 2017: Varga Szabolcs: Emlékpark és kulthely között. *Századok* 151:5 (2017) 1161–1175.
- YERUSHALMI 1980: Yerushalmi, Yosef Hayim: Clio and the Jews: Reflections on Jewish Historiography in the Sixteenth Century. *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 46/47:2 (1979–1980) 607–638.

THE BATTLE OF MOHÁCS IN THE CHRONICLE OF JOSEPH HA-KOHEN

JULIANNA ORSÓS

The paper introduces the relevant part of Joseph ha-Kohen’s Chronicle of France and of the Kings of House Osman (*Sefer Divrey ha-yamim le-malkhey Tsarefat u-bet Ottoman ha-Togar*) and reflects on its differences and similarities compared to contemporary records discussing the battle. The recent historiographic debate on Jewish humanist tradition and on Jewish historiography as part of humanist narrative is also an important question shortly discussed by this paper.

KANIZSA ÉS A MOHÁCSI CSATA

KANÁSZ VIKTOR*

A mohácsi csata jelentősége és a nemzeti emlékezetben betöltött szerepe elvitathatatlan.¹ Az utókor számára a középkori Magyar Királyság történetének lezárását jelképező csata túlmutat hadászati fontosságán, s különösképpen a 19. századtól kezdve egy sokkal mélyebb, többretegű jelentéstartalmat kapott. Talán ennek köszönhető a felé forduló folyamatos érdeklődés, amely a csata 500. évfordulójához közeledve egyre intenzívebbé válik, s ennek során számos történeti és régészeti kutatás folyik, amelyek többek közt a szembenálló seregek összetételét, a csata diplomáciai és hadügyi hátterét, nemzetközi összefüggéseit, irodalmi és művészeti utóéletét, historiográfiai megítélését vizsgálják,

vagy éppen az elesetteket veszik számba. E kutatások hozadékaként nem csak azt értjük egyre jobban, hogy miként vált „nemzeti nagylétünk nagy temetőjévé” Mohács, hanem a recepciótörténet mellett a csatával kapcsolatos téves megállapításokkal és legendákkal is leszámolhatunk.

E kutatásokhoz csatlakozva jelen oldalakon Nagykanizsának, illetve a várost birtokló Kanizsai családnak a mohácsi csatához fűződő kapcsolatát mutatom be. A következő három kérdésre keresem a választ. Harcoltak-e a Kanizsai család tagjai a mohácsi csatatéren? Milyen szerepet játszott Kanizsai Dorottya az elesettek eltemetésében? A város történeti emlékezetében hogyan jelenik meg a mohácsi kataklizma?

HARCOLTAK-E A KANIZSAIAK A MOHÁCSI SÍKON?

Az 1520-as évek első felében a Kanizsaiak már közel két évszázada a Dunántúl egyik legjelentősebb családjának számítottak. A família feje Kanizsai László volt, aki Kanizsai György pohárnokmester (1492–1497), vasi (1499–1510) és zalai ispán (1494–1499), nándorfehérvári (1499–1507) és dalmát-horvát-szlavón bán (1497–1498, 1508–1510), illetve Rozgonyi Klára fiaként látta meg a napvilágot.² László 1510 és 1525 között vasi ispánként, majd 1522-ben rövid ideig rendi kincstartóként működött, viselte a királyi kamarási címet, részt vett az 1515-ös bécsi királytalálkozón, s 1519-ben címerbővítést is kapott II. Lajos királytól.³ Felesége

a szintén jelentős főúri családból származó béltelki Drágfi János lánya, Anna lett, s házasságukból öt gyermek született: Farkas, Katalin, Magdolna, Ferenc és Orsolya.⁴ A VII. Kelemen pápa (1523–1534) által meghirdetett szentév keretében 1525 januárjában Rómába és Loretóba zarándokolt.⁵

Azzal kapcsolatban, hogy a következő évben részt vett-e II. Lajos király oldalán a mohácsi csatában, s hogy egyáltalán mikor is halt meg, számtalan különböző teória született a szak- és szépirodalomban. Többek közt Reiszig Ede, Érszegi Géza, Vándor László, B. Szabó János és C. Tóth Norbert szerint már valamikor 1525 szeptemberében el-

* MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2087 Piliscsaba, Egyetem utca 1. Magyarságkutató Intézet, Történeti Kutatóközpont 1014 Budapest, Úri utca 54–56. kanaszviktor@gmail.com

¹ Készült az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban az MTA TKI, valamint az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-I-PTE-305. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával. Ezúton köszönöm Tusor Péternek, Fedeles Tamásnak, C. Tóth Norbertnek és Alexa Péternek a munkához nyújtott értékes segítségét.

² HORVÁTH 2010, 733; C. TÓTH ET AL. I, 98–99, 112, 146; II, 330, 355. A családról: REISZIG 1941; VÁNDOR 1994; ENGEL 2001. Oslinem, 5. tábla, Kanizsai család; KÖRMENDI 2010; KELÉNYI 2011; KELÉNYI 2012a; KELÉNYI 2012b; PÉTERFI 2016; KANÁSZ 2018; POLSTER 2019.

³ C. TÓTH ET AL. II, 331, 355; C. TÓTH 2016; DL 25 565; NEUMANN 2019, 177, 188; DL 24 772; KÖRMENDI 2010, 6.

⁴ RÁBIK 2009, 45. A családról: HEGYI 2012; C. TÓTH 2012; HORVÁTH 2012; NEUMANN 2012.

⁵ Az Örök Városban VII. Kelemen pápa lovaggá ütötte. 1525 áprilisára már visszaérkezett Magyarországra (FRANKÓI 1884, 231–237; BARTONIEK 1926, 21. Erről részletesen: KANÁSZ 2020a).

hunyt, s ebből kiindulva a mohácsi csatatéren sem lehetett jelen.⁶

Emellett azonban helyi és országos szinten számos más vélemény is olvasható. Az ezzel kapcsolatos egyik legelső megjegyzés a helytörténeti feldolgozások sokszor ingoványos talajára vezet: Balogh János honvédszázados 1896-ban megjelent, s azóta sokat idézett, a történeti diskurzusba beépült *Nagy-Kanizsa város és vidékének hadtörténelmi leírása* című művében egy igen különös történet olvasható.⁷ A szerző a következőket írja Kanizsai Lászlóval kapcsolatban: „Mindezek a király által illően jutalmaztattak, minek folytán fokokként ő is följutott a kir. tárnokmesteri állásra; a mi körülhordozásra gyűjtött mintegy 3000 főnyi seregét már nem volt képes a királyi táborba vezetni; kénytelen volt tehát hű vezérére, Sárkány Ambrúsról bízva, a Babocsánál időzött Nádasdy Tamás országnádorhoz irányítani, ki Sárkányt csapataival a Drávához rendelé, hogy Solimán hadainak átkelését megakadályozza, vagy legalább hátráltassa, hogy ő a magyar hadak összpontosítására időt nyerhessen.” A nehéz csatározások után „Sárkány a zömtől elvágott és a megmaradt csapatainak roncsával – alig 100–200 emberrel – Styriába menekülni kényszerült és csak hosszas kerülő utakon, nyomorral küzdve vergődhetett, a 3000 főből állott szép és büszke seregének elcsigázott alig hatodrésszel, a mohácsi catastropha után N.-Kanizsa várába.”⁸

Bár a Kanizsaiak részvételéről nem ír, de született Kanizsán egy felettebb különös kötet a csata 400. évfordulóján. A nevét Aratóra magyarosító, kanizsai származású Neusiedler Jenő 1926-ban Kanizsán, a

Zrínyi Nyomda Részvénytársaságnál jelentette meg *Mohács. Miként halt meg II. Lajos király? című művét*.⁹ E munkában – csatlakozva az alternatív Mohács-értelmezések népes irodalmához – merész, már-már krimibe illő történetet mesél el írásában. Többek között feltételezte, hogy II. Lajost valójában felesége, Habsburg Mária szeretőivel, Czettrich Ulrikával és Nádasdy Tamással szövetkezve ölte meg: „...Máriának a két rossz között a kisebb rossznak látszott férjét eltenni láb alól, erre pedig jobb alkalom se kínálkozhatott, mint a küszöbön levő egyetlen küzdelem Mohácsnál, eszközül is rendelkezésre álltak szeretői: a kalandor hajlamu Zettritz sziléziai lovag, melynek fajtájából mindig bőven ellátta a Habsburg-ház a magyar trón környékét és Nádasdy Tamás”.¹⁰ Az 1930–1940-es években a főúr halála az irodalmi életben is feldolgozásra került: Hajós Terézia regényében László megsérült a csatában, majd nemsokára meghalt, Dénes Gizella művében pedig életét vesztette a mohácsi csatatéren.¹¹

A tudományos közélet sem tudott konszenzust teremteni a kérdésben. Barta Gábornak 1977-ben szemet szűrt Kanizsai Lászlónak a mohácsi csatát követő hónapokban való eltűnése, azonban választ nem keresett a kérdésre.¹² Ugyanebben az évben N. Ipolyi Márta a Hadtörténeti Közlemények hasábjain úgy nyilatkozott, hogy Kanizsai László „feltehetően szintén a mohácsi csatában pusztult el”.¹³ Az ezt követő évtizedekben Érszegi Géza, Vándor László és Engel Pál úgy vélte, a főúr már 1525-ben elhunyt, ám a kérdés nem lelt nyugvópontra, ugyanis Botlik Richárd 2017-ben arról írt, hogy Kanizsai távol maradt a csatától.¹⁴ A következő évben ezt

⁶ REISZIG 1941, 80; VÁNDOR 1994, 243; ÉRSZEGI 2000, 69; C. TÓTH ET AL. 2017, 331; B. SZABÓ–C. TÓTH 2018, 310.

⁷ BALOGH 1986; Róla: CZUPI 1999, 231.

⁸ BALOGH 1986, 64–65.

⁹ NEUSIEDLER 1926. A helyi piarista gimnáziumban végzett jegyző művéről: FARKAS 2001, 45–46. Barbarits 1929-ben már megjegyzi a város első monográfiájában, hogy „több érdekes történelmi tanulmánya látott napvilágot Neusiedler Jenő ipartestületi jegyzőnek”. (BARBARITS 1929, 366). A kiadóról: BARBARITS 1929, 363–364. Neusiedler többek közt Gasparich Kilitről írt: NEUSIEDLER 1910.

¹⁰ NEUSIEDLER 1926, 22. A szerző állításainak cáfolatával nem kívánok itt foglalkozni, pusztán fel szeretném hívni a figyelmet ismét arra, hogy Nádasdy a csata idején nem tartózkodott az országban. Ld. a 20. j.

¹¹ DÉNES 1943, 676–677, 682; BALOGHNÉ [é.n.] 151, 160. Hajós egyértelműen Balogh János munkáját használta, ugyanis majdnem szó szerinti egyezéseket lehet a két munkában találni (BALOGH 1986, 62; BALOGHNÉ [é.n.] 21.)

¹² „...Kanizsai László életjelt is alig ad magáról e döntő fontosságú hetek alatt.” „Elképzelhető, hogy a Korlátkövyek, Erdődyek, Kanizsayak közül eljött még valaki, de erre semmiféle bizonyítékunk nincsen.” (BARTA 1977, 5, 22.)

¹³ N. IPOLY 1977, 218.

¹⁴ „Ügyszintén távol maradt a csatától [...] Kanizsay László...” (BOTLIK 2017, 66.) A munka kapcsán érdekes polémia kezdődött: B. SZABÓ–C. TÓTH 2018; BOTLIK – NEMES 2019; B. SZABÓ–C. TÓTH 2019.

kiegészítette azzal, hogy „*Egyes tudománynépszerűsítő weblapok szerint Kanizsay 1525-ben meghalt, aminek ellentmond, hogy korabeli összeírások 1527-ben, 1529-ben, de még 1532-ben is a főurak közt tüntették fel a nevét.*”¹⁵

Mindebből világosan láthatjuk, hogy több, olykor egymással szöges ellentétben álló vélemény olvasható a szakirodalomban Kanizsai László halála és a mohácsi csatában való részvétele körül. Pedig ha alaposabban megvizsgáljuk a forrásokat, egyértelműen tisztázhatjuk a kérdéskört.

A történet fonalát 1525 áprilisában érdemes felvenni, amikor Kanizsai hazatért az itáliai zarándokútjáról. Július 10-én a felesége Sárvárról még levelet írt a hatvani országgyűlésen tartózkodó férjének, aki augusztus 31-én Drágfí János jelenlétében Csepel szigetén eljegyeztette Magdolna lányát a néhai Batthyány Boldizsár fiával, Kristóffal.¹⁶

Pár nappal később, szeptember 9-én azonban Drágfí Anna Sárváron kelt levelében már Kanizsai László özvegyének nevezi magát, s ezt követően újrَاهázasodásáig leveleiben így használta nevét.¹⁷ A hír a királyhoz is hamar eljutott, ugyanis II. Lajos szeptember 11-én arról írt, hogy Vas vármegye ispáni tisztségét Batthyány Ferencnek adta,¹⁸ szeptember 22-én Budán kelt oklevele pedig már szintén néhaiként említi Kanizsait.¹⁹ A fenti adatokból arra következtethetünk, hogy Kanizsai László 1525. szeptember 1. és 9. között halt meg. Elhunytával Kanizsai Ferenc lett a Kanizsai család utolsó férfi sarja, ám ő még túl fiatal volt ahhoz, hogy harcolhasson a mohácsi csatában.

Emellett azonban Balogh és Neusiedler történetével Nádasdy Tamás kapcsán további problémák is

adódnak. Nádasdy ugyanis nem csak hogy nem volt még ekkor nádor, hanem a csata időpontjában nem is tartózkodott az országban. Mindezt onnan tudjuk, hogy a király június 25-én elküldte Habsburg Ferdinándhoz és a Speyerben tanácskozó birodalmi rendekhez, hogy segítséget kérjen az ország számára.²⁰ Sárkány Ambrussal kapcsolatban is problémás Balogh leírása. Egyrészt őt már a 16. század elején bárónak tekintették. Kezdetben királyi familiáris, majd pozsonyi, soproni, máramarosi, végül haláláig zalai ispán volt, valamint 1524–1525 között az országbírói méltóságot is viselte, így semmiképpen sem lehetett a Kanizsaiak egyszerű familiárisa.²¹ Bár volt olyan terv, hogy a szultán átkelésének megakadályozása végett a zömében pápai pénzből fizetett 200 gyalogossal a Drávához küldik, de ez mégsem valósult meg, helyette II. Lajossal tartott, s végül a mohácsi csatában harcolva esett el.²² Esetleg gondolhatunk arra is, hogy Balogh véletlenül elírta a keresztnévet, és valójában nem Ambrusra, hanem testvérére, az 1562-ben elhunyt Sárkány Antalra gondolt. A történet viszont így sem állja meg a helyét. Bár Antal valószínűleg már 1529-ben Nádasdy szolgálatában állt, ám semmilyen forrással sem rendelkezünk egy esetleges 1526-os hadi vállalkozásával kapcsolatban sőt, úgy tudjuk, hogy 1525-ben beiratkozott a bécsi egyetemre.²³ A fentiekből jól láthatjuk Balogh munkamódszerét: néhány tényleges eseményt alapul véve kreált olyan meg nem történt helyzeteket, amelyekben a kanizsai katonák hősként küzdhettek.²⁴ Mindezek fényében fontos újra leszögezni, hogy művét nem használhatjuk releváns történeti munkaként, pusztán historiográfiai érdekességként tekinthetünk rá.

¹⁵ BOTLIK 2018, 177.

¹⁶ DL 94 392; DL 24 183.

¹⁷ „*Anna Dragfy de Belthek m. quondam dom. L. de K. relicta*” – DL 25 719. Későbbi leveleire ld. DL 25 721; DL 62 109; DL 62 110; DL 104 459; DL 104 461; DL 104 462; DL 104 466; DL 104 467; DL 104 470; DL 104 475.

¹⁸ C. TÓTH ET AL. 2017, 508.

¹⁹ „*Annam relictam magnifici q[uon]dam Ladislai de Kanysa*” – DL 24 190. Reiszig Ede, Vándor László és az MNL OL DL–DF Adatbázisa tévesen 1521-re datálja az oklevelet (REISZIG 1941, 80; VÁNDOR 1994, 243).

²⁰ HORVÁTH 1838, 25; BESSENEYI 1999, 9–28. 11; BESSENEYI 2005, 20; A követség forrásairól: BUZÁSI 1979, 11; B. SZABÓ–C. TÓTH 2018, 310.

²¹ C. TÓTH ET AL. I, 91, 127; II, 154, 190, 235, 356.

²² KUBINYI 1994, 277, 283; B. SZABÓ 2006, 162; B. SZABÓ–C. TÓTH 2018, 299, 301; BILKEI 2019, 31.

²³ BILKEI 1994, 7, 10; KUBINYI 1994, 265; PÉTER 1997, 51; TÜSKÉS 2008, 339.

²⁴ Balogh a délibábos történetírás e fogását más esetekben is alkalmazta, így például az említett művében megalkotta Nagykanizsa saját Dugovics Tituszát, ugyanis tudni vélte, hogy Nándorféhevár 1456-os ostrománál egy kanizsai harcos, szabari Szántó János „*a török császár közelébe furakodván, azt nyillal mellbe lötte, minek folytán az lováról lefordult*” (BALOGH 1986, 62). Erről részletesen: KANÁSZ 2014.

1. kép: Perényiné a mohácsi csataterén – mohácsi levelezőlap a századforduló tájáról (a szerző gyűjteményéből)
 Fig. 1: Perényi's wife on the battlefield of Mohács – postcard from Mohács, from the turn of the century
 (from the Author's collection)

Végezetül a Botlik Richárd által említett összeírások sem cáfolják meg Kanizsai László 1525 szeptemberében történt halálát, ugyanis megnézve e forrásokat kiderül, hogy Kanizsai László név szerint nem szerepel élőként bennük, hanem egy „*dominus Kanisay*” alak, amely Kanizsai Ferencre, és egy „*liberi condam de Kanysa*” megnevezés pedig minden bizonnyal Ferencre és Orsolyára vonatkozik, s

a *condam (quondam)* jelző egyértelműen néhaiként említi Lászlót.²⁵

Bár mint láthattuk, a Kanizsaiak nem harcoltak Mohácsnál, azonban egy másik szál megragadható: Kanizsai Dorottya mostohafia, a humanista műveltségű Perényi Ferenc erdélyi (1508–1512), majd 1513-tól váradi püspök a csatában esett el.²⁶ Mindez pedig átvezet minket Kanizsai Dorottya szerepéhez (1. kép).

KANIZSAI DOROTTYA SZEREPE A HALOTTAK ELTEMETÉSÉBEN

Dorottya Kanizsai Miklós lányaként látta meg a napvilágot. Első férje Vingárti Geréb Péter nádor volt, akinek 1503-as halálát követően – a magyar történelemben egyedülálló módon – másodszorra is

egy nádor, Perényi Imre felesége lett.²⁷ Nagy befolyásának köszönhetően 1531-es haláláig részt vett az országos politikában, és kegyes adományban részesített több egyházi intézményt is.²⁸ Kanizsai

²⁵ HHSa, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 8. f. 15r, Comitalia, Fasc. 378; Konv. A. ff. 65r. E forrásokról részletesen: KANÁSZ 2020a. Ezúton köszönöm Botlik Richárdnak forrásai jelzetének megadását, valamint Oross Andrásnak kutatás során nyújtott segítségét!

²⁶ B. SZABÓ 2006, 162; C. TÓTH 2017, 64, 113.

²⁷ Mindennek jeles forrása Kanizsai Dorottya 1519-es címerlevele (DL 24 773. GHYCY 1932; KÖRMENDI 2010, 4–9).

²⁸ Például a bajcsi pálos kolostort (DL 24 152, 24 153; DF 286 364; részletesen: KELÉNYI 2012a; KELÉNYI 2012b).

Dorottyának a mohácsi csatatér halottainak eltemetésében játszott szerepe régóta közismert.²⁹ E történet origója Istvánffy Miklós históriája, amelyben a következőket olvashatjuk:

„Holott pediglen az levágtattaknak száma igen nagy volna, úgyannyira, hogy az iszonyú annyi megholt testeknek szagával nemcsak a mezők, de még az élő ég is megveszni és dögösödni láttatnék, és az ellenségnek elmenése után az ebeknek nagy sokasága azoknak megevésére odagyűlt volna, hogy még az eleven emberek is és az úton járók, kik azon jártak, életek veszedelme nélkül által nem mehetni mondatnának. Kanizsai Dorottya, Perényi Imre nádorispán özvegye, igen jeles, istenfélő asszonyállat, az keresztény embereken, kik hazájok oltalmáért erősen vitézkedvén megholtanak volna, könyörülvén, négyszáz embereket maga mellé pénzén fogadott, kik az széllel fekvő és heverő holttesteket, hogy az vadaktól s madaraktól s ebektől el ne szaggattatnának s meg ne étetnének, nagy öreg vermeteket ásatván eltemetteté.”³⁰

Istvánffy elbeszélése a szűkebb történeti irodalmon kívül a szépirodalom, költészet és képzőművészet számára is gyakran megjelenített témává vált. Sőt, az 1848–1849-es szabadságharc bukását követő évtizedekben Dorottya alakja a haza búsuló anyjának sokszor bemutatott allegóriájává vált.³¹ Jó példa erre Orlai Petrich Soma *Perényiné a mohácsi csata után összeszedi a halottakat* és Kovács Mihály *Mohácsi temetés* című festménye, vagy a nagyasszonyt ábrázoló, Haranghy Jenő által megtervezett és Palka Gyula által 1928-ban elkészített üvegfestmény a mohácsi Csatatéri Emlékkápolnában.³² A magyar irodalomban a 19. század végén és a 20. század során sokszor fellelhető Kanizsai Dorottya alakja, gondoljunk Jókai Mór *Fráter Györgyére*, Tárkányi Béla *Temetés* című balladájára, Szathmáry Károly *Sirály* című regényére, Háy Gyula, Bartók Lajos és Örsi Ferenc drámáira, Babits Mihály *Kanizsai Dorottya*, Kosztolányi Dezső *Mohács*, Lenkei Henrik *Két kapavágás*, Reviczky

2. kép: Kanizsai Dorottya alakja a mohácsi Csatatéri Emlékkápolna üveglakán (Schnell Tamás felvétele)

Fig. 2: The figure of Dorottya Kanizsai on the glass window of the Battlefield Memorial Chapel in Mohács (Tamás Schnell's photo)

²⁹ Életrajzírói is kiemelten foglalkoznak vele (TAKÁTS 1982, 33–54, 46; PÉTER 2003, 46–49).

³⁰ ISTVÁNFY 2001, 229.

³¹ S. LACZKÓ 2019, 222–223.

³² HÓVÁRI 2019, 553. Mohácson Kanizsai Dorottyának erős kultusza van: a városi múzeum és utca is viseli a nevét (HASANOVIC-KOLUTÁCS 2019, 611, 614). Ezen kívül fontos megemlíteni, hogy Kanizsai Dorottyának Siklóson két szobra is van: Boros Miklós alkotását 1972-ben, Trischler Ferenc szobrát pedig 2015-ben állították fel. Ezen kívül 1986-tól Harkányban Borbás Tibor és 2005-től Salgótarjánban Bobály Attila Dorottya-szobra áll, a sárvári vár belső udvarán pedig 1996-ban kapott emléktáblát a nádorasszony (KONDICS 1983, 587–589).

Gyula *A nagy temetés*, Galambosi László *Hódolat feketében* és Kerényi Grácia *A mohácsi síkon* című versére, valamint Balogné Hajós Terézia *Mohács angyala* című könyvére és Dénes Gizella *Virrasztó asszony* című 1943-ban megjelent művére.³³ Sőt, kevésbé közismert, hogy Dorottya Krúdy Gyulát is meglátogatta álmában (2. kép).³⁴

Istvánffy elbeszélése azonban felvet néhány problémát. A leírás ugyanis úgy állítja be Dorottya cselekedetét, mintha az összes halottat négyszáz jobbágy felfogadásával egyedül temettette volna el. A szultán hadi naplói szerint azonban a csata után az oszmán katonák eltemették az elesetteket, legalább is egy részüket. A Mohácsnál megtalált sírok feltárása is arra enged következtetni, hogy nem kegyeletből történő temetéssel, hanem sokkal inkább hevenyészett cselekedettel van dolgunk, s azt az oszmán hadsereghez köthetjük. Szükséges megemlíteni azt is, hogy több tízezer holttestet ennyi emberrel valószínűleg nem lehetett volna rövid idő alatt eltemetni.³⁵ Bár e cselekményről más kontrollforrás nem áll rendelkezésünkre, nem szabad elfelednünk, hogy Istvánffy jól ismerte a baranyai miliót, s talán e történet lejegyzésével éppen egy helybeli, addig szóban fennmaradt történetet örökített meg.³⁶

A MOHÁCSI CSATA ÉS KANIZSAI DOROTTYA EMLÉKEZETE NAGYKANIZSÁN

Kanizsa történeti emlékezetét vizsgálva azt láthatjuk, hogy Mohács emléke közvetett módon, Kanizsai Dorottya személyén keresztül került be a város lakosságának köztudatába.³⁸ Mindezt jól bizonyítja, hogy a város köztéri alkotásai közül csak egy kapcsolódik közvetve a csatához: az 1934-ben a mai Eötvös-téren felavatott, 1952-ben eltávolított, majd

Az Istvánffy által leírt történeteket jóval a csata utánra kell datálnunk, mivel az oszmán hadak közeledésével valószínűleg Kanizsai is elmenekült a környékről.³⁷ Mivel az oszmán haderő eltemette a csatában elesettek egy részét, elsősorban a saját halottait, lehetséges, hogy a Dorottya által elhantolt magyar katonák nem a csata helyszínén elesettek, hanem a menekülés közben távolabb meghaltak, vagy a környező folyókból és mocsarakból később előkerült harcosok lehetek. Mindebben pedig mostohafia, Perényi Ferenc megtalálásának és eltemetésének szándékán, valamint a halottak iránt érzett könyörületén kívül egy esetleges járványtól való félelem is közrejátszhatott, hiszen birtokai – például Siklós – Mohács környékén helyezkedtek el.

Így bár a köztudatban erősen él Dorottya hőstette, a fentebbi problémák fényében jelenleg csak bizonyos megszorításokkal fogadhatjuk el Istvánffy történetét, s az általa eltemettetett elesettek számát megbecsülni sem tudjuk. Mindebből jól látszik, hogy a kérdés pontos tisztázása még várat magára, azonban a fellendülő Mohács-kutatások talán a közeljövőben – például új sírok feltárásával – közelebb vihetnek minket a megoldáshoz.

2001-ben újra felállított Nagy-Magyarország-emlékmű oldalára a kor felfogása szerinti legnagyobb sorstragédiák kerültek fel, s így Mohi, Arad és Trianon mellett Mohács nevét is megtalálhatjuk a szobor déli oldalán³⁹ (3. kép).

Kanizsai Dorottya már valamivel nagyobb ismertségnek örvend a városban, sőt érdekes módon

³³ JÓKAI 1972, I, 268 (Jókai tévesen Dórának nevezi Dorottyát); FRANKENBURG 1843, 380–383; SZATHMÁRY 1854, 210–256; BABITS 1977, 350–353; KOSZTOLÁNYI 1964, 97–99; LENKEI 1904, 4–5; REVICZKY 1944, 204; BARTÓK 1898; HÁY 1964, 361–386; ÖRSI 1991; GALAMBOSI 1981, 398–399; KERÉNYI 1985, 188–189; DÉNES 1943; BALOGHNÉ [é.n.]

³⁴ KRÚDY 1925. Egy 1926-ban Szegfű Gyulának írt levél szerint Schöpflin Aladár is foglalkozott Dorottya személyével, s úgy tűnik, elgondolkodott a temetés-történet forrásbázisán: „Szükségem volna Perényi Imréné Kanizsai Dorottya életrajzi adatainak lehetőleg tüzetes ismertetésére, de nem tudom, hol találhatom meg a hozzávaló adatokat. Nagyon leköteleznél, ha szíves volnál nekem útbagazítást adni, ki, mikor, hol írt erről az érdekes magyar nő-alakról, egyáltalán fel van-e dolgozva élete s a mohácsi csatáéren való szereplése kimerítően dolgozva.” (BALOGH 2002, 376).

³⁵ PERJÉS 1979, 425–427; N. IPOLY 1977, 218–219; K. ZOFFMANN 1982, 12–13.

³⁶ Istvánffy baranyai származásáról és kötődéséről: VARGA 2018.

³⁷ PERJÉS 1979, 427. Ugyanígy tett Drágffy Anna is, aki 1526. augusztus 4-én Kanizsáról Sárvárra készült utazni (DL 104 475). Ezúton köszönöm C. Tóth Norbertnek eme adatot.

³⁸ A Moháccsal kapcsolatos emlékezetéről legújabbban: FODOR–VARGA 2019.

³⁹ RAJNAI–RÓZSÁS–SZEMENYEV–NAGY 2006, 80, 87; KOSTYÁL 2014, 553–555, 571. További képek: SZOMBATH 2010, 123–124.

családja legismertebb tagja lett a város történeti tudatában, alakja azonban csak a rendszerváltást követően kapott nagyobb figyelmet. Ennek első jele 1990-re tehető, amikor szociális célok támogatására létrejött a rövid ideig működő Kanizsai Dorottya Alapítvány.⁴⁰ Dorottya első ismert helyi ábrázolása is viszonylag későn, 1993-ban készült el. A főleg fafaragókból álló Kanizsai Alkotók Egyesülete ez évben tervezett a Sétakertben tizenkettő-tizenöt szobrot felállítani, amelyek egy része nonfiguratív, másik része pedig történelmi témájú lett volna. A kezdeményezés azonban az egyesület és az önkormányzat városfejlesztési bizottsága közötti ellentét miatt megghiúsult, s csak Bíró Attila marosvásárhelyi származású fafaragó művésznek a Kanizsai Dorottya ábrázoló faszobrát állították fel 1993. július 5-én. Az alkotás Dorottya egy elesett katonát tartó szomorú nőalakként mutatta be, és a talpazatán az „In memoriam Kanizsai Dorottya”-felirat állt.⁴¹ A szoborpark kapcsán a városfejlesztési bizottság akkori elnöke, Jancsi György felhívta a figyelmet arra, hogy „közterületekre, az időjárás viszontagságainak kitéve, tartósabb anyagból készítik az alkotásokat. A fából készült szobrokat általában védettebb helyre állítják.”⁴² Mindez jogos felvetésnek bizonyult, ugyanis Bíró szobra sem állt ellen az idő vasfogának, pár év alatt a gombabetegségek tönkretették, s el kellett távolítani a Sétakertből.⁴³

Mindez azonban nem akadályozta meg Kanizsai helyi emlékezetének kibontakozását. A kanizsai önkormányzat 2007-ben írt ki pályázatot, melyben a városi kórháznak kerestek névadót, s Nemesvári Márta javaslatára 2008. január 1-jétől Kanizsai Dorottya nevét vette fel az intézmény, s emellett az egészségügyi dolgozók kitüntetése céljából megalapították a Kanizsai Dorottya emlékplakettet is.⁴⁴ A város lakossága egyéb módon is ápolja a *palatina*

3. kép: A nagykanizsai Nagy-Magyarország-emlékmű (a szerző felvétele)

Fig. 3: Monument of the historical Hungary in Nagykanizsa (Author's photo)

emlékét. Kanizsa északkeleti részében a Dózsa György és a Zala György utca között egy utca az ő nevét viseli, valamint Kápolnás Zoltán kanizsai borász is Kanizsai Dorottyaról nevezte el a Főrhénc-hegyről származó cuvéejét.⁴⁵ A mohácsi csata „hős asszonyának” emléke napjainkban is megmozgatja a helyi művészek fantáziáját. Wegroszta Zoltán kanizsai fafaragó népi iparművész 2018 végén készült el égerfából faragott alkotásával, amely

⁴⁰ A Magyar Demokrata Fórum kanizsai szervezetének kezdeményezésére létrejött alapítvány kuratóriuma a katolikus, református és evangélikus egyházaknak, a helyi vöröskeresztnek, a városi tanács egészségügyi osztályának, valamint az MDF delegáltjainak tagjaiból állt: *Zalai Hírlap* 46:128 (1990) 5; 46:208 (1990) 3; 46:296 (1990) 1.

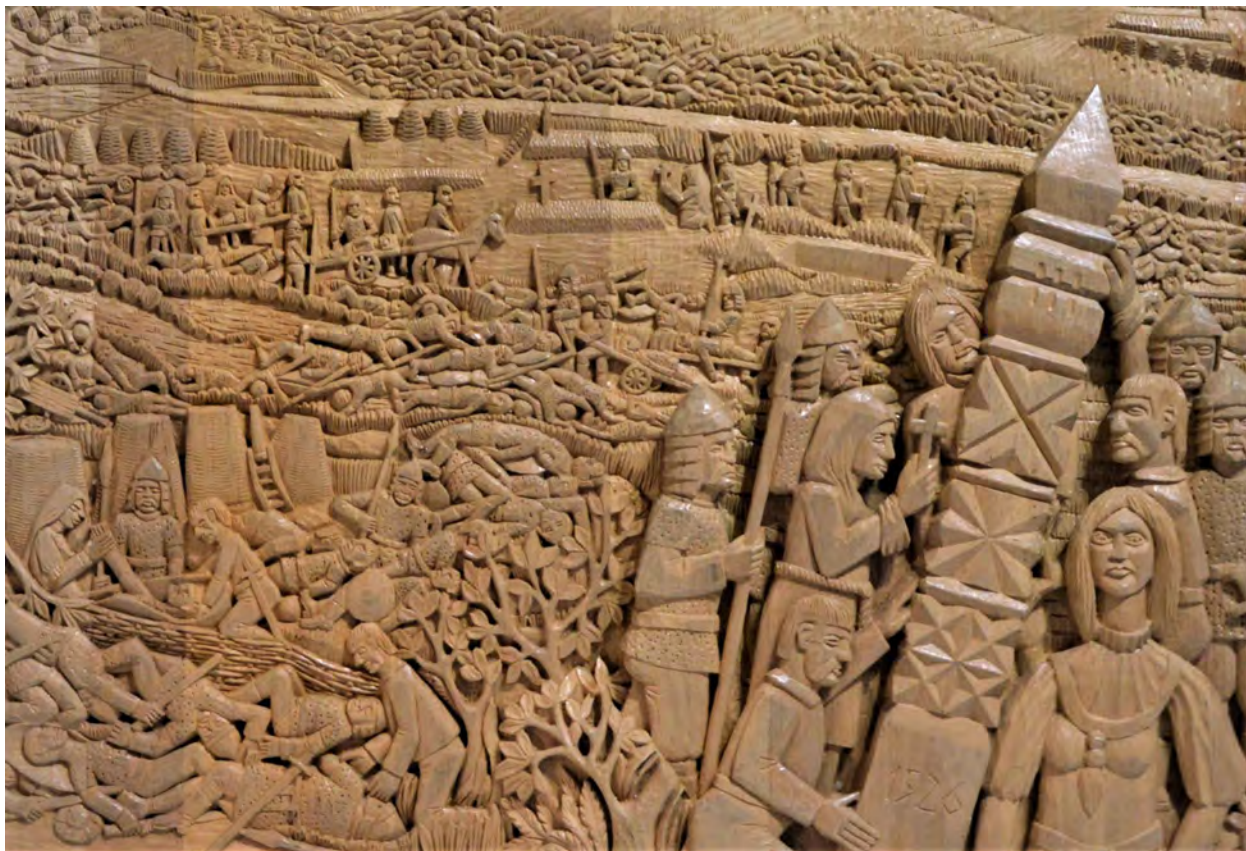
⁴¹ KUNICS 1999, 148.

⁴² Kanizsain kívül Rákóczi Ferenc szobrát is fel szeretne volna állítani az egyesület: *Zalai Hírlap* 49:152 (1993) 7; 49:155 (1993) 3.

⁴³ *Zalai Hírlap* 68:86 (2012) 11.

⁴⁴ PÁSZTOR 2007, 4.

⁴⁵ A cuvée királyleányka, zöld veltelini és rajnai rizling házasításából született. Az információkért Kápolnás Zoltánnak és Kepe Nórának tartozom köszönettel.

4. kép: Wegroszta Zoltán: Kanizsai Dorottya eltemeti a mohácsi csatában elesetteket (a szerző felvétele)
 Fig. 4: Zoltán Wegroszta: Dorottya Kanizsai is burying the fallen of the battle of Mohács (Author's photo)

szintén Kanizsai Dorottya-t ábrázolja a mohácsi csata halottainak eltemetése közben (4. kép).⁴⁶ Az alkotás valószínűleg a nádorasszony nevét viselő kanizsai kórházban talál helyet. Mindennek ellenére az esztergomi érseket, zágrábi püspököt és erdélyi

vajdát is adó Kanizsai család a helyi emlékezetben nagyon alulreprezentált. Érdekes, hogy a 16. század második felének híres kapitánya, Thury György, és a várat 1664-ben sikertelenül ostromló Zrínyi Miklós sokkal nagyobb figyelmet kap.⁴⁷

ÖSSZEZÉS

A mohácsi csata és Kanizsa, illetve a Kanizsai család történelmi kapcsolatát és a városi emlékezetben betöltött szerepét illetően három kérdéskört érdemes vizsgálni. Először is azt, hogy küzdöttek-e a csatában a Kanizsai család férfi tagjai, másodsor azt, hogy milyen szerepet játszott Kanizsai Dorottya a halottak eltemetésében, s végezetül azt, hogy a város emlékezetpolitikájában hogyan jelenik meg a mohácsi kataklizma.

E kérdéseket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Kanizsai László nem harcolhatott 1526. augusztus 29-én a mohácsi csatában, ugyanis 1525 szeptemberében elhunyt. Gyermeke, Kanizsai Ferenc – akivel rövidesen fiágon kihalt a család – pedig még túl fiatal volt a hadakozáshoz. Ennek ellenére a család Kanizsai Dorottya személyében mégis bekerült a Moháccsal kapcsolatos történelmi és művészeti diskurzusba, ugyanis Istvánffy Miklós leírásának jó-

⁴⁶ A 62 × 53 cm-es alkotás adatait Wegroszta Zoltánnak köszönöm.

⁴⁷ Erről ld. LOVRENCICS 1997, 54–57; RIKLI 1999, 316–318, 369–371; HORVÁTH 2014, 651–656; BÖSZE 2014, 633; KOSTYÁL 2014, 553–555; KAPOSI 2014, 499; DEÁK-VARGA 2016, 139, 156; BAKONYI-DEREGI 2017, 26, 41, 82, 85, 88; KANÁSZ 2019; KANÁSZ 2020b.

voltából a csata halottainak eltemetőjeként tartjuk őt számon. Bár e tevékenységével kapcsolatban Istvánffy-n kívül nem rendelkezünk egyéb forrással, az utókor szemében a nádorasszony személye összefonódott a mohácsi síkon történt tragédiával. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem Dorottya temettette el az összes elesettet, s tettében mostoha fia, Perényi Ferenc megtalálásának és eltemetésének szándékán, valamint a halottak iránt érzett könyörületén kívül egy esetleges járványtól való félelem is közrejátszhatott.

Végezetül megállapítható, hogy Nagykanizsa történeti emlékezetében a mohácsi csata nem közvetlenül, hanem elsősorban Kanizsai Dorottya személyén keresztül jelenik meg. Dorottya alakja csak az elmúlt harminc évben lett a helyi emlékezet szerves része, emlékplakett, bor, utca és a városi kórház is viseli a nevét, valamint két képzőművészeti alkotás is készült róla. Ennek ellenére Dorottya, s vele együtt az egész Kanizsai család emlékezte Zrínyi Miklóshoz és Thury Györgyhöz képest erősen alulreprezentált a városban.

FORRÁSOK

DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), Diplomatikai Levéltár (Budapest)

HHStA: Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)

- B. SZABÓ–C. TÓTH 2018: B. Szabó János – C. Tóth Norbert: „Árnyékboksz az árnyéksereggel” – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. *Hadtörténelmi Közlemények* 131:2 (2018) 287–320.
- B. SZABÓ–C. TÓTH 2019: B. Szabó János – C. Tóth Norbert: Válasz Botlik Richárdnak és Nemes Istvánnak. *Hadtörténelmi Közlemények* 132:2 (2019) 475–487.
- B. SZABÓ 2006: B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Budapest 2006.
- BABITS 1977: *Babits Mihály összegyűjtött versei*. Belia György (összegyűjtötte, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta), Budapest 1977.
- BAKONYI–DEREGI 2017: Bakonyi Erzsébet – Deregi László: *Köztéri alkotások Nagykanizsán*. Nagykanizsa 2017.
- BALOGH 1986: Balogh János: *Nagy-Kanizsa város és vidékének hadtörténelmi leírása*. Nagykanizsa 1986.
- BALOGH 2002: Balogh Tamás: „...a fojtó állapotból kedves levele mentett meg”. Schöpflin Aladár és Szekfű Gyula levelezése. *Irodalomtörténet* 83:3 (2002) 361–381.
- BALOGHNÉ [é.n.]: Balogné Hajós Terézia: *Mohács angyala. Kanizsay Dorottya életregénye*. Budapest [é.n.]
- BARBARITS 1929: Barbarits Lajos: *Nagykanizsa*. Budapest 1929.
- BARTA 1977: Barta Gábor: Illúziók esztendeje. Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez. *Történelmi Szemle* 20:1 (1977) 1–30.
- BARTONIEK 1926: *Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései*. Ford.: Bartoniek Emma. Budapest 1926.
- BARTÓK 1898: Bartók Lajos: *Mohács után*. Budapest 1898.
- BESSENYEI 1999: Bessenyei József: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Söptei István (szerk.): *Nádasdy Tamás (1498–1562)*. Tudományos emlékülés. Sárvár 1999, 9–28.
- BESSENYEI 2005: Bessenyei József: *A Nádasdyak*. Budapest 2005.
- BILKEI 1994: Bilkei Irén: Okleveles adatok az ákosházi Sárkány család XVI. századi történetéhez. In: Bilkei Irén (szerk.): *Zalai történeti tanulmányok 1994*. Zalaegerszeg 1994, (Zalai Gyűjtemény 35.) 3–16.
- BILKEI 2019: Bilkei Irén: Zalaiak a mohácsi csatában. In: Simon Beáta (szerk.): *Száz történet Zalából. Epiódok és érdekességek Zala megye történetéből*. Zalaegerszeg 2019, 30–32.

- BOTLIK–NEMES 2019: Botlik Richárd – Nemes István: Gondolatok az 1526. évi mohácsi csata távolmaradóiról, a hadkötelezettség törvényeiről és a tárgyalat kor orvosi kérdéseiről. *Hadtörténelmi Közlemények* 132:2 (2019) 455–474.
- BOTLIK 2017: Botlik Richárd: *Az 1526. évi mohácsi csata „árnyékseregei”*. Budapest 2017. Online dokumentum: https://www.academia.edu/34807761/Az_1526_évi_mohácsi_csata_árnyékseregei_Budapest_2017_Shadow_Militaries_of_the_Battle (Letöltés ideje: 2018. 01. 31.)
- BOTLIK 2018: Botlik Richárd: Az 1526. évi mohácsi csata „árnyékseregei”. In: Botlik Richárd – Illik Péter: *A mohácsi csata (1526) másképpen. A nagy temető?* Budapest 2018.
- BŐSZE 2014: Bősze Sándor: Egyesületek Nagykanizsán (1850–1945). In: Kaposi Zoltán (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia III. (1850–1945)*. Nagykanizsa 2014, 619–636.
- BUZÁSI 1979: Buzási János: *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs*. A Birodalmi Levéltárak magyar vonatkozású iratai II., Mainzi Főkancellári Levéltár. Budapest 1979. (Levéltári leltárak 76.)
- C. TÓTH ET AL. 2017: C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: *Magyarország világi archontológiája. 1458–1526*. I–II. Budapest 2016–2017. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak)
- C. TÓTH 2012: C. Tóth Norbert: Szász vajda utódainak felemelkedése és bukása. A család vázlatos története 1365–1424 között. In: Hegyi Géza – W. Kovács András (szerk.): *A Szilágyság és a Wesselényi család. (14–17. század)*. Erdélyi tudományok füzetek 277. Kolozsvár 2012, 135–166.
- C. TÓTH 2016: C. Tóth Norbert: A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: Weisz Boglárka (szerk.): *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Budapest 2016, 83–148.
- C. TÓTH 2017: C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások. Győr 2017.
- CZUPI 1999: Czupi Gyula: Nagy-Kanizsa és vidékének hadtörténelmi leírása. In: Rikli Ferenc (szerk.): *Kanizsai enciklopédia*. Nagykanizsa 1999, 231.
- DEÁK-VARGA 2016: Deák-Varga Dénes: *Nagykanizsa építészete és építészei*. Nagykanizsa 2016.
- DÉNES 1943: Dénes Gizella: *Virrasztó asszony*. Kanizsai Dorottya életének regénye. Budapest 1943.
- ENGEL 2001: Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: Engel Pál: *Magyar középkori adattár*. CD-ROM. Budapest 2001.
- ÉRSZEGI 2000: Érszegi Géza: Sárvár a X–XV. században. In: Söptei István (szerk.): *Sárvár története*. Sárvár 2000, 55–137.
- FARKAS 2001: Farkas Gábor Farkas: II. Lajos rejtélyes halála. II. rész. *Magyar Könyvszemle* 117 (2001) 33–66.
- FODOR–VARGA 2019: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019.
- FRAKNÓI 1884: *Magyarországi pápai követek jelentései, 1524–1526*. Fraknói Vilmos (kiad.) Monumenta Vaticana Hungariae II/1. Budapest 1884.
- GALAMBOSI 1981: Galambosi László: *Naptollú vándor. Válogatott versek 1955–1978*. Szerk.: Horváth Zsigmond. Budapest 1981.
- POLSTER 2019: Polster, Gert (Hrsg.): *Die Kanizsai und ihre Zeit. Tagungsband der 38. Schlaininger Gespräche 17. bis 20. September 2018*. Eisenstadt 2019.
- GHYCZY 1932 Ghyczy Pál: Kanizsai Dorottya címereslevele 1519-ből. *Turul* 46 (1932) 68–70.

- HASANOVIC-KOLUTÁCZ 2019: Hasanović-Kolutácza Andrea: 1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019, 563–617.
- HÁY 1964: Háy Gyula: Mohács II. *Kortárs* 8:3 (1964) 361–386.
- HEGYI 2012: Hegyi Géza: A Szilágyság birtokviszonyai a középkorban. In: Hegyi Géza – W. Kovács András (szerk.): *A Szilágyság és a Wesselényi család. (14–17. század)*. Erdélyi tudományos füzetek 277. Kolozsvár 2012, 83–101.
- HORVÁTH 2014: Horváth György: Nagykanizsa sportéletének fejlődése (1850–1945). In: Kaposi Zoltán (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia III. (1850–1945)*. Nagykanizsa 2014, 639–663.
- HORVÁTH 2010: Horváth Mihály: *Gróf Nádasdy Tamás élete, némi kitekintéssel korára*. Buda 1838.
- HORVÁTH 2010: Horváth Richárd: Vas megye tisztségviselői a késő középkorban. *Vasi Szemle* 64:6 (2010) 722–737.
- HORVÁTH 2012: Horváth Richárd: A bélteki Drágfiak és a királyi udvar kapcsolata a Hunyadiak korában. In: Hegyi Géza – W. Kovács András (szerk.): *A Szilágyság és a Wesselényi család. (14–17. század)*. Erdélyi tudományos füzetek 277. Kolozsvár 2012, 167–212.
- HÓVÁRI 2019: Hóvári János: A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019, 539–562.
- ISTVÁNYFI 2001: *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. Benits Péter (s.a.r.), Budapest 2001.
- K. ZOFFMANN 1982: K. Zoffmann Zsuzsanna: *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt sírjainak ember-tani vizsgálata*. Biológiai tanulmányok 9. Budapest 1982.
- KANÁSZ 2014: Kanász Viktor: A Hunyadi-fiúk Kanizsa várában? In: Kardos Ferenc (szerk.): *Kanizsai antológia*. 15. Nagykanizsa 2014, 165–169.
- KANÁSZ 2018: Kanász Viktor: Protestánsok és katolikusok a 16. századi Kanizsán. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *Folyamatosság és változás. Egyházszerkezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*. A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém 2018, 125–153.
- KANÁSZ 2019: Kanász Viktor: Egy füstbe ment terv. Gianfrancesco Aldobrandini szobra és a kanizsai Hősök ligete. In: Kardos Ferenc (szerk.): *Kanizsai antológia* 20. Nagykanizsa 2019, 246–268.
- KANÁSZ 2020a: Kanász Viktor: A Rómába induló főúr végrendelezik. Kanizsai László itáliai zarándokláról, testamentumáról és haláláról. In: *Micae Mediaevales* 9 (2020) in print
- KANÁSZ 2020b: Kanász Viktor: *Thury György és Nagykanizsa. (Thury György Múzeum Kiskönyvtára 2.)* Nagykanizsa 2020, in print
- KAPOSI 2014: Kaposi Zoltán: Az oktatás változásai Nagykanizsán (1850–1945). In: Kaposi Zoltán (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia (1850–1945) III*. Nagykanizsa 2014, 471–507.
- KELÉNYI 2011: Kelényi Borbála: Dorottya Kanizsai's Last Will and Her Donations to the Church. In: Toader Nicoară (ed.): *Anuarul Școlii Doctorale. Istorie. Civilizație. Cultură* V. Cluj-Napoca 2011, 59–76.
- KELÉNYI 2012a: Kelényi Borbála: Kanizsai Dorottya végrendelete és a bajcsi pálosoknak tett adományai. *Fons* 19:4 (2012) 495–529.
- KELÉNYI 2012b: Kelényi Borbála: Kanizsai Dorottya végrendelete és társadalmi kapcsolatai. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest 2012, 451–458.
- KERÉNYI 1985: Kerényi Grácia: *Nálunk a málnabokrok*. Szerk.: Ugrin Aranka. Budapest 1985.

- KONDICS 1983: Kondics József: Sárvár és a sárváriak a magyar képzőművészetben I. rész. *Vasi Szemle* 37:4 (1983) 584–603.
- KOSTYÁL 2014: Kostyál László: Nagykanizsa képzőművészete a kapitalizmus időszakában (1849–1945). In: Kaposi Zoltán (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia (1850–1945)* III. Nagykanizsa 2014, 549–573.
- KOSZTOLÁNYI 1964: *Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei*. Szerk.: Szász Imre. Budapest 1964.
- KÖRMENDI 2010: Körmendi Tamás: Az Osl nemzetség címerváltozásai a középkorban. *Turul* 83:1 (2010) 3–24.
- KRÚDY 1925: Krúdy Gyula: Tizenhárom magyar nő menybeszállása. Jegyzetek egy történelmi könyv margójára. *Nyugat* 18:22 (1925) 395–399.
- KUBINYI 1994: Kubinyi András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Pamer Nóra (szerk.): *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára*. Művészettörténet – műemlékvédelem 6 Budapest 1994, 263–291.
- KUNICS 1999: Kunics Zsuzsa: Kanizsai Dorottya szobra [szócikk]. In: Rikli Ferenc (szerk.): *Kanizsai enciklopédia*. Nagykanizsa 1999, 148.
- LENKEI 1904: Lenkei Henrik: Két kapavágás. *Mohács és Vidéke* 23:27 (1904) 4–5.
- LOVRENCICS 1997: Lovrencics Lajos: *A Kós Károly- és Podmaniczky-díjjal kitüntetett Nagykanizsai Városvédő Egyesület története 1987–1997*. Nagykanizsa 1997.
- FRANKENBURG 1843: Frankenburg Adolf (szerk.): *Magyar életképek* I. Pest 1843, 380–383.
- N. IPOLY 1977: N. Ipoly Márta: A mohácsi csata és csatatér megválaszolatlan kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények* 24:2 (1977) 206–222.
- NEUMANN 2012: Neumann Tibor: Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején. In: Hegyi Géza – W. Kovács András (szerk.): *A Szilágyság és a Wesselényi család. (14–17. század)*. Erdélyi tudományos füzetek 277. Kolozsvár 2012, 213–235.
- NEUMANN 2019: Neumann, Tibor: Dienstleistungen der Dynastie. Die neue Aristokratie von König Wladislaw II. und der Wiener Fürstentag. In: Dybaś, Bogusław – Tringli, István (Hrsg.): *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung*. 21st Century Studies in Humanities. Budapest 2019, 161–188.
- NEUSIEDLER 1910: Neusiedler Jenő: *Gasparich Márk az 1853. szept. 3-án a magyar szabadságért vértanú halált halt ferencrendű szerzetes életrajza*. Csáktornya 1910.
- NEUSIEDLER 1926: Neusiedler Jenő: *Mohács. Miként halt meg II. Lajos király?* Nagykanizsa 1926.
- JÓKAI 1972: Jókai Mór: *Fráter György*. 1–2. Szerk.: Oltványi Ambrus. Budapest 1972 (első megjelenés: 1893)
- ÖRSI 1991: Örsi Ferenc: *Jus ultimae noctis, avagy Egy este a siklósi várban. Történelmi látomás 2 részben*. Budapest 1991.
- PÁSZTOR 2007: Pásztor András: Évzáró és névadó. *Zalai Hírlap* 63:287 (2007) 4.
- PERJÉS 1979: Perjés Géza: *Mohács*. Budapest 1979.
- PÉTER 2003: Péter Katalin: Kanizsai Dorottya. In: Szentpéteri József (szerk.): *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Budapest 2003, 46–49.
- PÉTERFI 2016: Péterfi Bence: A Lajtán innen, az Innen túl. Kanizsai János pályafutása a Magyar Királyságban és a Szent Római Birodalomban a 15–16. század fordulóján. *Századok* 150:2 (2016) 443–472.
- RÁBIK 2009: Rábik, Vladimír: Bélteki (Beltiug) Drágffy család a magyar királyság történetében. Ford.: Vida Beáta. *Turul* 82:2 (2009) 33–45.

- RAJNAI–RÓZSÁS–SZEMENYEY-NAGY 2006: Rajnai Miklós – Rózsás János – Szemenyey-Nagy Tibor (szerk.): *Nagy-Magyarország-Emlékmű Nagykanizsán*. Nagykanizsa 2006.
- REISZIG 1941: *Reiszig Ede: A Kanizsaiak a XV. században*. *Turul* 55 (1941) 22–31, 71–81.
- REVICZKY 1944: *Reviczky Gyula összegyűjtött művei*. Paku Imre (s.a.r.), Budapest 1944.
- RIKLI 1999: Rikli Ferenc (szerk.): *Kanizsai enciklopédia*. Nagykanizsa 1999.
- S. LACZKÓ 2019: S. Laczkó András: *Új nap, régi fény. Mohács a reformkori magyar lírában*. Pécs 2019.
- SZATHMÁRY 1854: Szathmáry Károly: *Sirály I–III*. Pest 1854.
- SZOMBATH 2010: Szombath Tibor (szerk.): *Nagykanizsa régi képes levelezőlapokon. Válogatás Dr. Szombath Tibor gyűjteményéből*. Nagykanizsa 2010.
- TAKÁTS 1982: Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok*. Válogatta és sajtó alá rendezte: Réz Pál. Budapest 1982.
- VÁNDOR 1994: Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné Lendvai Anna (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia I*. Nagykanizsa 1994, 215–424.
- VARGA 2018: Varga Szabolcs: Genius loci. Az Istvánffyak Baranyában. In: Ács Pál – Tóth Gergely (szerk.): *„A magyar történet folytatója.” Tanulmányok Istvánffy Miklósról*. Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. Budapest 2018, 59–87.
- VARGA 2017: Varga Szabolcs: Mohács a 21. századi magyar emlékezetkultúrában. *Századok* 151:5 (2017) 1161–1174.

KANIZSA AND THE BATTLE OF MOHÁCS

VIKTOR KANÁSZ

Referring to the battle of Mohács and the city of Nagykanizsa (Kanizsa, Canissa) there are three questions which are worth to study. First of all, what is the reason that the family Kanizsai did not participate of the battle of Mohács in 1526. Secondly, what was the role of Dorottya Kanizsai in the inhumation of the fallen soldiers. Finally how the battle of Mohács appears in the local historical memory of Nagykanizsa. Analysing these three linking points, we can conclude, that the popular military-historical book of János Balogh can be considered only as a matter of historiographical curiosity. It is also important to clarify that László Kanizsai, the head of the family couldn't attend the battle, because he died in 1525. His son, Ferenc Kanizsai († 1532) – with whom the male-line of the family died out – was too young to the warfare. Although the family was not fighting at the time, through the memory of Dorottya Kanizsai who buried many soldiers after the battle this family became a part of the Hungarian historical and literary discourse about Mohács after all. The posterity interlocked Dorottya's figure with the defeat on the battlefield of Mohács. Although the family and the battle of Mohács still do not appear directly in the local historical memory of Nagykanizsa, the character of Dorottya Kanizsai does; for example the city hospital is named after her. It is an interesting fact how underrepresented the Kanizsai family in Nagykanizsa is, compared to György Thury and Miklós Zrínyi (Nikola Zrinski), who also fought against the Ottomans.

MOHÁCS 500 CSATATÉRKUTATÁSI PROGRAM

BERTÓK GÁBOR* – SZABÓ MÁTÉ** – HARAMZA MÁRK*** – SZAJCSÁN ÉVA**** – SIMON BÉLA*****

BEVEZETÉS

A pécsi Janus Pannonius Múzeum (JPM) a Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HIM) munkatársainak közreműködésével 2009-ben kezdte meg az 1526-os mohácsi csata helyszínének kutatását azzal a céllal, hogy a katonai esemény 500. évfordulójára megvalósulhasson a sorsdöntő eseménysor helyszínének pontos azonosítása, eseménysorának rekonstrukciója, és a csatában elhunyt legalább 10–15 ezer katona végső nyughelyének megtalálása. 2016-tól a JPM

és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézete (PPKE–RTI) és Térinformatikai Laboratóriuma (PPKE–RTL) együttműködésének keretében, a Detect Max Kft szervezőmunkája segítségével a szisztematikus fémkeresős kutatás vált a projekt fő kutatási módszerévé. A fentiekben leírt intézmények közötti együttműködésre alapozva a projekthez csatlakozott kutatókkal munkánkat 2018 őszétől Mohács 500 Kutatócsoport néven folytatjuk.

A CSATATÉR RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK RÖVID TÖRTÉNETE¹

Az 1526. augusztus 29-én lezajlott csata kutatása a 20. század második feléig elsősorban történelmi eszközökkel, írott források (legfőképp a csatában részt vevő Brodarics István királyi kancellár leírása, illetve más, oszmán-török és keresztény visszaemlékezések) elemzése útján történt, a valós terepi viszonyok és régészeti nyomok részletesebb vizsgálata nélkül. Ennek következtében – noha a szerzők többsége a Mohácstól délre eső térségbe helyezte az ütközetet – az eddig közölt számos térkép más-más helyszínre és egymástól eltérő elhelyezkedéssel jelöli a résztvevő seregeket és azok hadmozdulatait. Ezek alapján el kell fogadnunk, mint azt már Papp László régész is megállapította az 1960-as években, hogy a csata helyszínének azonosításához, illetve eseményeinek pontos rekonstrukciójához pusztán az írott források és térképek tanulmányozása nem

elégleges, ahhoz egyéb módszerek – és ezek közül is kiemelten a terepi vizsgálatok – alkalmazása is szükséges.

A pusztán az írott források alapján történt elemzések eredményeit kiegészítő modern régészeti kutatások kiindulópontját az 1950-es évek végén előkerült tömegsírok adták – ezek voltak az első, közvetlenül az eseményhez köthető jelentősebb leletek, melyeket 1960–61-ben fel is tártak. Ezt követően, az 1960-as években Papp László, a tömegsírok feltáró régésze terepbejárásokat és számos kisebb felületű ásatást folytatott a csatamező sejtett területén. Kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a csata legrészletesebben ismert területén, a Brodarics által említett Földvár falu „nem a síkság nyugati szélén, hanem éppen ellenkező oldalon, a mai Törökdomb közvetlen szomszédságában”

* Janus Pannonius Múzeum, 7621 Pécs, Káptalan u.5. bertok.gabor@jpm.hu; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

** Pécsi Tudományegyetem CLIR Kutatóközpont, 7624 Pécs, Rókus u. 2. szabo.mate@pte.hu

*** Janus Pannonius Múzeum, 7621 Pécs, Káptalan u.5. haramza.mark@jpm.hu,

**** Baranya Megyei Kormányhivatal, Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály, Örökségvédelmi Osztály, 7623 Pécs, Rákóczi u. 30. kataire.szajcsan.eva@baranya.gov.hu

***** Janus Pannonius Múzeum, 7621 Pécs, Káptalan u.5. simon.bela@jpm.hu

¹ Legújabbban Polgár Balázs írt a csata kutatástörténetéről részletes összefoglalót, jelen munkában egy rövid áttekintésre szorítkozunk (POLGÁR 2019, 381–411).

keresendő, e nézetét azonban később megváltoztatta, de nem sikerült azonosítania a települést.²

1976-ban Maráz Borbála a korábbiak közelében további tömegsírokat tárt föl a mai emlékhely helyszínén.³

1978-ban jelent meg Kiss Béla helytörténész kiadványa, amely Szűcs József helyi gyűjtő terepbejárási adatai alapján először veti föl annak lehetőségét, hogy a csatát legrészletesebben leíró Brodarics István által említett Földvár falu a Majs-Majsi-szántók

területén lévő középkori - kora újkori településnyom lehet, amelynek területén – bár ismerte a lelőhelyet – Papp László nem végzett kutatást.⁴

Az 1990-es évek első felében – Szűcs Józseftől és Kiss Bélától függetlenül – Négyesi Lajos hadtörténész-hadszintérkutató is hasonló következtetésre jutott a Brodarics által Földvárnak nevezett falu helyszínét illetően. Az ő terepi vizsgálatai után a csatater helyszínén régészeti kutatás hosszú ideig nem folyt.⁵

A JANUS PANNONIUS MÚZEUM KUTATÁSI PROGRAMJA 2009–2014

A kutatás Bertók Gábornak, a területileg illetékes Janus Pannonius Múzeum (JPM) régészének, valamint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM-HIM) munkatársának, Négyesi Lajosnak a vezetésével kezdődött újra a Majs-Majsi-szántók területen található, Brodarics István által Földvárként említett faluval feltételelesen azonosított falunyom környékén. Ez időszak alatt Gáti Csilla (JPM) és Polgár Balázs (HM-HIM) régészek szintén részt vettek a kutatásban.

A kutatás roncsolásmentes módszerekkel folyt: a telepnyom egy részének magnetométeres felmérése mellett a területen extenzív, majd intenzív, szisztematikus felszíni leletgyűjtést végeztünk. A területről több alkalommal készültek légi felvételek, valamint a JPM ArchaeoLandscapes Europe pályázatának segítségével légi lézerekkel (LiDAR) felmérés is, amelynek segítségével nagy felbontású terepmodellt lehetett készíteni. Ez utóbbi a mikrodomborzati elemzésekhez, a vízrajzi viszonyok vizsgálatához, illetve tájrekonstrukciós célból is kiválóan használható. Lakossági bejelentés alapján két, a csataterhez kapcsolható helyszínen került sor mentőfeltárássra, melynek során a 17. század első felére keltezhető, a sírmellékletek alapján feltehetően balkáni eredetű, szláv népességhez köthető

sírokat tártunk fel,⁶ illetve egy kisebb földradaros felmérést végeztünk a majsi templomban. A radaros mérés eredményei arra utalnak, hogy a 18. század közepén épült templomnak lehetett előzménye, amelyet Brodarics István említhetett, mint Földvár falu templomát. A templom melletti feltárás során a csatához köthető sírokat nem találtunk.

Az eddigi kutatási eredményeket 2011-ben a Hadtörténelmi Közleményekben,⁷ majd a 2014-es, Bertók Gábor és Gáti Csilla által írt „Régi idők, új módszerek” (Old Times, New Methods) című kötetben publikáltuk magyar és angol nyelven.⁸ A 2016-ig tartó szakasz legfontosabb eredménye volt, hogy a csatamező feltételezhető területét sikerült egy kb. 6 km²-es, Majs, Nagynyárád, Sátorhely által határolt területre leszűkítenünk, illetve meghatároztuk a Földvárral azonosított falunyom kiterjedését, belső szerkezetét. Kimutattuk, hogy a Brodarics által adott leírás jellemző pontjainak (domborhoz való viszonya, elhelyezkedése a síkon, valamint a dombon lévő egykori templommal való együttes láthatósága), valamint az egyéb forrásokban szereplő helyrajzi és egyéb adatoknak megfelel a település fekvése: a felszínén pedig egyebek közt nagyszámú 16. sz. elejére keltezhető leletet, valamint hadi leletet találtunk.

² PAPP 1960; PAPP 1962; PAPP 1966.

³ MARÁZ 1987.

⁴ KISS 1978.

⁵ NÉGYESI 1994; NÉGYESI 2004.

⁶ GAÁL 2002, 213, 215.

⁷ BERTÓK-POLGÁR 2011.

⁸ BERTÓK-GÁTI 2014.

1. kép: Az első fémkeresős szakmai hétvége résztvevői (fotó: Szabó Máté)

Fig. 1: Participants of the first Hungarian national archaeological metal-detecting rally. (Photo by Máté Szabó)

A JANUS PANNONIUS MÚZEUM KUTATÁSI PROGRAMJA 2016–2019

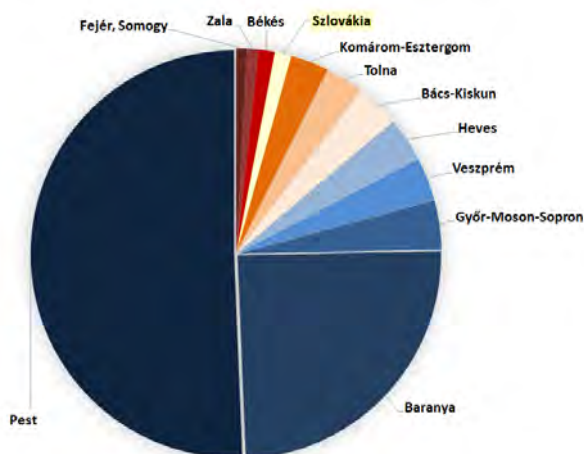
Mivel a korszakba tartozó harci cselekményekre utaló régészeti leletek legnagyobb része fémtárgy, ezek tömeges és szisztematikus fémkeresős felderítése és pontos térképezése a leghatékonyabb módszer a harci cselekmények területének lehatárolására és az ütközet lefolyásának vizsgálatára. Ezt alapul véve került megszervezésre 2016 tavaszán a JPM vezetésével, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) és a Detect-Max Kft. közreműködésével az ún. „Első fémkeresős szakmai hétvége” című rendezvény,⁹ amelynek helyszínéül a már említett falunyomot és annak tágabb környékét választottuk (1. kép). Az esemény során mintegy 40 önkéntes fémkeresős, húsz régészhallgató és tíz régész vizsgálta át a kijelölt területeket, és talált 1200 leletet. A mohácsi csatater felderítésén túl a fémkeresős szakmai hétvége célja volt, hogy az országos szinten évek óta szerveződő, múzeumokkal együttműködő civilek számára közös terepet biztosítson, és a módszertani egyeztetéseken túl a személyes kapcsolatok elmélyítését is lehetővé tegye.

Ezt a rendezvényt 2019 végéig továbbiak követték,¹⁰ amelyeknek köszönhetően mára mintegy 260 lövedék és mintegy 50 egyéb fegyverlelet ismert a helyszínről (7. kép). A szakmai eredményeken túl igen fontos hozadéka a kutatási projektnek az a tény, hogy a magyarországi közösségi (azaz nem csak a szakmabeliek önkéntes munkáján alapuló) régészeti kutatás egyik legnagyobb és legsikeresebb rendezvénysorozatává is vált, amely eddig minimális külső finanszírozással hozott jelentős eredményeket. És habár mindig vannak újabb jelentkezők, a mohácsi kutatásnak mégis kialakult egy állandónak tekinthető, kb. 20–30 főt számláló – kutatókból és múzeumbarát fémkeresősökből álló – csapata, amely főként szabadidejében és önerőből támogatja a vizsgálatok előmozdítását. A helyiek mellett legnagyobb számban az évtizedes háttérrel bíró Pest megyei együttműködések (KRE – Községi Régészeti Egyesület)¹¹ résztvevői képviseltetik magukat, de az ország más részeiről, sőt a Felvidékről is rendszeresen érkeznek jelentkezők (2. kép).

⁹ SZABÓ et al. 2016. A szakmai hétvége megrendezésében fontos szerepet játszott a PTE BTK TTI Régészet Tanszék is, amely a későbbiekben csupán kutatói (Szabó Máté és Neményi Réka) révén folytatta részvételét a Mohács 500 program keretein belül.

¹⁰ 2016. március 19–20. („Első fémkeresős szakmai hétvége”); 2017. december 15–17; 2018. április 21–22; június 10; október 6–7; december 5; 2019. március 22–24; április 6; szeptember 28–29; december 13–15.

¹¹ RÁCZ 2019.

2. kép: Békés, Fejér, Somogy, Zala megyék és Szlovákia adja a résztvevők 4%-át, Bács-Kiskun, Győr-Moson-Sopron, Heves, Komárom-Esztergom, Tolna és Veszprém megyékből 20%-a, Baranyából 25%-a, Pest megyéből (Budapesttel együtt) pedig 51%-a érkezett a fémkeresősöknek. A múzeumbarát fémkeresősök, illetve a meghirdetett rendezvények számát (11 alkalom) figyelembe véve összesen 232 részvételi „alkalommal” számolhatunk 2016 óta, de mivel a rendezvények nagyobb része két napos volt (8/11), és a résztvevők közül többen is dolgoztak ezek mindegyik napján, így ezt a számot egy nagyságrendi 1.5-ös szorzóval, illetve napi 8 órai munkavégzéssel számolva 2784 munkaórát kapunk eredményül. Ehhez számolhatjuk még hozzá a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Pécsi Tudományegyetem régészhallgatóit, valamint a kutatásban résztvevő szakembereket is, továbbá a pécsi Janus Pannonius Múzeummal együttműködő, és a szaknapokon túl is önkéntes munkavégzéssel a kutatást támogató fémkeresősök ráfordított idejét.

Fig. 2: From 2016, 4% of the metal-detectorists came from Békés, Fejér, Somogy, Zala Counties and from Slovakia, 20% came from Bács-Kiskun, Győr-Moson-Sopron, Heves, Komárom-Esztergom, Tolna and Veszprém Counties, 25% came from Baranya County, while 51% came from Pest, counted together with Budapest. According to the number of the „museum-friendly” metal-detectorists and the number of the announced research events (11), we can count with 232 „research times” in total, but since most of our programs were two-day (8/11) and several of the participants worked on each of these days, this number is multiplied by an order of 1.5 and calculated with 8 working hours per day we can get about 2784 hours in total. To this can be added the working hours of the archaeology students of the Péter Pázmány Catholic University and the University of Pécs, as well as the experts participating in the research and the time spent by metal-detectorists, cooperating with the Janus Pannonius Museum (Pécs) and supporting the research beyond the weekend programs.

A 2016-ban indult kutatás elsődleges célja a korábbi vizsgálatokkal érintett Majs melletti faluhelynek és környezetének műszeres leletfelderítése volt, így – a mezőgazdasági műveléshez igazodóan – többször sor került ennek bejárására. A fémkeresés minden esetben a mezőgazdasági parcellákhoz igazodott, módszerében pedig a kutatandó terület kiterjedése miatt extenzívnek tekinthető. A nagyszámú múzeumbarát fémkeresős technikai és tapasztalati tudásának eltérései miatt, valamint a nagy területen gyűjthető „leletek” (régészeti leletek és tárgytorodékek, illetve a kutatás szempontjából nem releváns modern fémhulladék) sokrétűségének értékelhetőségét szem előtt tartva 2019-ben a faluhelyen és tőle távolabb is 20×20 méteres négyzetekben szisztematikus, minden leletre kiterjedő kontroll-fémkeresést végeztünk (3. kép). Ennek eredményeként a faluhelyen, ill. a régészetileg alig érintett területen gyűjtött torodékek mennyiségi és minőségi összehasonlíthatóságát, valamint az adatok teljes kutatásra vonatkozó kiterjeszhetőségét vizsgálhattuk.

Műszeres leletfelderítésre a majsi faluhelytől távolabb, Kölked, Nagynyárád, Sátorhely, illetve Udvar irányában is sor került. Ezek részben más középkori faluhelyeket (Batyin, Merse, Nyárád) érintettek, illetve a művelés alatt álló parcellák extenzív kutatását jelentették. A terepi tapasztalatok azt mutatják, hogy habár a majsi lelőhelyen arányaiban többször végeztünk kutatást, a leletanyag mennyiségi és minőségi (hadi/nem hadi lelet)¹² különbségei nem elsősorban erre vezethetők vissza, hanem egyértelműen a területek régészeti érintettségét, illetve a hadi leletek esetében azok ütközethez köthetőségét mutatják (8. kép).

A csatatérkutatás szempontjából több oknál fogva is fontosak a távolsági fegyverek (4. kép). Egyrészt a műszeres leletfelderítés leggyakrabban talált fegyverleletei a puska- és ágyúlövedékek, valamint nyílhegyek, ami magyarázható azzal is, hogy más fegyverrel szemben ezek nem képeztek nagyobb értéket, így sem a csatát követően, sem a későbbi időben nem foglalkoztak az összegyűjtésükkel. Kétségtávol az egyik legfontosabb tárgycsoportot a puskákból kilőtt lövedékek adják, amelyek kü-

¹² Hadi lelet alatt a katonai konfliktussal összefüggésbe hozható leleteket értjük, ami nem jelenti azt, hogy ezek kivétel nélkül az 1526-os csata tárgyi emlékei.

3. kép: Szisztematikus fémdetektoros kutatás egy kijelölt 20×20 méteres területen (fotó: Szabó Máté)
 Fig. 3: Systematic metal-detection of a defined 20×20 meter research area (Photo by Máté Szabó)

lönböző méretben és formában fordulnak elő a terepen. Ugyanakkor a talált lövedékek keltezhetősége nagyobb időt fed le, mint a 16. század első fele.¹³ Még nagyobb kontinuitással kell számolnunk a hideg lőfegyverek – számszeríjak és íjak – kisebb számban előforduló lövedékei esetében. Módszertani szempontból fontos kiemelni, hogy anyaguknál fogva „problémás” leletnek számítanak a vasból készült tárgyak (jelen esetben a vas nyílhegyek és vaslövedékek/ágyúgolyók), hiszen a nagy területen folyó extenzív fémkeresős kutatáson nagy tapasztalat szükséges ahhoz, hogy a legnagyobb számban előforduló, és legtöbbször régészeti nem releváns fémhulladék (főleg vastöredékek) közül csupán az „értékes” jelek kiásására fordítsunk időt. A 2019-es intenzív, négyzethálós fémkeresőzés is ezt igazolta, amikor is a faluhelyen kijelölt 20×20 méteres rasterből egyenként kb. 400 – döntően vas- – töredék látott napvilágot, és habár köztük egy-egy nyílhegy, vaslövedék, stb. is előkerült, a kutatás szempontjából

ból értékelhetetlennek tekinthető vastöredékek száma meghaladta a 90%-ot. Ennél sokkal egyszerűbb az ólomlövedékek, illetve a színes- és nemesfém tárgyak műszeres felderítése, a mohácsi csata esetében viszont szem előtt kell tartani, hogy ekkor még nagyobb arányban számolhatunk a hidegfegyverek (íjak, számszeríjak) előfordulásával, mint az ólomlövedékekkel harcoló tűzfegyverekkel. Ebből következik, hogy a fellelt lövedékeknel torzult mennyiségi és elterjedési képpel kell számolnunk, valamint más vas anyagú leleteknél is figyelembe kell venni ezt a módszertani sajátosságot. Ugyanakkor a nyílhegyek kis mennyiségben történő előfordulása magyarázható azzal is, hogy a csatát követően figyelmet szenteltek a nyílvesszők összegyűjtésének, ami az ólomlövedékek esetében nehezen elképzelhető.

Közelharcú fegyverek közül a leggyakrabban talált buzogányok töredékei kerültek elő. A korszakban az ütőélek (tollak) száma 6–14 között változott,¹⁴ ami e töredékes leletek köpűjén is megfigyelhe-

¹³ A lövedékek bővebb bemutatására a kötetben szereplő *Lövedékek egy „mohácsi” csatateréről* c. tanulmányban kerül sor.

¹⁴ KALMÁR 1971, 27–30.

4. kép: A csatatérkutatás hadi leletei (fokosbalta, íjhoz és számszeríjhoz való nyílhegyek, ólom- és vasgolyók)
Fig. 4: Military finds of the battlefield research (war axe, arrowheads to bow and crossbow, lead and iron projectiles)

tó (leggyakrabban hatos felosztással találkozunk). Szintén a sújtó fegyverek közé sorolható az a fokos, amely az első fémkeresős szakmai hétvégén látott napvilágot, és amelynek egyik legközelebbi formai párhuzama a dunapataj-szentkirályi palánkvár környezetéből került elő (4. kép). Ez alapján a fegyver a 16. századra keltezhető.¹⁵

Tömeges előfordulásuk miatt szintén a hadi leletek közé sorolhatók a korszakra keltezhető lovas felszerelések: zablák, patkók és sarkantyúelemek (sarokvasak, szárok és csillag alakú sarkantyúforgók). Sarkantyúk előkerüléséről már Gergely Endre is beszámolt a csata 400. évfordulójára kiadott

emlékkönyvben.¹⁶ A lovasfelszerelés e része mind a nehézlovasság, mind a huszárság esetében jellemző. A fémkereső műszeres leletfelderítés során legtöbbször sarokvasakat, szárokat, valamint csillag alakú végződéseket találtunk. A talált patkók esetében több esetben megfigyelhető a 16. századi patkókra jellemző széles hordozófelület, szegárok nem minden esetben található rajtuk. Egyes vélekedések szerint a patkók szélessége és vastagsága a védőfegyverzet tömegének növekedésével, más lehetőség szerint az éghajlat változásával magyarázható.¹⁷

Nem zárható ki, hogy a településnyom 1526-os csatában való érintettségének nyoma egy 2018-ban talált igen jelentős, a 16. századra keltezhető mezőgazdasági eszközelet is (ekék, csoroszllya, lánc, vasalások, bárd), melyet a török had elől menekülő falusi lakosok rejthettek el (5. kép). Ugyanakkor az ismert analógiák szerint az eke keltezésének felső határa a 16. század vége. A depószerű elhelyezkedés alapján erősen valószínűsíthető, hogy a leletegyüttes elrejtés során kerülhetett a földbe, ennek oka pedig a közelgő veszély is lehetett. Annyi pedig bizonyos, hogy földbe kerülése után egykori tulajdonosa már nem tért vissza érte.

Kiemelten fontos leletek még az érmék, melyeket eddig csak részben tudtunk restauráltatni és meghatározni.¹⁸ Mindenképpen említésre méltó a csatával kapcsolatban a számos török és magyar ezüstpénz mellett két Szulejmán-arany, melyek a majsi faluhely területén kerültek elő, és joggal feltételezhető, hogy az ütközet során veszítette el őket tulajdonosuk (6. kép). Ezenkívül – bár a feldolgozás nem teljes körű – a kutatások során talált érmék között szerepelnek II. Ulászló-denárok, I. Zsigmond lengyel király által kibocsátott garas (1511), II. Lajos-denárok (1521–1525), II. Lajos-garas, továbbá török akcsék. Ezekből 25 darab (I. Mátyás II. Ulászló, I. Zsigmond, II. Lajos, Szulejmán) a falu területén és attól kissé északra koncentrálnak.¹⁹

¹⁵ PÁNYA–ROSTA 2019, 164, 167, 11. ábra.

¹⁶ GERGELY 1926, 352.

¹⁷ GERE 2003, 29–33.

¹⁸ A közösségi régészetnek, azon belül is főleg a fémkeresős együttműködéseknek köszönhetően nagyszámú lelettel növekedett a múzeumokba érkező leletek száma, ami mind restaurálási, mind a tudományos kiértékelés szempontjából komoly kihívás elé állítja ezeket az intézményeket. Ehhez bővebben ld. SZABÓ–SZAJCSÁN 2017.

¹⁹ A műszeres leletfelderítés során előkerült, a csatatérkutatás szempontjából releváns fém tárgyakkal 2019. május 11-én nyílt időszaki kiállítás a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyen.

5. kép: Mezőgazdasági depólelet (bárd, eke tartozékai)
Fig. 5: Agrarian depot (hatchet, parts of plough)

6. kép: Altun Szulejmán uralkodási dátumával (1525)
Fig. 6: Altun dated to Sulayman's realm (1525)

A 2016 óta végzett nagyobb volumenű²⁰ fémkeresős leletgyűjtés összefoglaló eredményei:

- A kutatás összesen több, mint 3 km²-t érintett, az eredetileg feltételezett átkutatandó terület ennél jóval nagyobb, legalább 4–6 km².

A KUTATÁS EDDIGI EREDMÉNYEI

A terepi kutatást a rendelkezésre álló korlátozott erőforrásokat figyelembe véve a Majs-Majsi szántók területén található falunyomra és tágabb környezetére koncentráltuk a Szűcs József, Kiss Béla és Négyesi Lajos által eredetileg felvetett koncepció alapján, mivel az eddig szóba került helyszínek közül – véleményünk szerint – erre a településnyomra és környezetére illeszthető leginkább Brodarics István leírása. Mivel pedig a falunyom területéről már biztosan elmondható, hogy része volt egy ütközetnek, a vizsgálatokat továbbra is innen kiindulva folytatjuk az egyes földterületek alkalmasságát figyelembe véve.

Az eddigi terepi kutatások és a legjelentősebb írott forrás, azaz

- Brodaricsnak a csata helyszínét illető földrajzi környezetet és távolságokat érintő közlései: a magyar hadrendtől balra, köztük és a Duna közt sásos, mocsaras terület, jobbra, illetve a területet színházi nézőtér-szerűen körülvevő dombok, előttük nyílt, akadálymentes terület

- Eddig összesen mintegy 6500 fémleletet gyűjtöttünk össze, ezek közül 400–450-re tehető a potenciális hadi leletek (ólom- és vaslövedékek, nyílhegyek, patkók, zablák, sarkantyúk, golyóöntő formák, kard- és buzogány-, illetve páncéltöredékek, egyéb fegyverleletek), illetve a keltezésük alapján közvetetten a csatához kapcsolható egyéb leletek (pl. érmék, viseleti tárgyak, stb.) száma. Ezek a leletek a vizsgált területeken belül nem egyenletes eloszlással, hanem egy jól körülhatárolható részen, Majs határában, egy késő középkori falunyom környékén található, ahol a hadi lelet-sűrűség kisebb területeken végzett teljes gyűjtés alapján számított értéke a százas nagyságrendet is elérheti hektáronként.

található, valamint egy kis falu templommal, mely a dombról ereszkedik le,²¹

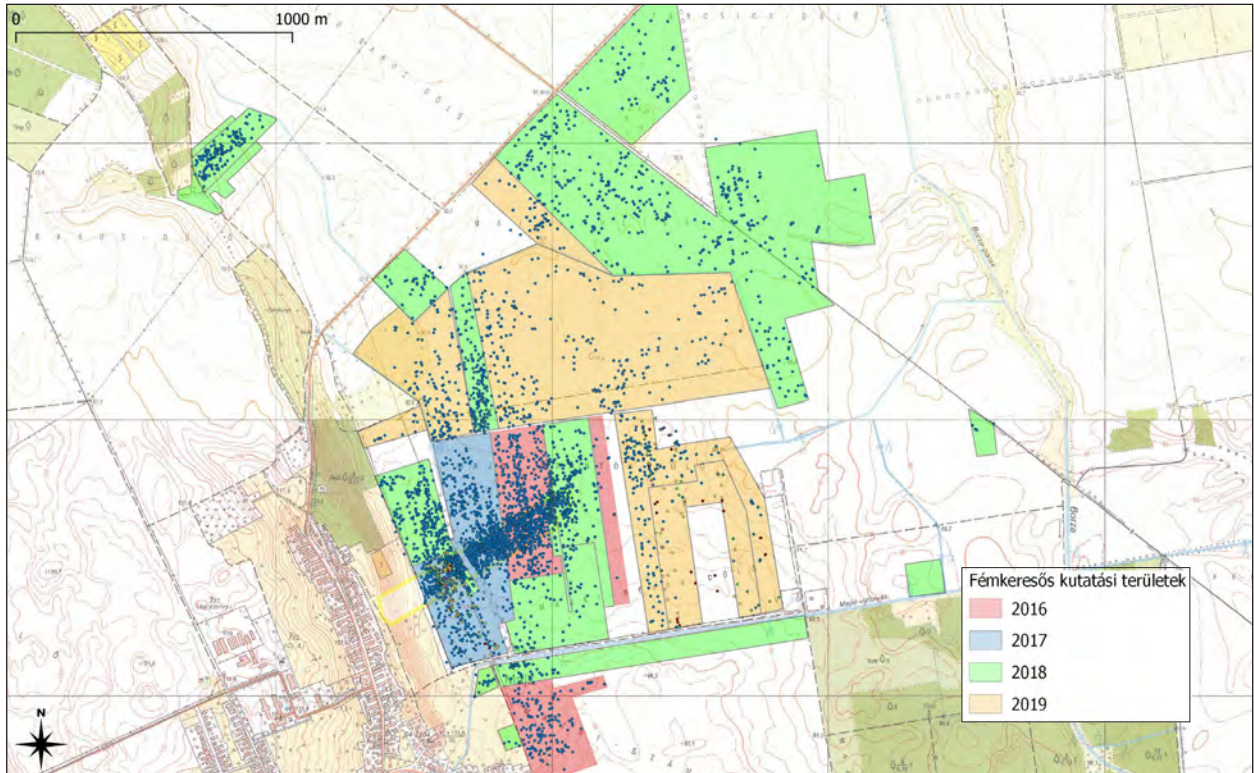
- a településnyom korszakba illő leletei,
- illetve a telepnyomon és környékén előkerült, korszakba illő hadi vonatkozású fémleletek (sarkantyúk, lövedékek, golyóöntő formák stb.) jelenléte és elhelyezkedése

együttesen megerősíteni látszanak a feltevést, hogy a Majs határában található falunyomon és környékén egy jelentős, 16. századi összecsapás zajlott. Mivel más hasonlóan jelentős összecsapásról e hely tágabb környezetéből nincs tudomásunk, az 1526-os csata a legvalószínűbb esemény, amelyhez a helyszínt és a leleteket köthetjük. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy a településnyom Földvárként való azonosítása nem bizonyított, illetve a Brodarics által említett templom nyomát a falunyomon belül egyelőre nem tudtuk azonosítani. Ugyanakkor a mai majsi templom helyén korábban álló templom megfelelhet Brodarics leírásának.²²

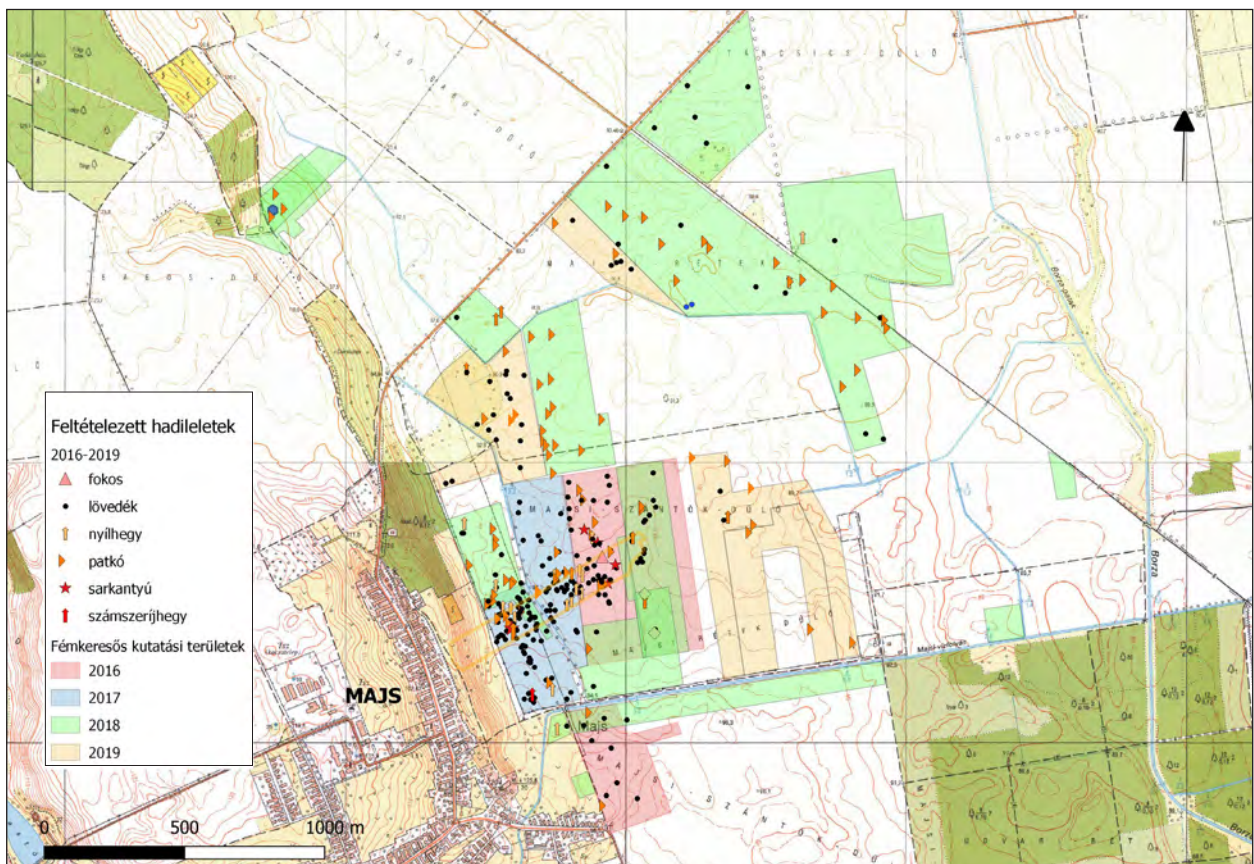
²⁰ A fémkeresős szakmai hétvégéken kívül a pécsi Janus Pannonius Múzeum kutatói a mezőgazdasági műveléshez igazodóan terepszemlékkel és műszeres leletfelderítéssel vizsgálják a csata szempontjából lehetséges további helyszíneket, amelyek a későbbiekben a nagyobb volumenű fémkeresős kutatások tárgyává válhatnak.

²¹ Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről, 1527* (B. SZABÓ 2006, 149).

²² Mindemellett a legújabb történeti kutatások mentén újból felmerült Gyalóky Jenő 1926. évi kérdése: „*azt kell eldönteniünk, vajon csakugyan Földvár volt-e az a falu, amelyről Brodarics szólt?*” (B. SZABÓ 2019, 144–145, 153).

7. kép: A fémkereső-műszeres leletfelderítések során előkerült fémtárgyak szóródási képe a majs faluhely térségében (2016–2019)
 Fig. 7: Distribution map of metal objects found during metal detecting in the Majs area (2016–2019)

8. kép: A hadi leletek szóródási képe a majs faluhely térségében
 Fig. 8: Distribution map of military finds in the Majs area

A TOVÁBBI KUTATÁS CÉLJAI

1. Az ismert, biztosan csataterként jellemezhető falunyomból kiindulva folytatjuk a szisztematikus fémkeresős gyűjtést az ütközet centrumának behatárolása céljából.
2. Mivel az eddigi kutatások alapján nem állítható teljes bizonyossággal, hogy az általunk kutatott csatahely azonos az 1526-os ütközettel, a fémkeresős kutatás kiterjesztésével megkezdjük a többi potenciális helyszín vizsgálatát is, többek között a Mohácsi teraszos síkon fellelhető további faluhelyek összehasonlító műszeres leletfelderítését is.
3. A csatában elhunytak eddig meg nem talált tömegsírainak azonosítása, melynek egyik alappillére egyrészt a csata centrumának behatárolása az 1. pontban leírtak szerint.
4. A geofizikai vizsgálatok alapján azonosított, a csatához köthető jelenségek ásatás útján történő vizsgálata (feltehető tömegsírok, településnyom).
5. A csatater tágabb környezetének vizsgálata – a magyar tábor helyének lehatárolása, a csata lefolyását mutató leletanyag felgyűjtése és elemzése.
6. Az ismert tömegsírok feltárása, illetve egyikük kiemelése és laboratóriumi körülmények között történő feltárása antropológiai és egyéb természet-tudományos vizsgálatok elvégzésének céljából.

A Mohács 500 kutatócsoport tagjai: Bertók Gábor (JPM, PPKE), Csornay Boldizsár (JPM), Haramza Márk (JPM), Kovaliczky Gergely (JPM), Lóki Róbert (PPKE), Lókiné Kis-Szabó Eszter (PPKE), Nagy Balázs (FMC, Szentendre), Nagy Tibor (DetectMax Kft), Neményi Réka (PTE), Négyesi Lajos (NKE), Papp Adrienn (BTM, PPKE), Simon Béla (JPM), Szabó Máté (PTE).

Köszönettel tartozunk a terepen és szervezésben végzett munkájukért, segítségükért Szűcs Józsefnek, Gáti Csilla régésznek, Szajcsán Éva régészeti felügyelőnek, valamint Pólya Krisztina polgármester asszonynak és Lőrincz Árpád polgármesternek.

A terepi munkákon való részvételért Agócs Nándor, Czövek Attila, Eke István, Guba Szilvia, Györffy-Villám Zsombor, Molnár Róbert, Mosoni

Molki, Péterváry-Szanyi Brigitta, Polgár Balázs és Szabó András régészeknek, Szabó Tibor és Varga Szabolcs történészeknek és Dr. Végh Katalin jogász-igazgató-helyettesnek, valamint

Birta Dominika, Berek Veronika, Bruda Ildikó, Dudás Péter, Dr. Erdősi László Gábor, Herkner Márk, Kiss Tamás, Reiner Dániel Márk, Polyák Emilia, Sági Barbara, Szerb Boróka Dorottya, Szabó Dániel, Tahír Othman, Török Viktória (PPKE), valamint Kántor Mátyás, Kiss Csanád, Kovács Dalma, Molnár Gábor, Nagy Dávid, Nemes Pernilla, Németh Roland, Oláh Zsanett (†), Pelócz Judit, Ricza Réka, Szabó Kristóf László, Székely Kristóf, Tüske Mónika (PTE) egyetemi hallgatóknak; továbbá

Andri Zsolt, Bekker Edit, Bene Richárd, Bodonynyi Gergely, Csörgi Zoltán, Dort Krisztián, Dózsa Mária, Dömötör József, Dóry Endre, Farkas István, Fazekas Botond, Fojta József, Gazda Tibor, Gedeon Tamás, Greman István, Gudmon Sándor, Gulyás Attila, Dr. Gyimesi László, Hegedűs Gábor, Hendinger Zoltán, Horváth Béla, Iván Viktor, Jancsekity Gábor, Kertész János, Kiss Zoltán, Konecsni Béla, Kordás Sándor, Kormos Mihály, Korsós Roland, Kosztolányi Gyula, Krámlí Máté, Krámlí Zoltán, Kudó István, Kvak Róbert, Kertész János, Kordás Sándor, Laczik Csaba, László Zoltán, Litauszki Gábor, Lovász Lajos, Marton József, Máté Tamás, Meleg József, Mészáros Ákos, Mészáros Vilmos, Molnár Miklós, Nagy Sándor, Nagy Zoltán, Pajkos Zoltán, Petrov Attila, Petyánszki Attila, Radovics Gergely, Radovics Levente, Renner Miklós, Réger Viktor, Roza János, Sándor Lajos, Selyem Attila, Sík Attila, Sipos Viktor, Szabó László, Szabó Tamás, Szabó Zsolt, Szalai András, Szélyes Zsolt, Szíjjártó Gábor, Szikla Erika, Szingler József, ifj. Szingler József, Szőke Gábor, Tauser Péter, Tóth Csaba, Tóth Zoltán, Töltésy Gábor, Varga László, Dr. Varga Szilárd, Vinis Zoltán, Zsikai Péter, Zsikainé Náfrádi Krisztina fémkeresősöknek.

Külön köszönettel tartozunk a Bóly Zrt.-nek és Medgyesi Gábornak, Gráf Krisztiánnak, a Majs-Agro Zrt.-nek és az Agro-Lippó Zrt.-nek a területre lépéshez való hozzájárulásukért.

IRODALOM

- B. SZABÓ 2006: B. Szabó János (szerk.): *Mohács*. Budapest 2006.
- B. SZABÓ 2019: B. Szabó János: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye” (egy évszázados kirakós játék új darabjai). In: Bárány Attila – Kavecsánszki Máté – Pósnán László – Takács Levente (szerk.): *Hunyadi Mátyás és kora*. Debrecen 2019, 143–159.
- GAÁL 2002: Gaál Attila: A dombóvár–békatói 16–17. századi temető. In: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A Hódoltság régészeti kutatása*. Opuscula Hungarica 3. Budapest 2002, 209–218.
- GERE 2003: Gere László: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból*. Budapest 2003.
- GERGELY 1926: Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csataterén. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest 1926, 349–360.
- KALMÁR 1971: Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest 1971.
- KISS 1978: Kiss Béla: *A mohácsi csata. Legújabb kutatások*. Mohács 1978.
- MARÁZ 1987: Maráz Borbála: Újabb tömegsírok a mohácsi csataterén. In: Kiss Károly – Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete*. Budapest 1987, 273–279.
- NÉGYESI 1994: Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107:4 (1994) 62–79.
- NÉGYESI 2004: Négyesi Lajos: Hol volt Mohács? *Élet és Tudomány* 59:35 (2004) 1098–1101.
- PAPP 1960: Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1960 [1961]) 197–253.
- PAPP 1962: Papp László: Újabb kutatások a mohácsi csataterén. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 7 (1962 [1963]) 199–221.
- PAPP 1966: Papp László: A mohácsi csatater. *Műemlékvédelem* 10:2 (1966) 96–103.
- PÁNYA–ROSTA 2019: Pánya István – Rosta Szabolcs: Dunapataj-Szentkirály palánkvára 2016–17. évi kutatásainak összefoglalása. *Castrum* 22 (2019) 157–168.
- POLGÁR 2019: Polgár Balázs: Az 1526. évi mohács csata régészete: régi eredmények és újabb kutatási perspektívák. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019 381–411.
- RÁCZ 2019: Rácz Tibor Ákos: Közösségi régészet. Egy új kutatási eljárás születése. *Múzeum Café* 2019:4 (augusztus) 140–157.
- SZABÓ ET AL. 2016: Szabó Máté – Bertók Gábor – Gáti Csilla – Szajcsán Éva: A mohácsi csatater kutatása: Az első országos fémkeresős szakmai hétvége és tanulságai (Mohács battlefield survey: The lessons learned from the first national archaeological metal detecting rally). *Magyar Régészet* 2016 nyár. *Hungarian Archaeology* 2016 summer 1–7.
- SZABÓ–SZAJCSÁN 2017: Szabó Máté – Szajcsán Éva: Fémkeresős együttműködések a régészeti terepmunkákban. In: Kósa Pál (szerk.): *Várak Kastélyok Templomok. Évkönyv 2017*. Pécs 2017, 40–44.

MOHÁCS 500 BATTLEFIELD RESEARCH PROJECT

GÁBOR BERTÓK – MÁTÉ SZABÓ – MÁRK HARAMZA – ÉVA SZAJCSÁN – BÉLA SIMON

Under the auspices of the Janus Pannonius Museum of Pécs (JPM), Hungary, the Mohács 500 research group has conducted a project to investigate the 1526 Battle of Mohács before its 500th anniversary. The group includes researchers of various institutions, including JPM, Pázmány Péter Catholic University, Budapest, Budapest Historical Museum, etc. Our reason to establish the project in 2009 was the fact that the majority of the numerous reconstructions of this battle of paramount importance have been based almost entirely on literary sources, and neither of these reconstructions agree on the details. This means in our opinion that the interpretation of the literary sources in itself is not sufficient to carry out the task. Therefore, our main aim is to integrate the interpretation of the literary, archaeological, and environmental evidence and thus create a reliable reconstruction of the event. To create a proper place of remembrance by the 500th anniversary of the battle, it is also our aim to find the mass graves of the at least 10-15000 soldiers of the Christian army who died in the battle. Our research project had started with the exploration of a settlement site most probably mentioned as Földvár in the report by Stephanus Brodaricus, chancellor of the Hungarian and Czech king Lajos II and eyewitness of the battle. Aerial photographs of the field have been taken several times, as well as a LiDAR-survey using JPM ArchaeoLandscapes Europe to create a digital terrain model (DTM). Since 2016 we stepped up our efforts in cooperation with the Institute of Archaeology of Pázmány Péter Catholic University, Budapest and various other private and institutional contributors, and extended our scope of action to the entire suspected battlefield. Our main method recently is systematic, large scale metal detecting survey done by dozens of voluntary enthusiasts. We have carried out ten such campaigns since the spring of 2016. We have already surveyed an area, more than 2 km² and collected nearly 6500 surface finds, of which roughly 8–10% may be in connection with the 1526 battle (lead bullets and other weapon finds, horseshoes, coins, spurs, etc.). We map every find with geodetic accuracy, and hope that the distribution of finds will help (and, in fact, we believe it already have helped) locate the battlefield, and contribute to the better understanding of the event.

„Honni vitéz seregink”

LÖVEDÉKEK EGY „MOHÁCSI” CSATATÉRRŐL

BERTÓK GÁBOR* – HARAMZA MÁRK** – NÉMETH BALÁZS***

BEVEZETÉS

Az 1526-os mohácsi csata helyszínét és lefolyását vizsgáló Mohács 500 kutatóprogram terepi munkái során többszáz hadilelet látott napvilágot, ezek túlnyomó hányadát ólom és vas alapanyagú lövedékek adják.¹ E tárgyak szisztematikus feldolgozása, ezzel együtt a korszakra keltezhető fegyverleletek szelektálása nemcsak az előfordulásuk alapján történő csatater-lokalizálás végett minősül fontos feladatnak: bizonyos esetekben a tárgyak formai sa-

játosságai alapján további következtetések vonhatók le készítésükkel és harcászati alkalmazásukkal kapcsolatban. Jelen munka célja a csataterkutatók során előkerült lövedékek elterjedésének, formai tulajdonságainak, technológiai jellemzőinek és méretadatainak vizsgálata, valamint ezek alapján újabb felvetések ismertetése a csata lokalizációjával és rekonstrukciójával kapcsolatban.

KÉZI TŰZFEGYVEREK A MOHÁCSI CSATA IDEJÉN

A mohácsi csata időszakából származó írott forrásokban számos helyen találunk utalást kézi tűzfegyverekre, amelyek kialakításuk szerint, a korábbi fegyvertörténeti szakirodalomnak megfelelően különböző puskatípusokra bonthatók. A 14. századi szórványos említéseket követően a 15. századtól egyre gyakrabban találkozhatunk puskákkal, amelyek városi számadáskönyvekben, várinventáriumokban vagy épp csataleírásokban egyaránt szerepelnek.

A 16. század folyamán még számolhatunk a szakállas puskák jelenlétével is. Ezek eleinte egyfajta átmenetet képeznek az ágyúk és a puskák között,² amelynél a csövön egy beakasztható vasnyúlvány segítette a fegyver biztosabb tartását, gátolva a lövés során jelentkező „visszarúgást”. A puskatípust

behatóbban vizsgáló Kozák Károly három altípust különített el: 1) nyélbeütős puskák, 2) fémnyelű puskák, 3) fegyverágyazatos puskák.³ A 16. század elejét illetően ez utóbbi típus továbbfejlődésével számolhatunk.

Az 1526-os mohácsi csata kapcsán 500 szakállas puskáról van tudomásunk Piotr Tomicki krakkói érsek és lengyel alkancellár veszteséglistájából.⁴ Bizonyos esetekben a puskatípus külön említésre kerül az általánosságban használt *pixis* terminus mellett. A korszak egyik legbeszédesebb fegyvertörténeti forrása a modenai Hyppolit-kódex fegyverleltára, amelyből Estei Hyppolit érsek egri és szarvaskői várainak hadi felszereltségét ismerhetjük meg. Ebből látható, hogy a tűzfegyverek már a 16. század első évtizedeiben felülmúlták a hideg lőfegyverek

* Janus Pannonius Múzeum, 7621 Pécs, Káptalan utca 5. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Térinformatikai Labor, 2087 Piliscsaba, Egyetem utca. 1.bertok.gabor@jpm.hu

** Janus Pannonius Múzeum, 7621 Pécs, Káptalan utca 5. haramza.mark@jpm.hu

*** NKE HHK Hadtörténelmi, Filozófiai és Kultúrtörténeti Tanszék, 1083 Budapest, Ludovika tér 2. ORCID: 0000-0003-3734-0896 nemeth.balazs@uni-nke.hu

¹ Az előkerülés helyszínéről, körülményeiről és a fémkereső-műszeres leletfelderítésről bővebben ld. az ebben a kötetben megjelenő *Mohács 500 csataterkutatói program c. tanulmányt.*

² SZABÓ 2014, 239.

³ KOZÁK 1974, 290–303; vö. TÖLL 2009, 238–243.

⁴ *A magyar hadsereg veszteséglistája Piotr Tomicki krakkói érsek és lengyel alkancellár iratai között, 1526. október* (B. SZABÓ 2006, 109).

számát a várvédelem felszerelésében.⁵ A szarvaskői vár esetében kézi lőfegyverekből 5 puska (*pixides*), 10 szakállas puska (*pixides, zakalos vocati*), 8 számszerű (*baliste minores*), valamint a fegyverekhez szükséges lövedékek, míg az egrinél 303 szakállas és 52 másnemű puska, 53 számszerű, 33 íj (*arcus sine cordis*, amelyet Nyári közönséges ívnek nevez),⁶ 13 gyújtónyíl (*sagitte ignee*) és egy hordó gyújtáshoz szükséges fenyőszurok (*fenyewzurok*), valamint a tűzfegyverek lövedékei, 12 tonna lőpor és további nagy mennyiségű kén, salétrom és szén kerül említésre.⁷ Ezenkívül a haditechnikai eszközök karbantartása céljából vetőgépeszt (*ballistero*), és fegyverkovácsot (*armarolo*) alkalmaztak.⁸ A szakállas puska és az egyéb puskák együttes említése Frangepán Kristóf Jozsefics Ferenc zenggi püspöknek írt 1526. szeptember 5-i levelében is megfigyelhető, a Budánál felállítandó dunai blokád-terv kapcsán.⁹

A szakállas puskákra szintén alkalmazott *Haken*, vagy *Hakenbüchse* kifejezések idővel tágabb értelmet nyernek, így a 15. század második felétől elterjedő könnyű lőfegyvereket is illetik ezzel a névvel és variánsaival.¹⁰ E variációk közül az *arquebus* vagy arkebúz a legelterjedtebb. Itt a fegyvertörténeti terminológia a megnevezés jelentésváltozásának problémájával találja szembe magát, amit Kelenik József a következőképp fogalmaz meg: „Mivel a fegyvergyártás még a kézműipar szintjén állott, szinte min-

den fegyver egyedi darab volt. Az eltérő hosszúságú, úrméretű, formájú fegyvereknek oly nagy száma és annyi különféle fajtája viselte már az *arquebus* nevet, hogy jóformán tűzfegyver mivoltuk maradt az egyetlen közös vonásuk. Ennek következtében az elnevezés eredeti jelentése elhalványult, és a kifejezést a kézi lőfegyverek általános szinonimájaként használták.”¹¹ Ugyanakkor a 16. század elején több tekintetben is nyomon követhető a kisebb kaliberű, könnyű lőfegyverek készítése és használata.

A vizsgált időszakban újszerű, nehezebb gyalogsági fegyvernek számított a hosszú csövű, puskaállásra támasztható muskéta. A csőhosszal együtt a lövedék becsapódási energiája is megnőtt, ami alkalmassá tette a kézi tűzfegyvereket a páncélok átlövésére is.¹² A portai zsoldosok 16. század elejéről származó hadianyaglistáiból is láthatjuk, hogy az oszmán hadsereg kis mennyiségben ugyan, de muskétákat is vitt magával hadjárataira, ez az 1526-os hadjáratban szám szerint 4000 puskát és 60 muskétát jelentett.¹³ Antonio Burgio 1526. április 25-i levelében, amelyet Jacopo Sadoletto pápai titkárnak küldött, megemlíti, hogy Tomorit többek között 36 ágyúval és 40 nagy prágai muskétával szerelte fel.¹⁴ II. Lajos 1526. augusztus 5-i, Burgióhoz intézett levelében 32 mázsa puskaapor beszerzésére kéri a pápai nagykövetet, mivel a Balczar Epistrensis, Annibale de Este di Padovana Cartagine és tovább-

⁵ Ez utóbbi csoportot a kódexet bemutató B. Nyári Albert ív-fegyvereknek is nevezi (B. NYÁRI 1972, 290).

⁶ Szó szerinti fordításban íj kötél (azaz húr) nélkül, ami a hagyományos íj, vagy akár a számszerű íve is lehetett (B. NYÁRI 1972, 289).

⁷ A felsorolás más, szintén várvédelemre alkalmas, de a kézi lőfegyverek csoportján kívül eső hadi eszközöket is említ, így vetőgépeket, lefórázó üstöt, lándzsákat, kő-, vas- és „tűzgolyót” (*lapha ignea*) (B. NYÁRI 1972, 289–291).

⁸ A lőport Rohonczy András érseki pattantyús (*bombardero*) gyártotta Esztergomban, Hyppolit Nyergesújfalun főzette hozzá a salétromot egy Albert nevű mesterrel (*maistro salnitorio*), és fizetett neki 5,5 dukátot mázsánként. A salétromfőző nevét megőrkítő esztergomi számadás szerint a mester 1489-ben 13 mázsa lőpor készítéséhez elegendő salétromot szolgáltatott be Esztergomba (B. NYÁRI 1972, 291).

⁹ Itt Frangepán abban a hitben ír levelet Jozsefics püspöknek, hogy a király még él, és Budán tartózkodik: „Ha a király félne, hogy a császár elveszi a lisztet, attól ne féljen, mert ezt csak a vizen tudja elvenni naszádokkal és gályákkal. Ha vannak neki gályái, nem szabad őket Buda mellett a Dunán felfelé a budai puskák előtt nappal átengedni. A király a Dunán keresztben kössön össze néhány malmot és ha nincsenek ügyes puskásai, állítson rájuk néhány szakállast. És a mondott malmok védhetők a budai dombokról is puskákkal.” Frangepán ugyanitt tesz ígéretet az ütközet során elhullott puskák és egyéb javak összegyűjtésére. Frangepán Kristóf levele Jozsefics Ferenc zenggi püspöknek, Zágráb, 1526. szeptember 5. (B. SZABÓ 2006, 97).

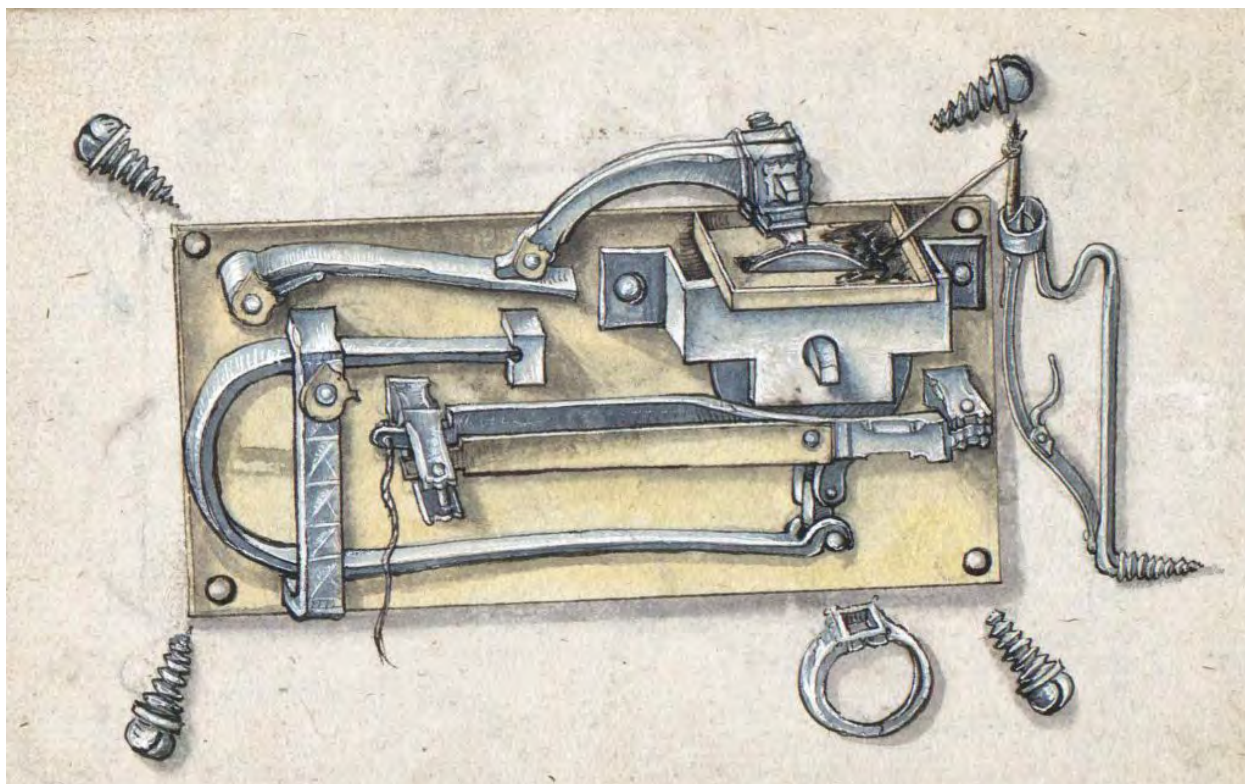
¹⁰ Eleinte éppen a méretkülönbséget hivatott kifejezni a *Halbhaken* kifejezés. A *Haken*, *Hakenbüchse* általános elterjedésével a nagyobb kaliberű fegyverekre a *Doppelhaken* elnevezést is alkalmazzák. A *Hakenbüchse* változataira példa: *harquebuse, hacbus, hackbut, arquebus, arquebuse, arcabuz, archibigio* (KELENIK 1988, 485–486).

¹¹ KELENIK 1988, 1972, 487.

¹² TÖLL 2009, 243–244.

¹³ Emecen, F.: *A csata, amely a „Nagy Török” előtt megnyitotta a magyar Alföldet* – Mohács, 1526. (B. SZABÓ 2006, 421. vö. FODOR 2019, 30).

¹⁴ Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak, Buda, 1526. április 25. (B. SZABÓ 2006, 45).

1. kép: Keréklakatos gyújtószerkezet ábrázolása a Löffelholz-kódexben (1505) (Biblioteka Jagiellońska, Ms. Berol. Germ. Qu. 132 f. 27r-v)

Fig. 1: Wheel-lock firing mechanism in Codex Löffelholz (1505) (Biblioteka Jagiellońska, Ms. Berol. Germ. Qu. 132 f. 27r-v)

bi lengyel parancsnokok által vezetett pápai pénzen felfogadott zsoldosoknak „*kevés muskétába való puskaporuk van.*”¹⁵

Elsütési módjukat illetően a legtöbb puska típustól függetlenül kanócos lakatszerkezettel rendelkezett, de számolhatunk keréklakatos tűzfegyverek szűk körű elterjedtségével is (1. kép). Ez utóbbit mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Estei

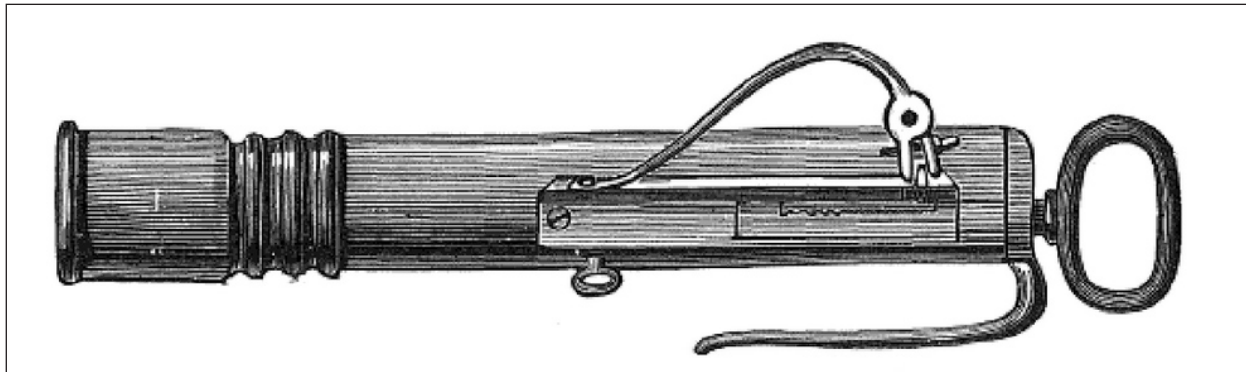
Hyppolit is ilyen elsütőrendszerű fegyvert hozatott magának Miskolcra a tüzerségéről híres Ferrarába.¹⁶ Szintén a 16. században (annak jellemzően inkább második felében) elterjedt a taplós gyújtási mód is (3–4. kép),¹⁷ afelől azonban kétségek vannak, hogy ez elsütőszerkezeti szinten is külön típusként kezelendő-e a kanócos lakatszerkezet mellett.¹⁸ Ezenkívül az egyszerű szakállas puskák

¹⁵ II. Lajos magyar király levele Antonio Giovanni da Burgio pápai követnek, Paks, 1526, augusztus 5. (B. SZABÓ 2006, 81). Feltehetően, hogy itt is csupán a katonák egy része volt muskétával felszerelve.

¹⁶ „Item ivit quidam Gaspar Bohemus servitor castris ad Sanctum Farkas ad Halemaniam pro devotione, cui feci dare pro suis servitiis fl. quatuor cum medio et iterum alios quatuor, ut emeret pro reverendissimo domino meo unam pissidem de illis, que incenduntur cum lapide et emit et misi reverendissime dominationi sue Ferrariam per Petrum Lardum castellanum Agriensem etc., in toto faciunt fl. octo cum medio.” (1507. évi számadás) Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508 (HMLF 4 (1992) 259; NÉMETH IN PRESS, korábban: B. NYÁRI 1970, 679: 55. j.). A Löffelholz Kódex (1505) ábrázolásai között szintén találunk példát keréklakatos gyújtási mechanikára (1. kép). Ugyanakkor a keréklakatos szerkezetet valószínűleg megelőzte egy szintén szikrás gyújtású fegyver, a húzókarral működő *Mönchbüchse* (1480), bár egyesek szerint kialakítása alapján későbbre keltezhető (1500–1550) (2. kép) (NÉMETH IN PRESS).

¹⁷ Kelenik szerint a taplós puskák nagyobb biztonsággal sülték el, ugyanakkor a gyújtás során keletkezett szúróláng széttörhette, vagy kitéphette a helyéről a kakasba foglalt taplót (KELENIK 1991, 89).

¹⁸ A kakas pófája a kanócos puskánál csavarral szorítható, míg a taplós lakatszerkezet kakasa csőben végződik. Kitévő példa erre a szerzők közül Németh Balázs által bemutatott, 1520–1530 körüli taplólakatos szakállas puska (3. kép). A fegyver és a gyújtási mód egy ismeretterjesztő cikkben került bemutatásra: Németh B.: *Az elöltöltő fegyveres lövészet alapjai 5.1: A tapló lakat.* <https://kapszli.hu/az-eloltolto-fegyveres-lovesze-alapjai-a-taplo-lakat/> (megtekintés ideje: 2020. 01. 05.) (vö. KELENIK 1991, 89).

2. kép: A Mönchsbüchse szerkezeti rajza (1480) (Kapszli.hu)
Fig. 2: Drawing about the structure of Mönchsbüchse (1480) (Kapszli.hu)

3. kép: Tapló lakatos szakállas puska (1520–1530) (Kapszli.hu)
Fig. 3: Tinder-lock harquebus (1520–1530) (Kapszli.hu)

esetében jellemző maradhatott a manuális gyújtás (5. kép).¹⁹

Külön érdemes említést tenni a lövedékek típusairól és készítése technikájáról. A 14. századra

jellemző, akár több száz kilós kőgolyókat is kirepítő monstrumágyúk (*bombarda*, *magna bombard*)²⁰ mellett a következő évszázadokban egyre nagyobb szerepet kaptak a kisebb kaliberű löve-

¹⁹ Kozák Károly a szakállas puszkák csoportosítása során a fent említett paraméterek mellett a gyújtónyílás vizsgálatára is támaszkodott. Ez a korai példányoknál középen fönt, míg a későbbieknél oldalt, serpenyővel helyezkedik el. Az utóbbi kialakítás már nagyobb löpormennyiséggel és biztosabb helyzetű, előnyösebb gyújtással jár együtt, ami majd fontos feltételévé vált az elsütőszervezetek működésének (KOZÁK 1974, 290). A legtöbb korabeli ábrázoláson szintén a szakállas puska manuális gyújtása figyelhető meg, vagyis a fegyvert általában hón alá fogva (más esetekben vállra, vállgödörbe vagy mellkasra, ezzel egyidejűleg a cső elejét sokszor fedezékre támasztva) tartják célra, míg a másik kézzel a kanócot érintik a gyújtónyíláshoz. Hasonló jelenet figyelhető meg David Aubert *Croniques abregies commençans au temps de Herode Antipas, persecuteur de la chrestienté, et finissant l'an de grace mil IIc et LXXVI c.* 15. századi krónikájában (Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque de l' Arsenal, Ms-5089 réserve, f. 344r), Quintus Curtius Rufus *Les faize d'Alexandre c.* művének miniatúráján (British Library, Burney 169, f. 127), vagy épp a kassai templom Szent Erzsébet oltárának 1474–1477 körülre keltezett Passió-jelenetén. Ugyanakkor – bár képi forrásként fenntartásokkal kezelendő – az 1420–1440 körüli *Kriegstechnik c.* kéziratban találunk példát nyélbeütős puska gótikus számszeríjához hasonló, Z-alakú elsütőkarral történő ellátására is (Zürich, Zentralbibliothek, Ms. Rh. hist. 33b, f. 113v).

²⁰ Az ostromharcászatban alkalmazott monstrumágyúk közül a legismertebbek: Mons Meg (1449), Dulle Griet (15. sz. közepe) – ez utóbbi lövedékének becsült tömege 340 kg (ÁGOSTON 2014, 246–247).

4. kép: Tapló lakatos és kanócos puskák I. Miksa fegyvertárából (1502) (Bayerische Staatsbibliothek, Cod.icon. 222 f. 61v)
Fig. 4: Tinder-lock and match-lock rifles from the Book of Armaments of Emperor Maximilian I (1502) (Bayerische Staatsbibliothek, Cod.icon. 222 f. 61v)

5. kép: Dupla szakállaspuskák I. Miksa fegyvertárából (1502) (Bayerische Staatsbibliothek, Cod.icon. 222 f. 72r)

Fig. 5: „Doppelhaken” from the Book of Armaments of Emperor Maximilian I (1502) (Bayerische Staatsbibliothek, Cod.icon. 222 f. 72r)

gek,²¹ amelyekhez előszeretettel használtak öntöttvas lövedékeket.²² A kézi tűzgyegek esetében az ólomlövedékek domináltak, amelyek általában öntéssel, vagy ólomrudak és -hasábok darabolásával és utólagos egyengetésével készülhettek,²³ ugyan-

akkor kisebb mennyiségben itt is számolni lehet a vaslövedékekkel.²⁴

Mindemellett a tüzérek fejlődése nemcsak az új fegyver- vagy épp lövedéktípusok megjelenésének, hanem a puska fejlődésének is köszönhető volt.²⁵

A PUSKATÍPUSOK ÉS KALIBEREK IDŐRENDI PROBLEMATIKÁJA

A csatával összefüggésbe hozható lövedékek kiszűrésére csak korlátozottan van lehetőségünk, hiszen a legtöbb kaliber nagyobb időintervallumra keltezhető, mint a 16. század első negyede, a lövedékek roncsolódottsága pedig nem minden esetben teszi lehetővé az eredeti méret pontos meghatározását.

Itt kell kitérnünk Pap Norbert és szerzőtársai azon állítására, hogy a 20 mm-nél kisebb átmérőjű, és kiváltképp a Négyesi Lajos által említett 10–15 mm-es lövedékeket „nem lehet a mohácsi csatához kötni.”²⁶ Véleményük szerint „az 1520-as évek jellemző puskái tipikusan 20 mm körüli átmérőjű, puha ólomlövedéket lőttek ki és csak a 16. század második felében, a technológiai fejlődéssel csökkent

a fegyverek kalibere.”²⁷ Állításukat Kelenik József, Peter Krenn és szerzőtársai, valamint Ágoston Gábor vonatkozó munkáira alapozzák,²⁸ amivel kapcsolatban jelen cikk íróinak némi kétségei támadtak. Sorra véve a hivatkozott tanulmányokat, azt láthatjuk, hogy azok a legtöbb esetben szorosán véve nem a csata korszakára, hanem éppen a 16. század második felére vonatkozóan, melyet Pap és szerzőtársai is élesen elkülönítenek, tesznek megállapítást a fegyverek méreteire. A Krenn-féle tanulmányban olvasható tesztlövéshez kiválasztott 14 fegyver közül a legkorábbit 1571-re, a legkésőbbit a 18. század második felére keltezik.²⁹ Ágoston Gábor mindössze annyit jegyez meg – ahogy arra Pap és társai

²¹ Az ágyúk 15. század során felgyorsult differenciálódása (az ostromfegyverek mellett egyre nagyobb jelentőséggel bírnak a kisebb kaliberű, könnyebben mozgatható csatateri ágyúk) a lövegtípusok megkülönböztetésére kialakuló európai terminológia mentén is nyomon követhető (FEDELES 2012, 67–91).

²² Kérdéses, hogy mennyire vált elterjedté a vas precíziós öntése a késő középkor végén. Georgius Agricola *De re metallica* (1556) és Vannuccio Biringuccio *De la Pirotechnia* (1540) című művén keresztül megismerhetjük a korszak ólom- és vaselőállítás és megmunkálás lehetőségeit, amiből a kohóméretet és a fűjtatás intenzitásának erőteljes növekedését láthatjuk (ez utóbbiban a vízkerékmeghajtás is jelentős szerepet játszott) (AGRICOLA 1556, 285–353. SMITH–GNUDI 1990, 54–58; 61–69). Alan Williams ezzel és az elérhető hőmérséklet növekedésével magyarázza a vasolvasztás esélyeinek javítását: a redukációs folyamatok a megemelkedett hőmérséklet miatt felgyorsulnak, míg a kohótest mérete miatt több idő jut a karbon abszorpciójára. A megemelkedett karbon tartalom miatt pedig csökken az újonnan keletkezett eutektoidos ötvözet (vas-karbid) olvadáspontja (WILLIAMS 2003, 879–883; WILLIAMS 2009, 73–75).

²³ Az ólomlövedékek készítése technikáját, valamint az ebből adódó csoportosítási lehetőségeket Polgár Balázs több alkalommal is összefoglalta, legutóbb: PAP ET AL. 2019, 241: 2. táblázat.

²⁴ Biringuccio külön fejezetben taglalja a vaslövedék-készítés technikáját (VII. könyv, 9. fejezet): a lövedék öntőtégelyét egy fa- vagy agyaggolyó (vagy egy meglévő ólom- vagy vasgolyó) alapján kell elkészíteni agyagból vagy párizsi gipszből, és öntőcsapnyílást és egy csonkot vagy rést kell rajta hagyni a fogónak. A kiégetett tégelyt (amellyel akár több golyót is lehet egyszerre önteni) hamuval kell kikenni minden használat előtt (SMITH–GNUDI 1990, 319–321). Smith megjegyzi, hogy a korai ágyúknál minőségük folytán sem jöhetett szóba a vasgolyó a kő helyett, valószínűleg nem tudták volna elviselni a vas kiröppítéséhez szükséges löportöltet nyomását.

²⁵ Kitűnő példák erre Alan Williams 14–15. századi viszonyokat vizsgáló lövési kísérletei, amelyek során az eltérő módon elegyített löporral más csőtorkolati energiát (illetve a tanulmány során mért lövedéksebességet és becsapódási energiát) sikerült elérni (WILLIAMS 1974, 114–120). A homogenitás mellett szintén fontos volt az alapanyagok kémiai tisztasága (SZABÓ 2014, 226).

²⁶ PAP ET AL. 2019, 242. vö. NÉGYESI 1994, 75–76, 78: 5.14–20. vázlat. Négyesi korábbi megállapítását revideálta, és a talált emlékműanyag egy részét 17. századi összecsapás nyomaként értelmezi (NÉGYESI 2019, 111).

²⁷ PAP ET AL. 2019, 242.

²⁸ KELENIK 1988; KRENN ET AL. 1995; ÁGOSTON 1995.

²⁹ A 16 kiválasztott fegyverből biztonsági okok miatt csak 14 példány került a kísérletbe, ezek további három modern kézi lőfegyverrel kerültek összehasonlításra. Mindössze a legkorábbi példány, egy duplaszakállas puska (cal. 19,8 mm) datálható az 1570-es évekre, amelyet egy 1580-ra keltezett kombinált elsütőszerkezetes (keréklakat és kanóc, cal. 20,6 mm) követ az időrendi sorban. KRENN ET AL. 1995, 102–103. Ahogy azt fentebb kifejtettük, e típus önmagában is nagyobb kaliberrel rendelkezik, így kiragadott említése még saját korszakának tűzgyeveiről sem adhat átfogó képet. Még kétségesebb a 14 példány alapján több

6. kép: Kora 16. századi puska a leeds-i Királyi Fegyvertárból (1500–1510) (Royal Armouries Collections, Leeds)
Fig. 6: Early 16th century arquebus from the Royal Armouries, Leeds (1500–1510) (Royal Armouries Collections, Leeds)

is felhívják a figyelmet –, hogy „a janicsárok által használt puskák jellemzően hosszabbak és főként nagyobb kaliberűek, mint a nyugati fegyverek”³⁰ – e citált passzus szintén a 16. század utolsó harmadára, egészen pontosan az oszmán hadsereg 1571–1580 közötti viszonyaira vonatkozik.³¹ Nem mellesleg a fentiekből egyenesen következik, hogy a harcokban szintén résztvevő nyugati fegyverek kisebb kaliberűek és hosszúságúak.³²

Kétséges tehát, hogy 16. század utolsó harmadára keltezhető példák említésével magyarázhatók-e a század elejének haditechnikai viszonyai. Minde mellett a 15 mm-es és az alatti lövedékek korántsem zárhatók ki a mohácsi csata kutatása során. B. Szabó János a magyar hadseregben jelentős károkat okozó janicsár-puskatűzzel kapcsolatban megemlíti: „A korabeli vélekedések szerint az 1500 körül megjelenő, könnyebben kezelhető, pontosabb lövéseket lehetővé tevő új kézpuskák voltak a legveszedelmesebb fegyverek a harcmezőn. Ezeknek a körülbelül 100–120 centiméter hosszúságú, 2,5–3 kg súlyú, 13–15 mm-es kaliberű fegyvereknek a lövedékei – az elmúlt években végzett kísérletek szerint – képe-

sek voltak 100 méterről több mint 9 cm-re befürödni a száraz fenyőfába.”³³

Bár egy megbízható fejlődéstörténeti modell megalkotásához a korszak tűzfegyvereinek átfogó elemzésére lenne szükség, annyit biztosan tudhatunk, hogy a 16. század első feléből több olyan puska ismeretes, amelynek kalibere 15 mm-es vagy kisebb. A leeds-i Királyi Fegyvertár őrzésében szereplő, 1500–1510 közé keltezhető kanócos puska 15,13 mm-es kaliberrel rendelkezik (6. kép).³⁴ Szintén itt található további három, 1540-re datált kanócos puska, amely VIII. Henrik legnagyobb hadihajójáról, az 1545. július 19-én elsüllyedt Mary Rose-ról származik. E puskák kaliberméretei: 11,6 mm,³⁵ 11,9 mm,³⁶ 12 mm.³⁷ A Metropolitan Művészeti Múzeumban 1550 környékére datált 15,8 mm-es kaliberű keréklakatos puska található.³⁸ A század közepéről szintén származnak 15 mm körüli kaliberrel rendelkező puskák.³⁹ Az utóbb felsorolt fegyverek csak fenntartásokkal használhatók analógia gyanánt, hiszen keltezésük esetenként már a 16. század második felébe nyúlik át, reprezentatív jellegük nyomán pedig inkább tekinthetők státusz-

évszázadra vonatkozó fejlődéstörténeti törvényszerűségeket megfogalmazni, és mindezt a tanulmány által nem vizsgált 1500-as évek elejének viszonyaira extrapolálni.

³⁰ ÁGOSTON 1995, 473; vö. PAP ET AL. 2019, 242: 143. j.

³¹ ÁGOSTON 1995, 473: 36. j. Ágoston itt Vernon J. Parry szócikkére hivatkozik: PARRY 1960, 1064.

³² Feridun Emecen és Erhan Afyoncu 2018-as munkájára hivatkozva, a mohácsi csata időszakával kapcsolatban Fodor Pál épp ezzel ellentétes tendenciát valószínűsít: „Úgy tűnik, a 16. század elejére saját puskatípusokat fejlesztettek ki, amelyek könnyebbek, kisebb űrméretűek és könnyebben kezelhetőek voltak, mint a vetélytársaikéi.” (FODOR 2019, 29–30. vö. Feridun Emecen – Erhan Afyoncu: *Savaşın Sultanları-I. Osmanlı Padişahlarının Meydan Muharebeleri*. İstanbul 2018).

³³ B. Szabó szintén megemlíti: „Ebből a távolságból átütötték az 1 mm-es, 30 méterről pedig már a 2 mm-es acéllemezt is, ennél vastagabb páncélt pedig ekkor még nem hordtak a kor legkiválóbban felszerelt harcosai sem.” (B. SZABÓ 2016, 66).

³⁴ RA (Royal Armoury), ltsz.: XII.1787 Töll László e fegyverrel kapcsolatban jegyzi meg, hogy a puskatus formáját legfőbb használóik után *Landsknecht Kolben* névvel illették (TÖLL 2009, 243: 319. ábra).

³⁵ RA ltsz. XII.5313.

³⁶ RA ltsz. XII.5315.

³⁷ RA ltsz. XII.5314.

³⁸ MMA (Metropolitan Museum of Arts) ltsz.: 32.75.116.

³⁹ MMA, ltsz. 29.151.1 (keréklakatos, 1551–1556, cal. 14,2 mm), ltsz. 34.60 (kombinált elsütőszerkezetes, 1560, cal. 14,5 mm), ltsz.: 04.3.184 (keréklakatos, 1550–1575 k.).

szimbólumoknak, vagy épp vadászfegyvereknek, és csak másodlagosan köthetők a harcászathoz.⁴⁰ Ugyanakkor a korábbi példákkal együtt azt láthatjuk, hogy már a 16. század első felében is készítettek hadi célokra 15 mm-es vagy annál kisebb kaliberű tűzfegyvereket. Mivel a puskacsóból belső átmérőjénél kisebb lövedék került kilövésre, a fenti példák esetében is a feltüntetett kalibereknél kisebb átmérőjű lövedékekkel számolhatunk, még ha ez nem is jelent nagyságrendi különbséget.

A Mary Rose-nak mondhatni magyar megfelelője az a naszád (vagy „félnaszád”), amelynek a Kopaszi-zátonynál történt elsüllyedését Kovács S. Tibor 1530–1542 közé teszi.⁴¹ A zátony környékén az 1870-es években előkerülő fegyverek között szerepelt 16 puskacsó (köztük két szakállas)⁴² és 7 lakatszerkezet (keréklakatos elsütőszerkezetek). (7. kép) A Kovács S. Tibor által vizsgált 7 puskacsó űrmérete 10–11 mm, hosszúságuk 640–777 mm.⁴³

Szintén fontos megjegyezni, hogy már a 15. század második feléből is van ismeretünk 20 mm alatti lövedékméretekről. Így például a szuhogy-csorbakői vár ásatása során előkerült puskagolyók zöme (10 példányból 7) 16–19 mm közé sorolható.⁴⁴ 1450 környékére keltezték azt a 14,5 mm kaliberű vasnyelű szakállas puskát is, amely a svájci Fischer Galéria 2015. szeptemberi aukcióján szerepelt.⁴⁵ A korábban hivatkozott, vitatott keltezésű *Mönchs-büchse* kalibere 12 mm.⁴⁶ Piotr Strzyż által vizsgált középkori lengyel kézi tűzfegyverek között szintén találunk példát 15. századra keltezhető, 15 mm-es vagy az alatti átmérővel rendelkező puskacsőre és lövedékekre egyaránt.⁴⁷

Külön figyelmet érdemel Kelenik József fentebb hivatkozott tanulmánya, amelyből Pap és szerzőtársai a mohácsi csata lövedékméreteire vonatkozóan kiemelik: „A XVI. század húszas éveiben megjelenő, villáról tüzelő fegyverek súlya, űrmérete, lőtávolsága és hatóereje inkább a könnyűszakállasokéhoz állt közel. A páviai csatában kitűnően szereplő korai muskéták egy 4 latos (kb. 70 g), tehát körülbelül 22–25 mm átmérőjű ólomgolyót 300 lépésnyi (150–200 méter) távolságra lőttek ki szörnyű erővel.”⁴⁸ E példa kétségkívül korszakba illő, ám itt sem hanyagolható el a kontextus. Kelenik ugyanis a tűzfegyverek fejlődését a terminológia fejlődésén keresztül közelíti meg, amelynek során a muskéta kialakulásával kapcsolatban kétféle fejlődéstörténeti folyamatot vázol fel: a könnyű kézi löfegyverek (arquebusok) méreteinek növelését, valamint a nehezebb tűzfegyvereknek (Doppelhaken) az emberi teherbíró képesség határaihoz igazítását. Ő maga az utóbbi mellett foglal állást, véleménye szerint a duplaszakállas pusok könnyített változatai a muskéták, amelyek egy idő után ki is szorítják a harcterekről elődjeiket. Ugyanakkor az 1570-es évekig illetik a muskétákat is a *Doppelhaken* névvel, amit Kelenik azzal magyaráz, hogy ezek az átlagtól elütő, nehezebb fegyverek. A század végére már egyértelműen a muskétánál könnyebb pusokakat nevezik arquebusnak, amely terminust a tudományos közgondolkodás egy része a muskéta 16. század elején történő megjelenésének előzményeként, egyben könnyebb válfajaként tart számon.⁴⁹

Természetesen a muskéta már a 16. század elején is jelen volt az európai hadviselésben, korai használatát a közgondolkodás a paviai csatához köti.⁵⁰

⁴⁰ Diszítés szempontjából a kézi tűzfegyverek fejlődéstörténete épp ebben az időben ágazik ketté, és emelkednek ki az egyre inkább egységesedő, hadsereg számára készülő darabok közül az egyéni megrendelésre készített reprezentatív példányok (STRZYŻ-SKÓRA 2012, 278–280).

⁴¹ KOVÁCS S. 1994, 272–274.

⁴² Ebből az egyik ún. „forgószakállas” (villás csap segítségével a naszád orrába erősíthető) (KOVÁCS S. 1994, 265–267).

⁴³ MNM, ltsz. 59.8002 (H.: 668 mm, D.: 11 mm), 59.8003 (H.: 647 mm, D.: 11 mm), 59.8004 (H.: 637 mm, D.: 10 mm), 59.8005 (H.: 640 mm, D.: 10 mm), 59.8006 (H.: 721 mm, D.: 10 mm), 59.8007 (H.: 777 mm, D.: 11 mm), 59.8008 (H.: 716 mm, D.: 10 mm) (KOVÁCS S. 1994, 265–267. vö. NÉMETH IN PRESS).

⁴⁴ HOM, ltsz. 53.1067.35–37. A lövedékeken gyakran a kalapálás nyomát lehet felfedezni (SZÖRÉNYI 2004, 250: 2. táblázat).

⁴⁵ FISCHER 2015, Nr. 1325.

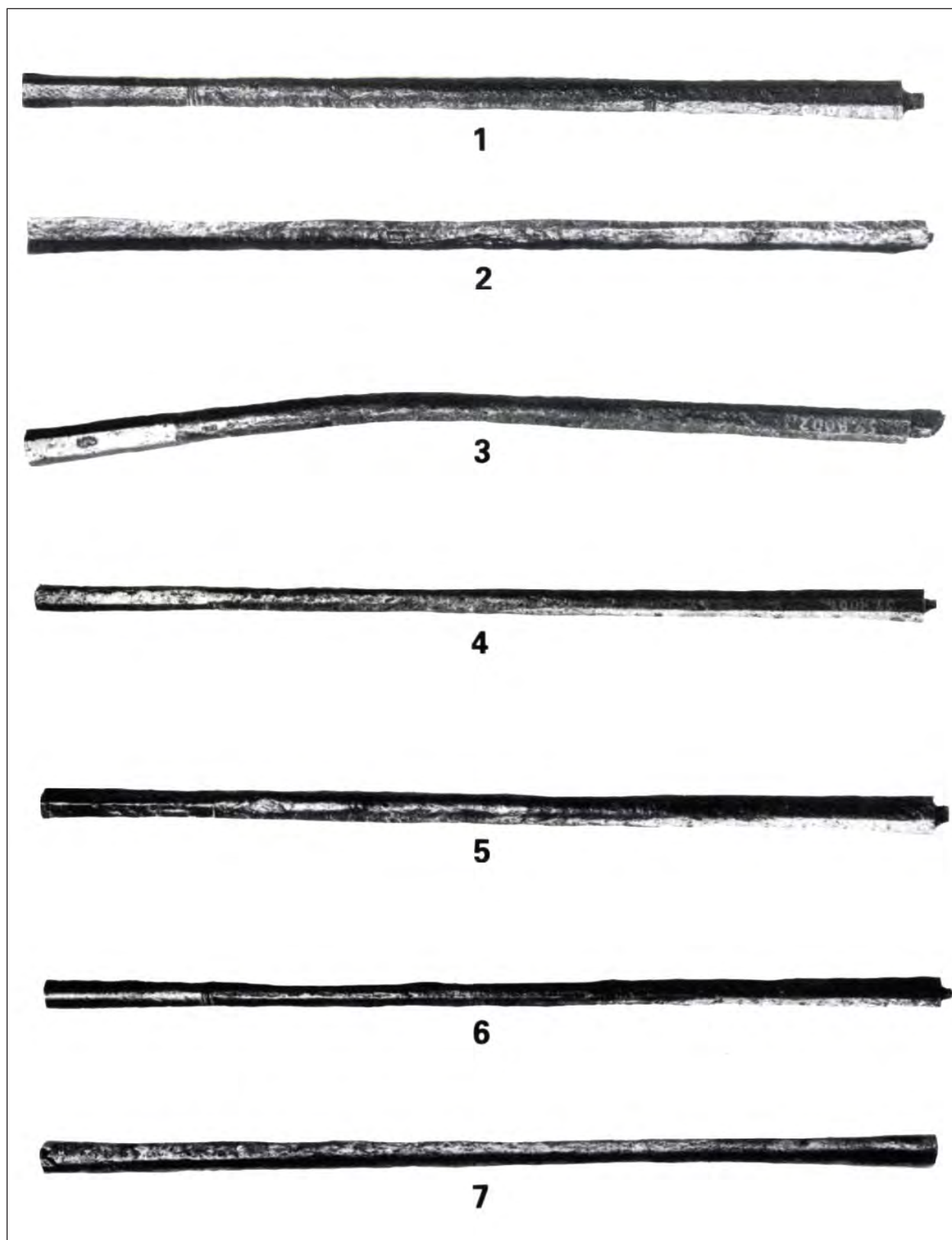
⁴⁶ Amennyiben a későbbi intervallumot fogadjuk el, a fegyver a 16. század első felére keltezhető (NÉMETH IN PRESS).

⁴⁷ STRZYŻ 2011, 123–135: Fegyverső (14/15 mm): Nr. 4; Lövedék (11–15 mm): Nr. 2., 9., 10., 14., 15., 18–21., 23., 30., 39–43., 46., 48., 50., 51., 54., 58–61., 63–65., 67., 69., 73., 74., 76., 78., 80–82., 87., 89., 92., 99–104.

⁴⁸ KELENIK 1988, 488–489; vö. PAP ET AL. 2019, 242, 141. j.

⁴⁹ KELENIK 1988, 488–490.

⁵⁰ A paviai csata mellett e puskatípus bizonyos fokú elterjedtsége feltételezhető a korábban említett, a mohácsi csatához kapcsolódó példák alapján is (*Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoleto pápai titkárnak, Buda, 1526. ápri-*

7. kép: Puskacsövek a Kopaszi-zátonyról (1530–1542) (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Kovács S. 1994, 9. ábra)

Fig. 7: Barrels from the Kopaszi-shallow, (Danube, Hungary, 1530–1542)
(Hungarian National Museum, Budapest, Kovács S. 1994, fig. 9)

8. kép: William Dermoyen és Bernard van Orley falikárpit-sorozatának második darabja az 1525-ös paviai csatáról (1528–1531) (Capodimonte Múzeum, Nápoly, PAREDES 2014)

Fig. 8: Second part of the tapestries of William Dermoyen and Bernard van Orley about the Battle of Pavia in 1525 (1528–1538) (Capodimonte Museum, Naples, PAREDES 2014)

Mindemellett nem valószínű, hogy a paviai összecsapás során használt tűzfegyverek kizárólag muskéták voltak. William Dermoyen és Bernard van Orley 1528 és 1531 között hétrészes falikárpit-sorozatot készítettek az összecsapásról,⁵¹ ezen a landsknechtek kezében vastag fegyverágyazattal és puskatussal ellátott, vékony csövű puszkák láthatók, amelyeket puszkavilla nélkül használnak (8. kép). Az eseményhez (1525) közeli keltezés (1525/1528–1531)⁵² és a realiztikus ábrázolás⁵³ arra engednek következtetni, hogy a képen látható tűzfegyverek legalább részben megfelelnek a paviai csatában használt puszkáknak, és kialakításukban inkább hasonlítanak a már említett

leedszi példányokra. Ezt az elképzelést erősíti Max Jähns vonatkozó munkája, amely megemlíti a spanyol *arcabuseros* meghatározó szerepét a paviai csatát illetően⁵⁴, és amelyre Kelenik a muskéta kiinduló méretadatait illetően hivatkozik (4 lat és 300 lépés).⁵⁵

Az eddigieket egybevetve azt láthatjuk, hogy a szakállas puszkák és a muskéták mellett – amelyek űrmérete az esetek többségében 20 mm feletti⁵⁶ – már a 16. század első harmadában is jelen voltak kisebb, 10–15 mm közötti kaliberrel rendelkező tűzfegyverek. Így a vizsgált lövedékeknel esetben is fontos a hasonló paraméterekkel rendelkező példányok figyelembevétele.

lis 25. (B. SZABÓ 2006, 45); II. Lajos magyar király levele Antonio Giovanni da Burgio pápai követnek, Paks, 1526, augusztus 5. (B. SZABÓ 2006, 81; B. SZABÓ 2006, 421; vö. FODOR 2019, 30). A 16. század elejét illetően Kelenik József e tanulmányhoz írt lektori véleményében külön felhívta a figyelmet a muskéta kifejezés szélesebb spektrumban történő értelmezhetőségére, és a fordítások okozta terminológiai torzulások veszélyére. Meglátása szerint a korszakban nem ritka, hogy az átlagos kézi lőfegyvereknél nagyobb, de még nem kerekcsövű lőfegyvereket muskéta névvel illetik, a *moschetto* kifejezés és alakváltozatai pedig könnyű lövegtípusra is vonatkozhatnak. Kelenik József lektori munkáját ezúton is hálásan köszönjük.

⁵¹ Museo Capodimonte, Nápoly, ltsz. (hagyományos sorrendben): IGMN 144483, -4, -9, -6, -5, -7, -8. (vö. PAREDES 2014).

⁵² PAREDES 2014.

⁵³ A katonák felszerelésének egyéb elemei, így a viselet, a szálfegyverek, vagy épp a szűrő-vágó fegyverek (Zweihandler, Katzbalger) is hiteles megjelenítésnek tekinthetők.

⁵⁴ JÄHNS 1890, 659.

⁵⁵ JÄHNS 1890, 723; vö. KELENIK 1988, 488–489.

⁵⁶ Ez a muskéták esetében kisebb is lehet (TÖLL 2009, 244, 426. j.).

A LÖVEDÉKEK FORMAI-TECHNOLÓGIAI JELLEMZŐI ÉS MÉRETADATAI

Előjáróban le kell szögeznünk, hogy egyetlen, a Mohács 500 kutatóprogram során összegyűjtött lövedékről sem állítható teljes bizonyossággal, hogy 1526-ra keltezhető. Hogy mégis az 1526-os csata potenciális emlékeiként kezelhetjük őket, az számos közvetett bizonyíték, valamint a tárgyi leletanyag, a források és a földrajzi viszonyok közötti összefüggés együttes megléte alapján tehetjük meg. Ezek bemutatása meghaladja tanulmányunk kereteit. Annyi viszont mindenképp kijelenthető már térbeli szóródásuk alapján is, hogy a vizsgált lövedékek egy viszonylag jól körülhatárolható területen helyezkednek el (15. kép), amely a mi kutatásainkat megelőzően is felmerült már, mint az 1526-os csata lehetséges helyszíne.⁵⁷ Az is elmondható, hogy egyelőre nem ismerünk más olyan helyszínt, ahol a leletanyag és a Brodarics leírásának megfelelő környezeti viszonyok, valamint középkori településnyom együttesen jelentkezne.

A fémkereső műszeres leletfelderítések során talált közel 300 lövedékből 254 példányon végeztünk metrikus vizsgálatokat. Az anyag a legutóbb előkerült példányokat, valamint a korábbi gyűjtések

közül a 2019 tavaszán 4 db 20 × 20 m-es területen végrehajtott szisztematikus kutatás⁵⁸ anyagát nem tartalmazza. A lövedékek térbeli szóródása tehát a mi szempontunkból nézve „véletlenszerű”, az általános, illetve az általunk megállapított egyes kategóriánkénti szóródási képüket a válogatás nem befolyásolta. A vizsgálat során kísérletet tettünk alapanyaguk, készítésük és állapotuk meghatározására, valamint e paraméterek alapján történő csoportosításukra (11–14. kép).⁵⁹

A méretadatok statisztikai elemzése és a folyamatosan bővülő lövedékállomány feldolgozása természetesen korántsem tekinthető lezárt munkának, jelen tanulmányban is csupán az eddig tapasztalt fontosabb tendenciák közlésére vállalkozunk.

Korábbi kísérleti lövések tapasztalataiból bizonyos lövedékeknél valószínűsíthető lehet, hogy mibe csapódtak.⁶⁰ A roncsolódott lövedékek esetében a kaliber visszaszámolását a tömeg és anyagsűrűség⁶¹ alapján szokás elvégezni,⁶² az öntőcsapok változó mérete és a tömegértékek tapasztalt eltérése okán kiindulás gyanánt célravezetőbbnek tartottuk, ha a lövedékátmérő becslését a lövedék három irányból

⁵⁷ KISS 1978; NÉGYESI 1994. Papp és szerzőtársai a Majs térségében előkerülő lövedékek mérete mellett előfordulási számukat is alacsonynak találták ahhoz, hogy azokat az 1526-os csatához lehessen kötni. Bár a tárgycsoport közlése jelen tanulmányban is csupán előzetes jelentésnek tekinthető, tanulmányukban relevanciavizsgálat gyanánt a hadi leletet vélt száma összehasonlításra került a bő száz évvel későbbi lützeni csatában (1632) előkerült konfliktusrégészeti anyaggal, amely során több mint 110-szeres különbséget állapítottak meg a két csata lövedékszámának hektáronkénti előfordulása között (PAP ET AL. 2019, 236–238). Ezen a ponton Négyesi Lajossal értünk egyet, aki a fenti összehasonlítással kapcsolatban az alábbiakat jegyezte meg: „*Ez elvileg elfogadható érvelés lenne, ha az összehasonlítás alapjául szolgáló lützeni csata nem 100 évvel és egy hadügyi forradalommal később lett volna, ahol a mohácsi csatához képest jóval hosszabb időtartamban, nagyobb létszámú gyalogos kötelékek harcoltak egymás ellen, korszerűbb löfegyverekkel. Míg Mohácsnál a lovasságnak csak töredéke használhattott löfegyvert, addig Lützennél már ez a fegyvernem is rendelkezett pisztolyokkal, karabélyokkal. Mivel az összehasonlítás alapját éppen az ólom lövedékek mennyiségi eloszlása adja, ezért az előbbi szempontok egyáltalán nem elhanyagolható körülményt jelentenek. Másrészt a tanulmány többször is használja a leletmintázat kifejezést, ami egyáltalán nem a leletanyag mennyiségét, hanem az eloszlását leíró fogalom. A fegyveres harcról, a források alapján készült történeti rekonstrukció alapján ugyanis meghatározhatjuk, hogy hol, milyen leletanyagra, milyen eloszlásban számíthatunk. Amennyiben a kutatás során begyűjtött leletek ezt kirajzolják, a mennyiségtől függetlenül elfogadható a csata leletmintázatának és a lokalizáció bizonyítékának.*” (NÉGYESI 2019, 113–115). Mindemellett problémát jelent a harc, ezen belül a löfegyverrel felszerelt gyalogsági harc időtartamának pontos meghatározása is, amelyet Négyesi Lajos 40–60 percre becsül, míg Papp és szerzőtársai általánosan 4–5 órával számolnak.

⁵⁸ Ld. a már hivatkozott *Mohács 500 csataterkutató program c.* tanulmányt.

⁵⁹ Az azonosíthatóság és a lövedékállapot osztályozására az alábbi kategóriákat hoztuk létre. Azonosíthatóság: 1=egyértelműen azonosítható lövedék, 2=nagy valószínűséggel lövedék, 3=bizonytalan, nehezen azonosítható példány. Lövedékek állapota: 1=ép (11. kép), 2=enyhén sérült és/vagy enyhén deformált (12. kép), 3=deformált és/vagy sérült (akár töredékes) (13. kép), 4=kilapult, erősen deformálódott (14. kép).

⁶⁰ Általában a hűsszerű anyagba, a földbe és a keményebb anyagokba (kő, fém) történő becsapódás nyomai valószínűsíthetők a korábbi lövési tapasztalatok alapján. A becsapódás jellegének meghatározásában szintén támpontot jelentenek David Harding angol polgárháború időszakából származó lövedékeken végzett vizsgálatai (HARDING 2012, 70–73).

⁶¹ Bár anyagminőségtől függően némileg változó, az ólom esetében $\rho = 11,34 \text{ g/cm}^3$.

⁶² $r^3 = \frac{3m}{\rho 4\pi}$

felvett méretadatát átlagolva végezzük el. Mindemellett a továbbiakban, a kaliberek ennél pontosabb megállapítása érdekében az alakjukat megtartó – leejtett, vagy energiavesztés után földre hullott⁶³ – lövedéket tömeg és anyagsűrűség számításait is célunk elvégezni.

Az átmérőadatok felvétele során olyan átmérőket választottunk, melyek az öntőcsapot nem tartalmazták, illetve a szabályos gömbalaktól eltérő formájú lövedékek esetén igyekeztünk a legnagyobb, a legkisebb és egy „közepes” átmérőt is felvenni. E módszerrel esetenként az átmérőre vonatkozóan

kisebb és egyben relevánsabb értéket kaptunk, ami biztosabb alapot jelent a lövedékhez tartozó cső minimumátmérőjének becsléséhez is. Ugyanakkor mivel az eltérő méretű öntőcsapok tömegét nem lehet különállóan mérni, a tömeg és az átmérő aránya némileg változó.⁶⁴ Szintén fontos szem előtt tartani, hogy az erősebben roncsolódott lövedékek mérete és tömege akár nagyobb arányban is csökkenhetett.

A lövedékeket milliméterenként kategorizáló hisztogram (9. kép) természetes törései alapján létrehozott méretintervallumokhoz az alábbi esetszámmal rendelhetők a vizsgált lövedékek.

A lövedékek megoszlása méreteik alapján

D	M	Azonosíthatóság			Technológia				Lövedék állapota				Σ
		1	2	3	N/A	Kalapált	Öntött	Darabolt	1	2	3	4	
<10	1,6–6,4	26	15	1	15	0	27	0	6	15	14	7	42
10–13	3,9–21,1	109	13	3	19	8	97	1	31	55	26	13	125
13–15	6,9–19,7	31	3	7	14	5	22	0	12	10	8	11	41
15–18	5,5–30,5	26	4	2	11	12	9	0	4	14	3	11	32
19–27	16,9–56,3	8	0	3	7	1	3	0	2	4	4	1	11
>36	111–225	3	0	0	1	0	2	0	2	1	0	0	3
Σ	1,6–225	203	35	16	67	26	160	1	57	99	55	43	254

A hisztogram természetes törései alapján megalkotott kategóriák némileg párhuzamot mutatnak a fent említett puskatípusokhoz köthető kaliberekkel is (10. kép).

A fentiekből látható, hogy kiemelkedő számban fordulnak elő a 10–15 mm közötti becsült átmérővel rendelkező lövedékek, melyek korábban ismerttetett „arquebus” típusú, azaz kézből használható, fegyvergyazatos puskákhoz társíthatók. Felmerülhet, hogy e kisebb átmérőjű lövedékek akár a pisztolyokhoz tartozhattak, ugyanakkor a tömeges előfordulásukat (166 darab, több mint 65%-a vizsgált anyagnak) konfliktusrégészeti jelenségként kell értelmeznünk, amiben a korszak harcászatának tük-

rében valószínűtlen a pisztolyok ilyen nagyarányú szerepe. Másfelől a 16. század második felétől már számolhatunk a pisztolyok elterjedésével is, különösen a lovasság esetében. A vértetek fejlődése szintén azt mutatja, hogy a 16. század második felére – 17. századra keltezhető páncélok nem a muskétta-, hanem a pisztolygolyókkal szemben nyújtanak védelmet, ennek alapján következtethetünk a marokfegyverek erőteljes számbeli növekedésére.⁶⁵ Jóllehet nem zárható ki e terület későbbi katonai konfliktus általi érintettsége, szintén meg kell említeni, hogy a Mohács, Nagynyárad, Majs, Sátorhely és Udvar térségében folytatott leletfelderítések során egyelőre csak a tárgyalt térségből ismerjük lö-

⁶³ Többek között szintén az energiavesztés utáni becsapódással (általánosabb megfogalmazásban a céltévesztéssel) magyarázza Gaál Attila ép ólomgolyók nagyarányú előfordulását a 17. századi (1596–1709 között használt) a szekszárd-palánki török palánkvárban (Jeni Palanka) (GAÁL 2017, 234–235).

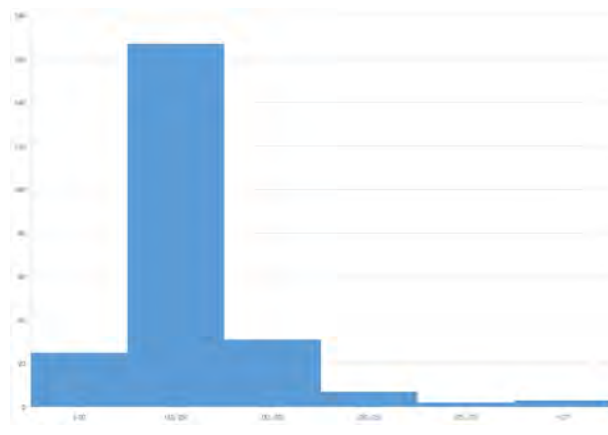
⁶⁴ Az átmérő és tömeg értékeinek korrelációja közepesen erős: 0,7961298. Ezt és a táblázat egymást nagyban fedő tömegintervallumait figyelembe véve több kiugró értékkel kell számolnunk, amelyek további statisztikai vizsgálatok szükségességét vetítik elő. A tömegben mutatkozó eltérések bizonyos esetekben szintén magyarázhatók hibás öntési technikával, amely során a lövedék belseje üreges maradt. A korrelációs számítások az R szakterület-specifikus programozási nyelvvel történtek: <https://www.r-project.org/> (megtekintés ideje: 2019. 12. 20.).

⁶⁵ NÉMETH IN PRESS.

9. kép: Histogramm a lövedékek méret szerinti megoszlásáról

Fig. 9: Histogram of the size distribution of projectiles

10. kép: Histogramm a kategorizált lövedékméret megoszlásáról

Fig. 10: Histogram of the distribution of categorized projectile sizes

11. kép: Csataterekutatás során talált ép állapotú lövedék (1. kat.) (Janus Pannonius Múzeum, Pécs)

Fig. 11: Intact projectiles found on the battlefield (Cat. 1.) (Janus Pannonius Museum, Pécs)

vedékek ilyen intenzitású, százas nagyságrendben történő előfordulását.⁶⁶

Jelentősebb csoportja a lövedékeknek a 15–19 mm-es kategória, mely felsorolásunk alapján a nehezebb arquebusok, vagy kisebb kaliberű muskéták lövedékei közé tartoznak, illetve a 19–27 mm közöttiek, melyek a szakállas puskák és a nagyobb kaliberű muskéták lövedékeiként értelmez-

hetők. Ebben a kis példányszámú kategóriában megfigyelhető egy kis kiugrás még a 23–24 mm-es sávban. Az egyértelműen kiderül, hogy ha az anyagot (a keltezési bizonytalanságtól eltekintve) az 1526-os csata anyagaként értelmezzük, akkor a korszak legelterjedtebb hadi puskája, a kanócos elsütőszerkezetű, kézből, támaszték nélkül használható 'arquebus' típusú puska lehetett a domináns fegyver, de jelen voltak nagyobb űrméretű kézi lövegek is, viszont jóval kisebb számban. Ez az esetleges értelmezés ugyanakkor a korábban már ismertetett forrásokban szereplő arányoknak is megfelelni látszik (4000 puska és 60 muskéta a török oldalon, és a viszonylag kis számú prágai muskéta Burgio leírásában).⁶⁷ Felmerülhet ugyanakkor, hogy a Tomicki-féle veszteséglista 500 szakállas puskája miért nem befolyásolja a képet. Ezzel kapcsolatban feltehető, hogy ezeket a fegyvereket kevésbé alkalmazhatták az ütközet során, mivel a keresztény oldal volt az ütközetben a támadó fél, a támadás gyors ütemben zajlott, ami nem kedvez az inkább védelemre alkalmazható nehezebb kézfegyverek alkalmazásának. Véleményünk szerint ezek a fegyverek részben a tüzéség, részben pedig a tábor védelmére szolgálhattak, és korlátozottan alkalmazhatták őket,

⁶⁶ Mindez csak részben magyarázható a falu nyomvonalán és közvetlen környezetén kívül végzett leletfelderítések alacsonyabb arányával, mivel a Janus Pannonius Múzeum munkatársai önkéntesek segítségével folyamatosan végeznek egyéb számba vehető területen is fémkereső műszeres kutatást. A hadi leletek – különösképp a lövedékek – előkerülésének aránya azonban jelen ismereteink szerint a fent említett területen a legjelentősebb.

⁶⁷ Emecen, F.: *A csata, amely a „Nagy Török” előtt megnyitotta a magyar Alföldet – Mohács, 1526* (B. SZABÓ 2006, 421. vö. FODOR 2019, 30).

12. kép: Csataérkutatás során talált enyhén sérült és/vagy deformált lövedékek (2. kat.) (JPM)
 Fig. 12: Lightly damaged or deformed projectiles found on the battlefield (Cat. 2.) (JPM)

13. kép: Csataérkutatás során talált erősen sérült és/vagy deformált lövedék (3. kat.) (JPM)
 Fig. 13: Strongly damaged or deformed projectiles found on the battlefield (Cat. 3.) (JPM)

14. kép: Csataérkutatás során talált kilapult, súlyosan sérült lövedékek (4. kat.) (JPM)
 Fig. 14: Flattened, heavily damaged projectiles found during on the battlefield (Cat. 4.) (JPM)

a csata centrumától távolabb, ezt a helyet pedig kutatásunk eddig valószínűleg csak részben érintette. A meglévő nagyobb kaliberű lövedékek ugyanakkor a teljes hadilelet-szóródási folt meghatározott helyszíneikhez kötődnek, ellentétben a 10–15 mm-es 'arquebus' lövedékekével, mint azt a lentebbi térbeli elemzés alapján is láthatjuk. Tehát feltételesen ugyan, de a tapasztalt eloszlás a fegyvertípusok harc közbeni eltérő mozgathatóságával, ezzel együtt az

egyed- és csapatnemek eltérő manőverező képességével magyarázható.

A 30 mm feletti lövedékeket a kisebb kaliberű tüzérséghez soroljuk.

Néhány alapösszefüggést a lövedékek mérete és készítménye között is megállapíthatunk: míg a kisebb kategóriában az öntés dominál, addig 15 mm felett már nagyobb arányú a kalapált lövedékek száma, illetve 20 mm felett a vaslövedékek teszik ki a többséget.

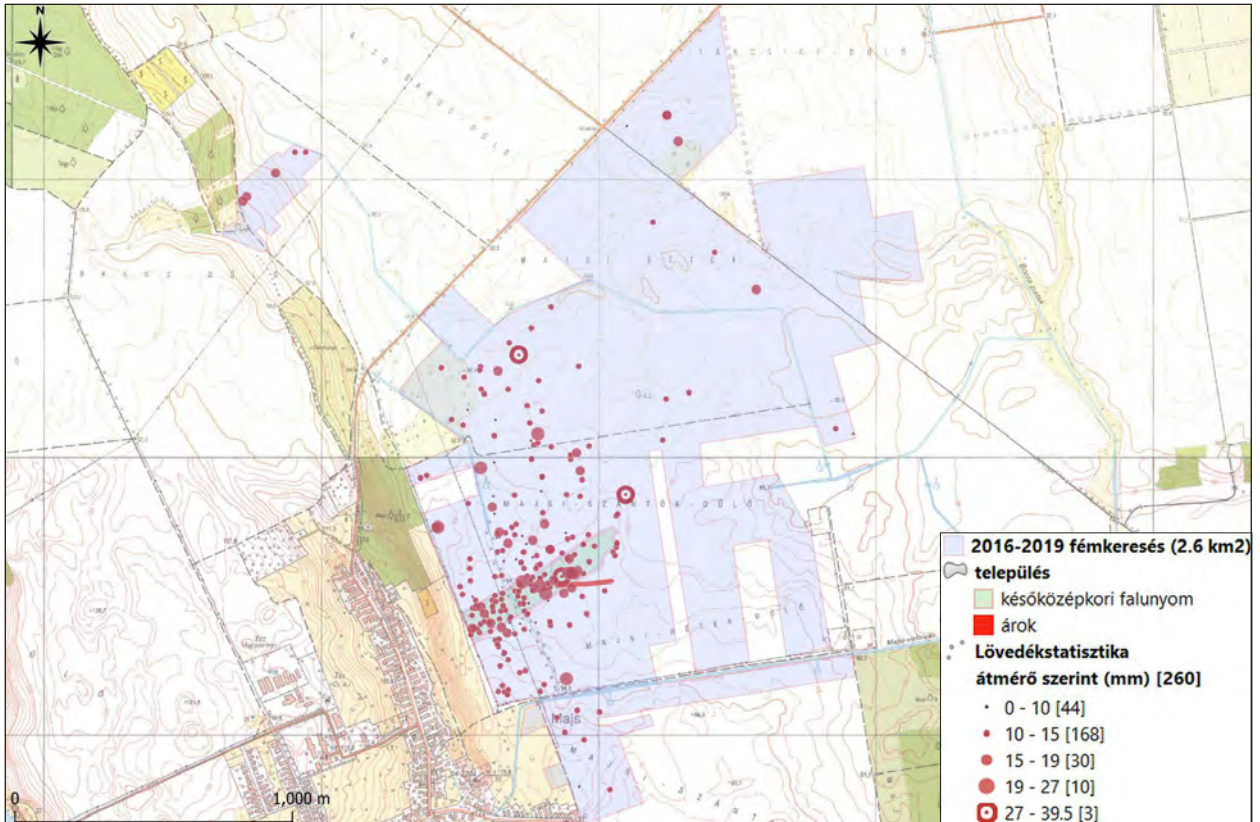
A LÖVEDÉKEK TÉRBELI SZÓRÓDÁSA A KUTATOTT TERÜLETEN

A fenti kategóriák elterjedésük szerint is lehatárolhatók, ebben a falu nyomvonala több szempontból is sűrűsödést mutat.

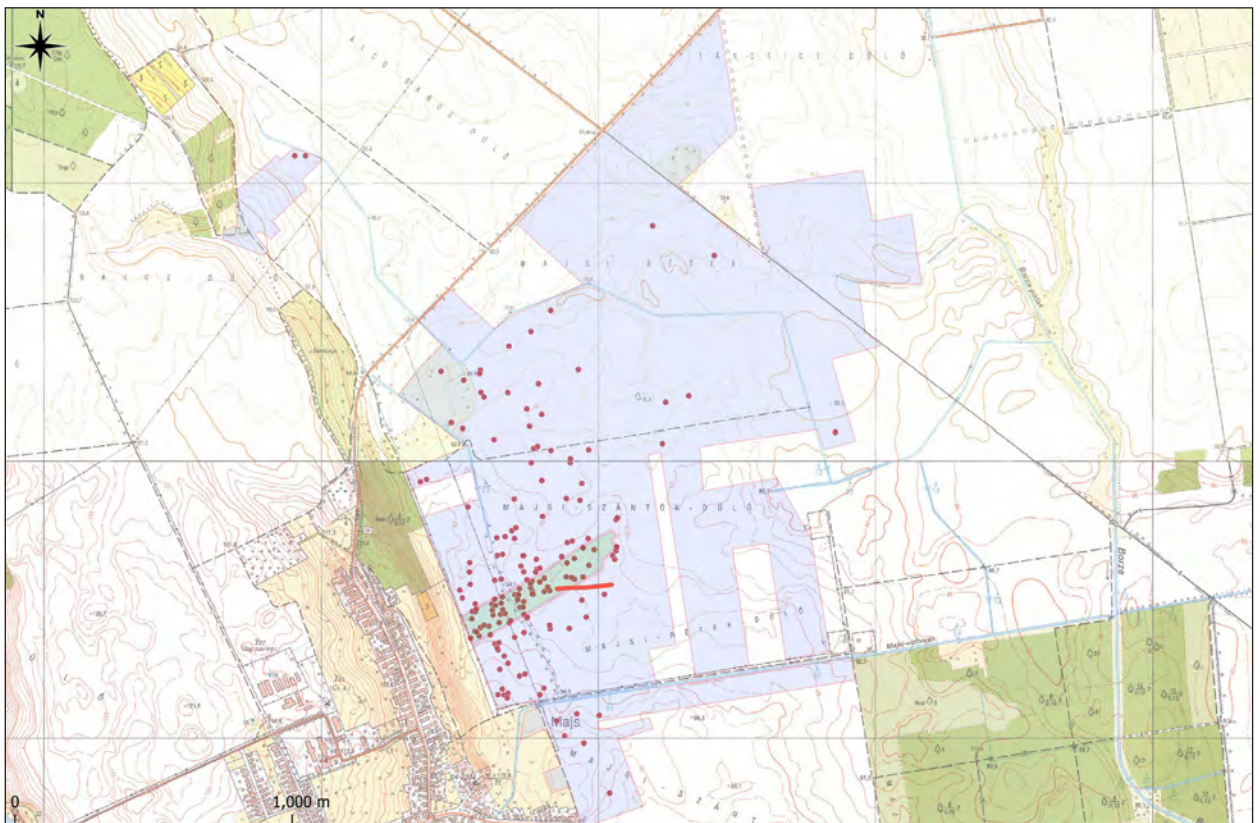
Kiemelendőnek tartjuk, hogy a 15–18 és 19–27 mm-es lövedékek sajátos, a csatamező bizonyos területeire koncentrálódó térbeli eloszlást is mutatnak (17–18. kép), míg a lövedékek zömét adó 10–15 mm-es lövedékek szóródása ezekénél jóval egyenletesebb (16. kép). A 15–18 mm átmérőjű lövedékek túlnyomó

többsége egy meglehetősen sajátos, 250–350 m átmérőjű, ovális, gyűrűszerű területen a falu nyomvonalán, illetve attól kissé északra összpontosul.

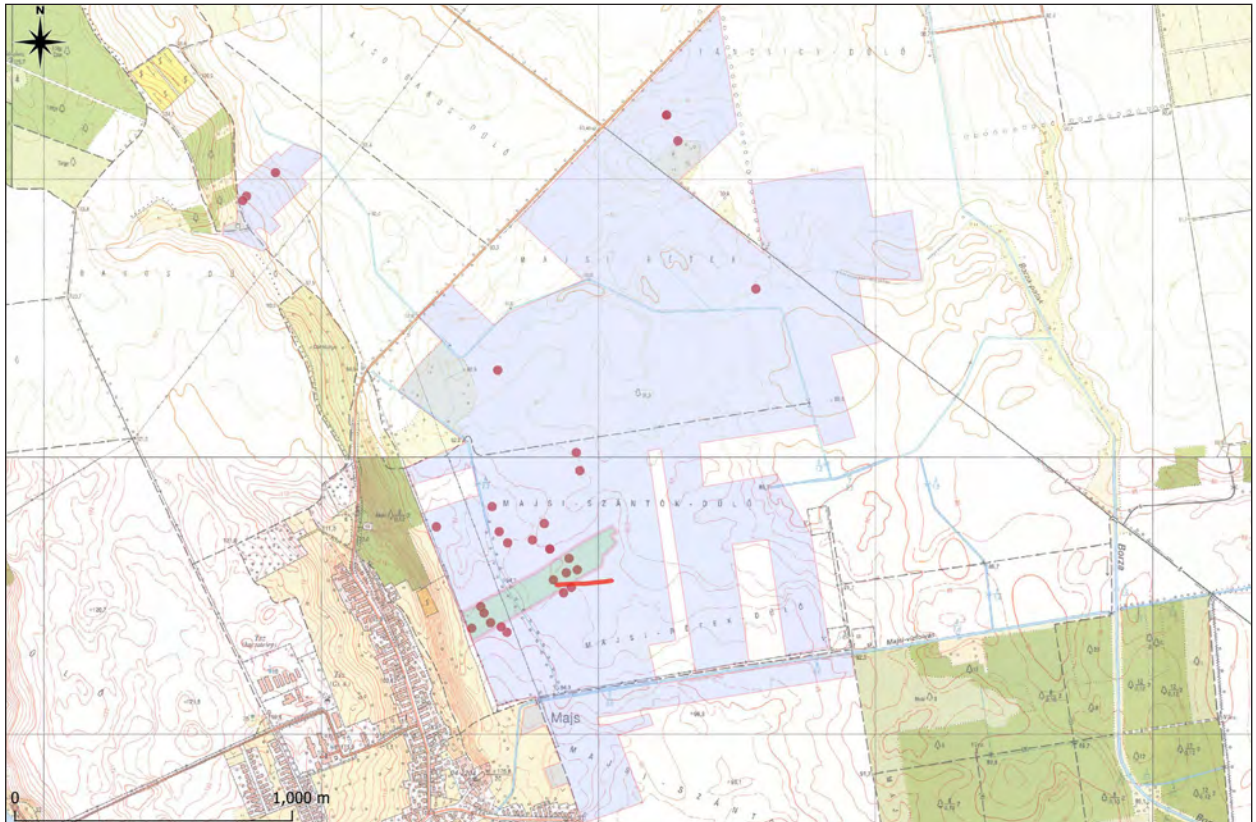
Külön figyelmet érdemel a 11 db 19–27 mm-es példány szóródási képe, ezek közül 8 darab a falu főutcájától délre egy ívelt vonalban található. (18. kép) Ez a mintázat azért is különlegesen érdekes, mert itt ér véget egy magnetométeres vizsgálatok során felfedezett kelet–nyugati irányú

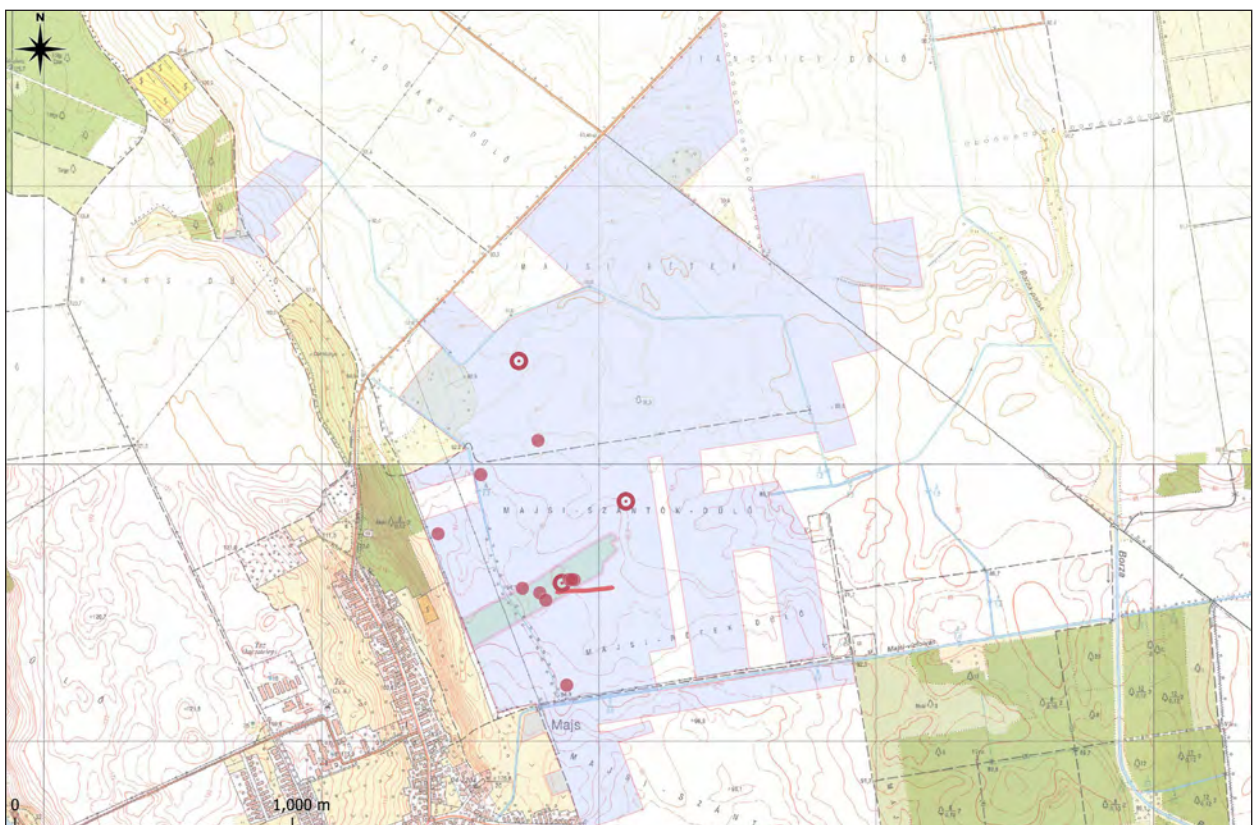
15. kép: A falu nyomvonalán és környezetében talált lövedékek elterjedési térképe
 Fig. 15: Distribution map of projectiles found on and around the village site

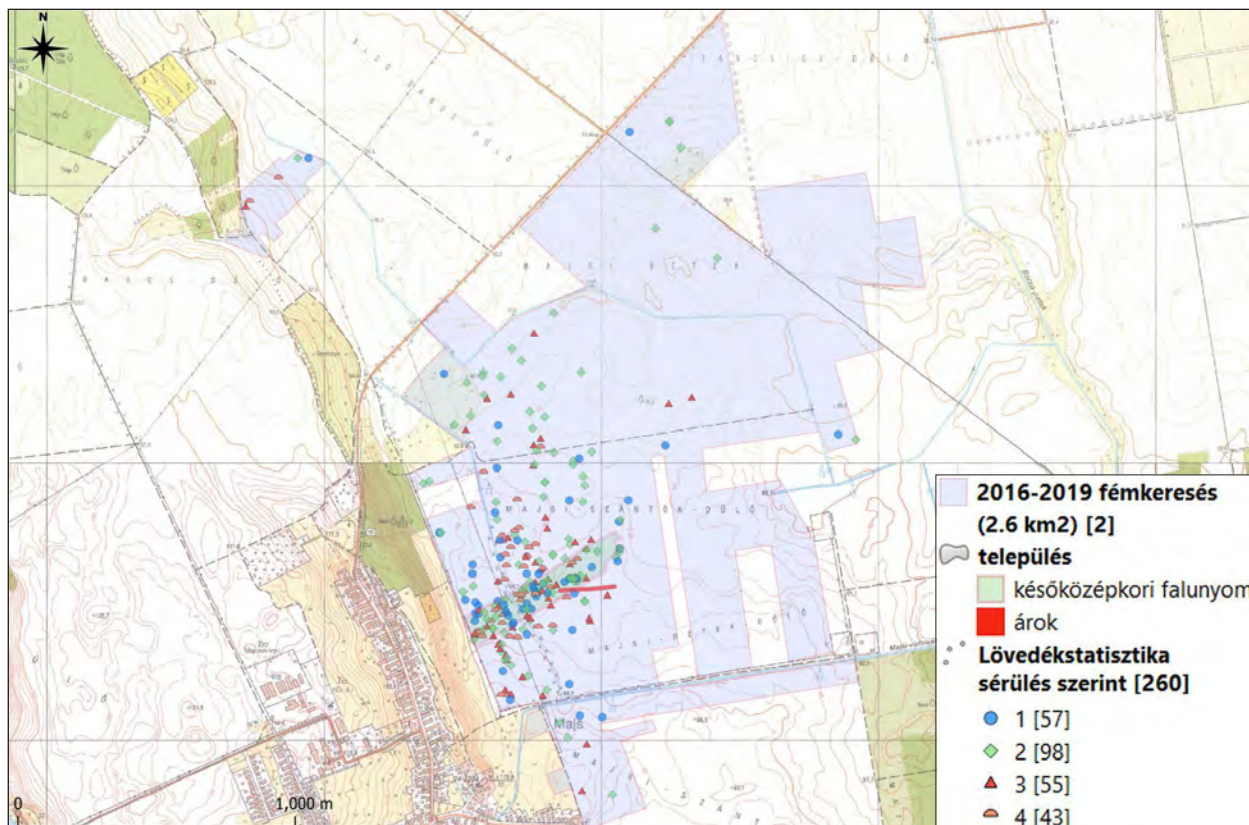
16. kép: A 10–15 mm átmérőjű lövedékek eloszlási térképe
 Fig. 16: Distribution map of projectiles with 10–15 mm diameter

17. kép: A 15–19 mm átmérőjű lövedékek eloszlási térképe
 Fig. 17: Distribution map of projectiles with 15–19 mm diameter

18. kép: A 19–27 mm átmérőjű lövedékek szakállas puska- és tüzérségi lövedékek (>30 mm) eloszlási térképe
 Fig. 18: Distribution map of projectiles with 19–27 and 27–39.5 mm diameter

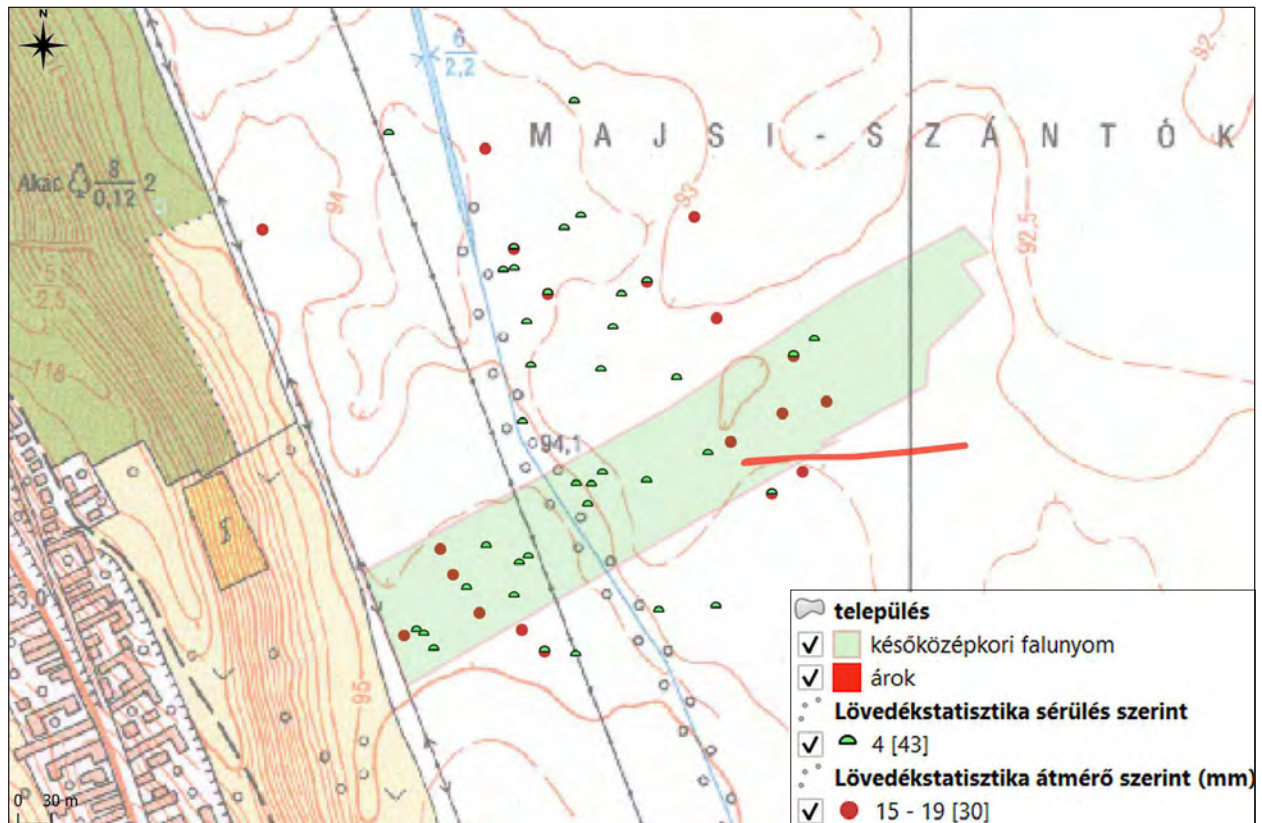
19. kép A lövedékek sérülés szerint kategorizált eloszlási képe
 Fig. 19: Distribution map of the projectiles categorized by level of damage

árok, amely – bár egyelőre csupán hipotetikusan – oszmán tüzérségi állásként is értelmezhető.⁶⁸ Amennyiben ez a hipotézis igazolást nyer, úgy az a következtetés vonható le, hogy ezeket a nehezebb lőfegyvereket feltehetően zömmel az oszmán haderő alkalmazhatta az ágyúk által képezett, a csata során áttörhetetlennek bizonyuló harcrend szárnyának védelmére.

A lövedékeket sérüléseik alapján is csoportosítottuk (19. kép). Bár az ilyen módon történő kategorizálás nem minden tekintetben objektív,

úgy tűnik, esetünkben van létjogosultsága, mivel vannak olyan kategóriák, amelyeknek térbeli eloszlása közel sem egyenletes. Közülük az erősen sérült lövedékek szintén a falu nyomvonalán, és attól főleg északi irányba, egy 100 m széles sávban összpontosulnak. Ez az északi kinyúlás ugyanakkor gyakorlatilag kitölti a 15–18 mm-es lövedékek gyűrűjének „üres” belsejét, azaz a két szóródási foltnak lehet köze egymáshoz, ami az itt zajlott ütközet kontextusában később még magyarázatot is nyerhet (20. kép).

⁶⁸ „a törökök cselből megint visszahúzódtak az ágyúig, amelyeket elrejtettek és beástak...” *Német újságlap – 1526. Új híradás. Hogyan esett meg a magyarországi csata a török császárral. Ott volt egy ember Bécsből és utána megírta Ottingenbe, 1526.* (B. SZABÓ 2006, 132. vö. KISS–KATONA 1979, 278–281). Az árkok, sáncok használatáról a szerb származású egykori janicsár, Konstantin Mihailović 16. század közepén, cseh és lengyel nyelven megjelent emlékiratában is tudósít (MIHAILOVIĆ 1975, 165). Az ágyúk faluhoz való viszonyát, ahhoz való viszonylagos közelségét, illetve mélyebb fekvését Brodarics említi: „a dombról kis falucska ereszkedett alá egy templommal, ennek Földvár a neve, ott helyezkedtek el az ellenséges lövegek. Később, a csata vége felé, saját szemünkkel láttuk, hogy ez a hely hemzseg az ellenségtől, főként az úgynevezett janicsároktól, akik, ami csak volt a falu házikóin túl, hosszú sorban mindent elfoglaltak, később ismeretessé vált, hogy a császár köztük volt. Az ágyúk úgy helyezkedtek itt el, mint valami völgyben, ezért a mieinknek sokkal kevesebbet árthattak, mintha a síkon lettek volna.” (B. SZABÓ 2006, 149).

20. kép: A legsérültebb (4. kat.) lövedékek és a 15–19 mm-es lövedékek zömének egymást jól lefedő szóródási képe

Fig. 20: Distribution map of the most heavily damaged (Cat. 4) projectiles overlaid on the map of the bullets of 15–19 mm diameter

ÖSSZEGZÉS

Mindent egybevéve látható, hogy a csőűrméreték 16. századi változását a hadügyi forradalom elmélete körül kialakult, elsősorban annak haditechnikai és időrendi vonatkozásaival kapcsolatos polémia terheli. Mindemellett bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a 16. század első harmadában a nagy kaliberű, állványzattal (háromláb, puskavilla) működtetett puskatípusok mellett kisebb kaliberű tüzfegyvereket is használtak. Mind a 10–15 mm, mind a 19–27 mm közé sorolható lövedékek sajátos szóródási képet mutatnak a falu nyomvonalán és környezetében (főként attól északra), ami okot ad arra, hogy az 1526-os összecsapás lokalizációja során lehetőségként e térséget is figyelembe vegyük.

Mindemellett fontos, hogy a fentebb megfogalmazott meglátásainkat is kellő óvatossággal kezeljük. Nem zárható ki, hogy az említett 10–15 mm-es golyók – akár

részben – későbbi korszak lövedékei, a számba vett gyűjteményekben is több 17–18. századi tüzfegyvert (főleg pisztolyt) ismerünk. Emellett kis számban ugyan, de pisztolyok már a 16. század első feléből is ismertek.⁶⁹ Ezeket azonban a vadászfegyverekhez hasonlóan szintén problematikus csatatéri fegyverként értelmezni.⁷⁰

Az eredeti lövedék és csőkaliber meghatározásához az alábbi vizsgálati módszert is tervezzük alkalmazni: 1) mért tömegek és becsült átmérők összevetése, kiugró értékek kiválogatása (nagyobb öntőcsap, hibás öntési technika, anyagából sokat veszített, statisztikai vizsgálatra alkalmatlan példány), 2) betöltési módtól függően a súrlódás során keletkezett anyagvesztés visszaszámítása (2–7%), 3) golyó átmérőjének kiszámítása a korábban hivatkozott képlettel, 4) csőkaliber kiszámítása az átmérő kapott értékének 95–97%-kal történő osztásával.

⁶⁹ Példa erre V. Habsburg Károly német-római császár (1500–1558) duplacsővű keréklakatos pisztolya. MMA, ltsz. 14.25.1425.

⁷⁰ Kérdéses, hogy mikor kezdődik meg a lovasság felszerelése tüzfegyverekkel, jelen ismereteink szerint a század második felében (KELENK 1991, 37–39).

Tekintettel arra, hogy a korszakban már a kartács-tűz sem zárható ki – jóllehet erre a leletek szóródásából egyelőre nem következtethetünk –, szintén fontos újvizsgálni a lövedékek oldalirányú deformitását.⁷¹

Bár a csata rekonstrukciójához még a bemutatott tárgycsoporton is további (többek között az

alapanyagra, készítése technikára,⁷² lőtávolságra és a becsapódás mikéntjére vonatkozó) vizsgálatok és becslések elvégzése szükséges, a fent részletezett régészeti jelenségek akár értelmezhetők Szűcs József azon felvetése szerint is, hogy az oszmán ágyúállások a település nyomvonalától keletre húzódhattak.

IRODALOM

Források

AGRICOLA 1556: Agricola, Georgius: *De re metallica*. Basileae 1556.

ÁGOSTON 1992: Ágoston Gábor: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a 15–17. században. *Történelmi Szemle* 34:3–4 (1992) 3–4, 173–198.

ÁGOSTON 1995: Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle* 37:5 (1995) 5, 465–485.

ÁGOSTON 2008: Ágoston Gábor: *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge 2008.

ÁGOSTON 2014a: Ágoston Gábor: *Európa és az Oszmán hódítás*. Budapest 2014.

ÁGOSTON 2014b: Ágoston Gábor: Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800. *Journal of World History* 25:1 (2014) 85–124.

BARKÓCZY ET AL. 2012: Barkóczy Péter – Bartha Tibor – Kovács Árpád – Padányi József – Török Béla: Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromából származó vas- és ólomlövedékek anyagszerkezeti vizsgálatai. *Hadtörténelmi Közlemények* 125:4 (2012) 1139–1148.

B. SZABÓ 2006: B. Szabó János (szerk.): *Mohács*. Budapest 2016.

B. SZABÓ 2015: B. Szabó János: *Mohács. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest 2015.

B. SZABÓ 2016: B. Szabó János: II. Lajos király a mohácsi csatában. In: Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett (szerk.): „Nekiünk mégis Mohács kell...” II. Lajos rejtélyes halála és különböző temetési. Budapest 2016, 55–68.

⁷¹ Már Nándorfehérvár 1440-es ostrománál is helyeztek több (5–10) ólomlövedéket bronzágyúba. „Mivel reájuk (t. i. a törökökre) pontoszi dió nagyságú ólomlövedékeket lőttek bronzból készített ágyúból, amelyben belül egyenes sorban 5 vagy 10 lövedék (bolida) van. Hátról pedig ez a nádhoz hasonló ércső meg van töltve salétromból, kénből és faszénből álló »fűvel« (t. i. lőporral). Ha a parázsnak, azaz a tűz szikrájának a robbanékony erejét közelítik ehhez a keverékhez, nyomban meggyullad. Amikor a levegő összeszorul, a lövedékektől, az kényszerítő erővel kilövi a lövedékeket. A kilőtt lövedékek közül az, amelyik a »fűhöz« közel van, löki az előtte levőt, emez pedig megelőzőt.” (SZABÓ 2014, 238–241. vö. DOLLACZEK 1880, 41).

⁷² A lövedékek technológiai vizsgálata során kiemelten fontos szerep jut az archeometallurgiának. Kitűnő példa erre a Zrínyi-Újvár 1664-es ostromából származó muskétagyolyók optikai fénymikroszkópos, pásztázó elektronmikroszkópos és energiadisziperzív mikroszondás vizsgálata. Ennek során jelentős mennyiségű ónt és bizmutot detektáltak (előbbi szándékosan, utóbbi természetes előfordulása révén, szennyezőanyagként kerülhetett az ötvözetbe), ami mind a készítése technikában, mind a harcászati alkalmazásban szerepet játszott: csökkentette az ólom olvadáspontját, majd öntés után növelte a lövedék keménységét (BARKÓCZY ET AL. 2012, 1142–1143). Másfelől az archeometallurgia nagyobb ívű perspektíváival kapcsolatban (provenienciá, megfigyelt technika keltezése) fenntartásokkal kell lennünk. Egyrészt mert a legtöbb fém esetében még nem áll rendelkezésre kellő adatbázis ahhoz, hogy egy adott ötvözetet vagy technológiáját kellő biztonsággal vezessünk vissza egy behatárolt korra vagy régióra. Másrészt a fegyvergyártáshoz szükséges alapanyagok, vagy akár a kész fegyverek, a lőpor vagy a lövedék kereskedelmi forgalmával szintén számolnunk kell (tűzfegyverek és tartozékaik forgalmáról bővebben ld. ÁGOSTON 2008). Annak pontos feltérképezése, hogy a tűzfegyverek és tartozékaik milyen arányban és irányban, valamint milyen formában (áru, zsákmány, újrahasznosított egyéb tárgy) és kidolgozottsággal (alapanyag vagy kész munkadarab) terjedtek, még évek (ha nem évtizedek) munkája.

- B. SZABÓ 2018: B. Szabó János: A félreértett „hadügyi forradalom”. Egy hadtörténeti eredetű globális világmagyarázat terjedésének dinamikája. *Századok* 152:5 (2018) 939–960.
- B. SZABÓ 2019: B. Szabó János: A magyar királyság hadszervezete és hadserege (1490–1529). In: B. Szabó János – Fodor Pál: *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Budapest 2019, 67–92.
- B. NYÁRI 1870: B. Nyári Albert: A modenai Hyppolit-codexek. *Századok* 4:10 (1870) 661–687.
- B. NYÁRI 1872: B. Nyári Albert: A modenai Hyppolit-codexek. *Századok* 6:5 (1872) 287–305.
- DOLLECZEK 1887: Dolleczeck, Anton: *Geschichte der österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Wien 1887.
- FEDELES 2012: Fedeles Tamás: *A király és a lázadó herceg: az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat, 1494–1495*. Szeged 2012.
- FISCHER 2015: Galerie Fischer: *Antike waffen und militaria*. Luzern 2015. 09. 10–11.
- FODOR 2019: Fodor Pál: Az Oszmán Birodalom hadszervezete és hadserege. In: B. Szabó János – Fodor Pál: *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Budapest 2019, 13–36.
- GAÁL 2017: Gaál Attila: A fémmegmunkálás leletei a szekszárd-palánki török kiserőd (Jeni Palanka) feltárá-sából. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina (szerk.): *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*. Budapest 2017, 215–239.
- GERE 2003: Gere László: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból*. Budapest 2003.
- GERGELY 1926: Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csatatéren. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest, 1926 349–360.
- HARDING 2012: Harding, David Frankland: *Lead Shot of the English Civil War: A Radical Study*. London 2012.
- JÄHNS 1890: Jähns, Max: *Geschichte des Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland*. München–Leipzig 1890.
- KALMÁR 1971: Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest 1971.
- KELENIK 1988: Kelenik József: Szakállas puskák a 16. századi várinventáriumokban. *Hadtörténelmi Közlemények* 101:3 (1988) 484–520.
- KELENIK 1991: Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. *Hadtörténelmi Közlemények* 104:3 (1991) 80–122.
- KISS–KATONA 1979: Kiss Károly – Katona Tamás: *Mohács emlékezete*. Budapest 1979.
- KOVÁCS S. 1994: Kovács S. Tibor: A Kopaszi-zátonyi fegyverek. *Folia Archaeologica* 43 (1994) 251–278.
- KOZÁK 1957: Kozák Károly: Magyar nyélbeütős szakállas puskák. *Folia Archaeologica* 9 (1957) 167–177.
- KOZÁK 1959: Kozák Károly: A Budapesti Történeti Múzeum – Vármúzeum vasnyelű szakállas puskája. *Budapest Régiségei* 19 (1959) 205–211.
- KOZÁK 1974: Kozák Károly: A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéről. *Archeologiai Értesítő* 101:1 (1974) 290–303.
- KRENN ET AL. 1995: Krenn, Peter – Kalaus, Paul – Hall, Bert: Material Culture and Military History: Test-Firing Early Modern Small Arms. *Material History Review* 42 (1995) 101–109.
- MIHAILOVIĆ 1975: Mihailović, Konstantin: *Memoirs of a Janissary*. Transl.: Stolz, Benjamin, Ann Arbor, 1975².
- NÉGYESI 1994: Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 24 (1977) 206–222.
- NÉGYESI 2019: Négyesi Lajos: A mohácsi csatatér kutatásának legfrissebb eredményei. *Hadtudomány* (2019:4), 110–118.
- NÉMETH IN PRESS: Németh Balázs: *The wheel lock pistol and the early cavalry tactics*. Megjelenés alatt.

- PAPP ET AL. 2019: Papp Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtértségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61:2 (2019) 209–246.
- PAREDES 2014: Paredes, Cecelia: The Confusion of the Battlefield. A New Perspective on the Tapestries of the Battle of Pavia (c. 1525–1531). *RIHA Journal (Journal of the International Association of Research Institutes in the History of Art)* 28 (2014) <http://www.riha-journal.org/articles/2014/2014-oct-dec/paredes-battle-of-pavia> (megtekintés ideje: 2020. 01. 12.)
- PARRY 1960: Parry, Vernon J.: Barud. In: *Encyklopedia of Islam* I. Leiden–London 1960.
- SMITH–GNUDI 1990: Smith, Cyril Staley – Gnudi, Martha Teach: *The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio. The Classic Sixteenth-Century Treatise on Metals and Metallurgy*. New York 1990.
- STRZYŻ 2011: Strzyż, Piotr: *Średniowieczna broń palna w Polsce*. Studium archeologiczne. Łódź 2011.
- STRZYŻ–SKÓRA 2012: Strzyż, Piotr – Skóra, Kalina: „Muskets and Hangonnes Inlaid with Bone” – Ornaments of Hand-Held Firearms in the 16th–17th centuries. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archeologica* 29 (2012) 278–300.
- SZABÓ 2014: Szabó Pál: *1440 – Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei*. Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem. Szeged 2014.
- SZÖRÉNYI 2004: Szörényi Gábor András: A Szuhogy-Csorbakői vár kutatása. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 43 (2004) 231–320.
- TÖLL 2009: Töll László: *A harci vértetek története. A nyugat-európai hadviselésben alkalmazott testvédelmi rendszerek fejlődéstörténete a 10. századtól a 16. század első harmadáig*. Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem. Debrecen 2009.
- WILLIAMS 1974: Williams, Alan: Some Firing Tests with simulated Fifteenth-century Handguns. *Journal of the Arms & Armour Society* 8:1 (1974) 114–120.
- WILLIAMS 2003: Williams, Alan: *The Knight and the Blast Furnace. A History of Metallurgy of Armour in the Middle Ages and the Early Modern Period*. Leiden–Boston 2003.
- WILLIAMS 2009: Williams, Alan: A Note on Liquid Iron in Medieval Europe. *Ambix* 56:1 (2009) 68–75.

BULLETS FROM A BATTLEFIELD OF MOHÁCS

GÁBOR BERTÓK – MÁRK HARAMZA – BALÁZS NÉMETH

During the fieldwork of the Mohács 500 research program, which examines the location and course of the Battle of Mohács in 1526, hundreds of military finds were found. Most of these metal finds are lead or iron projectiles. The aim of the present work is to examine the distribution, formal properties, technological characteristics and size data of the projectiles found during the battlefield research, and based on these to present new suggestions related to the localization and reconstruction of the battle. Since the majority of our lead and iron bullets can be dated only to a broader period, we cannot interpret them with absolute certainty as weapons from the Battle of Mohács, and thus they do not serve as absolute proof in themselves. However, mapping and analysis of these objects and other weapon finds dating to the examined period is considered an important task because of their nature and distribution is a key role in the location of the battlefield and reconstruction of the events. The uneven distribution and areas of find concentration, together with the fact that a significant proportion of them fit into the tactics of the period under study justify more in-depth research on the topic. In some cases, our analysis of size, condition, and spatial distribution also makes it possible to draw further conclusions about the make and tactical use of the projectiles in question.

ADATOK MOHÁCS TÖRÖK KORI ERŐDÍTÉSEINEK ELHELYEZKEDÉSÉHEZ

PÁNYA ISTVÁN* – KÖNIG FRIGYES**

Az oszmánok magyarországi foglalásait a kulcsfontosságú nagyobb várak – Buda, Szigetvár, Székesfehérvár, Eger, Gyula – birtoklása biztosította. A „frontvonal” közelében, illetve attól hátrébb, a békésnek egyáltalán nem mondható hátszágban is léteztek kisebb-nagyobb erődítések, melyek a török közigazgatás zavartalanságáért feleltek. Ezek közül kiemelkednek a jelentősebb városokban felépített helyőrségek. Történetükről változó mennyiségű adat maradt fenn, pontos helyük, kiterjedésük, szerkezetük azonban többnyire alig ismert. Ennek az az elsődleges oka, hogy a török hódoltságot követő évtizedekben ezeket a szerepüket veszített erődítményeket elbontották, majd helyüket teljesen beépítették. Emiatt nem tudunk biztosat például a szekszárdi, tolnai, dunaföldvári, bajai, szarvasi és csongrádi palánkvárak elhelyezkedéséről. A mo-

hácsi palánk helyzete sokban hasonló a felsorolt néhány erődítéshez. Történetéről, mint azt majd a továbbiakban látni fogjuk, számtalan adat fennmaradt. Szerencsés módon még ábrázolásai is átvészték a történelem viharait, s ezek közül némelyik kifejezetten sok építészeti részletet őrzött meg a jelenkor kutatóinak. Arra a kérdésre azonban, hogy pontosan hol állt a palánk, az ismert forrásokból nem kapunk egyértelmű választ. A tanulmány első felében röviden áttekintjük a város és az erődítés történetét, illetve az utóbbiról szóló leírásokat. Ezek után egy vélhetően eddig nem ismert képi forrás bemutatása következik, amivel talán pontosabb képet kaphatunk az erődítés elhelyezkedéséről. A tanulmány végén Mohács török kori városerődítéséről, valamint az 1687-ben épült sánccról lesz röviden szó.

MOHÁCS TÖRTÉNETE A 11. SZÁZADTÓL A 18. SZÁZAD ELEJÉIG

A középkori Mohács a Duna mellett, a mai város központi részén terült el. Korai eredetű település, első említését az 11. századból ismerjük. Árpád-korról kevés forrás maradt ránk, annyit azonban bizonyosan tudunk, hogy a 14. század második feléig a pécsi püspök egyszerű halászfaluja lehetett.¹ A 15. században nagymértékű fejlődés következett, amit az is mutat, hogy a korabeli iratokban hol mezővárosnak (*oppidum*), hol pedig városnak (*civitas*) nevezték. Kiváló fekvésének köszönhetően fontos kereskedelmi csomóponttá alakult a török hódoltságot megelőző idősakra.² Egyrészt a Buda–Eszék közötti királyi út (*strada regalis*) haladt át rajta,

melyet a városnál kereszteztek az alföldi és a dunántúli területekről érkező utak,³ másrészt itt volt a Duna, ezáltal Mohács a folyami kereskedelembe is bekapcsolódhatott. A város vásártartási jogot is kapott, ekkoriban több temploma, s egy a püspök által épített udvarháza is volt.⁴

A településen a középkor végén az említett udvarházon kívül nem volt más erődítés. Természetföldrajzi szempontból viszonylag jó adottságai voltak: keletről a Duna medre, nyugatról pedig egy eliszapolódott, mocsaras Duna-ág határolta félkör alakban. Feltételezhető, hogy a 15. században a mezőváros belső területét a kor szokásának megfe-

* Kecskeméti Katona József Múzeum, 6000 Kecskemét Bethlen krt. 1. panyaistvan@gmail.com

** Magyar Képzőművészeti Egyetem, 1062 Budapest Andrásy út 69–71. konig.frigyes@mke.hu

¹ LEHMANN–ERDŐSI 1974, 97; SZITA 1976a, 49.

² LEHMANN–ERDŐSI 1974, 97; FEDELES–SARBAK–SÜMEGI 2009, 75.

³ VASS 1976, 16.

⁴ SZITA 1976a 50–51; ERDŐSI–LEHMANN 1974, 97; G. LÁSZLÓ 2014, 391.

lelően (sövény)kerítéssel, egyszerűbb kerítéssel, illetve árokkal védték/határolták el a környezetétől.⁵ Fontos megjegyezni, hogy ha volt is ilyen, az nem hadászati céllal, hanem a vadállatok ellen nyújtott védelmet a városiak számára.

Az 1526. évi török hadjárat idején a magyar főserg Mohácstól nem messze szállt szembe a Magyar Királyságba törő törökökkel. A vesztes csata után a portyázó török katonaság a környékbeli településekhez hasonlóan Mohács városát is kirabolta és felgyújtotta.⁶ A város megmaradt lakói feltehetőleg a Duna mocsaraiban kereshettek menedéket. A következő évtizedekben Mohács környékén folyamatos volt a hadak mozgása, ami a fejlődését évtizedekre visszavetette. 1529-ben a magyar király szolgálatában álló rácok átpártoltak a törökökhöz, és végigpusztították a Duna menti településeket, köztük Mohácsot és Bátát is.⁷

1541-től a város a Dél-Dunántúlra kiterjedő mohácsi szandzsák székhelye volt 1566-ig, Szigetvár elestéig.⁸ A szandzsák működését nagyban nehezítették a szigetvári katonaság portyái. A szigetiek rajtaütései, kisebb-nagyobb akcióikkal hol megzavarták egy erődítés felépítését (Hercegszőlős), hol pedig egy török kézben lévő palánkot foglaltak el és romboltak le (Görösgál).⁹ A török számára tehát kiemelten fontos volt a magyar kézben lévő vár kiiktatása.¹⁰

1560 elején szigetvári, babócsai és csurgói vi tézek megtámadták Mohácsot. A harcokban segítségükre voltak a környékbeli magyar parasztok is. A szandzsákbég emberei a város egyik templomába zárkóztak, de azt az ostromló végváriak rájuk gyújtották.¹¹ Az ezt követő időszakból maradt ránk források, melyek a mohácsi „kastély” építéséről

szólnak.¹² Az építkezés idejére a törökök csapatokat vontak össze és a környékbeli falvak magyar lakóit munkaszolgálatra kötelezték. Magyar oldalon aggódva figyelték a törökök készülődését: „...a törökök Mohácson kastélyt kezdtek csinálni. Minden faluból sokan gyülekeznek oda össze, mind Budáról, Fehérvárról, Simontornyáról, Szekszárdról, Koppányról, Szegedről és mind onnan belül Törökországból. És úgy állják az utat és őrzik, hogy valamely felől a mohácsiakra ne mehessenek. Aztán Kisasszonyfalvát, Hegyszentmártont akarják megerősíteni. Szigetnek városát is meg akarják kísérteni. Én minden háznál vizet tölttettem a hordókba (ti. a tűzoltásra). Eléggé vigyázunk.”¹³ Egy másik forrás szerint „Jwttenek emberek mind Pechewl s mind Koppanbol, az zekereket mind ala kewltek Mohachra, ... az hir, hog Mohachon kastelth cynalnak, Baranya varat es megh akarnak chinalny; towabba a mely emberem Peche wolt, az es megh jwe, az es azt mongya, hog az zekereket oda Mohachra kewltek, vgyan azt bezely az es, hog kastellt cynal nak mind az ket helben”.¹⁴ Felépülése után a mohácsi palánk katonasága 1560 és 1686 között átlagosan 100–150 fő körül mozgott.¹⁵ Az erődítés karbantartását a környékbeli falvak parasztjai végezték el.¹⁶

A palánk építésével egy időben a mohácsi szandzsákbég kérvényezte a mohácsi flottaparancsnokság felállítását is.¹⁷ Indoklása szerint a város környéki Duna-szakaszon elhelyezkedő szigeteken ellenséges katonák fészkeltek be magukat. A Budán székelő flottaparancsnok (*kapudán*) nem tudott kellőképp fellépni ellenük, így a bég azt javasolta, hogy a környékbeli felszámolt (harcok során elpusztult) palánkok felszabaduló katonaságából képezzenek sajkásokat.¹⁸ A sajkások többségét a környékbeli rácok képezték,

⁵ MAKSAY 1971, 114; BELÉNYESY 1958, 118; SZITA 1976a, 51.

⁶ KARÁCSON 1904, 190; SZITA 1976a, 52.

⁷ HEGEDŰS 1997, 129.

⁸ VARGA 2016, 50.

⁹ MOLNÁR 1971, 93–94.

¹⁰ VASS 1979, 18; HEGYI 2003, 160.

¹¹ HEGYI 2007, 81; MOLNÁR 1971, 93–94.

¹² VASS 1979, 15; VASS 1993, 78; KOSZTA 1993, 36–37; HEGYI 2001, 1296; HEGYI 2007, 1187; PÁNYA 2018a, 99.

¹³ SZALAY 1861, 376–378.

¹⁴ SZALAY 376–378; DÁVID–FODOR 2009.

¹⁵ HEGYI 2007, 1187.

¹⁶ VASS 1977, 55.

¹⁷ HEGYI 2001, 1296.

¹⁸ HEGYI 2003, 161.

akik még a 18. század elején, a harcok elmúltá után is emlegették egykori foglalkozásukat.¹⁹

Szigetvár elfoglalása után Mohács jelentősége hadi szempontból jelentősen lecsökkent. Gazdasági és közigazgatási szempontból azonban továbbra is fontos település maradt, s az újonnan létrehozott szekcsői szandzsák egyik alegységének (nájije) központja lett.²⁰ Ettől függetlenül kiváló fekvése miatt továbbra is egyike maradt a hódoltság fontos szárazföldi és folyami csomópontjainak.²¹ A városnak emellett szimbolikus jelentősége is volt. A török zarándokok, illetve magyarok és más európai nemzetek követői, utazói is előszeretettel álltak meg itt s emlékeztek meg az 1526-os eseményekről.²²

A 15 éves háború idején, 1598-ban magyar hajdúk rohanták meg, foglalták el és gyújtották fel a várost.²³ Egy évre rá, 1599 júniusában Pálffy Miklós országbíró 1600 hajdút küldött Szekszárd és Mohács ellen. A mohácsi akció célja az volt, hogy a kikötőbe érkező, ellátmányt szállító török gályákat elpusztítsák vagy zsákmányul ejtsék.²⁴

1608-ban Maximilian Brandstetter az Adam Herberstein vezette követség tagjaként konstantinápolyi utazáson vett részt. Útközben nem csak feljegyzéseket, hanem számos városról színes festményt készített. Mohácsról készített alkotása a kikötő felől ábrázolja a palánkvárat, s nem csak a váron, hanem a városképen is számtalan érdekes és vélhetően pontos részletet figyelhetünk meg (1. kép). Naplójában így írt Mohácsról: „*Délben a Tolnától három mérföldre eső Mohácsra érkeztünk, és a vár alatt egy kellemes ligetben kötöttünk ki. Orátor úr itt megtekintette a várat, amelyet a paksihoz és a tolnaihoz hasonlóan csak egy sárral betapasztott magyar kerítés, vagyis palánk vesz körül, kis sarokerődítésekkel, benne szintén sárral ragasztott és deszkából készült kis szoros házakkal, és [amely] annyira közel*

fekszik a Dunához, hogy a víz néhány éve benyomta a palánkot, ezért azt beljebb kellett helyezni.”²⁵

1626-ban Athanasio Georgiceo áruhában utazott Konstantinápolyba. Naplója szerint a város „*a Dunánál van, palánk veszi körül, és egy szandzsákbég székhelye, aki mintegy száz törökkel őrzi ezt a helyet. A mezővároson kívül van a kálvinista magyarok, a szakadár szerbek és a katolikus bosnyákok mintegy százötven háza.*”²⁶

A település messze volt a végvári harcok színterétől, azonban itt, a török hátországból is folyamatosan zajlottak portyák és rajtaütések. 1650-ben egy ilyen alkalom során egy hajdúcsapat támadta meg Mohácsot.²⁷

1663-ban Mohácson járt Evlia Cselebi török utazó. Feljegyezte, hogy a várban „*egy dizdár és háromszáz várkatona tartózkodik [...] ez a vár a Duna partján egyszintes, földdel tapasztott, deszkával megerősített, magas és erős palánk. Négy sarkán, a négy kiszögellés felett lőréses és messze hordó ágyúk állnak. A vár belsejében mintegy ötven fatetős ház van a katonáknak. Egyedül a Szulejmán Khán dzsámi cserépszindelyes. Két gabonahombárja, fegyvertára és két kapuja van. Egyik, északkelet felől a Dunára néző kis vízikapu. Előtte a dunai hajókra magyar mesterek tíz szép vízimalmot készítettek, melyeket feltétlenül érdemes megtekinteni. A déli oldalon a városi kapu kétszintes és fából van. A két kapu közti terület tele van fegyverekkel. Itt a kapu felett, egy magas kioszk tetején tíz sáhi ágyú (sugárágyú) áll, a kapu két oldalán pedig lőréses vannak zarbuzán ágyúkkal. A kapu előtt az árkon átvezető hídfőnél egy kis kioszk látható. Az árokban a Duna vize folyik. [...] Mohács városa: háromszáz, fával és náddal fedett háza van. Két kapuja van. A várost feltöltött palánkfal veszi körül. Az árokba a Duna vizét folytatják.*”²⁸

¹⁹ VASS 1979, 43; BEZERÉDY 1977, 106, 109.

²⁰ VASS 1976, 18.

²¹ ISTVÁNFY 2003, 78–79.

²² VASS 1976, 16; SZALAY 1859, 222–223; BRANDSTETTER 2001, 30–31; TÓTH 1998, 846, 854; KARÁCSON 1904, 190–193; KATONA 1982, 22.

²³ VASS 1976, 26; SZITA 1976a, 53.

²⁴ SZITA 1976a, 53.

²⁵ BRANDSTETTER 2001, 30–31.

²⁶ TÓTH 1998, 846, 854.

²⁷ SZITA 1976a, 55.

²⁸ KARÁCSON 1904, 190–193; KATONA 1982, 22.

1. kép: Maximilian Brandstetter 1608-as festménye Mohácsról
Fig. 1: Maximilian Brandstetter's 1608 painting of Mohács

Ugyanebben az évben itt járt Henrik Ottendorf német utazó is, ő bécsi küldöttség tagjaként utazott Törökországba. A városról feljegyezte, hogy „...keleten folyik el mellette a Duna. Terjedelme eléggé nagy és régen talán jól lakott helység volt, amint ez ma is látható egyes kőrakásokból, néhány régi épületből és romba dőlt templomokból, melyek közül az egyik, amint az ember bejut, az úttól jobbra még áll, most azonban a legnagyobb része puszta és beépítetlen. A palánk az egyik oldalon közel a Dunához fekszik, s ettől nem messze fogadó áll. A palánk lakói mind törökök, akik viszont a városban laknak, kálvinista vallásúak. Ez a helység majdnem négyszögű és köröskörül magas, fonott kerítés és körülbelül 15-20 láb széles vizesárok veszi körül, melyet a Dunából vezettek köréje. A helységtől jó puskalövésnyire körös-körül

mocsaras hely terül el, amely úgy látszik a Dunából jön és oda ömlik vissza, s így a helységet nem csekély mértékben megerősíti. A mocsáron át híd építettek, mindjárt a helység kapujával szemben, mert a mocsár nagyon mély, és nem lehet átlovagolni rajta.”²⁹

1665-ben a palánk állapota „minden oldalról” erősen leromlott, ezért rendelet született a palánk megújításáról.³⁰

A város életében a felszabadító háborúk hoztak változásokat. Buda elfoglalása után a török hadvezetés kiürítette a várat és a katonaságot Eszékre vezényelte. Mohácsot magyar hajdúk támadták meg és rabolták ki, a lakosság pedig elmenekült a környező mocsarakba.³¹ Az 1686 október végére Mohácsra érkező szövetségesek a várost és palánkját elpusztulva találták.³²

²⁹ HM HIM KVII k1; HERMANN 1943, 54–55.

³⁰ FEKETE 1929, 96.

³¹ NAGY-SZITA 1987, 16.

³² VASS 1989, 100.

Ezután Mohács az 1687. évi hadjárat kulcsfontosságú bázisa lett.³³ A szövetséges csapatok számára hajókon szállítottak ellátmányt a város kikötőjébe, felépült egy hajóhíd, illetve tábori sütődéket alakítottak ki a katonaság ételmezésére.³⁴ A városban és a körülötte állomásozó nagy létszámú hadsereg védelmezésére tábori erődítés épült a város körül.

A város körül 1687 júniusában összegyűlt szövetséges sereg a kitűzött tervek szerint július elején Eszék ellen vonult.³⁵ Eszéktől nyugatra átkeltek a Dráván és július 19-én megindult a vár ostroma.³⁶ A szövetségesek az erős várat eredménytelenül ostromolták. A csapatok visszavonultak, átkeltek a Dráván és Old, Baranyavár, Harkány, Siklós, Kistótfalu településeken keresztül Mohács környékére vonultak vissza.³⁷ A visszavonulás közben török lovasok törtek Mohácsra, hogy a kikötőben horgonyzó ellátóhajókat, valamint a sütődéket elpusztítsák. Az ott maradt kisebb létszámú katonaság nagy veszteségek árán, de visszaverte az ellenség támadását.³⁸ A helyzet rendezésére Scharfenberg altábornagy parancsnoksága alatt ötezer katonát Mohács megerősítésére vezényeltek.³⁹ A szövetségesek visszavonulásának az volt a célja, hogy kicsalogassák a jól védhető eszéki erődöt és nyílt területen, a Mohács környéki síkon nyílt csatára kényszerítve győzhessék le a török erőket.

A szövetséges hadvezérek látva, hogy a török hadak nem mozdulnak Eszékről, haditanács után Siklós felé indították el csapataikat. Augusztus 10-én a mohácsi hajóhidat szétbontották és északabbra vontatták, a megerősített tábort és a város palánkját szétrombolták.⁴⁰ A török csapatok ekkor teljes erejükkel átkeltek az eszéki hídon és a Siklós felé tartó szövetségesek felé indultak. A két sereg végül a Harsányi-hegy tövében csapott össze, az ütközetben a törökök végzetes vereséget szenvedtek. A török túlélők Eszékre menekültek, azonban a harcok során megsérült híd nem bírta a menekülők áradatát és leszakadt.⁴¹

A harcok elültével a város hadi jelentősége csökkent, lakóinak egy része visszatért, a város palánkját kijavították. A kaotikus állapotokat jellemzi, hogy Mohács a század végén a vármegye harmadik legnépesebb helye volt 90 (!) lakójával.⁴²

A városlakók számára a Rákóczi-szabadságharc hozott újabb szenvedéseket. 1704-ben a rácok támadták meg Mohácsot.⁴³ 1711 tavaszától két év alatt a siklósi és a pécsváradi uradalomból a városba vezényelt jobbágyokkal erősítették meg a palánkot.⁴⁴ A mohácsi palánk hadi jelentősége ezután csökkent, végül az elavulttá vált erősséget 1720-ban bontották le.⁴⁵

A TÖRÖK PALÁNK ELHELYEZKEDÉSE

A mohácsi török palánk helyéről számos feltételezés született. Egyesek szerint valahol a Duna-parton, az egykori selyemgyár helyén, vagy annak környezetében kell keresni a nyomait, mások szerint azokat a nyugat felé terjeszkedő Duna moshatta el, s helyét csupán a mederben található kövek jelzik.⁴⁶

Fentebb említésre került, hogy a vár legelső ismert ábrázolását Maximilian Brandstetter készítette el 1608-ban.⁴⁷ Festménye rendkívül részletesen ki van dolgozva, jól látható rajta a Duna mellett álló erődítmény, benne a török dzsámi karcsú minaretjével. Brandstetter fentebb idézett naplójából kiderül,

³³ SZITA 1989b, 29–30, 33.

³⁴ KUTI-ÚJVÁRI 1989, 79, 89; SZITA 1989a, 47.

³⁵ NAGY–SZITA 1987, 24.

³⁶ VONYÓ 1989, 96.

³⁷ NAGY–SZITA 1987, 31.

³⁸ NAGY–SZITA 1987, 323.

³⁹ NAGY–SZITA 1987, 117, 196.

⁴⁰ NAGY 1989, 46; NAGY–SZITA 1987, 32.

⁴¹ SZITA 1989b, 34; PÁNYA 2018c, 172.

⁴² SZITA 1976, 63.

⁴³ SZITA 1976b, 99.

⁴⁴ SZITA 1976, 63.

⁴⁵ PESTI 1982, 450.

⁴⁶ HANCZ–NAGY 2016, 63–65; ERDŐSI–LEHMANN 1974, 254.

⁴⁷ JAICZAY 1934–85.

2. kép: Henrik Ottendorf rajza 1663-ból
Fig. 2: Drawing by Henrik Ottendorf from 1663

hogy a Duna partrombolása miatt a vár keleti palánkját le kellett bontani és nyugatabbra újra felépíteni. A vár következő ismert rajzát Henrik Ottendorf készítette el 1663-ban (2. kép). Ehhez hasonló a szövetséges felszabadító csapatok egyik hadmérnöke által 1687-ben készített vázlat, melyen a Mohács mellett táborozó sereg, valamint az erősített település és a párkány látható (3. kép). Mindegyik rajzon látható a település központjában, a Duna mellett álló, téglalap alakú palánk.

Az erőd lebontása után egy évvel, 1721-ben épült fel a Duna partján a mohácsi sóhivatal (*Saltzmagazin*).⁴⁸ Négy évtizeddel később, 1775-ben

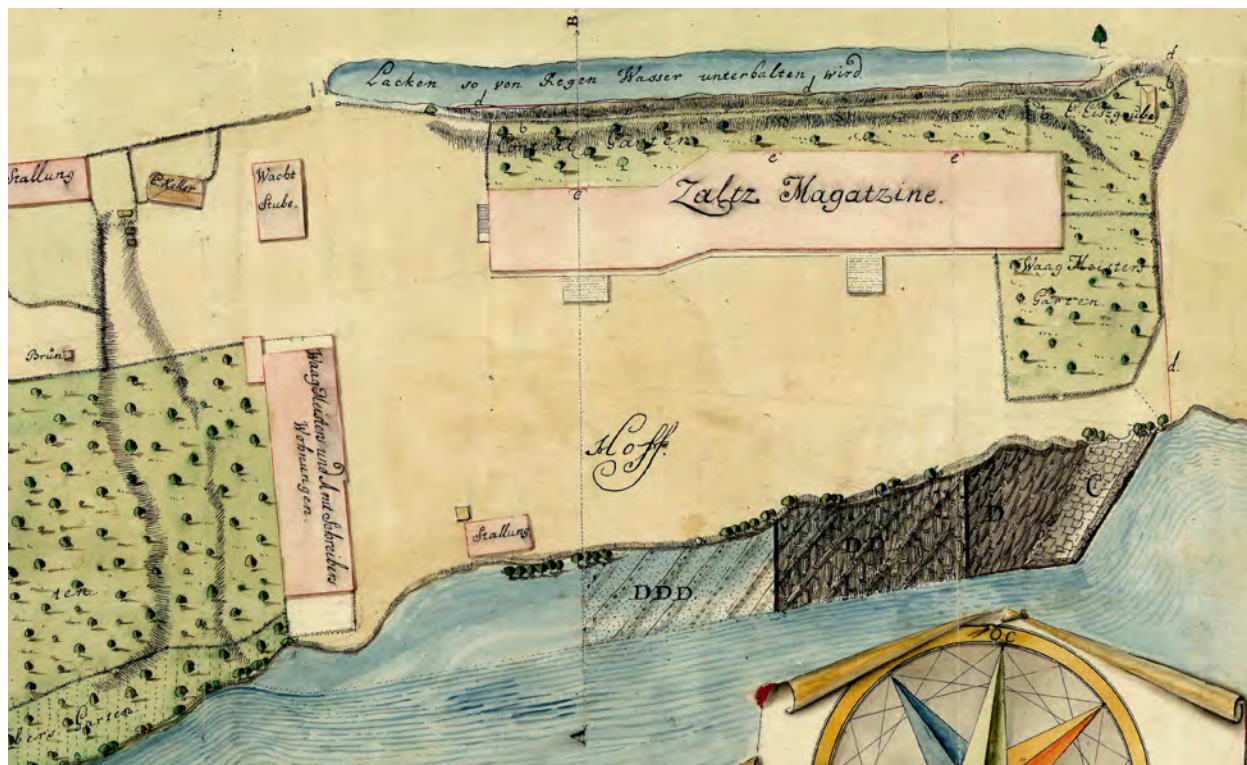
3. kép: A tábori erődítéssel körülvett Mohácsot ábrázoló rajz 1687-ből
Fig. 3: A drawing of Mohács surrounded by a camp fortification from 1687

tervrajzok készültek a sóház melletti partszakasz megerősítéséről, valamint a sóház környezetében fekvő egyenetlen felszínű terület rendezéséről (4. kép).⁴⁹ A műszaki rajz érdekessége, hogy a sóház körül gyanús árkokat és töltéseket ábrázol, melyek egy téglalap alakú épület formáját adják ki. Gyanúkat erősíti, hogy a sóház északi végén húzódó sáncok egy kör alakú földsáncban találkoznak. Minden bizonnyal az egykori párkány tömésfalának összerogyott, lekopott maradványairól volt szó, melynek nyugati oldalán még a palánk árkát is jelölték. Valószínű, hogy az eredetileg szabályos téglalap alakú párkány területének keleti felét ekkorra elmosta a Duna.⁵⁰ A folyó rombolásának megakadályozását a rajzon szereplő, gerendákból és kövekből álló partvédművel, ún. sarkantyúval kívánták

⁴⁸ KARDHORDÓ 1976, 139; SONKOLY 2002, 361; továbbá OL E 44., 14. cs.; ld. még NAGY-ÓDOR-RADNÓTI 1998, 16.

⁴⁹ MNL OL S11 1100.

⁵⁰ KUTI-ÚJVÁRI 1989, 92; BEZERÉDY 1976, 92.

4. kép: A mohácsi sóhivatal rajza 1775-ből
Fig. 4: Drawing of the Mohács salt office from 1775

megoldani.⁵¹ Ilyen védőműveket más a Duna mellé telepített (katonai) létesítményeknél is alkalmaztak. (A tekintélyes méretű futaki élelmiszerraktár területét is ostromolta a Duna. A komplexum védelmét ott is különféle gerendavázás, földből és kőből épített védőművekkel, töltésekkel, sarkantyúkkal igyekeztek elérni, mindhiába.)⁵²

A párkány viszonylag egyenes tömésfalának nyugati és északi részét a rajz készítésének idején fás kert borította. A nyugati fal előtt, a palánk északnyugati sarkán, az egykori sarokbástya helyén alakították ki a sóház jégtároló vermét (*Eisgrube*). Az 1775-ös rajz felső részén két metszet is található: egyiken a sóraktár környezete, rajta a lekopott nyugati sánc és a mellette húzódó árok rajzával, másikon pedig a tervezett tereprendezés utáni állapot látható (5. kép). A méretarányos, bécsi ölben készült rajz szerint az árok szélessége ekkor kb. 6 méter,

mélysége kb. 90 centiméter volt, az 5–6 méter szélességű töltés pedig nagyjából 1,5 méterre emelkedett ki a környezetéből.

A rajzon a déli palánkfal alakja erősen torzult, az eredetileg feltételezhetően egyenes tömésfalra itt csupán egy kanyargós, lekopott töltés emlékeztetett. A délnyugati bástya nem látható, valószínűleg elhordták, s később itt alakították ki a raktár felé nyíló kaput és itt kapott helyet az őrszemélyzet bódéja is (*Wachstube*). A 20. század elején itt alakították a Selyemgyár bejáratát, ahol 1965 körül szennyvíz-főcsatorna építése közben meglelték a régi várarkot, továbbá „*kihelyezett karókat, nedves mészgöröngyöket, ágyugolyókat; 4-5 m hosszú, 120 cm szélességben leszögezett dorongokból képezett dorongutat*” találtak (6–7. kép).⁵³

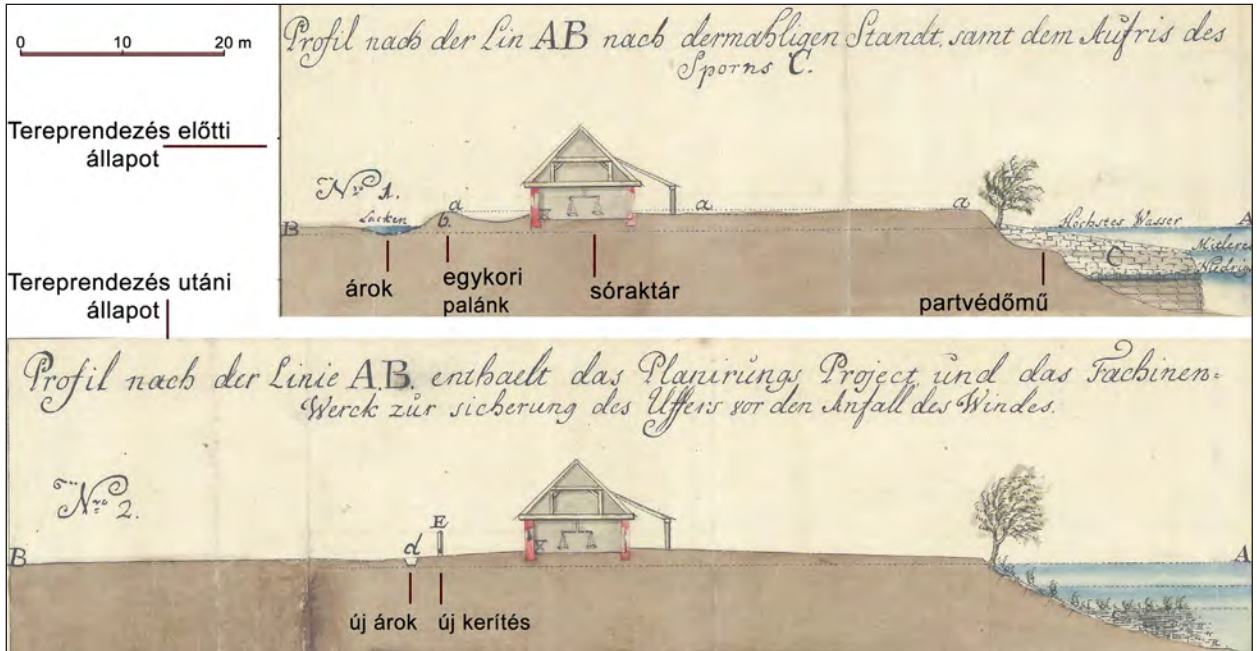
Egy szintén 1775-ből származó tervrajz mutatja a sóház körüli „rendrakás” eredményét.⁵⁴ Ezen már nem

⁵¹ MNL OL S11 1156/3.

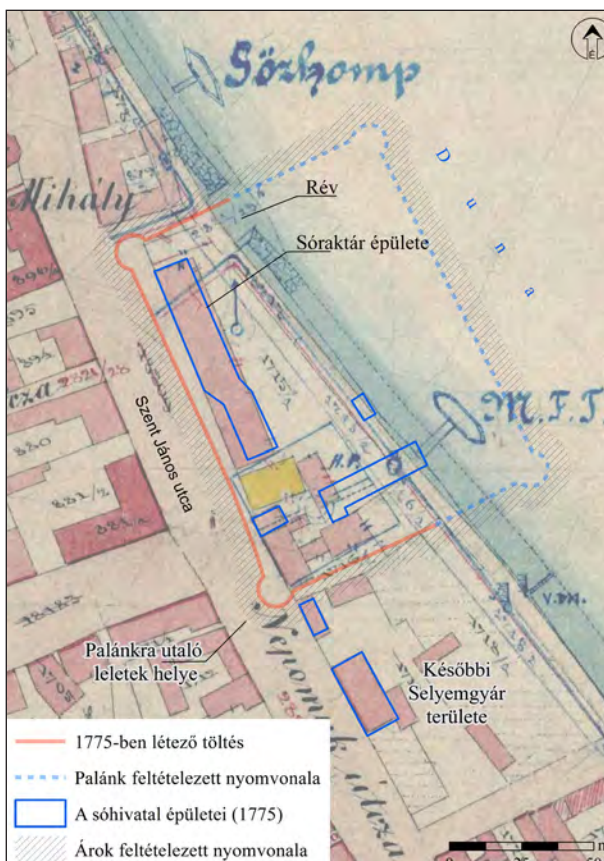
⁵² PÁNYA 2018b, 72; ld. még HM HIM Hadtörténeti Térképtár G1b 345/01–48.

⁵³ PESTI 1982, 449.

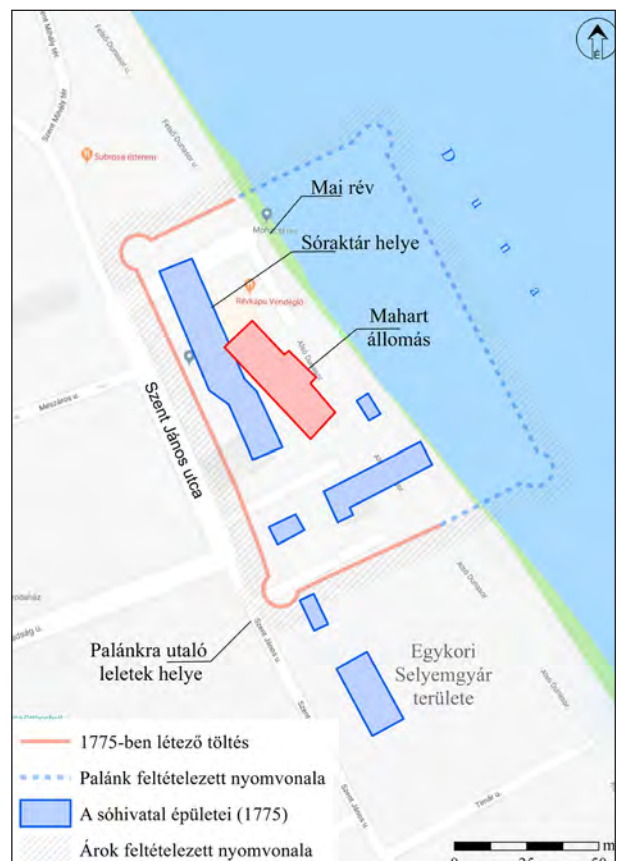
⁵⁴ MNL OL T1 423/1-2, a sóházzal készült további rajzok: MNL OL T1 No 423/1–2, T62 310, T62 1435, T62 No 319, T62 No356/3-4, OL T62 No346/1-4, T62 No 660, T62 No 705, T62 No 1221, T62 No 1258/1–3.

5. kép: A hivatal területének metszete 1775-ből
 Fig. 5: Section of the office area from 1775

6. kép: A török palánkvár a kataszteri térképen (1880 körül)
 Fig. 6: The Turkish fortress on the Cadastral Map (circa 1880)

7. kép: A török palánkvár helye a mai utcaszerkezetben
 Fig. 7: The place of the Turkish fortress in today's street structure

láthatók sem a tömésfal, sem pedig az egykori árok maradványai. A mohácsi török vár utolsó nyomait tehát az 1770-es évek közepén, a sóház környékének tereprendezésekor semmisíthették meg. A sóház 19. századi megszüntetése után az egykori palánk területén

révállomást alakítottak ki, tőle délre pedig felépült a Selyemgyár. A bemutatott rajzokból nagy vonalakban meghatározható volt a palánkvár mérete is, hossza nagyjából 130 méter lehetett, szélessége pedig 40 és 70 méter körül változott (8–9. kép).

TOVÁBBI ERŐDÍTÉSEK MOHÁCS TERÜLETÉN

Az első szakaszban szó esett a város palánkerődítéséről és az 1687-ben épített tábori erődítésről is. Az előbbiről igen keveset tudunk, s a Duna parti palánkvárhoz hasonlóan a pontos kiterjedését és felépítését sem ismerjük. Kutatásaink során előkerült egy 1778-as rajz, mely Mohács és a tőle északra fekvő Bár falu közötti területet ábrázolja (10. kép).⁵⁵ A rajz különlegessége, hogy viszonylag részletesen mutatja a város felépítését. Szerepelnek rajta a belterületet határoló, Dunából kiinduló vízfolyások, melyek gyaníthatóan a török kori városerődítés vízes árcai lehettek. Érdekes, hogy a mai utcahálózat alig illeszkedik az árok ábrázolt szakaszaihoz. Vonaluk nem folytonos, több helyen szakadás figyelhető meg rajtuk. Feltehetően a 18. század második felére az árok egyes részeit betömték, vagy feliszapolódtak, s így a térképészek számára kevésbé volt látható a vonaluk.

A térkép georeferálása után jól be lehet azonosítani az árok egykori szakaszainak pontos nyomvonalát. Az északi részéből mintegy 80–100 méter eltűnt a Duna medrének nyugatra tolódása miatt. Megmaradt szakasza a Síp utcától északra fekvő házak alatt húzódott délnyugat irányba, az Ady és a Rózsa utcák kereszteződése felé, majd a mai Vadász utca felé enyhe kanyarulatot után visszatért a mai Perényi utca vonalába. Innen nagyjából egyenesen haladt déli irányba, a Rákóczi utca felé, majd kelet felé fordult és a mai Drágffy János utcától északra haladt a Dunáig. A térképen több olyan kapu figyelhető meg, amely vélhetően korábban, már a török korban is használatban lehetett. Az egyik nagyobb a Dunasor u. 17. szám környékén lehetett, ez a Duna partrombolása miatt gyakorlatilag a város szélére került. A másik jelentősebb

kapu a Szabadság és a Perényi utca találkozásánál létezett (11. kép).

Az 1778-as térképen, illetve a néhány évvel később készült első katonai felmérés Mohácsot ábrázoló szelvényén látható az 1687. évi erődítés rajza.⁵⁶ Mohácstól nyugatra egy a város fölé magasodó terasz húzódik, melyről jól rá lehetett látni a kikötőre és az itt állomásozó katonaságra. A stratégiai fontosságú települést ezért a terasz peremétől kissé beljebb (azaz nyugatabbra) kialakított sánccal igyekeztek megvédeni.⁵⁷ A földből készült védműből mára csupán két rövidebb, erősen lekopott rész maradt fenn a szerb temető kápolnája mellett, a Kossuth Lajos utcával párhuzamosan. E két szakaszt Kuti István és Újvári András mérte fel a 80-as évek második felében. Innen tudjuk, hogy a sánc nagyjából 20–22 méter, árka nagyjából 4 méter széles, az árok mélysége nagyjából 1,5–2 méter, magassága pedig 2 méter lehetett.⁵⁸

A sánc környéke jelentős mértékben beépült, így pontos nyomvonala mára nehezen rekonstruálható. Északkeleti végét mintegy 700 méter hosszan elmosta a Duna a 19. század végéig. Feltehetőleg a mai Kossuth Lajos utca nyomvonalában haladt délnyugati irányban, a mai Kölkedi-csatornáig, ahol vonala enyhén nyugat felé megtörve halad tovább a római katolikus temetőig.⁵⁹ Valószínű, hogy itt, a csatorna helyén folyó egykori pataknaál egy híd és valamiféle kiegészítő védőmű épülhetett az átkeelés biztosítására. A mai katolikus temetőtől a Duna felé valószínűleg nem készült sánc, hiszen ebben az irányban a folyó felé nagy kiterjedésű mocsár terült el. A sáncnak végül a nagyharsányi csata előtti események során csupán közvetett szerep jutott, hiszen a török és szövetséges csapatok közötti összecsapás végül Mohácstól nyugatabbra zajlott le.

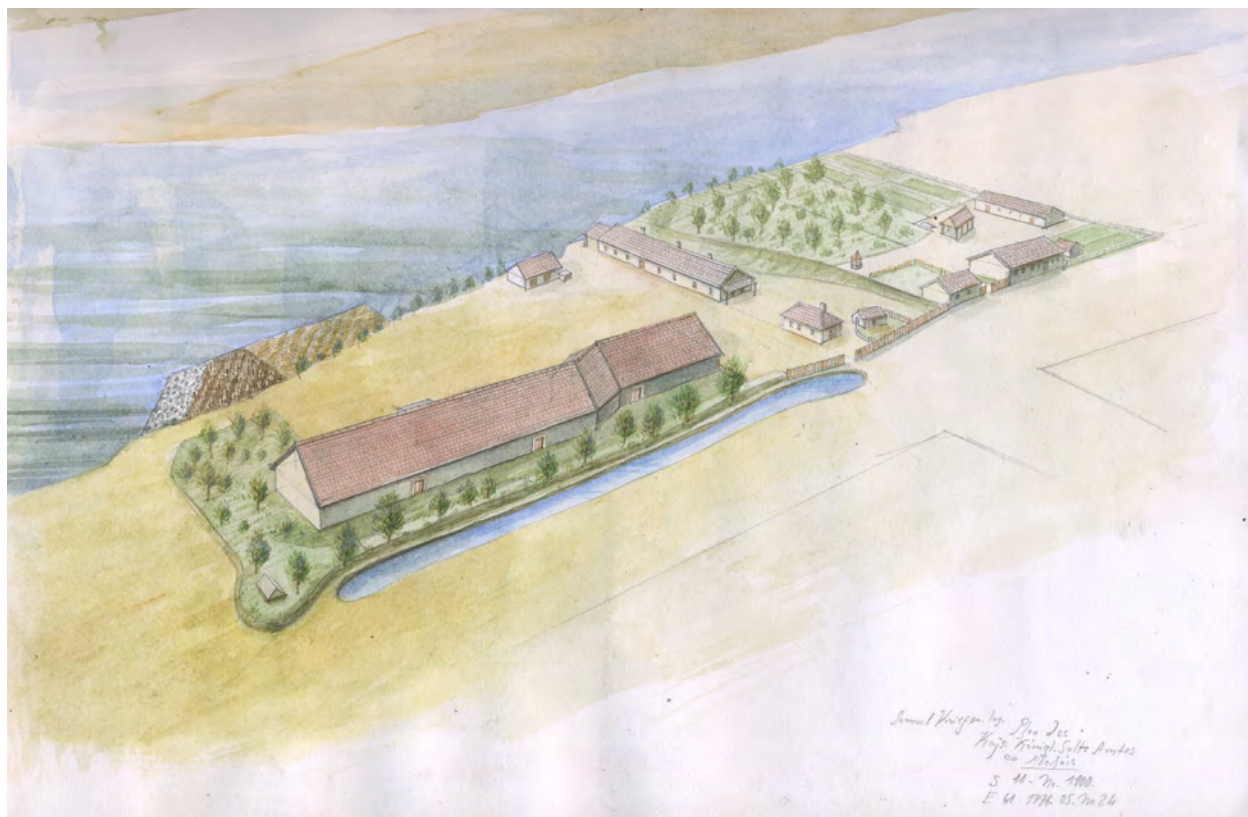
⁵⁵ MNL OL S11 1118.

⁵⁶ HM HIM BIXa 527. sec. 12. col 33.

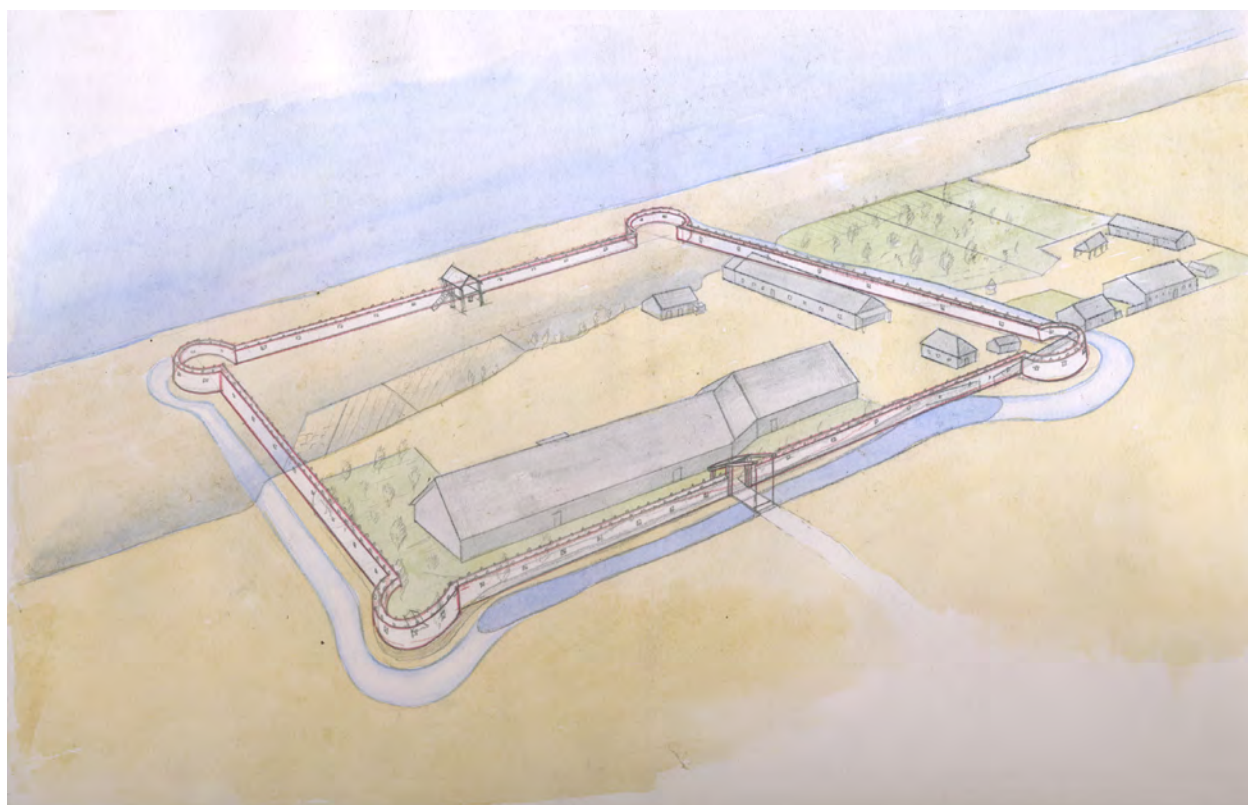
⁵⁷ NAGY–SZITA 1987, 31.

⁵⁸ KUTI–ÚJVÁRI 1989, 93–94.

⁵⁹ KUTI–ÚJVÁRI 1989, 84.

8. kép: A palánkvár 1775-ös állapotának rekonstrukciója (König Frigyes rajza)
 Fig. 8: Reconstruction of the 1775 condition of the fortress (drawing by Frigyes König)

9. kép: A palánkvár rekonstrukciója az 1775-ös rajz alapján (König Frigyes rajza)
 Fig. 9: Reconstruction of the fortress based on the 1775 drawing (drawing by Frigyes König)

10. kép: A város külső palánkjának és az 1687-es palánknak a rajza az 1778-as térképen

Fig. 10: Drawing of the outer palisade wall of the city and the fortress of 1687 on the 1778 map

11. kép: A város külső palánkjának és az 1687-es palánknak rajza a mai utcaszervezetben

Fig. 11: Drawing of the outer palisade wall of the city and the fortress of 1687 in today's street structure

ÖSSZEGZÉS

A középkori kővárakkal szemben a romlandóbb anyagból készült török kori erődítések (palánkok, városerődítések) kutatása igen nagy kihívást jelent. Jelen tanulmányban a Duna menti török palánkok egyikét, a mohácsi „párkánt” vettük górcső alá. Arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy a 18. századi békés időszakban készült rendezési tervek, vázlat-

rajzok is tartalmazhatnak adatokat a 16–17. századi városi épületek elhelyezkedésére. Mohács esetében egy 18. századi tervanyag jelenthet fogódzót, s képezheti a jövőbeli kutatások alapját. Remélhetőleg a jövőbeli beruházások és az azokhoz kapcsolódó régészeti munkálatok során előkerülnek az erődítés nyomai.

IRODALOM

- BELÉNYESY 1958: Belényesy Márta: Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. *Ethographia* 69 (1958) 117–127.
- BEZERÉDY 1977: Bezerédy Győző: Baranya megye lakossága a török alóli felszabadulás idején. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 20–21 (1977) 103–112.
- BEZERÉDY 1976: Bezerédy Győző: Mohács gazdasági és társadalmi szerkezete a XVIII. század második felében. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve* (1976) 89–120.
- BRANDSTETTER 2001: *Brandstetter, Maximilian: Utazás Konstantinápolyba 1608–1609*. Budapest 2001.
- DÁVID–FODOR 2009: Dávid Géza – Fodor Pál: „Ez az ügy fölöttébb fontos” – *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Budapest 2009.
- FEKETE 1929: Fekete Lajos: A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga: második, befejező közlemény. *Levéltári Közlemények* 7:1–2 (1929) 55–106.
- ERDÖSI–LEHMANN 1974: Erdősi Ferenc – Lehmann Antal: *Mohács földrajza*. Mohács 1974.
- FEDELES–SARBAK–SÜMEGI 2009: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József: *A pécsi egyházmegye története 1. A középkor évszázadai 1009–1543*. Pécs 2009.
- HANCZ–NAGY 1997: Hancz Erika – Nagy Kálmán: *Az oszmán kori Mohács*. Gencsapáti 2016.
- HEGEDŰS 1997: Hegedűs László: Kelet-Tolna települései (1500–1686). *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 6 (1997) 115–208
- HEGYI 2001: Hegyi Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilajet déli szandzsákjaiban. *Századok* (2001) 1255–1311.
- HEGYI 2003: Hegyi Klára: Mohács török vára. In: Lengvári István – Vonyó József: *Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára*. Pécs 2003, 159–174.
- HEGYI 2007: Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. Budapest 2007.
- HERMANN 1943: Hermann Egyed: *Budáról Belgrádba 1663-ban; Ottendorf Henrik képes útleírása*. Pécs 1943.
- ISTVÁNFFY 2003: Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája I–III*. Budapest 2003.
- JAJCZAY 1934: Dr. Jajczay János: *Császári követ fogadása Budán a török idők alatt, a Fővárosi Könyvtár egy vízfestményén*. A Fővárosi Könyvtár évkönyve IV. Budapest 1934.
- KARÁCSON 1904: Karácson Imre: *Török-magyarkori emlékek. Török történetírók III*. Budapest 1904.
- KARDHORDÓ 1976: Kardhordó Kálmán: Mohács mezőváros gazdasági és népességi viszonyai a XIX. század első felében. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve* 8:1 (1976) 121–151.
- KATONA 1983: Katona Magda: Evlia Cselebi Baranya megyében. *Baranyai helytörténetírás* 14:1 (1982) 12–46.
- KOSZTA 1993: Koszta László: Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. In: Ódor Imre (szerk.): *Tanulmányok Mohács történetéből*. Mohács 1993, 11–48.
- KUTI–ÚJVÁRI 1989: Kuti István – Újvári András: Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: Szita László (szerk.): *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Pécs 1989, 75–96.
- GULYÁS 2014: Gulyás László Szabolcs: Civitas vagy oppidum? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi terminológiájának vizsgálatához. In: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II*. Budapest–Debrecen 2014, I. kötet 391–403.
- MAKSAY 1971: Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest 1971.

- MOLNÁR 1971: Molnár Imre (szerk.): *Szigetvári várkapitányok levelezése, 1550–1561*. Szigetvár 1971.
- NAGY–ÓDOR–RADNÓTI 1998: Nagy Imre Gábor – Ódor Imre – Radnóti Ilona: *Pécs-Baranya 1848–1849-ben*. Pécs 1998.
- NAGY–SZITA 1987: Nagy Lajos – Szita László: *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*. Pécs 1987.
- NAGY 1989: Nagy Lajos: A nagyharsányi csata. In: Szita László (szerk.): *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Pécs 1989, 43–48.
- PÁNYA 2018a: Pánya István: A Duna szerepe Baja és Bátmonostor kora újkori történetében. *Cumania* 28 (2018) 97–116.
- PÁNYA 2018b: Pánya István: Újkori erődített raktárak a Duna mentén. *Várak, kastélyok, templomok 2017. évi Évkönyv*. Kőkény 2018, 72–77.
- PÁNYA 2018c: Pánya István: Az eszéki Dráva-híd. In: *Várak, kastélyok, templomok 2018. évi Évkönyv*. Kőkény 2018, 166–170.
- PESTI 1982: Pesti János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei II*. Pécs 1982.
- SONKOLY 2002: Sonkoly Károly: A pécsi sóház. Pécs újkori építészete egy belvárosi ház történetjének tükrében. *Magyar Műemlékvédelem 1991–2001 (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 11 (2002) 335–408*.
- SZALAY 1861: Szalay Ágoston: *Magyar levelestár*. Pest 1861.
- SZALAY 1859: Szalay László: *Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán 1573. Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században*. Pest 1859.
- SZITA 1976a: Szita László: Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Újabb dokumentumok a „rác” és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 7:1 (1974–1975) 95–120*.
- SZITA 1976b: Szita László: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 8:1 (1976) 49–87*.
- SZITA 1989a: Szita László: Újabb adatok az 1687. évi török elleni hadjárat történetéhez. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 18:1 (1989) 27–50*.
- SZITA 1989b: Szita László: A török világ vége Baranyában. *Baranya. Történelmi és honismereti folyóirat*. 2:1–2 (1989) 27–42.
- TÓTH 1998: Tóth István György: Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132:4 (1998) 837–858.
- VARGA 2016: Varga Szabolcs: *Leónidasz a végvidéken*, Budapest 2016.
- VASS 1976: Vass Előd: Mohács város hódoltságskori történetének török forrásai. *Baranyai Helytörténetírás* 8 (1976) 15–48.
- VASS 1979: Vass Előd: A szekcsői–mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1977*. Pécs 1979, 15–95.
- VASS 1989: Vass Előd: Helyszíni jelentések Baranyából a nagyharsányi csata előzményeiről. In: Szita László (szerk.): *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Pécs 1989, 97–104.
- VASS 1993: Vass Előd: Mohács a török hódoltság korában. In: Ódor Imre (szerk.): *Tanulmányok Mohács történetéből*. Mohács 1993.
- VONYÓ 1989: Vonyó Éva: Az 1687. évi hadjárat baranyai vonatkozásai. *Baranya. Történelmi és honismereti folyóirat* 2 (1989:1–2) 93–101.

NEW DATA ON THE LOCATION OF THE TURKISH AGE FORTIFICATIONS OF MOHÁCS

ISTVÁN PÁNYA – FRIGYES KÖNIG

Archaeological research of the urban environment is a difficult and expensive process. Predictive methods, such as GIS analysis of archival drawings, maps, sketches, and written sources can make the research easier. In this paper we present a GIS study of the Turkish fortifications of Mohács. Turkish fortresses and town fortifications were constructed in many settlements along the Danube (Dunaföldvár, Tolna, Szekszárd, Bátaszék, Dunaszekcső, Mohács), but their traces disappeared in the 18th century. In the case of Mohács, the 18th century drawings and city maps of the Royal Chamber helped to determine the location of the Turkish city structure and the Turkish castle. Based on these sources, it is certain that almost half of the Turkish castle (built on the bank of the Danube) was destroyed and the river washed away its remains. The remnant is located in the vicinity of today's boat station, partly under built-in surfaces, and partly under roads and sidewalks. We managed to outline spatially some traces of the town fortification, but most of them are already covered by buildings. The example of Mohács suggests that it is worth comparing and georeferencing 18th century settlement maps and sketches to 19th century (city or cadastral) maps, so that many questions of urban structure can be answered.

ÉSZREVÉTELEK AZ ÁLLATOK HADÁSZATI SZEREPÉRŐL ÉS A LOVASSÁG HARCÁRÓL A MOHÁCSI CSATA IDEJÉN

BÉRES SÁNDOR*

„Érdnek hívják ezt a helyet. Itt a királynak hirtelen betegségben elpusztult az a lova, melyet valamennyi közül a legjobban kedvelt, mert a legkiválóbb volt. Hihetetlenül bántotta ez, sokan pedig rossz előjelnek tekintették.”¹

A mohácsi síkon 1526-ben erejüket összemérő hadseregek nélkülözhetetlen és szerves részét alkották azok az állatok, amelyek táplálékforrásként, teherhordóként és harcostársként, az emberekkel és egymással is mintegy szimbiózisban vették ki részüket a küzdelmekből. Ekkoriban a különféle

haszonállatokat ugyanúgy tájakhoz és etnikumokhoz kötve azonosították, akár csak az embereket. A magyar ló, tatár ló, szerecsen ló, moldvai ló, erdélyi ló elnevezésekkel minőséget, tulajdonságokat is kifejeztek. A nemzetkarakterológiai szemlélet az állatoknál is érvényesült. A természeti és kulturális röghatás együttesen alakítottak ki jellegzetes tájfajtákat.² Úgy is felfoghatjuk, hogy ekkoriban egy „nemzet” a kor számára nem csak emberekből, de például lovakból vagy juhokból is állt; különösen igaz ez a *gens Hungarica* esetében.

ÉLELMEZÉS ÉS SZÁLLÍTÁS

Az Oszmán Birodalom élelmezésében központi szerepe volt a juhoknak (*koyun*). A hadra kelt sereg húsellátását intéző tisztségviselők neve, *koyun emin* is erre utal, ami magyarul juhfelelőst jelent. A hadsereg vonulási útjába eső raktárbázisok, a *menzilek* mellé terelték a környező vidékekről adóba vagy vásárlás útján beszerzett juhnyájakat, melyeket részben helyben fogyasztottak, a maradékot pedig „élő spájz” gyanánt legeltették a vonuló sereg nyomában, így szállításuk „lábon” történt. A juhok előnye, hogy az előttük haladó sereg által legeltetett és letaposott tájon is talált élelmet, hiszen a juh a rövid fűvet kedveli. Menetsebességük nem haladta meg a 10 km/nap átlagot, ami megfelel a szultáni sereg átlagos balkáni haladási tempójának, hegyi terepeken is könnyedén átvonultak. A portai csapatok napi átlag 200 g juhhúst kaptak, így egy kövér juh legfeljebb 100 ember egy napi húsadagját fedezhette. A tímárbirtokosok és egyéb alakulatok viszont vagy hozták vagy útba eső piacokon vásárolták a húst

és más juhtermékeket sajtot, túrójt joghurtot. Juhok mellett kecskéket (*keçi*) is tenyésztettek, bőrükből készültek a málhás állatokon használt bőrtömlők, amiknek többek között a vízszállításban volt jelentőségük. Az ökrök (*öküz*) a földművelésben kaptak szerepet, az élelmezésben kevésbé volt szerepük, de Szulejmán szultán számára külön kocsin szállították a szárított marhahúst.³

Magyarország ezzel szemben mondhatni „ökör alapú társadalom” volt. A 15. században kezdődött a magyar marha (a mai szürke marha elődje) konjunktúrája, az ökrözésre épülő marhakereskedelem lett az egyik fő pénzbevételi forrás, a társadalom minden szegmense számára.⁴ Az emberek és a haszonállatok ellátásához szükséges gabona és szalma megtermelése („Amiért az ökrök dolgozik, azt a ló eszi meg”) mellett a táborba szállt katonaság alapellátmánya volt az ökrök húsa helyben levágva, vagy pedig tartósított formában sózva, füstölve, illetve kiszárított és porrá tört állapotban. A magyar

* Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyadvár. beres.sandor@mmgm.hu

¹ BRODARICS 2003.

² A röghatás fajtakialakító és fenntartó szerepéről röviden és világosan: HANKÓ 1943, 28.

³ HADNAGY 2015, 48.

⁴ TUGYA 2019, 8–10.

marha erősebb, nagyobb testű volt az oszmán oldalon szolgáló rokonainál. Tenyésztési központja a sík, ártéri övezetre esett. Ereje és intelligenciája híres igavonóvá tette, tanítása éveket vett igénybe, amit a kitartásra intő mondásunk is mutat: „*Tanulj, tinó, ökör lesz belőled.*” A szarvasmarhát ugyanúgy „lábon” szállították, hasonlóan a törökök juhnyájaihoz, viszont képes volt nagyobb napi távolságok megtételére is sík vidéken. Mozgásukat megszabta a vízigény és az, hogy a hosszabb fűvű legelőket kedvelték, az árterekben kifejezetten jól érezték magukat és úszóképességük is meglehetősen jó volt, ami előnyt jelentett a lápok szabdalta Magyarországon. Az ökrök bőréből készültek a korszakban messze földön elismert, nagy szakítószilárdságú magyar lószerszámok, melyeknek köszönhetően a hadsereg tömegesen alkalmazhatott az ökrös szekerek mellett lovas szekereket az utánpótlás és a harcászati területén.

A szultán serege elsősorban málhás állatokat használt az élelem és a felszerelés szárazföldi szállítására. Az ökrös és bivalyos (*dzsamusz*) szekerek (*araba*) kiegészítő szerepet játszottak, jellemzően ágyúkat és tűzifát szállítottak velük.⁵ „*Senki sem száll fegyveresen táborba, fegyvereiket a tevék és öszvérek hátára málházzák fel.*”⁶ Ennek oka talán a szekér- és borszerszám-kultúra fejletlensége lehetett, illetve az úthálózat alkalmatlansága, a domborzati viszonyok, valamint a betanított igavonók málhás állatokhoz képest magasabb ára. Elsődleges málhás állat, amit több tízezres nagyságrendben használtak, a kétpúpú teve (*deve*) volt; ennek több típusát különítették el méretük és teherbírásuk alapján. Ezenkívül használták a dromedárt (*hedzsín*), ami erős, nagy kitartású volt, az úti nélkülözést legjobban ez tűrte. Öt-hét állatból álló egységekbe (*kítar*) osztva tevékenykedtek, melyekben egy-két teve mindig teher nélkül, tartalékban haladt. A tevéket Kis-Ázsia táji tenyésztési központjaiból szerezték be, mint például Ajdin, Teke, Ankara, Konja,

Nigde, Kajszeri. A Balkánon a tevéket Szelánik, Gelibolu, Csirpak és Zagra vidékén teletették. Egy tevére nagyjából 2 mázsa hasznos teher fért fel, de a törökök ügyeltek arra, hogy a terhet az adott állathoz igazítsák és ne terheljék túl. Százezer ember és ötvenezer ló 30 napi gabonaellátmánya körülbelül 40 ezer tevére fért föl.⁷

Nagy számban használtak lovakat (*at*, *bangir*) és öszvéreket (*katir*) is. A különféle tájfajták eltérő adottságaik miatt, de egyedenként is más-más súlyú teher tartós hordozására voltak képesek. Lovakra átlagosan 1–1,5 mázsa terhet raktak. A lovak főleg Thrákiából, a Duna-mentéről (különösen Havasalföld) és Kis-Ázsiából származtak, kedvelték az anatóliai öszvéreket is. A kis-ázsiai lovak kisebbek, de gyorsabb léptűek voltak, viszont óvni kellett őket a hűvös, nedves időtől. A málhás állatok lépésben haladtak, tartósan napi 10–20 km megtételére lehettek képesek. Sajátosságuk volt, hogy reggel és este fel, illetve le kellett málházni róluk a terhet pihenésük és táplálkozásuk idejére, miközben a szekerekből a teher megmozdítása nélkül lehetett kifogni az igavonókat, sőt szükség esetén befogva is hatékonyan pihentek és táplálkoztak.⁸

A Magyar Királyság hadserege a mohácsi síkra egy korszakalkotó eszköz, a gyártóközpontjáról elnevezett, lovak vontatta *kocsi szekér* birtokában érkezett.⁹ A magyar szekerek sajátossága volt a vasaltságuk, ami fokozta tartósságukat és nagyobb sebességet tett lehetővé, szemben a törökök által használt, teljesen fából készült balkáni szekértípusokkal. Emellett természetesen lehettek más szerkezetű és ökrök vontatta szekereik is, valamint az úttalan vidéken is jól mozgó kétkerekű talyigák, amelyek párhuzamait a 20. századig használták a szilaj pásztorok.¹⁰

A forrásokból tudjuk, hogy 5000 szekér és 15 000 igásló volt II. Lajos táborában,¹¹ ez arra utalhat, hogy a szekerek elé átlag három lovat fogtak, ami egészen a 19. század közepéig általános gya-

⁵ HADNAGY 2015, 169–171.

⁶ Magyarországi György, Magyarországi György barát értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról, idézi: FÜGEDI 1976, 49.

⁷ HADNAGY 2015, 171.

⁸ HADNAGY 2015, 170.

⁹ A magyar szekérkultúráról történeti igényességgel: BALOGH 1966.

¹⁰ A talyigáról: BODGÁL 1960.

¹¹ BRÖDARICS 2003.

korlat volt a magyar fogatolásban mind szekerek, mind talyigák esetében. A szekerekhez szükséges lóanyagot a fogatmunkára kiválóan alkalmas magyar ló és az erdélyi ló adta.

„Két sovány székely fajú lovát egész út alatt egy szem abrakban sem részesítette, de a feneketlen sarakban mégis soha fenn nem akadtak, sőt rebenczeségből néha meg is ragadtak. Ily vas kitartás a székely ló erénye”¹²

Ezek ekkor még nemes tájfajtáknak tekinthetők, amelyeknek temperamentuma és erőnléte nem maradt el a törökök átlagos lovaitól, és rengeteget tartottak belőlük természetes takarmánybázisra alapozva, így könnyen beszerezhetőek voltak. „A Komárom közelében levő Szőny (Sone, Sene, Senia) dunaparti faluban, több mint ezer lovat láttam, melyek parasztkéi voltak.”¹³

Feltehetően fogatmunkára is méneket használtak, ahogy teszik ezt a mai napig például a moldvai paraszti gyakorlatban. A kanca hátalása vagy befogása nagyon sokáig szégyennek számított a magyarság körében.

„Szegedről elindulva egy városba érkeztem. Utam ismét szép Síkságon vitt keresztül, hol a lovak vad állatokhoz hasonlóan, egészen szabadon élnek, még pedig egymást éri a sok ménes, ez az oka, hogy a szegedi piacon annyit láthatni.”¹⁴

A szilaj ménesekből válogatott gyermeklovakat harmadik vagy negyedikként, terhet közvetlenül

1. kép: A magyar huszárokat kopja harcra is kiképezték
Fig. 1: Hungarian hussars were trained for lance combat

nem húzó szélhámosnak fogták be, így tanították őket, valamint sárba ragadás esetén ez a ló is nagy segítséget jelentett.

A mohácsi királyi tábor szekereinek száma megfelel Perjés Géza számításának, hogy 50 ezer ember és 20 ezer ló egyhavi ellátmányának szállításához közel 6000 szekérfogatra lehetett szükség.¹⁵ Lovak vontatták az ágyúszekereket is. A szekerek révén a magyar tábor feltehetően sokkal kevesebb kíséret személy jelenlétét igényelte, mint a málhás állatokkal vonuló török sereg. Ezekkel végezték a takarmánygyűjtést, de alkalmasak voltak sebesültek szállítására vagy éppen rögtönzött szekérsánc alakítására is. Ezt a török oldalról Dzselaálzáde is megerősítette: „A szerencsétlen magyarok házi szerei és fényűzési tárgyai szekereken voltak.”¹⁶

LOVAK A HARCBA

Magyarország lovashadseregei eltérő taktikával éltek nyugati és keleti ellenfeleik ellen. Gyakran ugyanazok a seregek nyugaton könnyűlovasként csalták törbe a német nehézlovasságot, miközben délkeleten vasfalként száguldó nehézlovaként zúzták szét a törökök túlerőben lévő könnyűlovassait. Az sejthető, hogy mindezt akár fegyvereket cserélve is megtehették, de az nem valószínű, hogy külön harci lovakat tartottak fenn nyugati és keleti hadjárataikhoz. Arról már a 14. századi itáliai króni-

kák is megemlékeznek, hogy a magyarok lovai kelet felé menet kapnak inkább abrakot, míg nyugaton fűvön is jól teljesítenek.¹⁷ Tehát a magyar ló egyfajta köztes típus lehetett a nagyobb testű és lökő erejű, rendszeres abrakolást igénylő nyugati lovak és a kisebb, de fürgébb, kevéssel is beérő, agárszerű keleti táji típusok között. Ebből világossá válik, hogy nyugaton a lovaik fürgébb mozgását érvényesítették, míg keleten a nagyobb lökő erőt. A párviadatok és a lovasrohamok egyik lényegi fogása az ellenfél

¹² HANKÓ 1943, 16.

¹³ Eduard BROWN, *Relation de plusicurs voyages faits en Hongrie, Servie, Bulgarie et Thessalie*, idézi: SZAMOTA 1891, 305.

¹⁴ Bertrandon de la Brocquière, útleírását közli: SZAMOTA 1891, 92.

¹⁵ KUBINYI 2007, 47.

¹⁶ Dzselaálzáde Musztafa, *Tabakát-ül-memálik- ve deredsátül-meszálik*, idézi: MOLNÁR 2009, 10–17.

¹⁷ B. SZABÓ 2017.

lovának saját lóval való földöntése, az ütközés, ami-
ben a nagyobb testű ló fölényt biztosít. Talán erre
utal Mátyás király híres levele apósához: „*Nekünk
ugyanis nem összekuszálódott lábakon szökdécselő
lovak kellene, hanem olyanok, amelyek szilárdan
állnak szétvetett lábaikon.*”¹⁸ A másik lehetőség az
ellenfél lovasságának kifárasztása addig, amíg a sa-
ját lovak még képesek a rohamra, de az ellenfél már
nem. A magyar huszárság kifárasztással kerekedett
felül nyugati ellenfelein, miközben a török fronton
a kifáradástól óvta a nehézlovasságot azáltal, hogy
az előcsatározás és az üldözés terhét átvállalta tőle.
Vagyis lovas taktikáinkat a magyar ló ellenfeleihez
mért tulajdonságai határozták meg, és ehhez igazo-
dott az alkalmazott fegyverzet és harcéljárás.

Lótól és lovastól másfajta viselkedést kívántak
meg az előcsatározások, a főserg összecsapása,
az üldözés, illetve menekülés műveletei, valamint
hogy egyénileg vagy kötelékben harcoltak. Mind-
egyikben döntő tényező volt a lovak erejével való
gazdálkodás, a saját lovunk és az ellenfél lovának
erőnléti, sebességbeli adottságainak ismerete és a
változások felmérése.

Az előcsatározásokra a két sereg kikülönített lo-
vascsapatokat alkalmazott, amit a törököknél *csar-
kadzsi* néven említettek. Ezek az átlagostól jobb
lovakon ültek és fegyverzetük a távol- és közel-
harcra is alkalmas volt. Kis létszámú és éppen ezért
gyors manőverekre képes kötelékekben folytak
ezek a harcok, amelyek tulajdonképpen stratégiai
pontok birtoklásáért, valamint a főserg mozdulata-
inak fedezésére szolgáltak. „*Hadakozási módjok a
körülmények szerint változik. Ha támadásra alkal-
mas helyet látnak, apró csoportokra oszlanak és kü-
lönböző oldalról rohannak az ellenségre. E módot
leginkább hegyes és erdős vidékeken gyakorolják,
mivel igen könnyen tudnak ismét egyesülni. Máskor
pedig lesbe állnak és néhány jól fölszerelt embert
kémszemlére küldenek ki, ha ezek hírül hozzák, hogy
az ellenség nem igen óvatos, azonnal fölhasználják
a kedvező alkalmat. Ha pedig az ellenséget jó rend-
ben találják, a sereg körül nyargalásznak, a lovakra
és emberekre lövöldöznek mindaddig, míg a rendet
meg nem bontják. Ha pedig üldözni akarják őket,*

*mindenfelé szétszóródnak, még ha negyedrésznyi
erővel támadhatnának is meg; ilyen képen futás
közben legfélelmeesebbek és majdnem mindig így
győzik le a keresztyéneket. Ugyanis futás közben oly
ügyesen lőnek, hogy csaknem sohasem tévesztik el
a lovast vagy a lovat.*”¹⁹ Ekkoriban még mindkét
oldalon fontos szerepet kaptak az íjak, ezeket első-
sorban egymás lovai ellen használták nagy sikerrel.
Egy ló megölése ritkán sikerül egy sebzés által, mi-
vel a ló viszonylag nagy vérvesztés mellett is so-
káig harc képes maradhat. Vadászati analógia, hogy
halálos nyílsebbel is még 100–200 métert is megte-
het például egy lóhoz hasonló méretű szarvas.²⁰ Ez-
zel szemben egy másik távolsági fegyver, a kelevéz,
törökül *dzsirit* olyan rövid dárda, amely képes volt
elsőre halálos sebet ejteni, sőt rohamból elhajítva
a lemezvértet is átütötte, mivel a dobás erejét fel-
fokozta a vágató ló sebessége. Ezt a törökök harci
játékokon rengeteget gyakorolták, ezzel a fegyver-
rel szerényebb védőfelszerelésükkel is szembe
szállhattak támadó pajzsos vagy vértés lovasokkal.
A dobás után azonban azonnal megfordultak és lo-
vukban bízva menekültek, mivel céltévesztés esetén
a támadó pillanatok alatt elérte volna a dobót.

Magát a csatát mindkét részről nagyszámú lo-
vast tömörítő, egységes irányítás alatt álló ala-
kulatokban vívták meg. Mohácson a legnagyobb
lovas kötelék mindkét oldalon a *szárny* volt. Ezt
saját zászlókkal rendelkező, változó létszámú lo-
vas egységek alkották. A „zászlóaljkon” belüli
kisebb csoportokat képeztek az egyes szpáhik vagy
éppen magyar nemesek és közvetlen kíséretük. A
lovak szemszögéből a szárny nem képezett szoci-
ális csoportot, így a szárny manőverezhetősége és
összetharthatósága igen korlátozott volt, mivel a lo-
vakat nagy figyelemmel kellett irányítani a hadrend
megtartására. Egy-egy szandzsák, illetve vármegyei
csapat, főúri bandérium lovai vagy eleve közösséget
alkottak, vagy a csatatérre vezető út során válhat-
tak azzá, összeszoktak, „összeszagoltak”. Ezért az
egy zászlóhoz tartozó lovak következetesen együtt
mozogtak, tömörültek és törekedtek nem elszakadni
egymástól. Ugyanígy viselkedtek a „zászlóaljon”
belüli kisebb összeszokott lócsoporthoz is, de ezek

¹⁸ I. Mátyás király, idézi: FRAKNÓI 1893, XLVIII–XLIX.

¹⁹ Bertrandon de la Brocquière útleírását közli SZAMOTA 1891, 86.

²⁰ Szöllösy Gábor lektori véleménye alapján.

az elemi csapatok sokkal jobban túrték egymás közelségét és nem „álltak át” más csoportokba. Ezért egy szárny rendjének megbomlása azzal járt, hogy a mesterségesen összetartott nagy lovas tömeg több természetes lócsoporra bomlott fel, amiket nagyon nehéz volt újra egyesíteni, mivel a lovak minden idegen lócsoporttól igyekeztek elkülönülni, beleértve az azonos sereghez tartozó lovascsapatokat is. Két szárny összecsapásakor óriási fölényre tett szert az, amelyik saját „zászlóit” egy tömbben tudta tartani, miközben az ellenfél „zászlói” közötti kapcsolatot részben vagy egészen szétzilálta. A lócsoportok irányításában ugyanakkor nem csak a parancsnokok játszottak kulcsszerepet, hanem az általában általuk lovagolt domináns lovak is, akik a csoporton belül a hierarchia csúcsán álltak és a lovak azokat tekintették természetes vezetőiknek. A huzamosabb együtt tartózkodás alatt a lovak között élénk és folyamatos dominanciaharc folyik, ennek során viszonylag tartós, bár nem örökre szóló rangsor alakul ki. Mivel a domináns lovak általában erősebbek, gyorsabbak és harciasabbak, mint a többiek, így őket lovagolják a csapatparancsnokok, ezáltal a két „parancsnoki lánc” egy lovasban egyesül. Vagyis a vezető a lova révén képes hatást gyakorolni a többi ló mozgására is, ami elengedhetetlen a csata forgatagában, mikor az emberi kommunikáció esélyei sokszor a nullára csökkennek.²¹

A törökök kifejezetten építettek a szárny kisebb egységekre való felbomlására, ennek következtében manőverező képességük megnőtt és a zárt rendet tartani kívánó magyar lovasság oldalába és hátába kerülhettek. „*Mikor e hitetlenek vasba öltözve s kezükbe kardot fogva bőszült vadkan módjára egyenesen előre rohannak, senkisem állhat meg előttük, a kit érnek, azt ketté hasítják s akkor nem lehet őket szétválasztani és visszafordítani. Tehát mihelyt tömött sorban támadnak, ki kell térni útból és hátuk mögé kerülve buzogánnyal kell őket verni : mert különben nem lehet őket megfutamítani.*”²² Viszont ha a magyar könnyűlovasok hasonlóan mozgékony csoportokban kivédtek a törökök bekerítő manővereit, akkor a nehézlovasság kedvére választhatott célpontot magának, és morzsolhatta fel a kitérni

nem tudó, ellenállni pedig szinte képtelen török lovas alakulatokat. Ehhez azonban a nehézlovasságnak is kellőképpen rugalmasnak kellett lennie, hogy arcvonalát megőrizve manőverezhessen a csatamezőn. Ehhez sajátos csatarendje adta a lehetőséget.

„*És ebben a percben a király nem látszott a mi sorunkban, vagy azért, mert előrement azokba a sorokba, amelyek, mint mondtuk, előtte voltak (mert annak előtte úgy határozott, hogy a király ne álljon ugyanazon a helyen), vagy mert elragadták a hadból azok, akikről mondtuk, hogy a háta mögött helyezkedtek el, hiszen mindkettő megtörténhetett. Akadnak, akik azt mondják, hogy saját oszlopának első soraiig előretörve egészen a legelsőig nyomult, és ott hőiesen küzdött az ellenséggel, amit én sem megerősíteni, sem kereken cáfolni nem merészkedem. Azt az egyet biztosan tudom, hogy sorunkból és helyéről hiányzott akkor, amikor az ellenséges ágyúk dörögni kezdtek, és amikor a jobbszárnyon megkezdődött a futás. Másodjára észrevettük, hogy ugyanabból a sorból és csaknem ugyanazon percben, mint a király, hiányzott az esztergomi érsek és néhányan a király szomszédságából*”.²³ A forrás tehát sorokról és oszlopkokról beszél, melyekben mindenkinek kijelölt helye volt, azt csak különleges esetben hagyhatta el. Ez cáfolja azokat a nézeteket, amelyek a korabeli nehézlovasságot egyénileg hősködő fegyelmetlen nemesek csoportjának láttatják, mely az első sikertelen roham után összeomlik és vereséget szenved. Az egyes harcosok csatasorokban kijelölt helye arra mutat, hogy a kortársak azzal számoltak, a nehézlovas sereget huzamosabb ideig ebben a formációban fogja megvívni a harcot. Az alakzat lehetőséget adott a belsejében való mozgásra, sőt egyes harcosok képesek voltak kiválni belőle akár középről is. Ez az alakzat minden irányban képes volt a támadásra, hiszen az 1–3 lovas mélységű, egymás között elől és hátul térközöket tartó csatasorok szembe és hátra vonalban, oldalra pedig párhuzamos oszlopokban támadhattak. Emellett az egyes főurak kíséretei a csatasorok felbomlása esetén kisebb harci egységeket alakíthattak, és akkor is hatékonyan harcolhattak a gyengébb fegyverzetű ellenséges csoportok ellen.

²¹ A lovak kötelékben való viselkedését lovas hagyományörző rendezvények alapján tett megfigyeléseim alapján feltételezem.

²² THURY 1893, 43.

²³ BRODARICS 2003.

A török források így láttatják saját és ellenfelük taktikáját: „*magyar nemzetnek az a szokása a csatában, hogy 30- 40.000 szörnyeteg tetőtől talpig vasba és acélba öltözik s lovait is abba burkolja ... s támadásukat ágyú és puska föl nem tartóztathatja, előrenyomulásuknak semmi fegyver gátat nem vet, dög testüket lándzsa nem járja, kard nem fogja, nyíl nem sebzi. Így csak egy mód lehetséges ez ellen, hadrendjük előtt jobbra és balra szétválni és hátba fogni őket, ekkor lesz nekünk ünnep.*”²⁴

Lajos király serege fő csapásmérő erejének, a kopjás és lándzsás nehézlovasságnak az volt a célja, hogy azelőtt arasson győzelmet a szultán lovassága felett, mielőtt lovai elfáradnának, így maradhat erejük a nyílt mezőn álló gyalogság legázolására; erre kellő erőnlétben lévő lovakkal a nehézlovasság a siker reményében vállalkozhatott. De ehhez előbb el kellett távolítani a csatamezőről a szpáhikat, akik a centrumban felálló szultáni gyalogos csapatok sebezhető oldalát védték. Két nagyméretű lovas csoport összecsapása során az elsődleges cél a másik fél lovainak és lovasainak pánikba ejtése, ami érzelmi hullámként végigterjed az egész csapaton és eredményeként az egység szétrebben és fékevesztett menekülésbe kezd, ezt nevezik a források *megszalasztásnak*. Hogy ez kialakuljon, lélektani csapást kell mérni a lovak és emberek közötti bizalmi viszonyra, mégpedig a halálfélelem keltése révén. A ló a lovasnak nem eszköze vagy társa, hanem szó szerint a része! A tökéletes együttműködés egyik titka az ember és a ló anatómiai összekapcsolódása, egy a ló testén belül lévő közös súlypont kialakítása révén. Erre vonatkozik az a tanító énekünk, hogy: „*Mert a huszár a nyeregbe bele van teremtve, mint a rozmaryng a jó földbe, sej, belegyökerezve.*” A kentaur jelképe ezt a csatlakozást fejezi ki, mivel a két élőlény kapcsolatából a működését tekintve egy harmadik születik. A ló erejéért, sebességéért cserébe biztonságérzetet kap lovasától, akire számít, hogy minden veszélyből biztonságosan elvezeti egy adag abrakhoz, egy etetőnyi szénához, tiszta vízhez, nyugalomhoz. A lovak természetes körülmények között is folytatnak egyéni párharcot és tömeges kiszorítósdit, mivel egy-egy kanca utódai csoportban

összetartva tülekednek az itatóknál vagy a legelőn. Az emberben a ló odaadó magatartása páratlan lelki kötődést alakít ki. Bízunk abban, hogy lovára minden körülmények között számíthat. A pánik ennek a bizalmi rendszernek a kölcsönös és váratlan összeomlása. A váratlanság szükségessége miatt egy lovasroham annál sikeresebb, minél nagyobb meglepetést vált ki. Másrészt a rohamot indító teljesen más lelki állapotban hajtja végre a manővert, mint a fogadó fél, akkor is, ha az védekezésésként ugyancsak rohamot indít. „...*a magyar lovasnak mezítelen szablyával kell belevágnia a lövöldöző ellenségbe, a mi nemzetünknek a mezítelen fegyver és a roham való, tánc, és nem sánc, mert a magyart jó kedvvel, ugrálva kell vinni.*”²⁵ A források alapján a magyar sereg Mohácsnál alig várta, hogy rohamba menjen a törökök ellen, miközben ők egész végig tartottak a „*vasba és acélba öltözött átkozottak*”²⁶ támadásától. Vagyis Tomori rohamát mindkét fél „legideálisabb” lelkiállapotában indította! A török újoncok hónapok óta hallgathatták a veteránok magyarokkal kapcsolatos rémtörténeteit, míg a magyar oldalon a törökök gyávaságával biztatták a rekrutákat. A magyar lovasrohamok célja a számbeli túlsúlyban lévő török lovasság pánikszerű menekülésbe kergetése volt. A pánikba esett lovak és emberek nagyon rövid idő alatt fölélik energiatartalékaikat és kifulladásuk után szinte mozgásképtelenné válhatnak, *ledermednek* a félelemtől és a kimerültségtől. Ezt követően harcértékük az eredeti töredékére csökken, így a számbeli fölényt sem képesek kihasználni. Vagy elmenekülnek, vagy az üldözők martalékaul esnek.

A magyar sereg előnyére szolgált, hogy ők menekenek, míg a törökök zömmel herélteken küzdöttek. Ennek nagy szerepe volt a lovak közötti elkerülhetetlen dominanciaharcban, amiben a heréltek törvényszerűen kiszolgáltatottabb helyzetben voltak és nehezebb volt velük fellépni ménekkal szemben. A mének irányítására feszítőzablákat és sarkantyúkat használtak, így sokkal összetettebb mozdulatok végrehajtására voltak képesek. A törökök ezzel szemben elsősorban lovaglóstort használtak, ami végső esetben a közelharcban is jó szolgálatot tett, de egymás és az ellenfél lovát is csapkodhatták vele.

²⁴ RAVAZDI 2009, 10–17.

²⁵ II. Rákóczi Ferenctől idézi: FORGÁCH 1848, 41–42.

²⁶ THURY 1984, 121.

2. kép: Szent György lovon. Albrecht Dürer, 1508
Fig. 2: St. George on horseback. Albrecht Dürer, 1508

A török lovasság magától nem várta volna meg, amíg a magyar nehézlovasság beéri, így a célpon- tot rögzíteni kellett. Ezt a feladatot a kopjás huszár alakulatok hajtották végre, akik a török szpáhi lo- vassághoz hasonló fegyverzettel, gyors lovakon támadtak. Elölük a törökök nem térhettek ki szer- vezetben, mert utolérték őket, így ellenrohamot indí- tottak és felvállalták az összecsapást. Ha a törököket sikerült bevonni a közelharcba, vagy arcvonalukat áttörni és részekre tagolni, akkor következhetett a nehézlovassági támadás, ami elmélyítette a huszárak sikerét és elsősorban további menekülésre készítette a megingott szpáhikat, akiknek üldözését és a csata- tértől való távol tartását a huszároknak kellett volna megoldaniuk. A nehézlovasság fő feladata ugyanis eleve a magára maradt gyalogság megtámadása és elpusztítása, letarolása, ezzel a döntő győzelem kiví- vása volt. A páncéllal védett lovaknak és embereknek csak a legkiválóbb gyalogság volt képes ellenállni és az sem mindig. A lovasok támadása a gyalogos alak- zat sarkaira irányult, mert ezeken a pontokon nézett szembe a legkevesebb lő- és szálfegyver a támadók- kal; ők ehhez a manőverhez ékalakba fejlődtek, és ha kellő mélységben sikerrel betörték a gyalogosok közé, akkor jó eséllyel „szétrobbantották” az alakza- tot.²⁷ Ellenük a gyalogosok elsősorban a lovak meg- ölésével és megsebesítésével védekeztek, ami sok veszéllyel járt, mivel a vágató ló találatot követően is becsapódhatott a gyalogság soraiba, valamint a megszárt vagy sebesült csatamén vergődése közben is komoly veszély jelentett környezetére.

Mohácsnál azonban a jobbszárny támadását si- kerre vivő huszárak valamilyen okból kivonták magukat a csatából, nem üldözték kellő mértékben a ruméliai szpáhikat, így azok éppen akkor tértek vissza, amikor Tomori nehézlovassága hozzákez- dett a centrumban elhelyezkedő török gyalogos alakulatok felmorzsolásához egymást követő roha- mokkal. Amellett, hogy a lőfegyverek és a gyalogo- sokkal vívott ismétlődő közelharcok megtizedelték őket, lovaikat a visszatérő ruméliai lovasok ellen folytatott manőverezés is fárasztotta.

A törökök pontosan tudták, hogy: „*Sikerük titka szélesebb lovaglásuk. Ezért nagy gonddal, ügyes- séggel és fegyelemmel úgy készítik fel a feladatokra lovukat és saját magukat, hogy akár egy álló héten át képesek legyenek éjjel-nappal nagy iramban vág- tatni.*”²⁸ A magyar kortársak megkülönböztették a *török lovat* és *szerecsen* vagy *arab lovakat*. De lova- ikat a törökök is tájanként osztályozták. „*A szállábu arab, rumi, sámí, bagdadi és egyiptomi lovakon ülő bégek, vitézek, hősök, ellenségvadászok, gyaurnyú- zók és hadrendbontók*”²⁹ A török taktika a magyar lovasság kifárasztására irányult, amit úgy érthettek el, ha rohamozásra kényszerítik a magyarokat, ez elől pedig kitérnek vagy rendezetten visszavonul- nak. Ennek veszélye abban rejlett, hogy a harcérin- kezés felvételekor a magyarok fegyverzeti fölénye olyan nyomasztóvá válhatott, hogy a szervezett ki- térés és visszavonulás valódi pánikba is átcsaphatott.

A csata záró részének, a menekülésnek érdekese- sége, hogy a magyar lovasság egy része az ellen- séget messze megelőzve vonult vissza, tehát még erejük teljében vonta ki lovaikat a küzdelemből, míg mások az utolsó leheletükig harcoltak. A főem- bereknek szokás szerint rendelkezésükre álltak a csatasorban is a menekülésre szánt jól futó lovak, de nem tudjuk, ezeket hogyan és hol tartották ké- szenlétben. Brodarics a királyról elmondja, hogy: „*Erre a célra gyors lovakat állítottak rendelkezé- sükre, hogy a király menekülés közben használhas- sa őket.*”³⁰ Ezeket a lovakat királyi istálló mesterek tartották készenlétben a király mögött. A király ha- lála a leírás szerint úgy következett be, hogy lova fölágaskodott, és arról leesve fulladt meg a vízben. A holttest megtalálásakor azt is közlik, hogy lova teteme is ott volt. Ez arra utal, hogy a ló valamilyen sebesüléssel küzdött és éppen a víznél fogyott el az ereje, különben nem magyarázható meg, miért nem ment tovább lovasa elvesztésekor, sőt miért pusztult el a helyszínen. Ha viszont a ló sebesült volt, akkor már nem voltak kéznél a vezetőlovak, me- lyekre gyengülő lovát lecserélhette volna. Istálló- mesterei mindhárman túléltek a csatát, de valamiért

²⁷ TURCSÁNYI-HEGEDŰS 2011, 152.

²⁸ Magyarországi György, Magyarországi György barát értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról, idézi: FÜGEDI 1976, 30.

²⁹ Dzselaalzade Musztafa, Tabakát-ül-memálik- ve deresátül-meszálík, idézi: RAVAZDI 2009, 10–17.

³⁰ BRODARICS 2003.

nem lehettek segítségére. Más sem cserélt vele lovat, holott nem egyedül, hanem kísérettel menekült. A vízen átkelés azonban egészséges lónak is kockázatos, a csúszós part a süppedős talaj miatt egyensúlyát veszítheti. A fülébe vagy orrlíkába kerülő víztől pánikba eshet, irányíthatatlanná válhat. Aznap nemcsak Lajos király és lova lelte halálát vízbefulladás következtében, esete ezért nem egyedi, hanem a csata egyik legtipikusabb lovashalála volt. „Már az este beállott, az éj seregének támadása valóságos jótétemény volt a szerencsétlen végűeknek. A sötét-

ség fekete hada közbelépvén, egyszerre megszabadította a rossz érzelműeket az iszlám győzhetetlen seregének körmei közül. A rossz úton járóknak egy nagy csapata az éj sötétségében eltévesztette az utat s a folyónak rohanva, lovastul együtt beleveszett az ingoványba. Másik csapata pedig, mely megmenekült a harc tűzétől, jobbnak tartván a vízbefülést, a Duna hullámaiba vetette magát. Néhány nap múlva aztán Belgrád és Szemendre (Szendrő) mellett vitte a víz e szerencsétlenek hulláit.”³¹

IRODALOM

- BALOGH 1966: Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* 77:1 (1966) 74–92.
- BODGÁL 1960: Bodgál Ferenc: A miskolci talyiga. *Ethnographia* 71:4 (1960) 524–536.
- BRODARICS 2003: Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Budapest, 2003. <https://mek.oszk.hu/05800/05872/html/gmbrodarics0002.html> (Letöltés 2020. 01. 19.)
- B. SZABÓ 2017: B. Szabó János: *A középkor magyarországi könnyűlovassága X–XVI. század*. Máriabesnyő, 2017.
- FORGÁCH 1848: Forgách Simon: *Rákóczy discursusai*. Budapest 1848.
- FRANKÓI 1893: Frankói Vilmos: *Mátyás király levelei I*. Budapest 1893.
- FÜGEDI 1976: Fügedi Erik (szerk.): *Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról*. Budapest 1976.
- HANKÓ 1943: Hankó Béla: *Székely lovak*. Kolozsvár 1943.
- KUBINYI 2007: Kubinyi András: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor története*. Budapest 2007.
- RAVAZDI 2009: Ravazdi László (szerk.): *Molnár Imre válogatott írása*. Pécs 2009, 10–17.
- SZAMOTA 1891: Szamota István: *Régi utazások. Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054–1717*. Budapest 1891.
- THURY 1893: Thury József: *Török történetirók I*. Budapest 1893.
- THURY 1984: Thury József: *Török hadak Magyarországon*. Budapest 1984.
- TUGYA 2019: Tugya Beáta: A szarvasmarha múltja a régészeti leletek tükrében. *Életünk* 57:4 (2019) 3–17.
- TURCSÁNYI–HEGEDŰS 2011: Turcsányi Károly – Hegedűs Ernő: A napóleoni haderő manőverező hadviselése. *Katonai logisztika* 19:1 (2011) 147–173.

³¹ Kemálpaszáde, Mohácsnéme, idézi: THURY 1984, 50.

NOTES ON THE MILITARY ROLE OF ANIMALS AND THE ROLE OF CALVARY IN THE BATTLE OF MOHÁCS

SÁNDOR BÉRES

King Louis and Sultan Suleiman commanded two multispecies armies on the battlefield of Mohács. At that time, the animals were named after the nations that bred them or their country of origin. Much like the people. Logistics and food supply were based on animals, but they also played a crucial role as brothers-in-arms. The tactics of both armies were based on cavalry fighting. Who had a stronger, more trained, more persistent horse on the day of the battle? The horses of the two armies were raised in different landscapes, given different fodder, and ridden differently. The Turks used geldings and the Hungarians used stallions. These characteristics decisively influenced the behavior of the two armies in battle.

A photograph showing a mass grave. The ground is a mix of brown soil and sand, littered with a large number of human skeletal remains. The bones are scattered and disorganized, including skulls, long bones, and ribcages. Some skulls are clearly visible, showing facial features and eye sockets. The overall scene is somber and depicts the aftermath of a violent event.

Vereség után

NÉPI ELLENÁLLÁS A CSATAVESZTÉS UTÁN

KOVALICZKY GERGELY* – NAGY BALÁZS**

1526. augusztus 29-én a mohácsi csatavesztést követően megszűnt a szervezett ellenállás az oszmán hadak ellen.¹ Magyarország területén nem volt több olyan sereg, amely veszélyeztethette, vagy akár akadályozhatta volna a török főerők előrenyomulását a Duna mentén Buda, a királyi székhely felé. Ahogy az a vereséget követő beszámoló levelezésekből kiderül,² a főszereg lassú előrenyomulásával párhuzamosan a könnyűlovas portyázók – akindzsik – a tatárjárás óta nem látott pusztítást vittek végbe az ország jelentős területén. Zárai Jeromos (Frangepán Kristóf gróf helytartója) velencei barátjának írt, október 22-én kelt leveléből tudjuk,³ hogy Pécs környékének és Somogy vármegyének a kifosztása után Székesfehérvár térsége került sorra, ahol azonban a vár ellenállt,⁴ bevételével a török had nem is próbálkozott. Frangepán gróf 500 lovast küldött Fehérvárra támogatásul, ezt egy velencei beszámoló is megerősíti.⁵ A lovasok feltűnése szeptember 29-én a Fehérvár környékét dúló törökök megfutamodását okozta, ha hihetünk Zárai Jeromos feltehetően elfogult beszámolójának. Ibrahim pasa serege Zárai beszámolója alapján megpróbálkozott Esztergom várának ostromával, amit Antonio Boemo velencei kém jelentése alapján védősereg híján az odamene-
kült parasztek és kispapok védtek meg sikeresen.⁶

A vár védelméért felelős Orbonász András nógrádi nemes, Szalkai érsek várnagya Brodarics István⁷ és a velencei kém egybehangzó beszámolója alapján a Pozsonyba menekülő királyné és a budai polgárok Dunán szállított holmijának fosztogatásával volt elfoglalva, így a vár védelmét Nagy Máté, a káptalan kapitánya szervezte meg. A védelmi harc régészeti maradványa az a lelet, melyre a Kölcsey Ferenc u. 2. szám alatt, a Káptalan háza udvarán dolgozó kőművesek 1896-ban ásás közben bukkantak: Az előkerült leletanyag fegyverekből (köztük puskacső, szekerce és ágyúgolyó) és II. Lajos korából származó pénzekből állt.⁸ Hasonlóképp sikertelen volt Visegrád várának ostroma is, amelyet védősereg híján a környékbeli parasztek és a márianosztrai szerzetesek védtek meg.⁹ Tata és Komárom bevételére sem sikerült a török hadaknak,¹⁰ bár biztos, hogy komoly szándék a várak bevételére nem volt, inkább csak ha alkalom adódott volna átadásra kényszeríteni, vagy csekély veszteséggel elfoglalni az erődítményeket, akkor éltek volna a kínáló alkalmakkal.

A török Buda felé haladtában, Érdenél is kisebb ellenállásba ütközhetett. A Ferenczy Múzeumi Centrum itt a 2018. évben egy koraújkorai kincslelet kapcsán mentő feltárást végzett.¹¹ Ennek időszerűségét a Duna tartósan alacsony vízállása adta. A fel-

* Janus Pannonius Múzeum, 7624 Pécs, Széchenyi tér 9. kovaliczky.gergely@jpm.hu

** Ferenczy Múzeumi Centrum, 2000 Szentendre, Kossuth Lajos u. 5. / ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8. nagy.balazs@muzeumcentrum.hu

¹ Ezúton is szeretnénk megköszönni Dr. Kálnoki-Gyöngyössi Márton lektori munkáját.

² B. SZABÓ 2006, 100–101.

³ B. SZABÓ 2006, 113.

⁴ Antonio Boemo velencei kém jelentése szerint a törökök megpróbálták megadásra kényszeríteni a védőket, sikertelenül, ld. B. SZABÓ 2006, 117.

⁵ B. SZABÓ 2006, 101.

⁶ B. SZABÓ 2006, 118.

⁷ BRODARICS 1983 56; B. SZABÓ 2006, 117.

⁸ TORMA 1979, 164; ESZTERGOM ÉS VIDÉKE 56 (1896) 3.

⁹ BRODARICS 1983, 56–57.

¹⁰ BRODARICS 1983, 57.

¹¹ A mentő feltárást 2018-ban, a Ferenczy Múzeumi Centrum szakmai háttérével és a Községi Régészeti Program önkénteseinek segítségével valósult meg. A késő középkori éremlelet megtalálását Gudmon Sándornak és Kosztolányi Gyulának a múzeum és magam nevében is köszönöm.

1. kép: Az 58 ezüstpénzből álló éremlelet (a fotót készítette: Nagy Balázs)
 Fig. 1: Hoard comprising 58 silver coins (photo by Balázs Nagy)

tárás tárgyát képező koraújkori hajóhoz kapcsolható kincslelettől néhány méterre délebbre 15–16. századi fegyverek (harcicsákány, harcifokos, szablya, töltények), valamint egy éremlelet is előkerült.¹² Az éremlelet 58 ezüstpénzből áll (1. kép), amelyek egy 20×20 cm-es felületről a Duna sóderes hordalékjából, az alacsony vízállás mellett magasodó zátonypad széléről került elő (2. kép).¹³ Az elveszített, erszény mennyiségű pénzlelet záródása az 1521. évre esik, ezért a jelenleg azonosított 15–16. századi fegyverekkel együtt értelmezve az 1526. évi eseményekkel hozhatjuk összefüggésbe.¹⁴

Így a régészeti leletanyagra támaszkodva azt feltételezzük, hogy a Duna érdi szakaszánál egy kisebb, szervezetlen ellenállásba ütközhetett a török had.

A fosztogatás a Felvidéket sem kímélte: Werbőczy István arról ír, hogy a törökök a Pesttől Hatvanig, Szécsényig, és Drégelyig terjedő területet mind kifosztották és feldúlták, egy csapatuk pedig az Ipoly mentén Losonc irányában portyázott.¹⁵ Az írott források hitelességét a numizmatikai szakanyag is alátámasztja, a fentebb említett portyázással hozhatjuk összefüggésbe a következő éremleleteket:¹⁶ Mogyoród-Klastrom-hegy

¹² A késő középkori leletegyüttes még feldolgozás alatt áll, így a munka előrehaladtával újabb megfigyelések, eredmények várhatók.

¹³ Az éremlelet összetételében I. Mátyás (1458–1490) 1467 utáni, II. Ulászló (1490–1516) évszám nélküli és évszámos, továbbá II. Lajos (1516–1526) pénzkibocsátásából származó denárokat, valamint Zsigmond (1477–1490) osztrák főherceg krajcárját (1 db) találjuk.

¹⁴ NAGY 2019, 86–101.

¹⁵ B. SZABÓ 2006, 15.

¹⁶ NAGY 2019, 86–101.

2. kép: Az éremlelet előkerülésének a helye (a fotót készítette: Nagy Balázs)
 Fig. 2: The site of the hoard (photo by Balázs Nagy)

(1524),¹⁷ Bag (1526 előtt),¹⁸ Kosd (1523).¹⁹ A veszélyeztetett vármegyék egy része (Heves, Gömör, Torna, Abaúj) Bebek János ispán szeptember 16-án kelt levele alapján Verpelétre hívott össze tábornokot a vármegyei nemesség és a városok katonaságának részvételével. Céljuk a Szapolyai János seregével való egyesülés és az országdúlás sereggel történő megakadályozása volt.²⁰

A több, mint másfél évszázados tapasztalat a főként a Délvidéket és Erdélyt sújtó török betörésekről és fosztogatásokról kétségtelenné tette a lakosság szemében, hogy a villámgyors, nagy területeket bejárni képes könnyűlovas martalócok ellen az egyetlen hatékony védekezést a nehezen megközelíthető helyekre történő menekülés²¹ és a védelem mihamarabbi megszervezése nyújtja. A másik lehe-

¹⁷ VTM 88.154.1–21; TORMA 2012, 359. Az éremlelet összetétele 21 obulusból áll. I. Mátyás (1458–1490) pénzveréséből 1 obulus, II. Ulászló (1490–1516) pénzkibocsátásából szintén 1 obulus, míg a leletegyüttes zömét II. Lajos (1516–1526) veretei (19 obulus) alkotják.

¹⁸ BUDAPESTI KÖZLÖNY 1872/1. 109; TORMA 2012. 107–109, 16. Varsányi János 1871-ben 22 denárt küldött az Magyar Nemzeti Múzeumnak. A leletegyüttes I. Mátyás (1458–1490), II. Ulászló (1490–1516) és II. Lajos (1516–1526) ismeretlen típusú vereteit tartalmazta.

¹⁹ HORVÁTH 1938, 77; PARÁDI 1963, 210–211, 226, 233, 244, 5. kép 1, 18. kép 4; TORMA 1993, 168; GYÖNGYÖSSY 2003, 319; GYÖNGYÖSSY 2005. 85; GYÖNGYÖSSY 2008. 104., 121., 138. 3. térkép. Az éremlelet összetételét csak hozzávetőlegesen ismerjük, miszerint 20–30 db II. Ulászló (1490–1516) és II. Lajos (1516–1526) idejében vert aranyforintból állt. A veretek közelebbi meghatározására nem volt mód, azonban II. Lajosnak egy 1523-ban vert aranyforintját lejegyezték. A pénzek rejtekéül szolgáló cserépbögre vásárlás útján került a Magyar Nemzeti Múzeumba.

²⁰ JÁSZAY 1846, 23–24.

²¹ Ahogy arról Dzsélálzáde Musztafa is tudósít: THURY 1896, 169.

tőség a lakóhely közelében fekvő, meglévő várba történő behúzóadás, melynek elfoglalása túl nagy véráldozattal járt volna a várható zsákmányhoz képest. Az effajta, kézenfekvő védekezés sikerét a pécsi püspökvár, Székesfehérvár, Tata, Esztergom, Visegrád példája is mutatja. Természetesen ehhez az is kellett, hogy a török fősergeknek ne legyen célja Magyarország megszállása, és az ősz előrehaladtával ne kísérelje meg a várak ostromát. Ahol azonban nem állt rendelkezésre megfelelő vár a környékbeli lakosság és javainak befogadására, ott a meglévő erődítések hevenyészett kibővítésével, vagy új erődítések építésével kísérelt meg ellenállni a lakosság a fosztogató hordáknak.²² Ezek az úgynevezett parasztvárak, amik tulajdonképpen olyan hevenyészett védművekből létrehozott mentsvárak voltak – értve ez alatt az árokkal-töltéssel, szekérvárral körülvett területeket – melyek célja a lakosság és vagyonának megvédése volt a betörő hordák ellen. Az ilyen jellegű népi ellenállásnak a török ellen a szomszédos osztrák tartományokban már a 15. század végétől volt hagyománya: Karintia és Stájerország területére 1473–83. között öt alkalommal törtek be az oszmán seregek. A sikertelen védekezés miatt uraikkal elégedetlen parasztok 1476-ban parasztszövetséget alapítottak, melynek célja a török elleni védelem megszervezése mellett a földesurak kedvezményekre kényszerítése is volt. Az 1478-ban újból betörő seregek szétverték a jóval gyengébb és szervezetlenebb szövetséget, amelynek vezetőit a földesurak kivégezték.²³

Kérdéses, hogy a lakosság zömét kitevő jobbágy-ság hadba vonult-e a nyár folyamán. II. Lajos Baththyány Ferenc horvát-szlavón bánnak írt leveleiből tudhatjuk, hogy július 31-i keltezéssel a horvát-szlavón területek jobbágyságának felét, augusztus 5-én az egészét fegyverbe szólították, a betegek és öre-

gek kivételével.²⁴ Istvánffy megerősíti, hogy a bán a rácsai gyűlésen a horvát-szlavón jobbágyok ötödét hadba szólította²⁵ – amire II. Lajos július 31-i levele is utal –, a magyarországi vármegyékről azonban nem tesz ilyen említést, így valószínűsíthető, hogy az 1514. évi törvények parasztnak fegyverviselést tiltó cikkének értelmében Magyarországon nem történt meg a jobbágyság hadba szólítása. A csatavesztést követő pusztítás miatt – hasonlóan a 15. századi karintiai esethez – Zárai Jeromos levele alapján Magyarországon is megindult a zúgolódás az urak ellen, amit Szapolyai János vajda fellépése csillapított le.

A Mohácsot követő országdúlás kiváltotta népi ellenállás legismertebb példája a Gerecse hegységben lezajlott maróti csata, melyet „Kis Mohács”-ként is emlegetnek. Az eseményeket legutóbb Kádár Tamás dolgozta fel alapos módon,²⁶ ismételten cáfolva a Pilismaróttal történő azonosítást, amely még a 21. század egyes írásaiban is tartja magát.²⁷ Brodarics tájékoztatása alapján a ma Nyergesújfalu területén található egykori Marót falu mellett volt az esztergomi érsek kastélya, ahova több ezer környékbeli lakos menekült családostul, a kastélyra támaszkodva szekérvárból és hevenyészett védművekből álló parasztvárat alkotva.²⁸ Hiába volt azonban eldugott helyen a mentsvár, a törökök szeptember közepén mégis rábukkantak: talán az Esztergom ostromából Buda felé vonuló Ibrahim pasa fedezte fel, vagy a török hadi naplóban zil-hidzse hónap 7. napján (szeptember 13.) történt események alapján Szülejmán és Ibrahim pasa bukkant rá,²⁹ mikor vadászni mentek a királyi vadaskertbe.³⁰ A táborban levők ellenállását a helyszínen lévő török erők nem tudták megtörni, így az akkor még Budán állomásozó török főseregtől hoztak ágyúkat és csapatokat, amelyekkel az erődítést szétrombolták, a védőket

²² Erre utal egy görög krónika rövid utalása is (Ekthesis Khrónika): „a városok és falvak lakosságának tömege asszonyostul, gyermekestől a hegyek s mocsarak közé menekült, és szekérből és fából tákolta magának faerődöket” (GYÓNI 1938, 29–30).

²³ NEUMANN 2010.

²⁴ B. SZABÓ 2006, 78, 82.

²⁵ ISTVÁNFY 2001, 211.

²⁶ KÁDÁR 2017.

²⁷ Pedig Sörös Pongrác már a 20. század elején (SÖRÖS 1912), Hrenkó Pál pedig 1978-ban helyesen azonosította az egykori Marót települést, egyúttal cáfolva a Pilismarót-elméletet.

²⁸ BRODARICS 1983, 57.

²⁹ B. SZABÓ 2006, 198.

³⁰ THURY 1896, 169.

nagyrészt lemészárolták.³¹ Az ostrom bizonyára a török seregek is komoly veszteséget okozott: Gyöngyösi Gergely – aki kortársként megírta a pálos rend történetét – beszámol arról, hogy egy török főisztet puskával megöltek Marótnál. Holttestét Budára vitték, és ott temették el, halála pedig a szultánt is elkésérette.³² Istvánffy Miklós őrizte meg erről az ütközetről Dobozy Mihály, oklevélből is ismert egyetlen egyházastabajdi nemes és felesége, a Külső-Szolnok megyei Farnosról származó, birtokrészrel rendelkező Ilona történetét, mely szerint a lován menekülő Dobozy – mielőtt az üldöző törökök utolérték volna – feleségét megölte, majd a törökök közé vetve magát halt hősi halált. A történetben nem lehet nem észrevenni a feleségével együtt öngyilkosságot elkövető harcoshellenisztikus kortól kezdve ismert toposzát,³³ mely a török hódoltság korában több helyen is megjelent.³⁴ Dobozy Mihály és feleségének részvétele a maróti csatában nem lehet kétséges, legfeljebb halálának körülményei, mely a 19. századi nemzeti romantika kedvelt témája lett.³⁵

A felszíni leletek alapján régészetileg is azonosított pusztamaróti paraszttábor környezetét – ami jelenleg erdővel fedett terület – távérzékelési módszerekkel³⁶ vizsgálva feltételesen fellelhetjük az egykori érseki kastélytól és a hozzá tartozó templomtól keletre fekvő, ovális erődítés maradványait, konkrétan egy dél–kelet–északkelet oldalakon húzódó sánctvonulatot (3. kép). Miután az erődítés nyugati oldala nem észlelhető, csak feltételezhetjük, hogy az egykori érseki kastélyig terjedt, és így mintegy 7 hektárnyi területet ölelt fel. A pontos azonosításra azonban további régészeti kutatások szükségeltetnének. Egy 1888-ban íródott, numiz-

matikai vonatkozású leletkataszter arra hívja fel a figyelmünket, hogy a Gerecse csúcstól délkeletre fekvő Héreg településen egy kincseletet találtak. A feldolgozást Réthy László végezte el, ő kellő részletességgel tudósít a kincselet összetételéről.³⁷ A leletegyüttes a garasokon, denárokon és obulusokon túl két ezüstgyűrűt is tartalmazott. A legkésőbbi veret (1 db denár) 1526-ban bocsátották ki, így a lelet elrejtését, földben maradását a maróti csatával hozhatjuk összefüggésbe.³⁸

Sokkal kevesebb információnk van a Verancsics Antalnak és Bornemissza Tamásnak tulajdonított évkönyvben egy sorban megemlített mátrai parasztvárról, melyet rögtön a maróti eseményeket leíró sor után említenek, és amely szintén hasztalan próbálta megvédeni a környező lakosságot a török martalócoktól.³⁹ Tekintve a Mátra-hegység kiterjedését, legfeljebb feltételezésekké bocsátkozhatunk a *Memoria rerumban* említett tábor helyének megállapításához: A Mátra hegylábi területéről több kő-sáncsal védett, de pontosan nem keltezhető terület ismerünk, melyek közül talán a Kisnánától nyugatra fekvő Szkajina tizenöt hektáros területe felelne meg az említett tábornak.⁴⁰ A feltételezés megerősítéséhez szükségeltetne a jelenleg szőlővel fedett terület régészeti átvizsgálása, ennek eredménye talán elég adatot szolgáltatna a területhasználat kronológiájára és jellegére vonatkozóan.

Zárai Jeromos levelében említi, hogy egy *Pacos* (sic!) nevű helyen hatezer paraszt erődítést csinált, amit Ibrahim pasa vett be, és amelynek ostroma során elesett az unokaöccse, ezért senkinek sem kegyelmezett az erőd bevétele követően.⁴¹ A kutatás részben Pilisre javítja az ismeretlen helynevet, és Marótra vonatkoztatja a helyet,⁴² vagy kizárva

³¹ BRODARICS 1983, 57; ISTVÁNFY 2001, 231.

³² GYÖNGYÖSI 1988, 177.

³³ Ld. Gall vezér és felesége öngyilkossága, Kr. e. 3. századi pergamoni bronz szobor, amely római kori márvány másolatban maradt ránk.

³⁴ A Pécs melletti Jakabhegyen pl. a Zsongorkőhöz kapcsolódó Zsongor vitéz legendája.

³⁵ Ld. Laccataris Demeter, Madarász Viktor, Székely Bertalan festményeit, illetve Kölcsey Ferenc költeményét.

³⁶ A FÖMI gyűjteményéből származó 1966-os légifotós felmérés képeit felhasználva.

³⁷ MNM Irattár 253/1888. A pénzeket I. Mátyás (1458–1490) 3 garasa, 217 ezüst denára, II. Ulászló (1490–1516) pénzkibocsátásából 731 denár, valamint II. Lajos (1516–1526) pénzveréséből 474 denár, 2 obulus, és 6 külföldi veret alkotja.

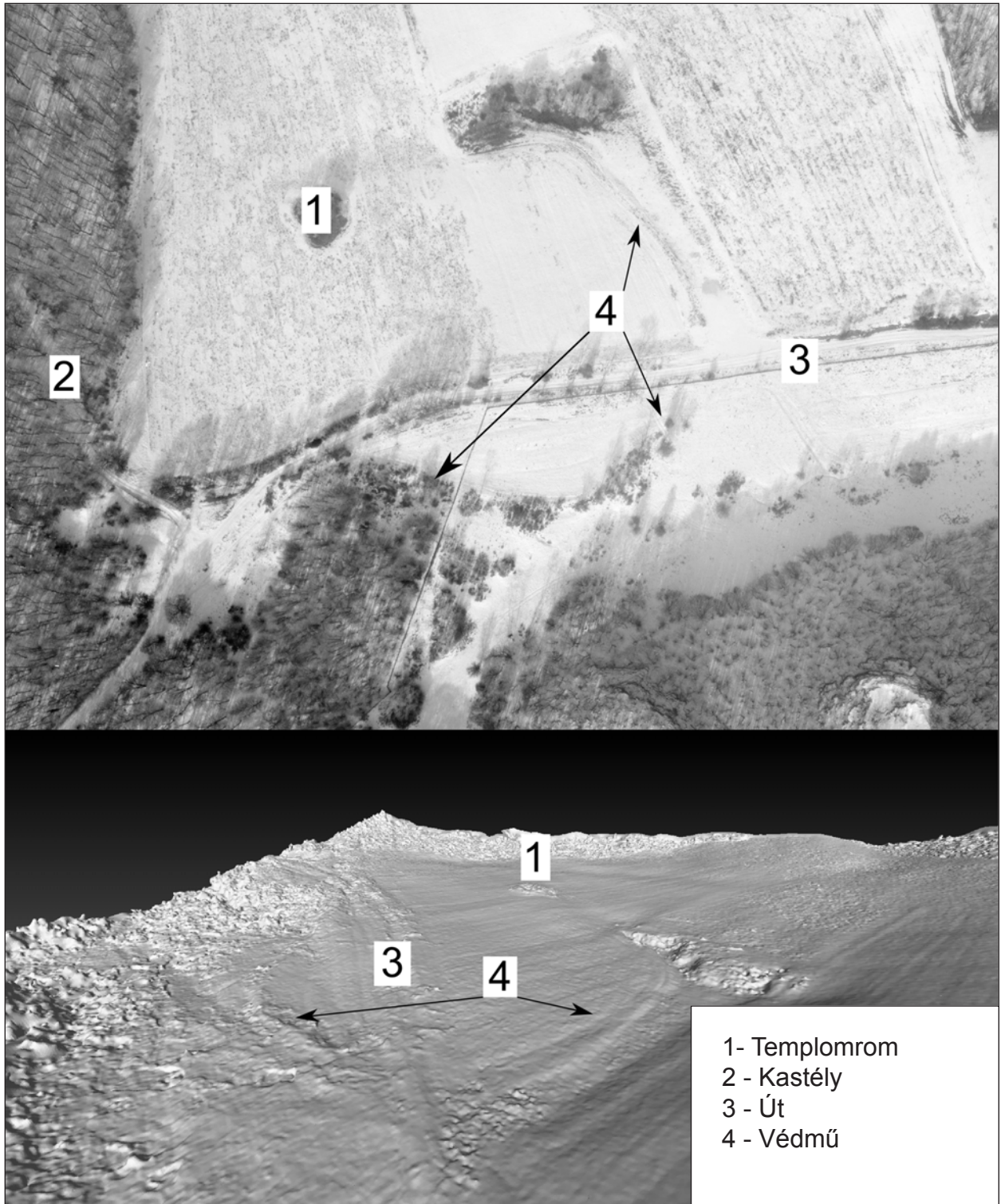
³⁸ NAGY 2019, 92–98.

³⁹ VERANCSICS 1981, 28.

⁴⁰ BARÁZ 2011, 18.

⁴¹ B. SZABÓ 2006, 114.

⁴² B. SZABÓ 2006, 116. 3. j.

3. kép: A maróti csata helyszíne egy 1981-es légifotó-sorozaton és az abból készített domborzatmodell (Kovaliczky Gergely)
 Fig. 3: The location of the battle of Marót, on series of aerial photographs made in 1981, and the digital elevation model created using the same aerial photographs (by Gergely Kovaliczky)

a Pakssal történő azonosítást szövegromlást feltételez, de Ibrahim pasa, illetve a sikertelen esztergomi ostromot említő szöveghely utáni pozíció, és a jelentős török személy halála miatt azonosítja Maróttal.⁴³ Ezek erős érvek a Maróttal történő azonosításra, hiszen Gyöngyösi is írja a fontos török személy halálát, és tudjuk, hogy Ibrahim pasa Buda megszállását követően Esztergom irányába vonult, majd onnan vissza. A hatezer főnyi parasztság is reálisabb, mint a Brodaricsnál szereplő huszonötezer fő, bár ha Zárai csak a fegyverviselőket számítja, Brodarics pedig hozzáveszi a családtagokat is, akkor talán feloldható ez az ellentmondás.

Szeptember 25-én a török had elhagyta Pest alatti táborát, és részben Szeged irányába, részben a Duna bal partján visszaindult a Dráván túlra. Szeptember 29-én kifosztották Szegedet, és ezt követően kerülhetett sor az egyetlen eredményes védelemre, melyről a Verancsics-évkönyv tudósít:⁴⁴ Szabadkánál a község népe parasztvárával sikeresen állt ellen a törököknek. Ezt követően szeptember 30-án Bács városában történt jelentősebb ellenállás, ahol a szultáni hadinapló és Dzselálzáde Musztafa tudósítása alapján a lakosok egy része a ferences rendházban puskákkal felszerelve ellenállt, és a török seregnek említésre méltó veszteséget okoztak, mielőtt lerohanták volna őket.⁴⁵ A hadinapló és Dzselálzáde október 1-én már Radics Bosics szerb vajda Titel környéki zaklatásáról számol be, akinek csapatát ugyan lesállással a törökök jórészt megsemmisítették, maga a vajda azonban megmenekült a csapdából.⁴⁶ A Tiszán való átkelést megelőzően újra komoly küzdelem várt a hadjáratot éppen befejező oszmán hadra: Péterváradal szemben a hídépítéshez faanyagot gyűjtő szpáhik bukkantak egy szekérvárra, amelynek elfoglalása során a janicsárok és szpáhik nagy veszteséget szenvedtek el, tisztekben is: maga a janicsár aga és helyettese is elesett.⁴⁷ A szekérvár lerohanása után a törökök kezébe jelentős zsákmány jutott.

A források alapján ez volt az utolsó harccselekmény. A szultán október 9-én átkelt a Dunán, és ezzel

végezt a számunkra oly tragikus, a törökök számára példátlanul sikeres hadjárat. Ha Brodarics becsülésének hihetünk, a teljes magyarországi lakosság mintegy öt százaléka, kétszázezer ember veszett oda, vagy került rabláncra. Minthogy a dúlás csak az ország területének egynegyedét érintette, a pusztítást szenvedett területeken az élőerő vesztesége átlagosan elérhette a húsz százalékot. Feltételezhető, hogy a forrásokból ismert parasztvárakon kívül máshol is hoztak létre ideiglenes menetsvárat a lakosok, amelyeket a törökök nem fedeztek fel. Mások nehezen hozzáférhető, megerősített helyekre menekültek, mint azt Dzselálzáde Musztafa is írja, vagy pedig olyan várakba, amelyeket a török had ekkor még nem kívánt elfoglalni. Az öt ismert parasztvárból egyedül a szabadkai védekezése volt sikeres, Marót, Bács és Pétervárad esetében pedig ismert, hogy az oszmán had komoly veszteséget szenvedett ostromuk során. Ezeket a veszteségeket az ekkor szinte kimeríthetetlen anyagi és emberi erőforrásokkal rendelkező török birodalom meg sem érezte, mégis elmondhatjuk, hogy miután a nemesség – sikertelenül ugyan, de – eleget tett annak a kötelezettségének, hogy legalább megkísérelje az ország védelmét, a nem-nemes lakosság is kivette a részét a török elleni harcokból. Az ellenségnek okozott jelentős veszteség és a lőfegyverek alkalmazása kétségtelenné teszi számunka, hogy annak megszervezésében a katonáskodásban valamilyenre jártas kismemesi és polgári réteg is részt vett. A népi ellenállás hagyományát az 1526-os hadjárat nem törte meg: a 16. század utolsó negyedében, főképp a tizenöt éves háború eseményei miatt kialakult a parasztvármegye intézménye, amely a nemesi vármegyék török határvidéken történő felbomlását követően alulról szerveződött. Később uralkodói jóváhagyással átvették a vármegyék szerepét, és a bíraskodás mellett a települések és a lakosság szervezett önvédelmét is ellátták, immár nem csak a török, hanem a magyar és német katonaság portyázásai ellen is (4. kép).

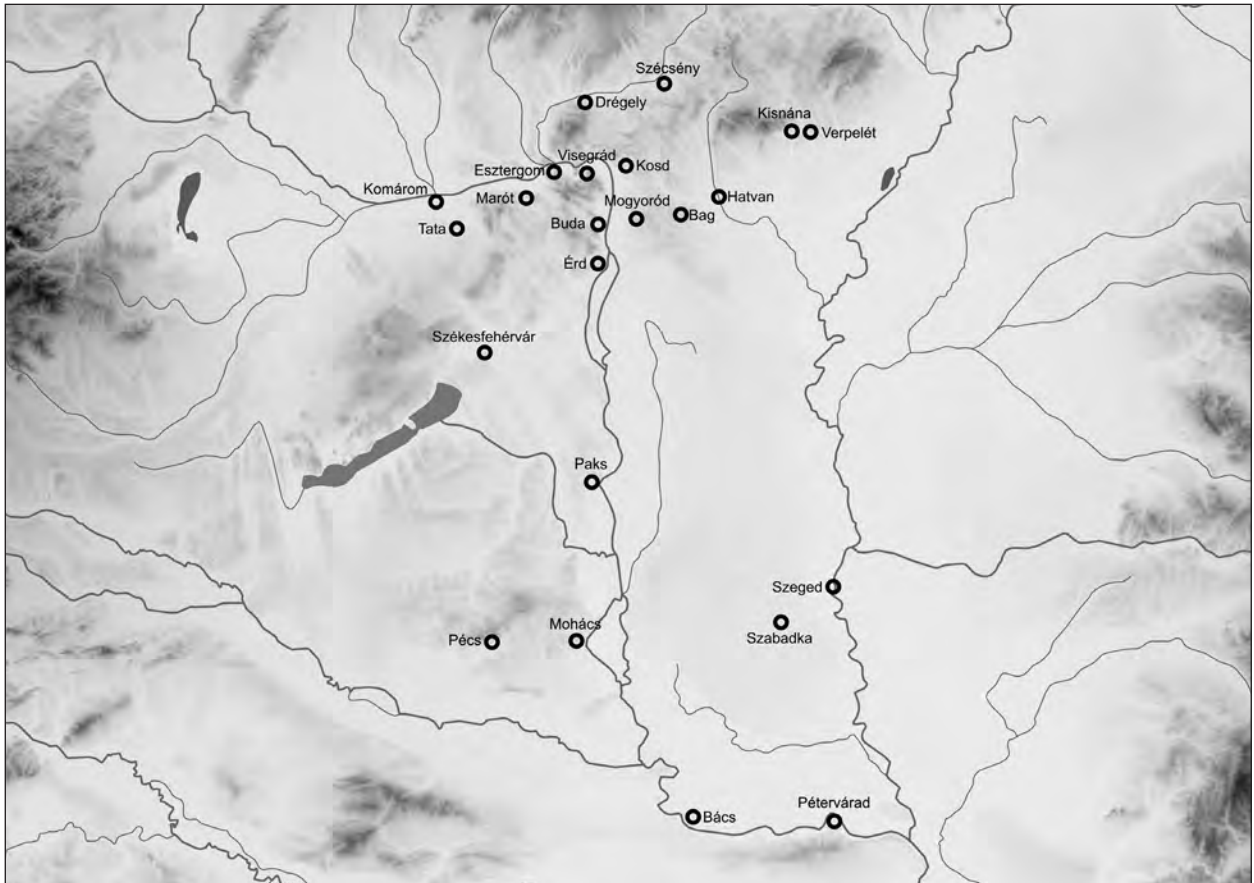
⁴³ KÁDÁR 2017, 50.

⁴⁴ B. SZABÓ 2006, 170.

⁴⁵ B. SZABÓ 2006, 199; THURY 1896, 170.

⁴⁶ B. SZABÓ 2006, 199; THURY 1896, 172.

⁴⁷ B. SZABÓ 2006, 200; THURY 1896, 172–173.

4. kép: A cikkben említett földrajzi helyek (Kovaliczky Gergely)

Fig. 4: Geographical locations mentioned in the article (by Gergely Kovaliczky)

IRODALOM

Források

- BRODARICS 1983: Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Budapest 1983.
- ISTVÁNFY 2001: Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája, Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/1*. Budapest 2001.
- GYÖNGYÖSI 1988: Georgius Gyöngyösi: *Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Series Nova XI*. Budapest 1988.
- VERANCSICS 1981: *1504–1566 Memoria rerum: a Magyarországon legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv)*. Budapest 1981.
- B. SZABÓ 2006: B. Szabó János (szerk.): *Mohács*. Budapest 2006.
- BARÁZ 2011: Baráz Csaba: „...Faluk határait magok ügyével s hatalmával igazgatván...” Újabb adatok és felvetések a mátrai kőszáncokkal kapcsolatban. In: Terei György – Kovács Gyöngyi (szerk.): *Várák nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest 2011, 17–26.
- JÁSZAY 1846: Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után I*. Pest 1846.
- GYÓNI 1938: Gyóni Mátyás: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. In: *Magyar-görög tanulmányok 7*. Budapest 1938.

- GYÖNGYÖSSY 2003: Gyöngyössy Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Doktori Mestermunkák*. Budapest 2003.
- GYÖNGYÖSSY 2005: Gyöngyössy Márton: *Középkori magyar aranyforintok. Kincsek a Magyar Nemzeti Bank Látogatóközpontjából*. Budapest 2005.
- GYÖNGYÖSSY 2008: Gyöngyössy Márton: *Florenus Hungaricalis. Aranypénzverés a középkori Magyarországon*. Budapest 2008.
- HORVÁTH 1938: Horváth Adolf János: Kódsdi éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 34–35 (1935–1936) 77.
- KÁDÁR 2017: Kádár Tamás: „Kis Mohács” a Gerecse szívében: a maróti csata. *Honismeret* 2017:1 (2017) 47–52.
- NAGY 2019: Nagy Balázs: Az érem- és kincseleletek horizontja a mohácsi vésztől a törökök kivonulásáig. In: Gyöngyössy Márton (szerk.): *Numophylacium Novum. Az I. Fiatal Numizmaták Konferenciája Tanulmányai*. Budapest 2019.
- NEUMANN 2010: Neumann, Dieter: *Neues aus Alt-Villach, Beitrage zur Stadtgeschichte*. Villach 2010.
- PARÁDI 1963: Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 205–248.
- SÖRÖS 1912: Sörös Pongrácz: Dobozi halála helyének megállapítása. *Századok* 1912, 782–783.
- THURY 1896: Thury József (ford.): *Török történetirók II*. Budapest 1896.
- TORMA 1979: Torma István (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája*. Budapest 1979.
- TORMA 1993: Torma István (szerk.): *Pest megye régészeti topográfiája XIII/2. A szobi és a váci járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 9*. Budapest 1993.
- TORMA 2012: Torma István (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája 11. Az aszódi és a gödöllői járás (MRT XIII/3 kötet)*. Budapest 2012.

PEOPLE RESISTANCE AFTER THE DEFEAT BY MOHÁCS: THE ISSUES OF THE SO-CALLED PEASANT-CASTLE

GERGELY KOVALICZKY – BALÁZS NAGY

Following the defeat of the Hungarian king's army at Mohács the Ottoman troops devastated a significant part of the Hungarian Kingdom. With the exception of Buda the stone-built castles successfully repulsed the siege laid by the Ottoman army whose main aim at the time was not the occupation of Hungary. However, the fortifications constructed in haste by the inhabitants choosing resistance were mostly eliminated. According to some scholars, these efforts of local resistance of the armyless country caused much more loss to the Ottoman army than the Battle of Mohács. The loss of a great number of senior officers during the elimination of the aforementioned resistance hubs made Suleiman upset. Some fabular stories of the popular resistance survived to the era of Romanticism.

AZ OSMÁN MEGSZÁLLÁS MEGSZŰNÉSE UTÁNI ETNIKAI VISZONYOK KIALAKULÁSA A DÉLKELET-BARANYAI TÉRSÉGBEN

FERKOV JAKAB*

Miután a közel két évszázados, szinte szakadatlan pusztulás után végre hosszan tartó béke köszöntött be, újra kellett kezdeni Magyarország megmaradt népe hézagainak betöltését.

A Dél-Dunántúl keleti részére részben visszajöttek korábbi magyar lakói, részben pedig szerbeket, sokácokat és a horvátokhoz tartozó bosnyákokat, továbbá különböző német etnikai egységeket telepítettek be.

A szerbek és részben sokácok beszivárgása már az oszmán-török uralom alatt megindult, de a nagyobb számú beköltözés a török kiűzése után következett be. A sokácok főleg Bosznia-Hercegovinából és részben Dalmáciából érkeztek, kisebb részben mint menekültek, nagyobb részük viszont szervezeten lett betelepítve. Bosznia-Hercegovinában 1686-ban félelmetes éhínség uralkodott, ami ugyancsak ösztönözte az elvándorlást. A betelepítések első hulláma 1696–1704 között zajlott le, míg a másik kettő a Rákóczi-szabadságharcot követően, a 18. század első harmadában. Az új lakóhelyen való beilleszkedésben és a horvátság fennmaradásában, vallási és kulturális életében igen fontos szerepet játszottak a boszniai ferencesek.¹

A szerbek nagyobb számú – 17. század végi – beköltözésének közvetlen oka az volt, hogy I. Lipót császár levélben mondott köszönetet az ipeki (Peć) pátriárkának addigi hűségükért, és egyben az oszmán iga lerázására biztatta őket, az albánokkal egyetemben. Egyúttal biztosította a pátriárkát császári kegyéről, és kilátásba helyezte, hogy a jövőben ezt tetteikkel is be fogja bizonyítani. A szerbek ezután valóban fellázadtak, de mivel az oszmánok 1690-

ben visszafoglalták Belgrádot, ismét menekülniük kellett. A menekülés Arsenije Černojević ipeki pátriárka vezetésével zajlott le, és *Velika seoba* (Nagy költözés) néven vonult be a szerb történelembe² I. Lipót 1691. augusztus 20-án kiadott oklevelében bizonyos szabadságjogokkal ruházta fel őket: felmentette őket az adók alól, szabadon választhatták meg az érseket, megtarthatták az ónaptár használatát, és egyéb kedvezményeket kaptak. Ezzel a tömeges betelepülésük lezárult, később legfeljebb szórványos beszivárgások történtek.³

A németek esetében a földesurak telepítési megbízottai elsősorban a Felső-Rajna és a Felső-Duna vidékén jártak sikerrel. A svábok, frankok, lotharingiaiak emlékezetében még elevenen éltek a korábbi területfoglaló francia csapatok pusztításai, és továbbra is fenyegetve érezték magukat tőlük, miközben a birodalom e részein a sűrű lakosságból már nem kevesen megélhetési gondokkal is küszködtek. Ezért még inkább hatottak rájuk a szállongó hírek Magyarország földjének csodálatos gazdagságáról, amit német nyelven kiadott népszerűsítő könyvekben is hirdettek, már a 16. század óta, folyamatosan.⁴ Dél-dunántúli letelepedési helyük kezdetben a Duna vonalán volt – hajón vagy tutajon érkeztek –, majd a szárazföldön folytatták tovább útjukat abba az uradalomba, amellyel megállapodást kötöttek. A telepések baranyai főbb kikötőhelyei a következők voltak: Dunaszekcső, Bár, Mohács és Kiskőszeg (horvátországi település: Batina). A több hullámban érkező Rajna menti, hesseni, Fulda környéki és frankföldi telepéseket, az első csoportok származása alapján, környezetük idővel egységesen svábnak

* Kanizsai Dorottya Múzeum, 7700 Mohács, Kisfaludy u. 9. ferkov.jakab@mohacs.hu

¹ UNYI 1947, 71.

² UROSEVICS 1969, 37–41.

³ KISS 1988, 13–16.

⁴ WELMANN 1988, 46.

nevezte el, s mivel a török alól felszabadult, főleg Duna menti területekre települtek le, *Schwäbische Türkei* (Sváb-Törökország) névvel jelölték őket.⁵

Az első telepesek egy ideig még szervezetlenül, hontalanul vándoroltak helyről helyre, különösen a németek, akik nem szokták meg a környező mocsarak egészségtelen levegőjét. A mocsári váltóláz megtizedelte őket, és ez elől igyekeztek menekülni. Mivel még nem ismerték ezt a betegséget, *morbus Hungaricus*-nak, azaz magyar betegségnek nevezték el.⁶ Az első Mohács környéki telepesekről a *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában (1720–21)* című ismertető többek közt a következő érdekes adatokat közli:

„*Babarcz: 6 kóborló sváb család él benne.*

Dárda: egészen új település. (...)

Csat (Márok mellett): két éve települt. (...)

Kis-Kőszeg: 2 éve szállták meg szegény rácok. (...)

Magyar-Bóly: lakói szétszéledtek, kóborló rácok szállták meg.

Mais: a lakosok nagy része a Dráván túlról való; mai jövevényekkel együtt szállták meg. (...)

Monostor: E helyet is elhagyták a lakosok; a legújabbban néhány nyomorult sváb költözött belé, de még nem üz földművelést.”⁷

A különböző népcsoportok – nagyjából részben jövevények – kultúrája, nyelve és életviszonya eltérő volt. Ekkor még csak a magyarokat és a „rácok” egy részét lehetett valóságos jobbágnak tekinteni, míg a többiek úrbéri viszonya kezdetben rendezetlen volt, tehát nem voltak szilárd kötelezettségekkel rögzítve semmilyen földesúrhoz. Az idézett kimutató a sokácokat és a svábokat ekkor még többnyire a zsellérek közé sorolta.⁸

A tárgyalt térségben a jelentősebb betelepítések a következő birtokokhoz köthetők:

Savoyai Eugén bellyei birtoka,

a bólyi Batthyány-birtok

és a pécsi püspöki birtok.

1714-ben a Savoyai-hercegség birtokához a következő települések tartoztak: Baranyavár, Bán (Baranyabán), Bellye, Bodolya (Nagybodolya), Csúza, Darázs, Daróc, Dályok, Hercegszöllős, Izsép, Kisfalud, Kopács, Keő (Kő), Laskó, Lippó, Lőcs, Majs, Márok (Hercegmárok), Sepse, Villány és Vörösmart.⁹ A felsorolásban ekkor még nem szerepelnek a következő falvak: Albertfalva, Keskend, Laskafalu, Baranyaszentistván, Udvar, Brailaföld, Eugénfalva (Jenőfalva), Lipovica (Kislippó), Szentmárton (ma Márok része, egykor Bayland-nak is nevezték), Szabar (Székelyszabar), Nagynyárad, Pélmonostor, Főherceglak, Sárok, Kiskőszeg, Erdőfü és Sátorhely, illetve számos pusztá neve sem. Ezek a települések csak a 18. század harmadik évtizedében, vagy még ennél is később kezdtek benépesülni, mivel Savoyai Jenő igazából csak 1719-ben kezdte meg a tervszerű betelepítéseket, melynek során főleg németeket hívott az uradalmába. A betelepítések első hulláma 1730 táján csendesedett le, s majd 1750-ben indult a második hullám. Az első hullámban érkezett németeket a korábban tisztán szerbek lakta Nagynyáradra és Pélmonostorra telepítették, valamint Vörösmart magyar lakossága mellé. A második hullám telepesei főleg Bajorországból, Württembergből és Elzász-Lotharingiából érkeztek. Ezek többségét ugyancsak szerb lakosságú falvakba telepítették le, így például Majsra is. Továbbá német mérnökök munkája alapján alakult ki Albertfalva, Baranyaszentistván, Keskend és Laskafalu településszerkezete, illetve részben Baranyabán, Kisfalud és Pélmonostor is¹⁰ (1. táblázat).

⁵ Bővebben ld. SEEWANN 2013.

⁶ BARANYAI 2004, 206.

⁷ ACSÁDY 1896, 305, vö.: BARANYAI 2004, 206. Babarc, Magyarbóly és Majs Magyarországon van, a többi település ma már Horvátországhoz tartozik.

⁸ BARANYAI 2004, 208.

⁹ NÉMETH 1900, 522.

¹⁰ TIMÁR 1988, 352; TIMÁR 1986, 44–49, 58–62.

1. táblázat: A Savoyai Jenő herceg birtokába kerülő drávaszögi területek etnikai összetétele a 16. és 17. század végén¹¹

Település neve	Időszak	
	16. század vége (1590-es évek)	17. század vége (1690-es évek)
Baranyabán	magyarok	18 szerb és egy magyar név
Baranyakisfalud	magyarok	18 szerb és egy magyar név
Baranyavár	magyarok	a magyarok mellett 3 „délszláv” név is
Benge	szlavónok	lakatlan
Bellye	120 magyar család	23 magyar család
Bolmány	valószínűleg magyarok	10 család, „délszlávok” és magyarok
Csúza	24 magyar család	lakatlan
Darázs	valószínűleg magyarok	sokácok
Dályok	magyarok	6 sokác család
„puszta” (a mai Kiskőszeg helyén, a 18. században megszűnt)	magyarok	magyarok és szerbek vegyesen
Hercegmárok	magyarok	Tótmárok néven, magyarok és „katolikus szlávok”
Hercegszöllős	85 magyar család	magyarok
Izsép	17 család, magyarok és szlávok vegyesen	8 sokác család
Karancs	82 magyar család	magyarok
Kácsfalu	magyarok	magyarok és szerbek
Kopács	kb. 100 magyar család	magyarok
Kő	31 magyar család	9 magyar család
Laskó	211 magyar család	30 magyar és 14 „délszláv” család
Lőcs	ismeretlen	14 horvát család
Nagybodolya	magyarok	19 horvát család
Sepse	magyarok	református és katolikus magyarok
Várdaróc	80 magyar család	magyarok
Vörösmart	53 magyar család	magyarok

A 18. század végén az uradalomban már ötféle nemzetiséggel és ugyancsak ötféle vallással találkozhatunk. A magyarok és a sokácok még mindig nagyjából elkülönült településeket alkottak, míg a

németek egyre jobban terjeszkedtek, főleg a szerb falvak rovására.¹²

A vizsgált térség lakói, sokszor nemzetiségi alapon, különféle vallási felekezethez tartoztak.

¹¹ https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/hr/delkelet_baranya_hat_evszazados/pages/004_III_Delkelet_Baranya_a_nagyharsanyi.html (megtekintés ideje: 2019. 01. 25.)

¹² Baranya Megyei Levéltár Conscriptio 1711–1752-ig.

A szerbek a görögkeleti valláshoz („óhitűek”), a sokácok a római katolikushoz, a németek többsége ugyancsak, kisebb része evangélikus, míg a magyaroknál eleinte többségben voltak a reformátusok, de később a római katolikusok kerültek jelentős többségbe.

A következő táblázat az 1773. évi összeírásnak a hercegi uradalomra vonatkozó nyelvhasználati adatait, az 1812-es Schematismusnak pedig a vallási megoszlásra vonatkozó adatait (2. táblázat) tartalmazza.¹³

2. táblázat: A bellyei uradalom népeinek kimutatása az 1773. évi nyelvi és az 1812. évi vallási hovatartozás alapján (Az illir, illetve slavonicus valójában sokácot, míg a gör. kel. szerbet jelez)

Település	Lex. Loc. 1773.	Schematismus 1812 (fő)
Baranyabán	német, illir, gör. kel.	katolikus: 1333, evangélikus: 7, református: 8, görög-keleti: 625 és izraelita: 3
Baranyavár	sokác	katolikus: 922, református: 7 és görög-keleti: 27
Benge	slavonicus	katolikus: 250
Dályok	slavonicus	katolikus: 1423 és görög-keleti: 26
Darázs	slavonicus	katolikus: 1490, evangélikus: 6, református: 2, görög-keleti: 36 és izraelita: 10
Izsép	sokác	katolikus: 1262, görög-keleti: 17 és izraelita: 4
Lak (Főherceglak)	német	katolikus: 735
Lippó	illir és gör. kel.	katolikus: 264 és görög-keleti: 345
Lőcs	sokác	katolikus: 1112 és görög-keleti: 2
Majs	német, illir, gör. kel.	katolikus: 1011 és görög-keleti: 734
Hercegmárok	slavonicus	katolikus: 837, református: 3 és görög-keleti: 17
(Herceg) Szentmárton	német	katolikus: 95
(Német) Márok	német	katolikus: 410 és izraelita: 8
Nagynyárad	német	katolikus: 860
Sárok	illir, gör. kel.	katolikus: 60 és görög-keleti: 360
Szabar (Székelyszabar)	német	katolikus: 460
Udvar	német	katolikus: 298
Battina (Kiskőszeg)	illir	katolikus: 1047
Bellye	magyar (ref.), német	katolikus: 493, evangélikus: 8, református: 493 és görög-keleti: 6
(Nagy) Bodolya	illir	katolikus: 511
Csúza	magyar (ref.)	katolikus: 12 és református: 548
Daróc	magyar (ref.)	katolikus: 16, református: 923 és görög-keleti: 5

¹³ *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 officiose confectum*. Budapest 1920, valamint *Calatogus venerabilis cleri almae dioecesis Quinque-Ecclesiensis ad annum Christi MDCCCXII. Pestini, Typis Matthiae Trattner*.

Település	Lex. Loc. 1773.	Schematismus 1812 (fő)
Eugénfalva (Jenőfalva)	német	katolikus: 164
(Baranya) Szentistván	német	katolikus: 654
Kácsfalu	illir, gör. kel.	katolikus: 255, görög-keleti: 984 és izraelita: 6
Karancs	magyar (ref.), német	katolikus: 315, evangélikus: 3, református: 1135 és izraelita: 6
Keskend	német	katolikus: 350
Kopács	magyar (ref.)	katolikus: 15 és református: 899
Kő	magyar	katolikus: 8 és református: 157
Laskó	magyar (ref.)	katolikus: 9, református: 655 és görög-keleti: 3
Laskafalva	német	katolikus: 696 és izraelita: 10
(Pél) Monostor	német, illir, gör. kel.	katolikus: 651, evangélikus: 5 és görög-keleti: 450
Sepse	magyar (ref.)	katolikus: 4 és református: 215
Hercegszöllős	magyar (ref.), illir, gör. kel.	katolikus: 401, református: 300 és görög-keleti: 229
Villány	német, illir, gör. kel.	katolikus: 973, görög-keleti: 369 és izraelita: 5
Vörösmart	magyar, illir	katolikus: 741, evangélikus: 7, református: 659 és görög-keleti: 8

Mint látjuk, a 19. század elején az etnikai megoszlás és a vallási megoszlás is egyre színesebbé válik. Míg 1773-ban még hat falu volt tisztán magyar, kilenc tekinthető sokácnak és 10 németnek, 1812-ben már csak Csúza, Kopács, Kő és Sepse tekinthető tisztán magyar településnek, sokácnak Bengé és esetleg Nagybodolya, míg németnek Főherceglak, Hercegszentmárton, Nagynyárád, Szabar, Udvar, Jenőfalva, Baranyaszentistván és Keskend, vagyis ez utóbbiból maradt a legtöbb. A tisztán szerb lakosságból álló települések már a 18. század utolsó harmadára megszűntek.

Batthyány Ádám a visszafoglaló háború idején a császári udvarnak adott kölcsön fejében, 1700-ban kapott Baranyában a Császári Udvari Kamarától 24 alig lakott és 16 korábban lakott, de ez időre már elpusztult települést, illetve pusztát. Ezek uradalommá szervezésével, és az ezzel együtt járó bete-

lepítések levezetésével Somogyi Ferenc tiszttartót bízta meg. A vizsgált kelet-baranyai térségbe az uradalomból Bóly, Borjád és Virágos tartozott.

Bóly 1701-ben még lakatlan pusztaként volt nyílvántartva.¹⁴ A majorsági építkezések 1703-ban kezdődtek meg, de a betelepítésre csak a szatmári békekötést követően, vagyis 1711 után került sor.

- 1720-ban 22 család lakta: 19 szerb (rác) és 3 magyar,¹⁵
- 1736: 51 család, rác falu, de már néhány német is lakja,
- 1737: megindul a „rácok” áttelepítése, illetve elköltözése (főleg a szomszédos bellyei és dárdai uradalmakba: Bolmány, Ilocska, Lippó, Töttös, Villánykövesd, stb.), és a németek nagyobb számú betelepítése,¹⁶

¹⁴ NAGY 1983, 367.

¹⁵ KOVACSICS 2003, 85.

¹⁶ NAGY 1983, 375, 377.

- 1751: 148 német család,¹⁷
- 1757: 1157 fő lakja és mind német,¹⁸
- 1767 (úrbérrendezés): 56 jobbágytelekkel már német faluként szerepel az összeírásban.¹⁹

Borjád:

- 1690-ben már lakott: 5 szerb adózó,²⁰
- 1715: 19 szerb adózó,²¹
- 1720: 15 szerb adózó,²²
- 1736: 84 jobbágy (44 család), mind rác, azaz szerb,
- 1767 (úrbérrendezés): 46 jobbágytelek és szerbek.²³

Virágost 1596-ig magyarok lakták, de ekkor felégették és ettől kezdve a török adóösszeírásokban már nem szerepelt. A betelepítések megindulása után így alakult:

- 1715: 11 szerb adózó,
- 1720: 3 szerb adózó van felsorolva, de German Csorcsicz szerb eredete kétséges,²⁴
- 1744–45: megindul a szerbek elköltözése (Illocska, Villány),²⁵
- 1750: 69 felnőtt lakó, de 3 család már német,²⁶
- 1767: német falu.²⁷

Tehát megállapíthatjuk, hogy míg a kezdeti időszakban mindhárom településre szerbeket költöztettek, a későbbiekben, főleg a németek betelepítésével csak Borjád maradt tisztán szerb falu, míg Bóly és Virágos már német lakosságú település lett.

A püspöki birtokokra Radonai M. Ignác pécsi püspök (1686–1703) idejében kezdődtek meg a betelepítések. A vizsgált térségből a következő települések tartoztak ide: Erdősmárok, Himesháza, Kölked, Lánycsók és Mohács.

Erdősmárok:

- 1752: 39 házban 195 fő lakott, az összeírásban szereplő nevek (41) szláv eredetre utalnak s mivel római katolikusok voltak, tehát minden bizonnyal sokácok,
- 1766: „illyrek”, azaz sokác szabadköltözésű parasztok lakják, de ott lakik már három cigány is: Kovács József, Kovács György kovácsmesterek és Hegedűs Pál zenész.

Himesházán a németek betelepítése 1722-ben kezdődött és 1729-ig szinte minden évben jöttek új telepesek:

- 1752: 535 fő 127 házban, de az összeírásban németként felsorolt 50 családfő közül néhány eredete kétséges: Benjamin Hritanics inkább szlávra utal, valamint Joan Merty, Hang Licnica és Nikolausz Kró eredeténél is kétség merülnek fel,
- 1766: 1275 fő, mind németajkú és szabadköltözésű.

Lánycsókban feltehetőleg már a 16. század végén is élhettek kisebb számban szerbek, de ezek a visszafoglaló háborúk idején minden bizonnyal szétszéledtek. A betelepítések során viszont nagyobb számban telepedtek már le a községben.

- 1739-40: 77 „rác” azaz szerb jobbágyot említenek,
- 1742: 43 ház 60 családfővel (nevük alapján mind szerbek),
- 1752: 340 lakó, 51 ház és 68 családfő, közülük a név alapján kettő, Mihajlo Mester és Petár Nschincsesay szerb nemzetisége kétséges,

1760 után azonban Lánycsók, vagy ahogy akkor hívták, „Lancsuk” lakosságának az etnikai képe

¹⁷ NAGY 1983, 381.

¹⁸ KOVACSICS 2003, 50.

¹⁹ NAGY 1983, 375.

²⁰ adatbazisokol/adatbazis/dikalis-osszeirasok

²¹ adatbazisokol/adatbazis/az 1715_evi-orszagosszeiras/adatlap

²² KOVACSICS 2003, 190.

²³ NAGY 1983, 374–375.

²⁴ adatbazisokol/adatbazis/az-1720_evi-orszagosszeiras/adatlap/7615

²⁵ NAGY 1983, 382.

²⁶ KOVACSICS 2003.

²⁷ NAGY 1983, 383.

jelentősen megváltozott. A Klimó György pécsi püspök által elindított újabb betelepítésekkel a községbe Hosszúhetényből katolikus magyarok, míg Mohácsról és a környező falvakból sokácok költöztek be, illetve megkezdődött a németek betelepítése is. Ez utóbbi főleg belső vándorlás útján történt, mégpedig a környező falvakból (Bóly, Nagynyárad, Kisnyárad, Szajk, Szabar, Hímesháza stb.).²⁸

- 1776: 1339 lakos, ebből 1039 vegyes (német, magyar, sokác), 300 szerb.

Kölked helyzete és etnikai képe viszont szinte egyedinek tekinthető. Bár püspöki birtok, lakói mind református magyarok voltak, és egészen a 19. századig megmaradt tisztán magyar községnek. A térség református magyar lakosságának két ága volt: a mohácsiak, babarciak és belvárdiak a sárközi ághoz tartoztak, a kölkediek viszont az ormánságihoz.

Mohácson már a török alatt is vegyes volt a lakosság, különböző szláv elemek is lakták. Azonban ezek a visszafoglaló háború során szétszéledtek. Az első visszaköltözők a sárközi ágba tartozó református magyarok voltak.

Az 1690-es években, az 1700-as évek elején újra megjelentek a szerbek, bár most inkább a földművelő és pásztorkodó elemek voltak többségben, valamint Macedóniából a kereskedő cincárok is. Az utóbbiakat görögkeleti vallásuk alapján görögnek tekintették, és egykori jelenlétükre utal a mohácsi szőlőhegy egy részének „Göröghegy” elnevezése is. A horvátokhoz tartozó sokácok betelepítése ugyancsak ekkor kezdődött, és mintegy három hullámban, az 1730-as évek végéig tartott. Első hullámuk a dalmáciai Primorjéból, a későbbiek pedig a hercegovinai Belovar környékéről és a Bunja folyó mellől érkeztek. A szrebrenicai horvátok (sokácok) nagyobb része a már említett boszniai ferencesek vezetésével érkezett Mohácsra. A Balkán felől érkező szláv népcsoportok azonban ekkor még nem voltak homogén néprajzi csoportok.

Akadtak köztük sokácok, bunyevácok, katolikus bosnyákok, szerbek, a már említett cincárok, vlahok és más elemek is. A ma is megtalálható szláv néprajzi csoportok már inkább az új hazában alakultak ki. A különböző elemek általában – vallásuktól függően – abba a szláv népcsoportba olvadtak be, amelyik az adott területen többségben volt: Mohács esetében a római katolikusok a horvát-sokácok, míg a görögkeletiek (vlahok, cincárok) a szerbek közé. Ez a folyamat a későbbi belső népvándorlás alatt is jellemző maradt.²⁹

- 1696: 108 rác jobbágy és 22 kálvinista magyar zsellér,³⁰
- 1711: 44 családfő felsorolása, közülük 11-nek a neve szláv,
- 1715: 97 családfő,
- 1720: 100 családfő, ebből 56 név sokác nemzetiségre vall,³¹
- 1724: 100 családfő, ebből 25 név szláv hangzású,³²
- 1752: 435 családfő (366 ház),³³
- 1786: 4667 lakó, közülük 3611 katolikus, 710 református és 346 görögkeleti vallású, vagyis szerb.³⁴

Tehát megállapíthatjuk, hogy az úrbérrendezés körüli időkre a vizsgált térségben a következő etnikai kép alakult ki: Bóly és Virágos német lakosságú település lett, Borjád viszont továbbra is tisztán szerb maradt. Mohács vegyes lakosságú város volt, ahol a szerbek és sokácok jelentős arányt képviselte, míg a németek ekkor még nincsenek jelen, illetve Újmohácson laktak. Ez utóbbi eleinte önálló közigazgatású település volt, ahova Klimó György püspök 1768–69-ben telepített 36 német családot; 1796-ban egyesült Moháccsal.³⁵

Az ismertett nemzetiségeknek, illetve a belyei birtok jobbágyainak jelleméről talán a legelső és legáltalános leírást Josef Pager gazdatiszt adta. A leírás 1824-ben keletkezett, ugyanis a herceglaki

²⁸ STETTNER 1979, 20.

²⁹ KITANICS 2014, 62–65, 114–118.

³⁰ KOVACSICS 2003, 94.

³¹ UNYI 1943, 157–158.

³² FÖLKER 1900, 50–51.

³³ FÖLKER 1900, 52.

³⁴ NAGY 1993, 134.

³⁵ NAGY 1993, 135.

1. kép: Dályoki sokác asszonyok hétköznapi viseletben, a 19. század második felében.
Fig. 1: Women from Dályok in casual wear, in the second half of the 19th century

adjunktus megírta a bellyei birtok történetét. A következőkben ebből idézek néhány részletet:

„A sokácok [...] a Dráva-szög lakosságának több mint egyharmadát teszik, 8 faluban élnek külön, s csak két községben élnek magyarokkal vagy »rácokkal« együtt. Jóindulatúak, bizonyos egyszerűség jellemzi őket, s a bellyei uradalom legbékésebb alattvalói. Írni- és olvasnitudásról szó sem lehet.”

„...a »rácok« 8 faluban laknak, egyik faluban magyarokkal, másokban németekkel vegyesen. Nehezen kezelhető, tüzes temperamentumú nép, de erkölcsi szelídségük majd adódik idővel, ha iskolaügyüket rendezték. Főleg babon és olajon élnek. Gazdálkodásukban, munkájukban igen hátráltatja őket óhitük nagyszámú ünnepnapja.”

„A lakosság egyharmada német, Rajna menti és frank telepések. Nyolc faluban egységesen él a német lakosság, a többiben magyarokkal vagy szerbekkel együtt. Megtartották az óhazából hozott népviseletüket, nyelvjárásukat, szokásaikat. A svábok kétségtelenül a legszorgalmasabb, legrendesebb jobbágyok, s nélkülük a bellyei birtok nem virágozott volna fel. Háztartásuk rendezett, jól táplálkoznak. Erkölcsi kultúrájuk magasabb szintű lenne, ha rendszeresen küldenék gyermekeiket az iskolába [...] Olvasni jól-rosszul még csak megtanulnak, de ritkaságszámba megy az a gyermek, amelyik írni is tud. A szőlőtulajdonosok között akad iszákos ember is.”

„A magyarok [...] »Pannónia őslakói«, és hírneves ősök leszármazottai. Szívesen dolgoznak, de azért nem túlzottan serények. Valamilyen »borongós komolyság« árad minden megnyilvánulásukból. Ami természetes szükségleteiket illeti, eléggé mértéktartóak, de néha több bort isznak a kelletténél. Házuk tája, háztartásuk rendes. Nagyon szeretik a pásztoréletet. Vasárnaponként, ünnepnapokon a lehetőségekhez képest tisztán

öltözöttek, erkölcsi életükben kevés a kifogásolnivaló, s ez bizonyosan rendezett tanügyüknek köszönhető, ami [...] náluk áll a legmagasabb szinten.”

A továbbiakban megírja még, hogy „a magyarok a Dráva-szögben hat faluban laknak egységesen, másokban a szerbekkel és németekkel együtt, mert a török időkben nagyon megritkult a magyar lakosság.”³⁶

A sokác nők viseletére pedig Rudolf trónörökös „Tizenöt nap a Dunán” című útleírásból idézek egy igen érdekes részletet:

„Sokác falu volt. [...] Feltűnő szép emberek; kivált az asszonyok között láttunk magas, karcsú, rendkívül szép teremtéket. A nők viselete igen furcsa, civilizált fogalmak szerint tulajdonképpen meglehetősen illetlen. [...] Nálunk senki sem ütközik meg, ha a nők fátyolozatlan ábrázattal jelennek meg a férfiak előtt, ellenben nem igen tekintenők közönséges szokásnak, ha hölgyeink egyetlen, legfelsőbb térden felül érő köntöskét hordanának, amelynek még hozzá mindkét combjok hosszában, [...] egész csipejökig [...] hasítéka volna (1. kép).

A sokác nők másként gondolkoznak: illedelmetlennek találják, hogy arcuk födetlen legyen s be is pólyázzák igen csinosan hímzett kendőkkel úgy, hogy csak szemeik látszanak; derekuk is ilyenféle kendőbe van göngyölve egész csipejökig; hanem testök többi részét azután egyetlen szoknya takarja, mely tulajdonképen két, jóval térden felül érő kötőből áll; az egyik elöl, a másik hátul fityeg, közöttök pedig combjaik hosszában szabad tér nyílik [...] Brehm barátom egészen el volt ragadtatva és mód nélkül sajnálta, hogy ebben a faluban nem állapodtunk meg; nagyon érdemesnek találta volna, hogy itt a szokásokat és viseletet tanulmányozza, persze tisztán az ethnografiai tudomány érdekében.”³⁷

IRODALOM

ACSÁDY 1896: Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21*. Magyar Statisztikai Közlemények XII. Budapest 1896.

BARANYAI 2004: Baranyai Júlia: *Vízbe vesző nyomokon*. Eszék 2004.

FÖLKER 1900: Fölker József: *Mohács története*. Mohács 1900.

³⁶ BARANYAI 2004, 219–220.

³⁷ RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS FŐHERCEG 1890, 107–108.

- TÍMÁR 1986: György Tímár: Demografska povijest Baranje do 1910. godine, In: Dušan Čalić (grad.): *Tri stoljeća Belja*. Osijek 1986, 40–64.
- KISS 1988: Kiss Mária: *Délszláv szokások a Duna mentén*. Budapest 1988.
- KITANICS 2014: Kitanics Máté: *A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16–18. században*. PhD értekezés. Pécs 2014.
- KOVACSICS 2003: Kovacsics József: *Baranya megyei népességtörténeti lexikon*. Budapest 2003.
- NAGY 1993: Nagy Imre Gábor: Az újranevesült város (Népesség, társadalom, igazgatás Mohácson 1918-ig). In: Ódor Imre szerk. *Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára*. Mohács 1993, 341–392.
- NAGY 1983: Nagy Lajos: A bólyi Batthyány uradalomban élő nemzetiségek az úrbéri rendezés előtt. *Baranyai helytörténetírás* 1982 (1983) 367–391.
- NÉMETH 1900: Németh Béla: Baranya szent-Istvántól a jelenkorig. In: Várady Ferencz (szerk.): *Baranya múltja és jelenje* II. Pécs 1900, 211–788.
- RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS FŐHERCEG 1890: Rudolf trónörökös főherceg: *Tizenöt nap a Dunán*. ford.: Paszlavszky József. K. M. Budapest 1890.
- SEEWANN 2013: Gerhard Seewann: *Geschichte der Deutschen in Ungarn: Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860. Studien zur Ostmitteleuropaforschung*, Marburg 2013.
- Stettner László: *Lánycsók község helytörténete*. Lánycsók 1979.
- TÍMÁR 1988: Tímár György: A Duna-Drávaszög népesedéstörténete. In: *Baranyai helytörténetírás* 1987/1988 (1988) 343–372.
- ÚNYI 1947: P. Unyi Bernárdin: *Sokácok-Bunyevácok és a bosnyák ferencesek története*. Magyar Barát. Budapest 1947.
- UROSEVICS 1969: Urosevics Daniló: *A magyarországi délszlávok története*. Budapest 1969.
- WELMANN 1988: Welmann Imre: *A magyarországi németek betelepítése*. Budapest 1988.

DEVELOPMENT OF ETHNIC RELATIONS IN THE SOUTH-EAST BARANYA REGION AFTER THE END OF THE OTTOMAN OCCUPATION

JAKAB FERKOV

After nearly two centuries of Ottoman reign, lasting peace arrived, and repopulation of the liberated territories could begin. A part of the former Hungarian inhabitants returned to the eastern region of Southern Transdanubia where various southern Slavic and German ethnic groups were also settled. The culture, the language, and the living conditions of the subgroups of the new population were different. From the end of the 18th century we know five nationalities and also five religions in the area. The Serbs belonged to the Eastern Orthodox religion (“Old Believers”), the Šokci (nationality of Croatian origin, also called Sokac) to the Roman Catholic Church, just as majority of the Germans, a small part of whom belonged to the Lutherans. At the same time, the larger part of Hungarians had initially been protestants (Reformed Church), but later the Roman Catholics became the majority. The Hungarians and the Šokci formed more-or-less separate settlements, while the network of German settlements expanded mainly at the expense of Serbian villages.

TÖRTÉNELMI CSATATEREKEN – HARSÁNY-HEGY (1687), KISMEGYER (1809) ÉS SEGESVÁR (1849)

POLGÁR BALÁZS*

„Ki gondolná, ki mondaná, / Hogy e hely csatater?”
(Petőfi Sándor)

BEVEZETÉS

A mai, illetve a történeti Magyarország területén vívott csaták vagy ütközetek közül napjainkig kevésnek ment végbe vagy kezdődött meg a fémkereső műszeres terepbejárás módszerét is magába foglaló régészeti kutatása.¹ A sorból a muhi (1241), a mohácsi (1526), a harsány-hegyi (1687), a romhányi (1710), a kismegyeri (1809) és a segesvári (1849) összecsapás említhető meg.² A csataterregészet hazai fejlődésének fontos tényezője az elköteleződött

önkéntesek munkáján és a fogadó múzeumi félkoordinációján, valamint tudományos és szakmai felügyeletén alapuló „múzeumbarát fémkeresőzés” vagy más néven „közösségi fémkeresőzés” gyors térhódítása.³

A jelen tanulmány a harsány-hegyi és a kismegyeri csata, valamint a segesvári ütközet több intézményen átívelő hadtörténeti régészeti kutatásának bemutatására vállalkozik.

A HARSÁNY-HEGYI CSATA (1687)

Buda 1686. évi keresztény kézre kerülésével végérvényesen megingott a magyarországi oszmán-török hódoltság, a bécsi haditanács 1687-ben már Belgrád visszafoglalása mellett foglalt állást. A Lotaringiai V. Károly herceg vezette keresztény szövetséges sereg azonban jelentős veszteségeket szenvedve, sikertelenül ostromolta a korszakban Belgrád kulcsának is tartott Eszéket. Lotaringiai Károly rövid időn belül a kétes kimenetelű ostrommal való felhagyás és az elvonulás mellett, pontosabban az oszmán-török seregnek az erős észéki sáncokból való előcsalása mellett döntött. A két, közel 60–60 ezer katonát számláló had döntő összecsapására a Nagyharsány és Villány közti Harsány-hegy térségében került sor 1687. augusztus 12-én (*1. kép*). A csata a Siklós felé vonuló keresztény sereg balszárnya elleni szpáhi tá-

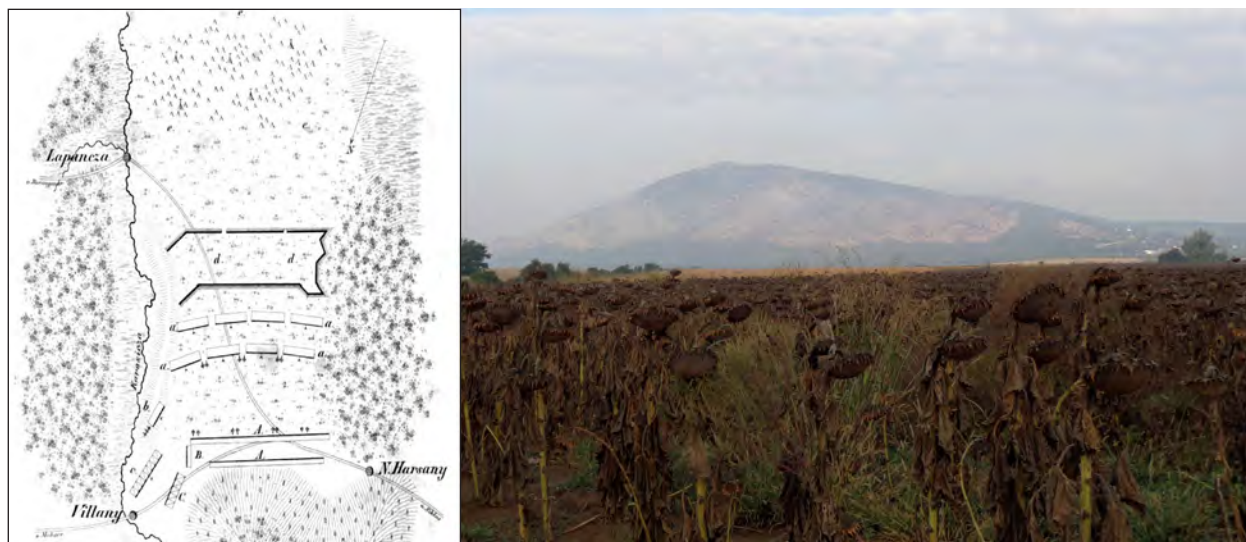
madással vette kezdetét. Bár a terepviszonyok miatt a keresztény sereg jobbszárnya nem tudott azonnal teljes erejével a szorongatott bajor választófejedelem segítségére indulni, a gyors és hatékony átcsoportosításoknak köszönhetően a bajor seregrész végül visszaverte a szpáhik rohamát. Az összecsapás későbbi szakaszában a keresztény had vette át a kezdeményezést és a befejezetlen földsáncokkal védett oszmán-török tábor ellen támadt. A szpáhik megfutamodása után a janicsárok még elkeseredett ellenállást folytattak a félkész sáncművekben. A csata végül a keresztény sereg fényes győzelmével ért véget: az oszmán-török tábor és a hátrahagyott teljes lövegpark a győzteseké lett. Lotaringiai Károly fővezér becslései szerint a török had vesztesége 10 ezer katona, a keresztény sereg halottjainak

* Gyűjteményvezető régész, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4. polgar.balazs@mail.militaria.hu

¹ A csataterregészet módszertanához és témaköréhez ld. SUTHERLAND–HOLST 2005; SCOTT–MCFEATHERS 2011.

² A muhi, mohácsi és romhányi csataterregészet kutatásához ld. LASZLOVSKY ET AL. 2016; NÉGYESI 1994; SZABÓ ET AL. 2016; NÉGYESI 2010.

³ A közösségi vagy nyilvános régészet témaköréhez összefoglalóan ld. KEY CONCEPTS IN PUBLIC ARCHAEOLOGY 2017; TRANSFORMING HERITAGE PRACTICE IN THE 21ST CENTURY 2019.

1. kép: Philipp Röder vázlatrajza a harsány-hegyi csatáról (forrás: Röder 1842. „Schlacht am Berge Harsan.” Pl. 1.) (balra) és az összecsapás névadó terepalakulata: a Harsány-hegy (jobbra)
 Fig. 1: Philipp Röder's sketch about the battle at Harsány hill (source: Röder 1842. „Schlacht am Berge Harsan.” Pl. 1.) (left) and the eponymous configuration of the battle: the Harsány hill (right)

száma 600 fő volt. Az összecsapás után a hódoltság egyik legfontosabb erőssége, Eszék is a császáriak kezére került.⁴

Az 1687. évi harsány-hegyi összecsapást nemegyszer második mohácsi csatának is nevezik. Míg az 1526. évi megsemmisítő csatavesztés a középkori magyar államiság végének szimbóluma lett, addig az 1687. évi összecsapás lényegesen kisebb szerephez jutott a nemzeti emlékeztörténetben. A csata ismertebb emlékhelyei és emlékművei Mohácson, Nagyharsányon és Villányon találhatóak (2. kép).

Az összecsapás névadó terepalakulata a 442 m magas Harsány-hegy, más néven a Szársomlyó. A „csatatértáj” arculata napjainkra jelentős mértékben megváltozott: a mezőgazdasági művelés miatt a Karasica mocsarait lecsapolták, a Harsány-hegytől délre levő erdős területeket pedig jelentős mértékben kiirtották.⁵ A csata első fázisának, a keresztény sereg balszárnya elleni oszmán-török támadásnak helyét ma a kutatás a Harsány-hegy dél-délkeleti térsége és Villány település közé teszi a rendelkezésre álló írásos és képi források alapján.⁶ A csata

első szakaszának terepi azonosítása mellett fontos topográfiai kérdés, hogy pontosan hol helyezkedett el az oszmán-török sereg tábora. A táborhely azonosítását a korabeli írásos forrásokon, csataképeken és a katonai felméréseken alapuló tájtörténeti kutatás segíti. Lotaringiai Károly herceg bécsi hadi naplójából és Claude-Louis-Hector de Villars márki levelezéséből ismert, hogy a két mérföld hosszan elnyúló oszmán-török tábor nyugat és kelet felől erdős-mocsaras területek határolták, és hogy a területét mélységében tagolt, de befejezetlen sáncok védték. A keresztény sereg támadása a „Harsányi-erdő” és a „Magyarbólyi-erdő” közötti terepszakaszcson bontakozhatott ki. Az északnyugat–délkeleti irányítású oszmán-török tábor nyugat felől a Beremend és Petárda melletti erdőségek („Beremendi-erdő”, „Gyökös-erdő” és „Felsőbb-erdő”), kelet felől a Karasica mocsarai (Magyarbóly, Lapánca és Illocska térsége) határolták.⁷

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, illetve a pécsi Janus Pannonius Múzeum 2019 őszén folytatta a harsány-hegyi csata régészeti kutatását önkén-

⁴ LAKATOS 1937; SZAKÁLY 1986, 75–81; VARGA J. 1986, 150–160; VERESS 1987a; *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine* 2017, 440–448. (ld. még: BUDÁTÓL–BELGRÁDIG 1987).

⁵ POLGÁR 2019, 440.

⁶ *JOURNAL DES CAMPAGNES DU DUC CHARLES V DE LORRAINE* 2017, 440; VILLARS 1884, 369–370; VERESS 1987a, 691.

⁷ VILLARS 1884, 370–371; *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine* 2017, 445–446; Második katonai felmérés, XXX-65/66. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár); NÉMETH 1897, 485–486; POLGÁR 2019, 441–443.

2. kép: A villányi Csataér-kilátó (balra) és az 1687. évi összecsapás emlékműve a nagyharsányi szoborparkban (jobbra)
 Fig. 2: The Battlefield look-out tower (left) and the monument of the battle of 1687 in the sculpture park of Nagyharsány (right)

tesek bevonásával. Az összecsapás területén az első jelentősebb terepbejárás-sorozatra 2015 decemberében – 2016 januárjában került sor Magyarbóly mellett.⁸ A 2019 szeptemberi–októberi munkálatok különös tekintettel a Villány melletti Vár-dűlő és az Öregtemplom-dűlő területeire, illetve a Beremendhez tartozó Csiperda területére koncentráálódtak, a kutatások ekkor mintegy 7 km²-nyi földterületre terjedtek ki.⁹ Az újabb vizsgálatok során egyaránt alkalmaztak felderítő jellegű és szisztematikus fémkereső műszeres terepbejárást.¹⁰ A kutatás révén 540 fémlelet került napvilágra, hipotetikusan – a jellemző tárgytípusokhoz való tartozás, a datálás és a leletmintázat összefüggései alapján – 329 tárgyat,

köztük 225 fegyverleletet, 40 ruházati emléket, 47 lószerszámléletet, 7 pénzérmét és 10 személyes tárgyat (?) kötöttünk az 1687. évi összecsapáshoz.

A fegyverleletek legnagyobb együttesét a kézilő-fegyverek ólomlövedékei képezték. A lövedékek közül 26 deformált (kilőtt / becsapódott), 127 ép (elejtett / elveszített) darab volt. Az öntőmintába való öntéssel, illetve darabolással kialakított, valamint kalapálással kaliberhez igazított gömb, gerezd, hasáb, henger és palack formájú darabok egyaránt megtalálhatóak voltak közöttük,¹¹ méretük 6 és 19 mm között változott. Az ép gömblövedékek, illetve kaliberhez igazított gömblövedékek méret szerinti megoszlását az *1. táblázat*ban közöljük.

⁸ POLGÁR 2016.

⁹ A 2019. évi kutatásban részt vett: Bencsik Róbert, dr. Gábor Olivér, Gombor László, Hendinger Zoltán, Kormos Mihály, Marton József, Máté Tamás, Nagy Alexandra Szilvia, Renner Miklós, Réger Viktor, Standovár Emőke, Tóth Tamás, dr. Varga Szilárd, Végh Szilárd, Wiesner Iván.

¹⁰ A fémkereső műszeres terepbejárás módszertanához ld. CONNOR–SCOTT 1998.

¹¹ A kézilőfegyver-lövedékek vizsgálatához ld. SIVILICH 2016.

1. táblázat: A kézitűzfegyverekhez tartozó (ép) gömblövedékek, illetve kaliberhez igazított gömblövedékek méret szerinti megoszlása (összesen 113 db)

	Lövedék mérete	Darabszám
1.	6 mm	1 db
2.	8 mm	1 db
3.	9 mm	3 db
4.	10 mm	6 db
5.	11 mm	8 db
6.	12 mm	14 db
7.	13 mm	18 db
8.	14 mm	25 db
9.	15 mm	11 db
10.	16 mm	11 db
11.	17 mm	12 db
12.	18 mm	2 db
13.	19 mm	1 db

A lövedékkészítés emlékének tartunk négy (vágásnyommal rendelkező) ólomtekercs-, illetve ólomhasáb-töredéket (3. kép).¹² A fegyverleletek sorából kiemelendő egy kézilőfegyver vas csőtöredéke, egy szablya maradványa (4. kép) és egy kézigránátrepesz. A 76 mm hosszú és 22 mm széles fegyvercsőtöredék falvastagsága 7 mm, a rekonstruálható kalibere 13 mm volt. A szablya penge-, illetve markolatnyúlvány-töredéke 112 mm hosszú, a háritóvas szélessége 110 mm, az 57 mm-es átmérőjű kézigránát falvastagsága 11 mm volt. Külön figyelmet érdemelnek még a tűzészégi emlékek, köztük 57 darab vas ágyúgolyó (5. kép), egy ágyúgránát repesze és egy kisebb kaliberű vas lövegcső torkolatrészének töredéke. Az ágyúgolyók mérete 43 és 75 mm között változott, az ágyúgolyók méret szerinti megoszlását a 2. táblázatban összegezzük.

3. kép: Vélelmezhetően lövedékkészítésre szánt ólomtekercs és -hasáb töredéke vágásnyomokkal (Janus Pannonius Múzeum, Pécs, továbbiakban JPM)

Fig. 3: Fragment of a lead coil and block presumably intended for projectile making with cutting traces (Janus Pannonius Museum, Pécs, hereinafter referred as JPM)

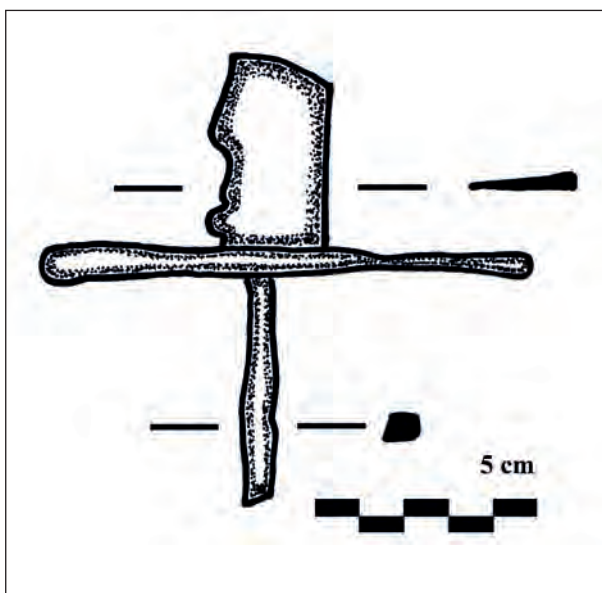
¹² A hasábos, illetve hengeres testű lövedékekhez ld. MARSIGLI 1732, 15, 17; WARNERY 1771, 34–35; SIVILICH 2016, 78–86.

2. táblázat: Az (ép) ágyúgolyók méret szerinti megoszlása (összesen 57 db)

	Lövedék mérete	Darabszám
1.	43 mm	2 db
2.	45 mm	12 db
3.	46 mm	7 db
4.	47 mm	5 db
5.	48 mm	6 db
6.	49 mm	1 db
7.	50 mm	4 db
8.	52 mm	1 db
9.	57 mm	2 db
10.	60 mm	3 db
11.	62 mm	2 db
12.	64 mm	1 db
13.	66 mm	1 db
14.	70 mm	4 db
15.	73 mm	1 db
16.	72 mm	2 db
17.	75 mm	3 db

A gránátrepesz hosszúsága 140 mm, szélessége 120 mm, vastagsága 20 mm volt. Az ágyúcsőtörredék falvastagsága 13–25 mm-ben, a löveg kalibere pedig megközelítőleg 60 mm-ben határozható meg.

A ruházati emlékek csoportját laposfejű gombok, pitykegombok, övcsatok, övveretek és övvégek, a lószerszámleleteket patkók, egy kengyel, zablamaradványok, szíjelosztók és lószerszámdíszek ké-

4. kép: Szablya maradványa (JPM)
Fig. 4: Remain of a sabre (JPM)

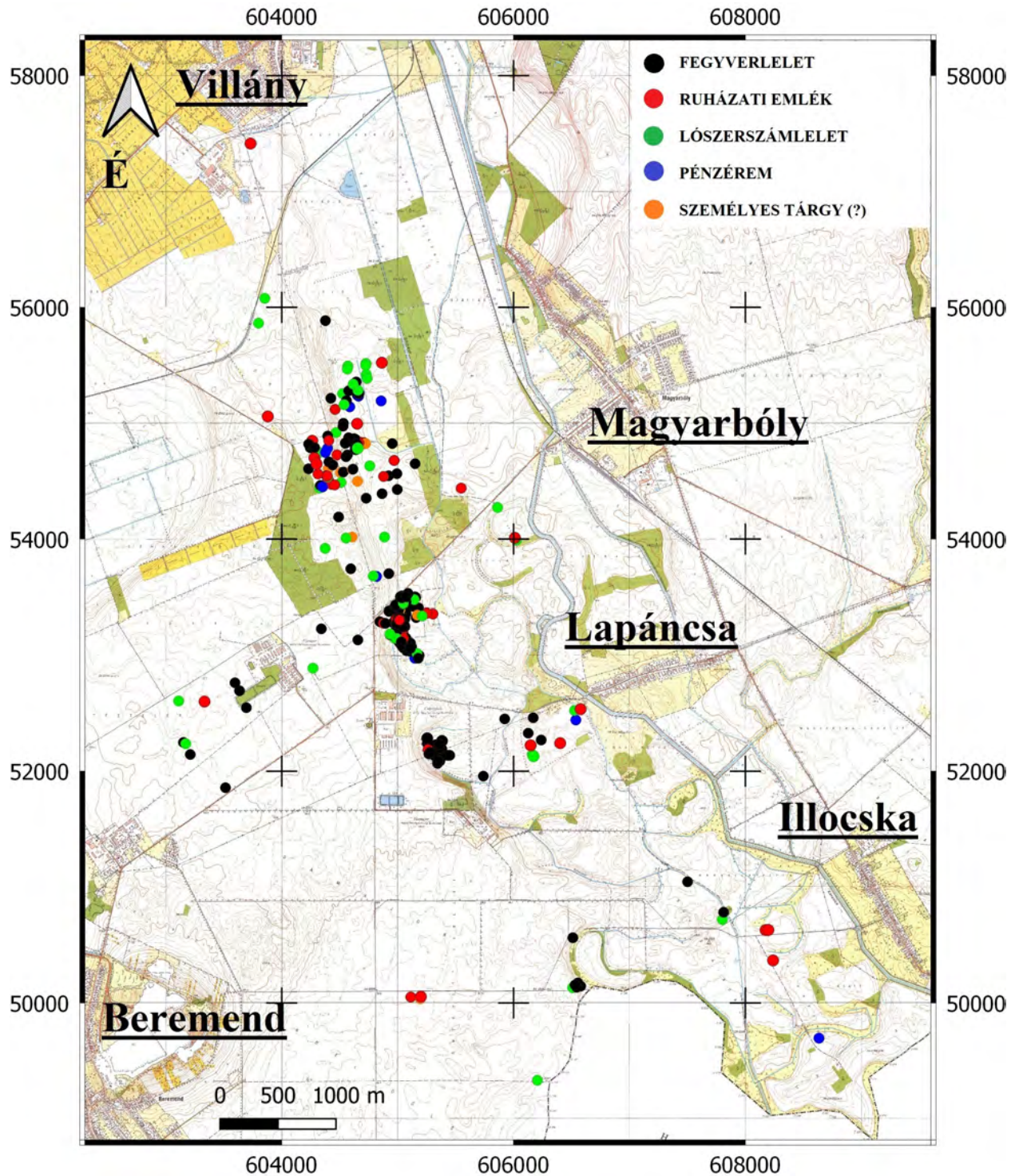
5. kép: Ágyúgolyó (JPM)
Fig. 5: Cannonball (JPM)

pezték. A patkók között a kovácsolással, valamint a vaslemezről való kivágással kiképzett példányok egyaránt megtalálhatóak voltak. A pénzüremek közül öt oszmán-török akcse, II. Mátyás egy denárja, egy pedig Aloysius Contarini velencei dózse zecchinója volt (6. kép). A személyes tárgyak (?) közé késpenget-maradványokat, egy késvég záró veretét és több fenőkötörredéket soroltunk.

Az újabb harsány-hegyi kutatások fontos eredménye, hogy sikerült tovább pontosítani a csatater topográfiáját (7. kép). A soron következő terepi munkálatok célja várhatóan a tábornok védő oszmán-török sáncművek pontos helyének azonosítása lesz.

6. kép: Aloysius Contarini (1676–1684) velencei dózse zecchinója (JPM) (fotó: Timárné Sinkó Anikó, JPM)
Fig. 6: Aloysius Contarini (1676–1684) Venetian doge's zecchino (JPM) (photo by Anikó Timárné Sinkó, JPM)

7. kép: A 2019. évi, a Harsány-hegy térségében folytatott terepbejárások leletmintázati térképe (készítette: Gombor László)
 Fig. 7: Artefacts pattern map of the field walking at the area of the Harsány hill of the year 2019 (drawn by László Gombor)

A KISMEGYERI CSATA (1809)

Az 1809. évi kismegyeri csata a napóleoni háborúk egyetlen összecsapása, melyet a mai Magyarország területén vívtak, így vizsgálata különösen fontos hadtörténeti régészeti vállalkozás. A Budapesti Hírlap 1897. október 18-i számának egy publicisztikai írása a következőket írta a harcokról: „*Nevezetes e csata ránk nézve, hogy abban hullatta véréát az utolsó nemesi felkelés s noha elesett vitézei halmokban heverték a csatatéren, öröksége a csúfság, emlékezete pedig a Reterálj, Komáromig meg se állj gúnydal volt.*”¹³ Az 1809. június 14-én vívott összecsapásra a Győrtől délkeletre levő (ma Győr külterületéhez tartozó) Pándzsa-ér mentén került sor. A támadó, megerősített Itáliai Hadsereg, melyet Eugène de Beauharnais alkirály vezetett, 53 865 katonát és 144 löveget számlált, a Pápa felől hátráló Belső-Ausztriai Hadsereg és a Győrnél gyülekező magyar nemesi felkelés erőit 40.148 katona és 32 ágyú képezte. A cs. kir. hadvezetés alapvető hibája volt, hogy rosszul – az ellenség valós létszámát alábecsülve – mérte fel a szemben álló francia erők nagyságát. A ténylegesen délben elkezdődő küzdelmet a 16 órakor meginduló, harmadik francia támadás döntötte végül el. A cs. kir. sereg balszárnyán harcoló Mecséry-hadosztály lovasságának a Viczay-árok-nál való megingása után a francia támadás már a cs. kir. sereg Komárom felé való visszavonulási útjának elzárásával és bekerítéssel fenyegetett. János főherceg serege ekkor rendezetlen visszavonulásba kezdett. A csata végén véres harc bontakozott még ki a kismegyeri majorság épületei között. Az összecsapásban a francia had több mint 3 ezer katonát vesztett, a cs. kir. sereg veszteségei halottakban, sebesültekben, eltűntekben és hadifoglyokban megközelítőleg 10 300 főt számlált.¹⁴

A csatatér egyik legjelentősebb tereppontja a kismegyeri (Arató utcai), 18. századi eredetű majorsági magtár épülete (8. kép). Az északnyugat–délkeleti irányítású, téglalap alaprajzú, ma háromszintes magtár magántulajdonban van: kávézónak, „szabaduló szobának”, illetve lézerharc-teremnek

ad otthont. A téglából emelt épület alapterülete 30 × 12 m, az oldalfalak vastagsága a földszinten 90–95 cm. A bejárat napjainkban a délkeleti oldalon található, az épület északkeleti oldalán levő ajtónyílást korábban elfalazták. A földszinten, valamint az első és a második emeleten mérhető belmagasság 3 m, a földszintnek és az első emeletnek négyzetes pillérekre támaszkodó, hevederek közötti cseh-süveg boltozata van. Valamennyi szint eredetileg osztatlan teret képezett. Az emeletek a földszintről az északnyugati oldalon található lépcsőkön közelíthetők meg. A padlástérből jól látható, hogy a palával fedett nyeregteret modern kori állapotokat tükröz, egy 1908-ban közzétett képi ábrázolás alapján az épületet korábban felülkontyolt nyeregteret fedték.¹⁵ A magtár falában nagy számban maradtak fenn a szellőzést biztosító, fekvő téglalap alakú, mészkeretes ablaknyílások. A szellőzőablakoknál több helyen megfigyelhető még a vas ablaklemez és vas zsaluzat. Az északkeleti és a délnyugati homlokzaton az első emelet magasságában, öt-öt ablak szélességben acélgerendák képezte bilincs növeli az épület falainak stabilitását. Problematikus, hogy a magtárépületben mekkora károkat okoztak az 1809. évi harcok, a kérdés eldöntése további vizsgálatot és falkutatást igényel. Beszédes lehet, hogy a magtár északnyugati homlokzatánál, az első és a második emelet közötti födém magasságában egy, a csatából származó ágyúgolyót falaztak be. A magtár a markánsabb változtatásokon átesett délkeleti homlokzat és a tetőzet kivételével alapvetően a 19. századi állapotokat mutatja.¹⁶

A kismegyeri magtár épülete mellett a csatatér másik meghatározó emlékhelye a harcok helyszínén 1897-ben állított emlékmű. A Habsburg-Lotaringiai Ottó Ferenc főherceg által tervezett emlékművet a Vasárnapi Ujság 1897. október 24-i száma a következőképpen írta le: „*Az emlék egy hat méter magas obeliszk, gránitból faragva, melynek tetejét hadijelvények díszítik, azok fölött pedig egy szépen mintázott, kiterjesztett szárnyú turulmadár lebeg.*”

¹³ A KISMEGYERI ÜNNEP 1897, 2.

¹⁴ GÖMÖRY 1889a; GÖMÖRY 1889b; BODNÁR 1897a; BODNÁR 1897b; VERESS 1987b, 110–161; GILL 2010, 70–90; ÓDOR 2012.

¹⁵ REISZIG ET AL. 1908, 371.

¹⁶ A csatatér másik, napjainkban is kutatható topográfiai elemét képezik a győri sánctábor művei. A témához ld. WINKLER 2012.

8. kép: A kerítéssel övezett kismegyeri majorság épületei Josef Franz Xaver Kaiser és Eduard Kaiser csataképén
 (forrás: REISZIG ET AL. 1908, 369) (felül) és a ma is álló magtárépület (lent)
 Fig. 8: The buildings of the fenced grange of Kismegyer in Josef Franz Xaver Kaiser and Eduard Kaiser's battle picture
 (source: REISZIG ET AL. 1908, 369) (over) and the granary building still standing today (below)

9. kép: A kismegyeri csata emlékműve (balra) és a 2019. évi kutatási terület a Pándzsa-ér mellett (jobbra)

Fig. 9: The monument of the battle at Kismegyer (left), and the research field of the year 2019 near by Pándzsa stream (right)

*A komoly egyszerűségű, de művészi hatású oszlop négy oldalán föliratok olvashatók, melyek az emlékek rendeltetéséről teljes fölvilágosítást adnak.*¹⁷ Az emlékművet 2009-ben megromgálták, eredeti állapotát 2010-ben állították vissza.

Egyelőre egyetlen, csak hipotetikusan az összecsapáshoz köthető tömegsír ismerünk. T. Szőnyi Eszter régész 1970. október 7-én, az Arató utca 7. szám alatti csatornázási munkálatokhoz kapcsolódó leletmentés során figyelt meg egy bolygatott temetési helyet. A magtárépülettől 400 m-re északkeletre levő csekély mélységű sír négy személy földi maradványait rejtette. A mésszel leöntött emberi maradványok mellől több bronz ruhagomb is napvilágot látott.¹⁸

A csatater próbajellegű fémkereső műszeres kutatását a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2019 októberében kezdte meg önkéntesek bevonásával egy mintegy 14.500 m²-es nagyságú földingatlanon, az 1897-ben állított emlékmű térségében (9. kép).¹⁹ A két napot felölelő 2019. októberi terepkutatások során 26 fémtárgy került elő, ebből 13 leletet kötöttünk az 1809. évi csatához. A terepbejárás révén

egy töredékes állapotú réz pitykegomb, három gránátrepesz, egy deformálódott (becsapódott), illetve hét ép (elejtett) kézitűzfegyver-lövedék került napvilágra (10–11. kép). A méretük alapján vélhetően tarackokhoz köthető gránátrepeszek 25–28 mm-es falvastagságúak voltak, az ép gömblövedékek mindegyike 16 mm-es átmérőjű volt.

A további régészeti munkálatok céljaként a csatater szisztematikus kutatását jelölhetjük meg.

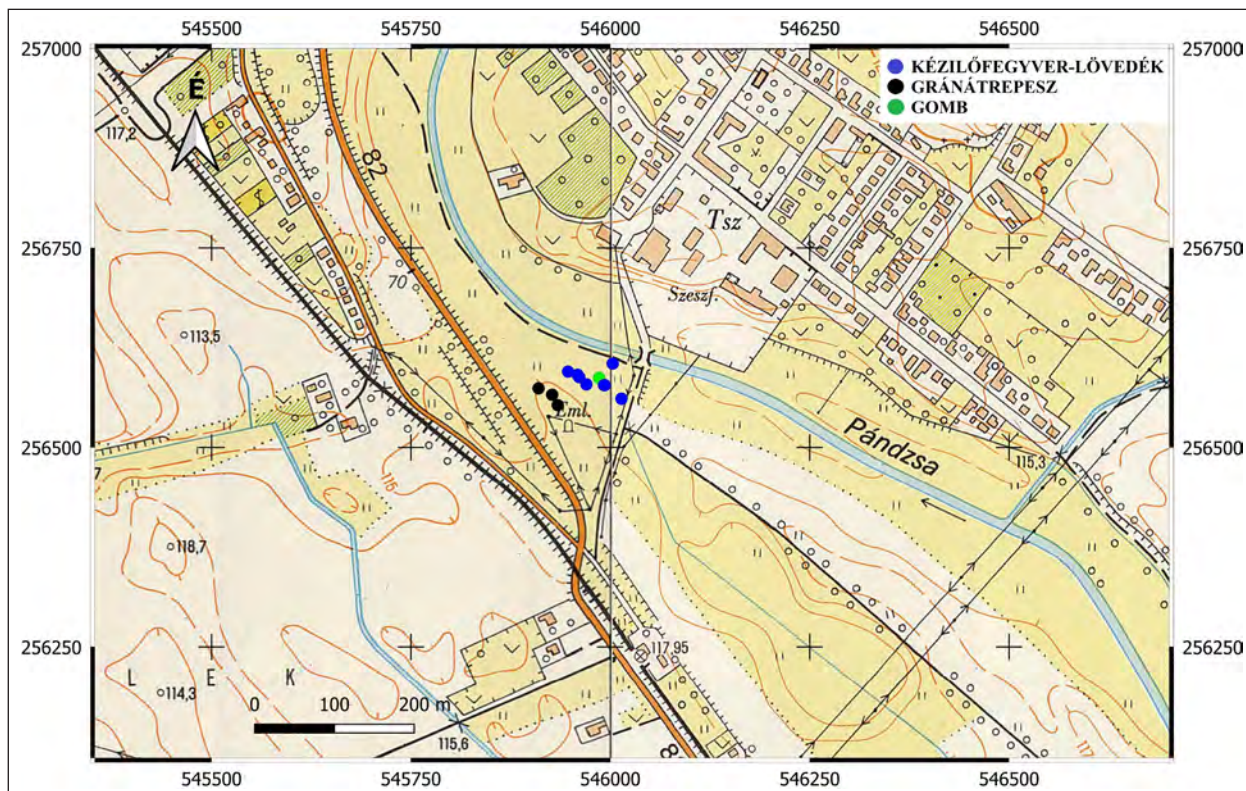
10. kép: Deformálódott kézitűzfegyver-lövedék (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, továbbiakban HM HIM)

Fig. 10: Deformed firearm projectile (Military of Military History, Budapest, hereinafter referred as HM HIM)

¹⁷ *A kismegyeri emlékoszlop* 1897, 713.

¹⁸ T. SZŐNYI 1970. (Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Horvát Tamásnak, amiért felhívta a figyelmemet a leletmentés régészeti jelentésére.)

¹⁹ A 2019. évi kutatásban részt vett: Horvát Tamás és Lakatos Csaba.

11. kép: A 2019. évi kismegyeri terepbejárások leletmintázati térképe (készítette: Gombor László)
 Fig. 11: Artefacts pattern map of the field walking of Kismegyer of the year 2019 (drawn by László Gombor)

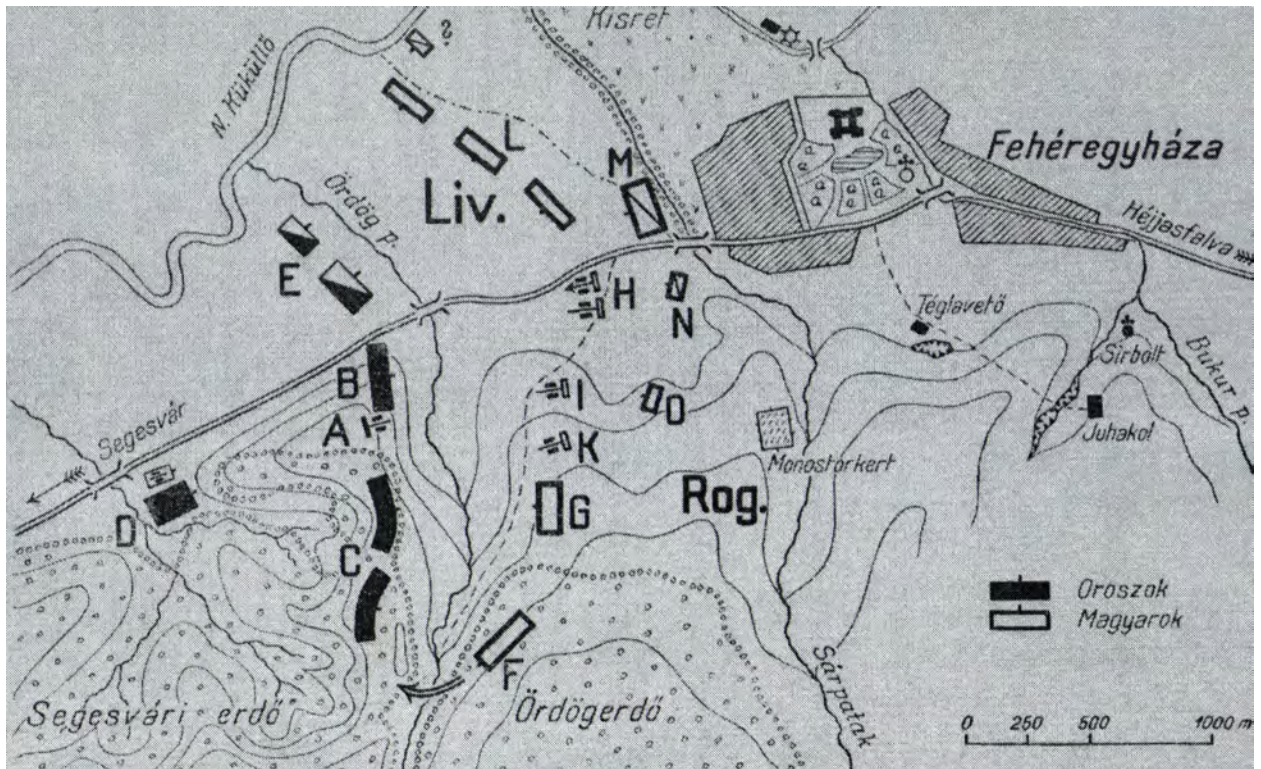
A SEGESVÁRI ÜTKÖZET (1849)

A segesvári ütközet az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi harcainak talán legismertebb összecsapása. Ennek oka, hogy ebben az ütközetben tűnt el, illetve esett el Petőfi Sándor, a forradalom költője. József Bem 3300 katonát és 16 löveget, illetve Alekszandr Nyikolajevics Lüders tábornok 9100–9200 főt és 32 tüzérségi eszközt számláló serege 1849. július 31-én, Segesvár és Fehéregyháza között ütközött meg egymással (12. kép). A Fehéregyházától nyugatra felsorakozó erőivel Bem a harcok első szakaszában a segesvári erdőben elhelyezkedő orosz jobbszárnyat támadta. Ekkor Lüders nyomasztó erőfölénye még nem érvényesülhetett, mert Bem felvonulását csak eltérő hadmozdulatnak vélte, így csak seregének felét vonultatta fel Segesvártól keletre. Délutánra azonban Lüders számára már nyilvánvalóvá vált, hogy nem kell más irányból ellenséges erőktől tartania. A gyors erőátcsoportosítás után meginduló orosz

támadás megtörte a magyar hadrendet: Bem katonasága rendezetlen visszavonulásba kezdett. A menekülés közben látták utoljára az ütközet helyszínén polgári ruhában tartózkodó Petőfit. A honvédsereg veszteségeit megközelítőleg 1000, a cári orosz veszteségeket 246 főre tehetjük.²⁰

Az 1849. évi segesvári ütközetnek több emlékműve áll Segesvárnál (13. kép). Kronológiailag felsorolásunkat az 1852-ben emelt Szkarjatyin-emlékmű nyitja meg. Az alvó oroszánt formázó köemlékről a Vasárnapi Ujság 1881. október 9-i száma a következőképp informálta az olvasókat: „...a város végétől pár száz lépésnyire az országút mellett jobbról, de fent az erdőszélben áll Skariatin orosz tábornok síremléke, csinos faragványú piederstálon márványból alakított búsuló oroszlán. A mű emlékszerű s nagy költséggel az osztrák cs. katonaság emelte. A piederstál oldalain jelképes cizfrázatok közt orosz és német nyelven van megörökítve

²⁰ GYALÓKAY 1887, 339–346; GYALÓKAY 1932; HERMANN 2004, 340–348; ROSONCZY 2013, 740–743.

12. kép: Gyalókay Jenő vázlatrajza a segesvári ütközetről (forrás: GYALÓKAY 1932, 218, 6. vázlat) (felül), valamint az Ördög-erdő és a segesvári erdő részlete (lent balra és jobbra)

Fig. 12: Jenő Gyalókay's sketch about the engagement at Segesvár (source: GYALÓKAY 1932, 218, 6th sketch) (above) and the Ördög forest and the forest of Segesvár (below left and right)

Skariatín hősi halála...²¹ A fehéregyházai Petőfi Sándor Múzeum kertjében található honvédemlékművet 1897-ben állították fel: „A [...] nagy honvédsír fölött 270 cm. átmérőjű alapon emelkedik a 9.10 méter magas csonka gúla, gömb alakú tetején a vasút felé éjszakra tekintő turul-madárral, melynek kiterjesztett szárnyai 270 cm. hosszúságra nyúlnak. A gúla apácza kemény, faragott kőből van összeállítva.”²² (Az emlékmű közvetlen környezete

Haller Lujza adománya révén emlékházzal és kisebb parkkal egészült ki 1898-ban.)²³ A héjjasfalvai Honvéd-émlékművet 1901-ben avatták fel, a köemlékről a Vasárnapi Ujság 1901. november 3-i száma a következőket írta: „Az emlékoszlop nyolcz méter magasságú obeliszk; az országút felé néző oldalán Zeyk Domokos domborművű mellképe látható, melyet azóta elhunyt jeles szobrászunk, Köllő Miklós mintázott. [...] Az obeliszk másik oldalán öt szintén

²¹ EGY OROSZ TÁBORNOK SÍREMLÉKE ERDÉLYBEN 1881, 654.

²² KOZMA 1897, 504.

²³ MÁTHÉ 1993, 50.

13. kép: A segesvári Szkarjatyin-emlékmű (balra) és a fehéregyházai Honvéd-emlékmű (jobbra)
Fig. 13: The Szkarjatyin's monument of Segesvár (left) and the Honvéd-monument of Fehéregyháza (right)

azon a környéken elesett honvédtiszt neve olvasható [...]. Az emlékmű Héjjasfalu határában áll, közvetlenül az országút mellett, több elesett s itt eltemetett honvéd sírja fölött, ráccsal körülkerített virágos kis kertben.”²⁴ Ispánkútnál – Petőfi feltételezett halálhelye térségében – 1969-ben állítottak emlékművet, amely mai alakját 2005-ben nyerte el.²⁵

A Petőfi Irodalmi Múzeum kezdeményezte a segesvári ütközet régészeti módszereken is alapuló újabb vizsgálatát. Az első régészeti terepbejárásokra 2018-ban került sor. Ekkor a magyar balszárny felállási helyénél, az Ördögerdőnél kezdődhetek meg a kutatások a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, illetve a területileg illetékes marosvásárhelyi Maros Megyei Múzeum közreműködésével.²⁶ A munkálatok során 19 darab, az 1849. évi harcokhoz köthető tárgyi emlék, köztük ruházati lelet (csákódísz), pénzérem (V. Ferdinánd 3 krajcára),

valamint tüzérségi emlékek (orosz 12 fontos ágyúhoz tartozó ágyúgolyó, valamint orosz negyed pudas tarackhoz tartozó három gránátrepesz), illetve kézitűzfégyver-lövedékek (10 ép gömblövedék, 1 ép Kulikov-féle lövedék és 2 deformálódott lövedék) kerültek napvilágra.²⁷ A terepbejárások 2019 májusában–júniusában az Ördög-erdő és a segesvári erdő területén, mintegy 137.500 m²-es területen folytatódtak az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetének bevonásával. Az öt napig tartó kutatás során 344 darab hipotetikusán a segesvári összecsapáshoz köthető tárgy, így 317 ép, illetve deformálódott kézilőfégyver-lövedék, 12 ép vagy elműködött hadi lökupa, 3 kartácsgolyó, 11 felszerelés- vagy ruházati lelet és I. Ferenc 1 tizenöt krajcára került elő (14–15. kép).²⁸ Az ép kézilőfégyver-lövedékek típus és méret szerinti megoszlását a 3–4. táblázatban adjuk meg.

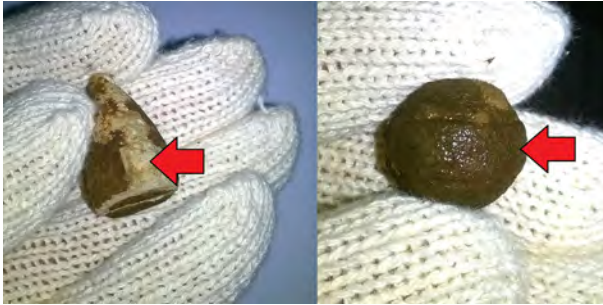
²⁴ A HÉJJASFALVI HONVÉDEMLÉK 1901, 711.

²⁵ Az 1849. évi segesvári ütközet emlékműveihez ld. POLGÁR–SOÓS 2018, 257–258.

²⁶ A 2018/2019. évi kutatásban közreműködött: Erdődyne Csorba Csilla, Daniel Cioata, Dr. Kalla Gábor, Dr. Kalla Zsuzsa, Kersánszki Kamilla, Kovács Sára Zsuzsanna, Kurek Georgina, Láng Dorottya Réka, Ötvös Koppány Bulcsú, Sándor Lajos és Soós Zoltán.

²⁷ POLGÁR–SOÓS 2018, 260. (Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc tüzérségi és kézitűzfégyver-lövedékeinek meghatározásához ld. CSIKÁNY 2000, 15, 17, 20; NÉMETH 2012, 60, 80, 93, 104–105.)

²⁸ POLGÁR–SOÓS 2019, 51.

14. kép: Ép Kulikov-féle lövedék (Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely, Románia, továbbiakban: MMM) (balra) és egy 1843M liège-i stützer lövedéke (MMM) (jobbra)
 Fig. 14: Intact Kulikov's projectile (Mureş County Museum, Târgu Mureş, Romania, hereinafter referred as MMM) (left) and a projectile of M1843 stützer of Liège (MMM) (right)

3. táblázat: Az ép (elejtett) kézilőfegyver-lövedékek típus szerinti megoszlása (összesen 226 db)²⁹

	Lövedék megnevezése	Darabszám
1.	Gömblövedék	198 db
2.	Kulikov-féle lövedék	8 db
3.	1843 M liège-i stützer lövedéke	20 db

4. táblázat: A kézitűzfegyverekhez tartozó, ép gömblövedékek méret szerinti megoszlása (összesen 198 db)³⁰

	Lövedék mérete	Darabszám
1.	8 mm	4 db
2.	9 mm	1 db
3.	10 mm	3 db
4.	12 mm	1 db
5.	13 mm	4 db
6.	14 mm	2 db
7.	15 mm	20 db
8.	16 mm	97 db
9.	17 mm	40 db
10.	18 mm	20 db
11.	19 mm	6 db

Római és középkori tárgyak is napvilágra kerültek, ezek közül az egyik legfigyelemre méltóbb lelet egy középkori kés formájú kard 619 mm hosszú töredéke volt (16. kép).

15. kép: Orosz tölténytartó-dísz (MMM)
 Fig. 15: Russian bandoleer decoration (MMM)

A 2018–2019. évi kutatások eredményeként sikerült tárgyi emlékekkel lokalizálni a magyar balszárnyak az Ördögerdőtől kiinduló felvonulási útját, valamint az orosz jobbszárnyak és a magyar balszárnyak a segesvári erdőben vívott küzdelmének a helyét (17. kép).³¹ A további kutatások fontos állomásait képezi majd az összecsapás területéről 2019-ben készített LiDAR (*Light Detection and Ranging*) felmérés térinformatikai kiértékelése és az újabb helyszíni fémkereső műszeres terepbejárások.

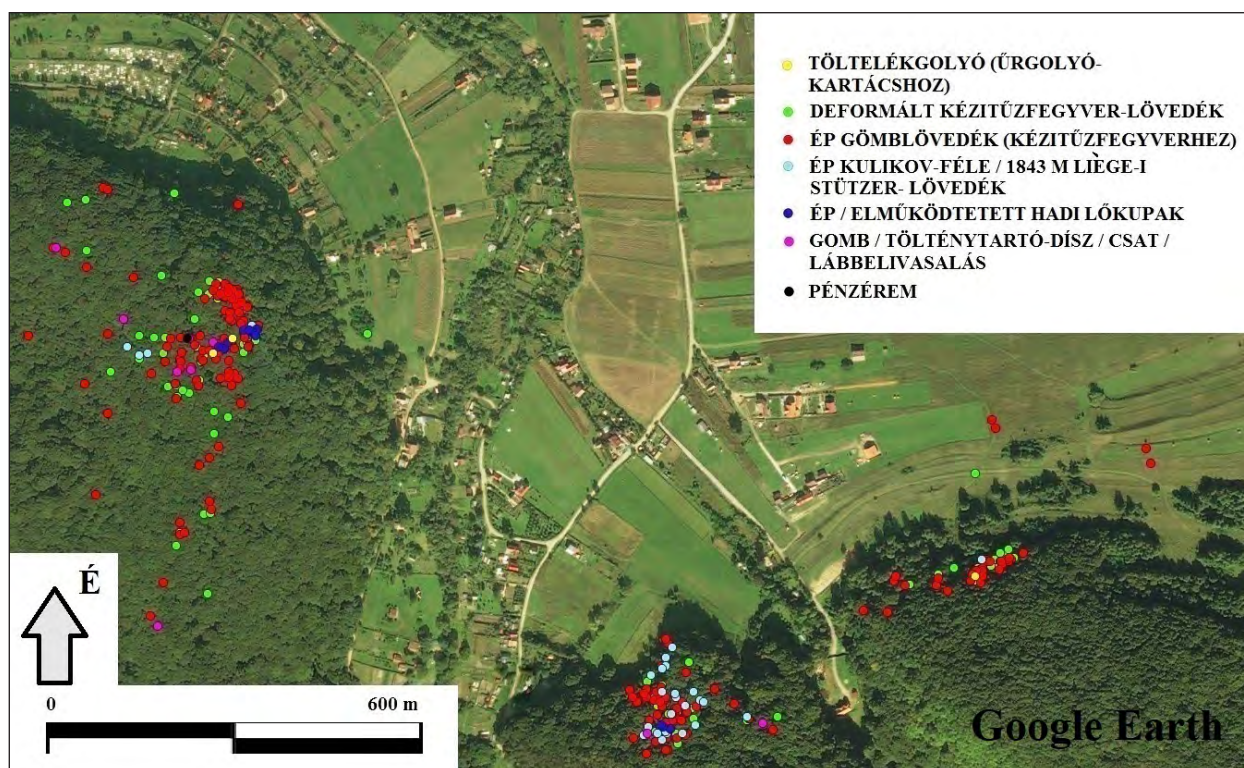
²⁹ A táblázat forrása: POLGÁR–SOÓS 2019, 51.

³⁰ A táblázat forrása: POLGÁR–SOÓS 2019, 51.

³¹ POLGÁR–SOÓS 2019, 51.

16. kép: Messer töredéke (MMM)
Fig. 16: Fragment of a Messer (MMM)

17. kép: A 2019. évi segesvári terepbejárások leletmintázati térképe (készítette: Dr. Gyenizse Péter, Pécsi Tudományegyetem)
Fig. 17: Artefacts pattern map of the field walking of Segesvár of the year 2019
(drawn by Dr. Péter Gyenizse, University of Pécs)

KITEKINTÉS

A történelmi csataterек védelméhez alapvető lépésnek tartjuk egy külföldi tapasztalatokon és példákön alapuló (a kulturális örökségvédelmi és örökségbarát turisztikai stratégiák kialakítását is segítő) csataterregiszter elkészítését.³² (Érdeemes megjegyeznünk, hogy topográfiai szempontból egy összecsapás régészeti kutatása nemcsak magának a fegyveres harcnak a helyszínére, hanem a táborozási helyekre, a táborerődítésekre, a felvonulási és menekülési útvonalakra, a kórházakra, illetve a kötőzhelyekre és a hadisírookra egyaránt kiterjeszhető.)³³ Egy csatater nagy általánosságban folyamatosan pusztuló lelőhely, ami a talajbolygatással járó

tájhasznosítási metódusokra, az urbanizáció következményeire, valamint az illegális fémkereső műszeres „kincskeresésre” vezethető vissza. A hazai csataterек kulturális örökségi helyszínekként való megóvásában jelentős lépést jelentett a fémkereső műszerek alkalmazásának 2015. évi szigorítása: a fémkereső műszer hivatáshoz nem kötött használatának hatósági engedélyhez való kötése.³⁴ A „közösségi fémkeresőzés”, illetve a „múzeumbarát fémkeresőzés” térnyerésével a jövőben várhatóan egyre több és több, a nemzeti múlt szempontjából jelentős csatater vagy egyéb konfliktusrégészeti helyszín szisztematikus kutatása indulhat meg.

IRODALOM

- A HÉJJASFALVI HONVÉDEMLÉK 1901: A héjjasfalvi honvédemlék. *Vasárnapi Ujság* 1901. november 3., 711.
- A KISMEGYERI ÜNNEP 1897: A kismegyeri ünnep. *Budapesti Hírlap* 1897. október 18., 2–3.
- A KISMEGYERI EMLÉKOSZLOP 1897, A kismegyeri emlékoszlop. *Vasárnapi Ujság* 1897. október 24., 713.
- BODNÁR 1897a: Bodnár István: A győri csata 1809. június 14-én. (Első közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények* 10 (1897) 388–433.
- BODNÁR 1897b: Bodnár István: A győri csata 1809. június 14-én. (Második és befejező közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények* 10 (1897) 484–536.
- BUDÁTÓL–BELGRÁDIG 1987: Szita László (szerk.): *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. Pécs 1987.
- CARMAN–CARMAN 2006: Carman, Patricia – Carman, John: *Bloody Meadows. Investigating Landscape of Battle*. Thrupp 2006.
- CONNOR–SCOTT 1998: Connor, Melissa – Scott, Douglas D.: Metal Detector Use in Archaeology: An Introduction. *Historical Archaeology* 32:4 (1998) 76–85.
- CSIKÁNY 2000: Csikány Tamás: *Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban*. Budapest 2000.
- EGY OROSZ TÁBORNOK SÍREMLÉKE ERDÉLYBEN 1881: Egy orosz tábornok síremléke Erdélyben. *Vasárnapi Ujság* 1881. október 9., 654.
- FERGUSON 2013: Ferguson, Natasha: *An assessment of the positive contribution and negative impact of hobbyist metal detecting to sites of conflict in the UK*. PhD thesis. University of Glasgow 2013.
- GILL 2010: Gill, John H.: *1809. Thunder on the Danube: Napoleon's Defeat of the Habsburgs*. Vol. III. London 2010.

³² A történelmi csataterек védelme és a csatateraturizmus kérdésköréhez ld. CARMAN–CARMAN 2006, 182–217; FERGUSON 2013, 285–291; SEATON 2004; PIEKARZ 2007.

³³ HOMANN 2013, 207–220.

³⁴ *A régészeti örökség és a műemléki érték védelmével kapcsolatos szabályokról szóló 39/2015. (III. 11.) Korm. rendelet*. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1500039.KOR×hift=ffffff4&txrefere=00000001.TXT (A megtekintés ideje: 2020. 04. 03.)

- GÖMÖRY 1889a: Gömörly Gusztáv: Az 1809-ik évi magyar nemesi felkelés. (Első közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1889) 79–100.
- GÖMÖRY 1889b: Gömörly Gusztáv: Az 1809-ik évi magyar nemesi felkelés. (Második közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények* 2:5 (1889) 233–243.
- GYALÓKAY 1887: Gyalókey Lajos: Segesvár és Petőfi II. *Hazánk. Történelmi Közlöny* 7 (1887) 337–357.
- GYALÓKAY 1932: Gyalókey Jenő: A segesvári ütközet. *Hadtörténelmi Közlemények* 33 (1932) 187–235.
- HERMANN 2004: Hermann Róbert: *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái*. Budapest, 2004.
- HOMANN 2013: Arne Homann: Battlefield Archaeology of Central Europe – With a Focus on Early Modern Battlefields. In: Mehler, Natascha (ed.): *Historical Archaeology in Central Europe*. Special Publication Number 10. Rockville 2013, 203–230.
- JOURNAL DES CAMPAGNES DU DUC CHARLES V DE LORRAINE 2017: Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine. Texte présenté et annoté par Ferenc Tóth. Paris 2017.
- KEY CONCEPTS IN PUBLIC ARCHAEOLOGY 2017: Moshenska, Gabriel (ed.): *Key Concepts in Public Archaeology*. London 2017.
- KOZMA 1897: Kozma Ferenc: Petőfi szobra és a honvéd-émlék a segesvári csatatéren. *Vasárnapi Ujság* 1897. augusztus 1., 502–506.
- LAKATOS 1937: Lakatos Géza: A második mohácsi csata. *Magyar Katonai Szemle* 1937:8, 199–209.
- LASZLOVSZKY ET AL. 2016: Laszlovszky József – Pow, Stephen – Pusztai Tamás: A muhi csata és az 1241-es tatárjárás. Új régészeti és történelmi megközelítések. *Magyar Régészet* 2016/tél, 27–36.
- MARSIGLI 1732: *L'état militaire de L'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence par Mr. le comte de Marsigli*. Seconde Partie. Amsterdam 1732.
- MÁTHÉ 1993: Máthé Attila: A fehéregyházi Petőfi-múzeum. *Honismeret* 1993:2, 49–51.
- NÉGYESI 1994: Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107:4 (1994) 62–79.
- NÉGYESI 2010: Négyesi Lajos: Az 1710. évi romhányi csata a terepkutatások tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények* 123:4 (2010) 862–875.
- NÉMETH 1897: Németh Béla: Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. In: Várady Ferenc (szerk.): *Baranya múltja és jelene* II. Pécs 1897, 209–730.
- NÉMETH 2012: Németh Balázs: Az 1848–49. évi szabadságharc tűzfegyverei és történései. In: Eperjessy László (szerk.): *A szabadságharc kézi löfegyverei. 1848–1849*. Budapest 2012 45–118.
- ÓDOR 2012: Ódor Imre: „Lóra nemes, fegyverre magyar!” Az inszurgensek próbatétele 1809-ben. In: Bana József – Katona Csaba (szerk.): *Franciák Magyarországon 1809*. II. Budapest–Győr 2012, 219–233.
- PIEKARZ 2007: Piekarz, Mark: It's Just a Bloody Field! Approaches, Opportunities and Dilemmas of Interpreting English Battlefields. In: Ryan, Chris (ed.): *Battlefield Tourism. History, Place and Interpretation*. Oxford 2007, 29–47.
- POLGÁR 2016: Polgár Balázs: Újabb terepkutatás az 1687. évi Harsány hegyi csata helyszínén. *Hadtörténelmi Közlemények* 129:2 (2016) 393–414.
- POLGÁR 2019: Polgár Balázs: A második mohácsi csata mítosza és valósága I. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács*. Budapest 2019, 413–444.
- POLGÁR–SOÓS 2018: Polgár Balázs – Soós Zoltán: A segesvári ütközet régészeti kutatása (2018). *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője* 18 (2018) 251–265.
- POLGÁR–SOÓS 2019: Polgár Balázs – Soós Zoltán: Régészek a harcmezőn. A segesvári ütközet színterét kutatták. *Magyar Honvéd* 30:8 (2019) 50–51.

- REISZIG ET AL. 1908: Reiszig Ede – Szabó Zsigmond – Isoó Vince – Kiss István: Győr vármegye és város története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Győr vármegye*. Budapest 1908, 269–419.
- ROSONCZY 2013: Rosonczy Ildikó: A segesvári ütközet és Lüders orosz tábornok újraolvasott jelentései. *Hadtörténelmi Közlemények* 126:3 (2013) 719–748.
- RÖDER 1842: Röder, Philipp: *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden wider die Türken*. II. Karlsruhe 1842.
- SCOTT–MCFEATERS 2011: Scott, Douglas D. – McFeaters, Andrew P.: The Archaeology of Historic Battlefields: A History and Theoretical Development in Conflict Archaeology. *Journal of Archaeological Research* 19 (2011) 103–132.
- SEATON 2004: Seaton, Tony: Háború és thanaturizmus: Waterloo, 1815–1914. Ford.: Vajda Zoltán. *Aetas* 19:3–4 (2004) 220–244.
- SIVILICH 2016: Sivilich, Daniel M.: *Musket Ball and Small Shot Identification*. Norman, 2016.
- SUTHERLAND–HOLST 2005: Sutherland, Tim – Holst, Malin: Battlefield Archaeology – A Guide to the Archaeology of Conflict. *British Archaeological Jobs Resource* (2005).
- SZABÓ ET AL. 2016: Szabó Máté – Bertók Gábor – Gáti Csilla – Szajcsán Éva: A mohácsi csatatér kutatása – az első országos fémkeresős szakmai hétvége és tanulságai. *Magyar Régészet* 2016/nyár, 1–7.
- SZAKÁLY 1986: Szakály Ferenc: *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. 1683–1718*. Budapest 1986.
- T. SZÖNYI 1970: T. Szőnyi Eszter: *Jelentés a Győr, IV. /Kismegyer/ Arató u. alatti leletmentésről*. Rómer Flóris Művészeti és Történelmi Múzeum, [Xantus János Múzeum] R. A. 945–71. Győr 1970. október 8, 1–2.
- Transforming Heritage Practice in the 21st Century* 2019: Jameson, John H. – Musteață, Sergiu (eds.): *Transforming Heritage Practice in the 21st Century. Contributions from Community Archaeology*. Cham 2019.
- VARGA J. 1986: Varga J. János: *A fogyó félhold árnyékában*. Budapest 1986.
- VERESS 1987a: Veress D. Csaba: Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata” 1687. augusztus 12-én? *Hadtörténelmi Közlemények* 34:4 (1987) 691–715.
- VERESS 1987b: Veress D. Csaba: *Napóleon hadai Magyarországon*. Budapest 1987.
- VILLARS 1884: *Mémoires du Maréchal de Villars*. Tome I. Par Melchior de Vogüé. Paris, 1884.
- WARNERY 1771: de Warnery, Charles Emmanuel: *Remarques sur le militaire des Turcs et des Russes; sur la façon plus convenable de combattre les premiers*. Breslau 1771.
- WINKLER 2012: Winkler Gusztáv: A győri sánctábor kutatása. In: Bana József – Katona Csaba (szerk.): *Franciák Magyarországon 1809*. II. Budapest–Győr 2012, 279–285.

AT HISTORICAL BATTLEFIELDS – HARSÁNY HILL (1687), KISMEGYER (1809) AND SEGESVÁR (1849)

BALÁZS POLGÁR

Only on a few battlefields (Muhi /1241/, Mohács /1526/, Harsány hill /1687/, Romhány /1710/, Kismegyer /1809/ and Sighișoara /1849/) have been carried out metal detector surveys so far in Hungary or in the area of historical Hungary. An important factor in the development of battlefield archaeology in Hungary is the rapid spread of “*museum-friendly metal detector survey*” or “*community metal detector survey*” which are based on the work of dedicated volunteers and on the coordination and professional supervision of the museum party. The present study presents the newer archaeological researches of the battlefield at Harsány hill, Kismegyer and Sighișoara. The battle at Harsány hill (Baranya county) is a well-documented encounter of the Recapturing Wars of Hungary (1683–1699, 1716–1718). The location of the battle on 12 August 1687 and the location of the Ottoman-Turkish camp in the area of Harsány hill can be reconstructed well with the help of the available written and pictorial sources. The metal detector surveys of the Janus Pannonius Museum and the MoD Military History Institute and Museum covered an area of 7km² near Villány and Beremend in 2019. Then the researchers found 329 finds (for example: firearm projectiles, cannon bullets, fragments of cannon barrel and firearm barrel, a remain of sabre, a fragment of battle pick, remains of horseshoe and curb, a stirrup, buttons, buckles and coins) which could be related to the battle of 1687. The Battle at Kismegyer of 1809 (Győr-Moson-Sopron county) is the only battle of the Napoleonic Wars that took place in the territory of present-day Hungary, so its investigation is a particularly important military archaeological undertaking. The battlefield is well localized. The metal detector surveys were started at the battlefield of Kismegyer in 2019 with the coordination of the MoD Military History Institute and Museum. The surveys covered an area of 14,500m² near the battle monument (1897) at the peripheral territory of Győr near the Pándzsa stream. 13 artefacts (firearm bullets, fragments of grenade and a button) could be related to the battle of Kismegyer during the short-term initial research. The skirmish at Sighișoara of 1849 (Segesvár, Maros county, Romania) is the best-known clash at the Transylvanian theatre of war of the Revolution and War of Independence of 1848–1849. The reason for this is that Sándor Petőfi, the poet of the revolution has fallen at this battlefield. The Petőfi Literature Museum of Budapest initiated the archaeological researches of the battlefield, so the field works started in 2018 with the help of the Maros County Museum (Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș) and the MoD Military History Institute and Museum. At the following year the researches continued with the participation of the Institute of Archaeological Sciences of Eötvös Loránd University. The field works covered an area of 137,500m² in the Segesvár forest and the Ördög forest near Sighișoara. The archaeologists found 344 artefacts of the battle, which are typically firearm bullets and buttons.

Emlékezet

A TÁJJAL KAPCSOLATOS NÉPI EMLÉKEZET STRUKTÚRÁJA ÉS JELENTŐSÉGE A MOHÁCSI CSATATÉR KUTATÁSÁBAN

MÁTÉ GÁBOR*

BEVEZETÉS

Solymossy Sándor néprajzkutató a csata 400 éves évfordulójára íródott Mohácsi emlékkönyvben (1926) egyértelműen amellett foglalt állást, hogy az ütközettel kapcsolatos emlékek történeti folytonosságot mutató hagyományanyag formájában nem maradhattak fent (az írás időpontjáig).¹ Ami felgyűjtető, az „*többynire iskolából, népi füzetes olvasmányokból eredő, tehát mintegy felülről leszüremlett újabb szerzemény*”.² Ennek okaként a szerző egyfelől a „*köznép*” történelem iránti érzéketlenségét, másfelől pedig a térség népességének megváltozását, etnikai átalakulását nevezte meg.³ Bár a legújabb, történeti mondákat közreadó gyűjtésekben is találkozunk a csatát érintő hagyományanyaggal,⁴ annak értékelésében a Solymossy által megfogalmazott szempontok mindmáig nagy súllyal esnek

latba.⁵ A kutatók alapvetően szkeptikusak a folklóralkotások történeti felhasználhatóságát illetően, és tartózkodnak az elemzésbe való beemelésüktől. Ez végső soron érthető és tudományos érvekkel is megmagyarázható, hiszen ezek a térhez és az időhöz kötés szokványos kívánalmainak alig vagy nehezen „akarnak” engedelmesskedni. De akkor mégis mire lehet használni a nép köréből gyűjtött történeteket, folklóralkotásokat? Tanulmányom ezt a kérdést járja körül. Az írás nem forradalmian új, eddig ismeretlen anyagot elemez, sokkal inkább az eddig felgyűlt ismereteket kívánja egységes keretben bemutatni. Ez a keret voltaképpen négy, egymáshoz szorosan kötődő fogalomból áll. Segítségükkel mutatom be a táj szóbeliség útján keletkezett forrásainak jellemzőit.

ÁTÉLÉSEN ALAPULÓ KÖZLÉS (ELBESZÉLÉSEK, ÉLMÉNYTÖRTÉNETEK)

A mohácsi csatater lokalizációjában már a kezdetektől fogva jelentősége volt a szájhagyománynak. Elég csak arra gondolnunk, hogy a térségen átutazó követek Mohácson jártukban célpontként ejtették útba az eseményhez kapcsolódó helyszíneket, a csatateret, ami néhány leírás szerint a magyar tábor(ok) helyét jelentette, és a király halálát jelképező Csele-patakot. Adataink szerint mind a magyar, mind

pedig a török követségek részt vettek a helyek felkeresésében.⁶

A helyszínek megválasztását, vagyis, hogy miért éppen oda vezették a követeket ahová, ekkor még feltehetőleg nem az elit által generált emlékezetpolitika irányította, hanem a csatával kapcsolatos tapasztalatok. Stephan Gerlach 1573-as naplójában erre egy egészen konkrét utalást is találunk. Az Ung-

* Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 7621 Pécs, Rókus u. 2. mate.gabor@pte.hu

¹ Köszönöm B. Szabó János, Pesti János, Sudár Balázs és Varga Szabolcs segítségét a tanulmány tartalmi pontosításában.

² SOLYMOSSY 1926, 338.

³ SOLYMOSSY 1926, 335–339, 2

⁴ PL. BOSNYÁK 2001; MAGYAR 2018.

⁵ E szempontok problematikusságáról: MAGYAR 2007.

⁶ A teljesség igénye nélkül Hans Dernschwam 1554-ben a táboron át haladt (DERNSCHWAM 1984, 492–493), Ungnád Dávid 1572-ben (UNGNÁD 1986, 121.), Reinhold Lubenau 1587-ben (FARKAS 2015, 394), Maximilian Brandstetter 1608-ban (BRANDSTETTER 2001, 31), Edward Brown 1669-ben (BROWN 1673, 36) tekintette meg az említett helyeket. A kérdéssel kapcsolatosan ld. még: B. SZABÓ 2019a.

nád Dávid kíséretként utazó személyeknek a Csele-patakot egy „öreg magyar” mutatta meg, akiről Gerlach azt is feljegyezte, hogy velük utazott és maga is részt vett a csatában.⁷ Vagyis a követek első kézből, a csatában tapasztalatokat szerzett embertől nyerték az információikat. Persze az már más kérdés, hogy ebben a konkrét esetben vajon az „öreg magyar” személyes tanúja volt-e a patakon történt tragédiának, átkelt-e a patakon a menekülése során, vagy esetleg csak hallomásból ismerte az esemény számunkra fontos részleteit. Az sem derül ki, hogy környékbeli parasztember volt-e, vagy az egész útra melléjük szegődött útítárs. Tulajdonképpen a legfontosabb, hogy semmi esetre sem lehetett szó a követség ismertebb, előkelőbb tagjáról, sokkal inkább egy helyszínt „autentifikáló” személyről, aki átélésből származó ismeretek birtokában vezette a Cseléhez a küldöttséget.

Régóta vitatott kérdés, hogy ki temettette el Mohács halottjait. A török és a magyar forrásokban is találunk ezzel kapcsolatos megjegyzéseket.⁸ Bárki is volt a holtak elföldelésére utasítást adó személy (ha csakugyan volt ilyen egyáltalán), a keresztények holttesteit feltehetően a helyi parasztsztrók temették el a török sereg elvonulása után.⁹ Feltételezhetjük, hogy a király testének elhantolásában is ők működtek közre, bár talányos, hogy a Sárffy-féle jelentésben a király holttestének megtalálásakor látott „*sok holttestet*” vajon miért nem földelték el.¹⁰ Azt sem tudhatjuk, hogy a holttestek temetlensége vajon az egész csataterre jellemző volt-e, vagy csak a Csele mellékére (ha ugyan valóban ezt látták a király tetemének felderítésére küldött személyek). Még ha a kérdések egy részére jelenleg nem is tudunk választ adni, a körülmények azt mutatják, hogy a helyi lakosságnak szerepe lehetett a csatater lokalizálásában, de legalábbis a 16. században mutatkozó két emlékezeti hely rögzülésében. Ezt a két helyet a „tábor helye” és a „király halála” névvel címkézhajjuk föl az erre járó utazók szóhasználatát követve.

A helyszínek már a tudomány és a nemzeti emlékezetpolitika közbelépése előtt népszerűvé váltak. A keresztény oldalon a kegyeletadás, esetleg a hely hadtörténeti kuriozitása motiválhatta a helyszínek meglátogatását, a törökök részéről a győzelemre és a hősökre való emlékezés, ami Szulejmánt és Allahot dicsőítő, külsőségeiben is számottevőbb, triumfáló emlékezőmódban nyilvánulhatott meg. Az utóbbi évek kutatásai arra is rávilágítottak, hogy a törökök részéről a Törökdomb vált a legfontosabb emlékezeti helyé.¹¹

Az átélésből táplálkozó élmények nem csak az idegenek kalauzolásában kaphattak fontos szerepet. Az elbeszélések a tájon élők ajkán legalább két emberöltőn keresztül tárgyilagosabb formában is élhettek, az utolsó veteránok halálával szakadhattak meg a kommunikatív emlékezet láncai.¹² Bizonyos fokú traumatizáltsággal is bizonyosan számolhatunk, aminek hatását az elbeszélések fennmaradásakor figyelembe kell venni. Úgy vélem, történelmi képzavar nélkül is nyugodtan hasonlíthatjuk a Mohács környéki helyzetet Budapest ostromának, a holokausztnak és az 1956-os forradalomnak az emlékezeti, lélektani aspektusaihoz, hiszen nemcsak egy csatát volt kénytelen elszenvedni a népesség, hanem a „gyaurzúzók” válogatott kegyetlenkedéseit és a politikai állapotok drasztikus megváltozását is (különösen 1541 után).¹³ Mivel a mohácsi csata élményeit, az átélt történelmi tapasztalatokat senki nem jegyezte fel, ezért közvetlenül a csatához kapcsolódó elbeszélések vizsgálatára nincs lehetőségünk, de a traumatikus körülmények fennállása a forrásokból igazolható.

Az egykorú jelentések, a csata utáni napokban, hónapokban született visszatekintő írások még a pillanat hatása alatt állhattak és tartalmukban inkább hasonlíthatnak az átélés hatása alatt született elbeszélésekre. Ez lehet az egyik indoka a csataleírások közti markáns különbségeknek, ki-ki a hadrendben elfoglalt pozíciója, társadalmi státusza és nem utolsósorban „érzékszerveinek érzékenysége” alapján

⁷ UNGNÁD 1986, 121.

⁸ A csata halottjairól ld. PAPP 1962; B. SZABÓ 2015. 130–132; FARKAS 2015.

⁹ A holtak törökök általi eltemetésére a szultán naplója is utal (KATONA 1987, 166).

¹⁰ KATONA 1987, 96.

¹¹ PAP ET AL. 2018.

¹² A kommunikatív emlékezet fontosságáról ld. KESZEI 2010, 12.

¹³ Gyaurzúzóra ld. Dzselaáza Musztafa történetíró munkáját (KATONA 1987, 219–240). A kegyetlenkedésekre nézve az oszmán leíró források, illetőleg a magyar jelentések nyújtanak bőséges információt (B. SZABÓ 2006, 134–238).

foglalt állást a történekről. Még a lírai hangvételű és természeti hasonlatokkal sem fukarkodó török írók is a hadrendben elfoglalt helyzetük szerint örökítették meg az eseményeket. Viszont az eseményeket summázó, később született elbeszélő írások és történeti munkák esetében már sokkal inkább szöveg hagyományról és hagyományozódásról beszélhetünk, semmint az átélés hatásának kifejezéséről.

Fontos egy másik jelenségről, folklorisztikai műfajról, az igaz történekről is szót ejteni, hiszen az élménytörténekekhez hasonlóan szép számmal keletkezettek a mohácsi csatavesztés hatására. Az igaz történekek személytelenebb és mások élményeit is beolvasztó elbeszélések, amelyeknek az esszencia közvetítése éppúgy jellemzője, mint a választékosabb, kiérleltebb megfogalmazás. Az ütközet kapcsán a részletek felnagyítása, a túlzás és a szelektív eseményszerkezet megfogalmazása jöhet számításba, ami az események megélt, élményszerű elbeszéléséhez képest lényegesen átalakíthatta

egy-egy történet információértékét. Majdhogynem minden családnak kialakulhatott a maga Mohács-története, elbeszélése.

A kor másik fontos közlésformája az énekelt elbeszélés volt. Solymossy Sándor, bár erős kétkedéssel írt a szájhagyomány hitelességét illetően, tanulmányában a Csehországban és Lengyelországban elterjedt énekes anyagot magyarországi hőskölteménykel hozta kapcsolatba és valószínűsítette, hogy magyar énekek átvételei lehettek.¹⁴ Ha ez így volt, akkor ez is azt bizonyítaná, hogy kialakulhatott egy korai, átélésből táplálkozó énekes és elbeszélő hagyományanyag, ami a csata utáni évtizedekben szájról szájra, búcsúról búcsúra járt. Strófái korántsem biztos, hogy a csata politikai következményeiről szóltak, mint a kor történeti munkái, sokkal inkább azokról a szörnyűségekről, amelyeket a Dunántúl és a Kétvízközé elszenvedett, s amelyeket a korabeli híradások szinte még a mohácsi vész tragédiájánál is sötétebb dramaturgiával jelenítenek meg.

MEGFIGYELÉSEN (KÖZVETETT TAPASZTALATOKON) ALAPULÓ KÖZLÉS

A tudás nemcsak hallomáson, de jelentős részben tapasztaláson, empírián nyugszik. A Mohácsi-mezőn élt emberek a mohácsi csata történelmi rejtelmének ismerete nélkül is rendelkeztek bizonyos közvetett tapasztalatokkal az ütközet topográfijára vonatkozóan, elsősorban temetkezések, harcok, egykori falvak, templomok nyomainak ismeretére gondolhatunk. Ez a tájról szerzett tudás a napi munkavégzés során alakult ki. Az utóbbi évtizedek kutatásai már sokkal inkább társként, valódi segéd-erőként tekintenek az ilyen tudást birtokló, a helyi hagyományt és a tájat jól ismerő emberekre. Solymossy Sándor idejében ez a hozzáállás még nem vert gyökeret.¹⁵ A szerző szinte szemrehányásként hozta fel a helybeliek történeti ismereteinek hiányát, babonás voltukat, csata iránti érzéketlenségüket. Anakronizmus lenne mai szempontokat számon kérni néprajzos eleinken, mégis fontos megjegyez-

ni, hogy Solymossy és Szendrey gyűjtései idején – akik a mai napig hivatkozási alapot szolgáltatnak – lett volna igazán lehetőség az orális tradíció megragadására.¹⁶ A kölkedi és mohácsi gazdák körében még elevenebb és eredetibb hagyományanyag élhetett. Más kérdés, hogy a tapasztalaton alapuló közlés sem ekkor, sem ma nem különösebben érdekes a folklorisztika számára, hiszen nem kiérlelt, ékesen elmondott szövegekről van szó, hanem improvizatív, kötöttségtől mentes, és gyakran csak a határt járva előcsalogatható, olykor néhány szóra korlátozódó közlésekről. Szerepük eddig is inkább a régészeti, illetve történeti szempontú tájvizsgálatban volt fontosabb.¹⁷ Nem hanyagolhatjuk el tehát a gyakorlati megtapasztalás jelentőségét a csata lokalizációjakor sem.

A „megfigyelés” nem tudományos módszerességgel véghez vitt kutatást jelent, olyan gyakorlati

¹⁴ SOLYMOSSY 1926, 339–340.

¹⁵ MAGYAR 2007, 373–374.

¹⁶ A gyűjtési fókusz változásáról és a történeti mondák „elutasítottóságáról”: MAGYAR 2007, 374–375. A Magyar Zoltán által felvetett gyűjtési „minimalizmus” korai példáját látjuk Solymossy munkájában, aki „*instálom, mi már nem tudjuk ugyan, hogy mi vót az a mohácsi veszedelem*” és ehhez hasonló szövegrészletek közlésével valójában nem lép túl a felületes ismeretszerzés szintjénél (SOLYMOSSY 1926, 337).

¹⁷ Ld. TORMA 1978; 1997.

ismeretanyag megtapasztalását, ami hosszú évtizedek során kristályosodik ki, ugyanakkor mind a megfigyelések jellege, mélysége, mind pedig időtartama lényegesen különbözik a tudományos megfigyelés általában rövid időszakokra korlátozódó és rendkívül intenzív vizsgálataitól. A megtapasztalás lehetőségével élt, és gyakorlati tájismeretét „aknáta ki” Szűcs József is, aki a tömegsírok felfedezésében szerzett elévülhetetlen érdemeket.¹⁸ Megemlíteném azt is, hogy a BMFN gyűjtőmunkái során számtalan értékes megfigyelést fűzött a helynevekhez, ami szintén a megfigyelés, és az abból táplálkozó közlés jelentőségét emeli ki. Csak egy példát említve, az ő és más környékbeliek információi alapján tudjuk, hogy a Mohácsi-síkon egykor folyt Lajméri-patak nyomai még a két világháború között is felismerhetők voltak. „Lajméri nagy gödörnek” hívták azt a területet, ahol a víz esőzések idején és hóolvadáskor meggyűlt: „esős évszakban kilométereket kellett kerülni, mert a lovakat ellepte volna a víz.”¹⁹ Talán nem szükséges hosszabban kifejteni, hogy ez a megfigyelés cseppet sem lényegtelen a csapatok lehetséges mozgására nézve, még 450 év távlatából sem. A tömegsírok felfedezéséhez azonban a régész, Papp László szemlélete is sokat hoztatott, aki partnerként és nem kotnyeleskedő laikusként tekintett a táj lakóira.

A közvetlen megtapasztalás értékét és fontosságát látjuk a 18. századi határperekben is, ahol formálisabb keretek között ugyan, de dialógus zajlik a táj állapotáról a tanúk és a jelen lévő tisztségviselők között. Számos értékes megfigyelést rögzítenek a szövegek, és ezekből láthatjuk igazán, hogy mennyire gazdag tudásanyaga lehet az egyszerű pásztornak, földművesnek. A vallomástevők a régi falvak helyét többnyire a gödrökről vagy kisebb kiemelkedésekről ismerik fel attól függően, hogy veremházakról vagy föld fölé épített házakról volt-e szó. A török világban szokványos veremházakat a pusztulás után még évtizedek múltán is meg lehetett ismerni bemélyültségükről. A tágabban vett Mohácsi-mező területén a tanúságtevők említik a rácmárokiak elpusztult

házait, de Lippó és Márok között is veremházakban (*zemunyicákban*) lakó ráccokat emlegetnek. Ormán határában is *zemunyicákban* lakó régi rác népeségről vallanak, akiknek házhelyeit évtizedekkel később is látni lehetett. Érdekes adat, miszerint az egyik kölkei tanúságtevő még látta Lajméri falu házait, valamikor a 17. század közepén.²⁰

A határjárók legbiztosabban a régi templomok helyét tudták azonosítani. Kövek, téglák, fennálló falak, tornyok jelezték őket, a pusztultság mértékétől függően. Jellemző, hogy a romos templomok jelentős részét nem is a török világ, hanem az azt követő újjáépítés tüntette el végleg a föld színéről. Elpusztult, biztosan középkori eredetű templom emléke eddig csak Pölöske határjárásából került elő. Nem tudjuk, hogy a Márok és Lippó határán létező templomhely, illetve a régi sároki templom vajon régi kőszentegyház, vagy egyszerűbb, török kori sövényfalú templom volt-e.²¹ Akárhogy is volt, a romladozó, pusztuló szentegyházak látképe a mohácsi csatavesztéstől kezdődően a tájtól elválaszthatatlan lett. A templomok egyúttal fontos helyjelölő objektumok is voltak, amelyek a régi falunévekkel együtt tovább éltették a középkori térfelosztást.

A tanúvallatási jegyzőkönyvek tanulságai szerint a legtartósabb felszíni forma minden elem közül a mélyút, amit a Duna mellékén *szurdoknak* neveznek, a megye középső és északi részén inkább *horgosnak*, *horhosnak*. Az utak a használat eredményeként még a csekély meredekségű részeken is valamilyen mértékig bemélyültek, ezért nyomvonaluk jól kivehető volt, amíg el nem szántották azokat. A mesterséges elemek közül fontos még megemlíteni a malomgátat, amely a malom elpusztulása után évtizedekig látható objektumként maradt fent, s a közlekedés szempontjából is igen fontos volt, hiszen rendszerint út vezetett rajta keresztül.

A patakok, árkok, mesterségesen kimélyített forráskutak, itatók és az erdőkben itt-ott összegyűlő, esővízből (olykor forrásokból is) táplálkozó *förtők* (rácul: *kalilók*), tavak (*jezeró*), vagy mocsaras, ki-

¹⁸ A tömegsírok felfedezésével kapcsolatos visszaemlékezés: BOSNYÁK 2001, 163–164.

¹⁹ BMFN II. 493.

²⁰ Márok: Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Baranya Megyei Levéltára (BML), Baranya vármegye nemesi közgyűlésének iratai, peren kívüli eljárás iratai, bírói vizsgálatok (*metalís inquisitiones*). IV. 1. p. 3; III. 86. 1743; Ormán: VIII. 241. 1752; Kölked: XIV. 422. 1757.

²¹ Sárók: MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 244. 1752; Pölöske: IX. 252. 1752; Márok és Lippó határa: III. 86. 1743.

terjedtebb vízállások (*barák*) is gyakran képeznek határt, vagy azonosítható objektumot a határjárás során. Olykor ezek is malmokhoz, elpusztult falvakhoz kötődtek. A felhagyás folyamata, a parlaggá, pusztává válás (beerdősült szántóföldek, szőlőskertek, felhagyott löszmélyutak stb.) teljesen ismerős folyamat volt a korabeli ember számára. E tekintetben különösképp a régi települések (puszták) hollétével kapcsolatos nyomozások az érdekesek. Ezekben kifejezetten a falvakra utaló elemek állnak a fókuszban. Az egyik legjobb példa rá Ormán falu, ahonnan két *lakás* (faluhely) emléke is fentmaradt, egy kuruc világ előtti és utáni rác faluhelyé. A faluhely emlékezetét a gyümölcsös, a kút, és a vele szemben egyre inkább erdővé váló szőlőskert tartotta fent.²²

A tapasztalást ráadásul az is „öregbítette”, hogy a faluhatárt használó földművesek és pásztorok sok helyre elvetődtek életük során. Sertéseikkel távoli falvak makkoserdeire jártak, de fordítva is igaz volt, távoli gazdák is jöttek a Mohácsi-mező falvaiba. Eszéki göbölös kereskedők legelőerdőt, füveltető rétet Mohács és Baranyavár közti falvakban béreltek.²³ Eszéki és komáromi halászok a 18. század ele-

jén a Duna menti hálövető tanyahelyeket fürkészték ki és bérelték ki az uradalmaktól.²⁴ A tágabb tájékon való mozgás sem ütközött különösebb akadályba, sőt igen gyakori volt piacozás, rokonlátogatás vagy szőlőművelés okán. Különösen ez utóbbi volt igen jellegzetes a tájon. Erre példaként a kölkediek szőlőművelési gyakorlatára utalnék, akiknek Babarcon és Sepsén is volt szőlejük.²⁵ Ezek a Mohácsi-mezőt keresztül-kasul átszelő kapcsolatok igen alapos tájismeretet eredményezhettek. Voltaképpen egy tágabb tájékon tapasztalt empirikus ismeretanyag ötvöződött a gazdák, pásztorok, csordások, paraszt vadászok fejében. Így a tudásuk a lakóhelyük határában fellelhető topográfiai elemekről még szélesebb körű lehetett, hiszen „sokat láttak”. Láthatjuk tehát, hogy a helyi geográfiai tudás a jelenben, de a 18. században is reális, elérhető ismeretanyagként hasznosítható. Ez a tudás valójában a hosszú időtartam (long durée) alatt is csak lassan változó természeti körülmények kiismerésén alapul. A parasztság felszámolása és a mezőgazdaság gépesítése miatt sajnos ma már jóval kevesebb azok száma, akik ilyen tapasztalatokról beszámolhatnának.

HELYNEVEK

A tudományosan legtöbbet használt, szájhagyomány útján öröklődő forrásanyagot a helynevek képezik. Forrásértékét nem szükséges itt külön bizonyítani.²⁶ Kétségtelen, hogy a helynév a legkönnyebben „hozzáférhető”, legjobban lokalizálható forrás. Ám a forráskritika ez esetben sem kerülhető meg, hiszen nem mindegy, hogy mikori keletkezésű névvel van dolgunk, s az sem, hogy hány forrás említi az adott nevet.

A csata környékén egykor volt falvak nevei kevés kivételtől eltekintve máig fennmaradtak. Nyárád, Bátya, Körtvélyes, Bácsfalu, Földvár, Lak, Vizslak, Ormánd, Merse, Géta, Dályok nevei is-

mertek. A tágabb környék faluhálózata is nagyrészt visszaköszön a 19. századi helynévanyagból. Joggal gondolhatnánk tehát, hogy a csatahelyet is nevesítette az emlékezet. Feltehetőleg így is volt, de éppen az előző fejezetben elmondottak miatt talán nem is a harcok gócpontjai, hanem a harc után is tartósan látható, legidőtállóbb elemek, objektumok kaphattak nevet a tájban. Olyanok, mint a sáncok, tömegsírok. Sajnos azonban egyértelmű adatunk nincs ennek alátámasztására. Nem kívánom most elemezni a török világgal, csatával összefüggésbe hozható földrajzi neveket. Nagy számuk és a Mohácsi-mezőn való széleskörű földrajzi elterjedtségük

²² MNL BML IV. 1. p. 3. III. 84. 1743; VIII. 241. 1752.

²³ MNL BML IV. 1. p. 3. IX. 251. 1752.

²⁴ MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 223. 1751.

²⁵ A kölkediek babarci szőlőbirtoklását egy 1756-os iratból (MNL BML IV. 1. p. 3. XVI. 508.), sepei extraneus művelési gyakorlatukat pedig egy 1709-es irat alapján tudjuk igazolni. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL), Magyar kincstári levéltárak (E), Urbaria et Conscriptiones (156.), registrata (a.) fasc. 160. No. 7. 13. p. Conscription der Vörösmartoner...

²⁶ Csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy a régészet a Dél-Dunántúlon is nagy eredménnyel használta fel őket, különösképp középkori régészetünk. Rengeteg elpusztult faluhelyet és templomot sikerült azonosítani a helynevek alapján ld. TORMA 1978; TORMA 1997; K. NÉMETH 2013.

miatt a kérdés külön forráskritikai áttekintést igényelne. Ezen a helyen három helynév történetével és összefüggéseivel szeretnék foglalkozni: Törökös, Buziglica és Sátorhely nevekkal. Azért éppen velük, mert már a 18. században is kétségtelenül fennálltak. Elemzésükkel azt szeretném szemléltetni, hogy a földrajzi nevek kronológiailag legrégebbi névalakjának megkeresése és a névváltozás követése alapvető fontosságú. Az első alakból a szó eredeti értelméhez juthatunk közelebb, a névváltozás pedig a társadalmi, nyelvi és műveltségi szinten bekövetkező változásokról tesz bizonyosságot.

Törekes, Törökös a későbbi Türkei Acker, Török-dűlő,²⁷ ismereteink szerint Kneidinger András uradalmi térképén (1767–1779) szerepel először. Itt „Also Batin” és a földvári allódiium között láthatjuk, erdőt és rétet foglal magában.²⁸ Kneidinger ugyanezt a helynevet a Majsot ábrázoló térképlapokon is szerepeltette, szintén „Also Batin”-tól keletre, a Borza menti rétekre helyezve a nevet.²⁹ A név kétségtelen magyar hangzású, ám jelentése ebben a formában egy kicsit homályos.³⁰ Abból az időből származhat, amikor Majsot és Nagynyáradot még magyarok lakták. A később jött rácok és a németek is átvették a nevet, ebből lett a név német változata, a Türkei-Acker, de elképzelhető, hogy a Törekes földrajzi név is már a németiség nyelvi hatását viseli magán. Az azonban kétséges, hogy a magyar Török-dűlő a Törekes névalakban gyökerezik, ez sokkal inkább a német Türkei-Acker visszafordításának tetszik, a két földrajzi név tehát nem feltétlenül rendelkezik ugyanazzal a jelentéssel, csak annyiban, hogy a „török” denotátumra mennek vissza. Nem ismerjük a

névadás motivációját, de a név még egy külső behatástól, emlékezetpolitikai törekvésektől kevésbé áthatott korban rögzült, így a leginkább ez tűnik a legszilárdabban tartó „emlékezeti horgonynak”. Mivel a Törekes földrész igen közel van a sátorhelyi major területéhez, és a régészetileg feltárt tömegsíroktól sincs messze, így feltételezhető, hogy talán az oszmán sereg tömegsíraival, esetleg a törökök csata utáni táborozásával lehet kapcsolatban.³¹ A csatával való szorosabb kapcsolatot a régészeti vizsgálatok is valószínűsítik, hiszen a hely a sátorhelyi emlékpark és a jelentősebb konfliktusrégészeti leleteket is felmutató majsai szántók között helyezkedik el.

A csatával kapcsolatos helynevek közül kitüntetett szerepe van Buziglicának is. A nevet először Ibrahim Pecsevi leírásában olvashatjuk, a török *Pusu kilisesi* alakban, amit „Leshely” templomként fordított Hancz Erika.³² A példáján jó eséllyel egy oszmán kori névadást vizsgálhatunk, azonban az eset számos egyéb topográfiai kérdést is felvet, ennek legfontosabbika a csata kapcsán legtöbbet emlegetett Földvár település hollétének a problematikája. A „les temploma” névfejtés (Puszu Kilisza) már Vámbéry Ármin 1860-as fordításában is megjelenik, Fodor Pál az eredetét megfordítva a török *Pusu kilisesi* a Buziglicából származtatja.³³ Sudár Balázs szóbeli közlése szerint azonban egy másik névmagyarozat is elképzelhető. A földrajzi név a ’Bozuk kilisze’ formában romtemplomot jelent. Itt nem a csata idején, hanem Pecsevi korában romként létező templomra kell gondolnunk. Ennek egyik lehetséges névadási párhuzamát a szultáni naplóban olvashatjuk, amelyben Zimony után egy Bozuk-Kilisze nevű helyet

²⁷ BMFN II. 524.

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL), Kamarai térképek (1747–1882) (S 11) – No. 830: 41, 1767–1779. Charten von Mayser District...

²⁹ MNL OL S 11 – No. 830: 43, 1767–1779. Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Mays...; S 11 – No. 310, 1772. Mappa Territorii Mays.

³⁰ A Törekes helynevet a BMFN (II. 524) Törökös formában (átiratban) adja meg. Elvethető a törekből (a gabonaszalma összetört szára) való magyarozat. A gabona nyomtatását szérükön végezték, többnyire a szántóföldeken, neve Baranyában „szürü”. A terület művelési ága főként rétet (ill. mocsár). Nehezen elképzelhető, hogy a hely törekkkel borított térség, vagy szérű jelentésben „túlélte volna” a rác, majd a német betelepődést anélkül, hogy új nevet adtak volna neki, vagy lefordították volna saját nyelvükre. E néveredetet a baranyai magyar községek nyelvi párhuzamai sem erősítik. A későbbi német és magyar elnevezések a szó denotatív tartalmának megítélésében a török szó felé billentik el a mérleg nyelvét.

³¹ Ezek okozhattak olyan nagyobb földmozgatást, ami huzamosabb ideig meglátszott a földterületen.

³² HANCZ 2016, 44–45.

³³ VÁMBÉRY 1860, 32; FODOR 2016, 242–243.

említenek.³⁴ Az eddigi magyarázatok közül vélhetően ennek van a legrealisabb alapja. A Buziglica földrajzi név már a török helynév délszláv változata lehet.³⁵ Mivel itt feltehetőleg valóban török névadással van dolgunk, ezért okkal gondolhatjuk, hogy a csatához is lehetett köze a helynek. Pecsevi szerint itt vált el Báli bég serege a ruméliai hadtesttől. Ha ez így volt, elképzelhető, hogy Pecsevi a tájon járva egy akkor már romokban lévő templomot jelölt meg a seregek szétválási helyeként. Egyébiránt geográfiai pozícióit tekintve kiváló megfigyelőhely lehetett, hiszen a Duna mellékén húzódó út a középkorban is errefelé ért le a magasteraszról a Duna menti alacsonyabb térszínre, a Borza síkjára. A dél-baranyai uradalmakat ábrázoló 1700-as keltezésű kéziratos térkép erre a helyre *Ketu* települést teszi, ami a középkori Gétának feleltethető meg.³⁶ A térkép a falut sárga pöttyel, vagyis pusztaként ábrázolja, és rajzzal szemlélteti pusztatemplomát is. Ezt az építményt még az 1733-as *Conscriptio Ecclesiarum* is említi, akkor már torony nélkül.³⁷ Vajon ez lehetett a forrásban emlegetett templom? A 18. századi határpercek és uradalmi térképek alapján úgy látszik, hogy Buziglica Géta határában keresendő, tehát nem volt önálló falu vagy puszta. Ezt az 1733-as *Conscriptio Ecclesiarum* szavai is megerősítik (*Ecclesia deserta, in praedio Gett vulgo Busziklisza*).³⁸ Vagyis ha Buziglica (Pusszu Kilisze) valóban templomról kapta a nevét, akkor a török szó minden bizonnyal Géta plébániatemplomát jelölhette. Elképzelhető azon-

ban, hogy a névben egy másik egyházi intézményt, a géti monostor épületét kell keresnünk.³⁹ Gétmonostora hollétéről 18. századi forrásaink nincsenek, sőt említései már a 14. században megszűnnek.⁴⁰ Így jó eséllyel elmondható, hogy Géta területébe ékelődve, vagy ahhoz igen közel feketett.

B. Szabó János legújabb cikkében igen meggyőző érveléssel erre a térségre (Borzától délre) lokalizálta Ipoltlaka, más néven Földvár falut.⁴¹ A 18. századi határjárásokban Földvárt már nem említik itt, csak Lak, Géta, Dályok, Danóc és Merse településeket, tehát területe feltehetőleg Dályok és Majs területébe olvadt. A 17. századi végi adóösszeírások azonban még leírták, pontosan az előbb említett települések szomszédságába, tehát Géta mellé (is) helyezve.⁴² Mivel a monostor titulusa Szent Ipoly volt, talán nem nagy merészség azt feltételezni, miként Hatos Gusztáv levelezésében már Brüstle József 1871-ben is leírta, hogy Ipoltlaka (Földvár) Gétmonostora közelében (mellette?) jött létre.⁴³

A „pusztatemplommal” kapcsolatos névbokornak egyetlen elemével nem foglalkoztunk csak, ez a hiányzó elem pedig a 18. századtól adatolható Udvar. Noha a név régi eredetet sugall, régisége nem igazolható, „pseudeo-Árpád-kori” településnévként tarthatjuk számon, csak formailag hasonló a korban a királyi szolgálónépek jelenlétére utaló Udvar, Udvard típusú nevekhez. Legvalószínűbb, hogy a magyar Földvárból, a délszláv dvorac (kastély, vár) beleértésével alakult ki a 17. században. A név felbukkanása

³⁴ Köszönöm Sudár Baláznak, hogy a szó eredetével kapcsolatos koncepcióját megosztotta velem és megengedte annak szerepeltetését a szövegben (KATONA 1987, 161).

³⁵ Kneidinger térképén Puszi Klitza alakban találjuk meg a helyet. MNL OL S 11 – No. 830: 43. 1772, Charten von der ka[mmer] al Ortschaft Mays... Pillanatnyilag nem ismerünk olyan késő középkori vagy defterekben előforduló falunevet, ami a Buziglica előzményének lenne tekinthető.

³⁶ MNL OL OSZK Kéziratos térképek (TK) 2145. 1700, *Universum dominium Siklossiense...*

³⁷ GÖZSY 2012, 101.

³⁸ GÖZSY 2012, 101.

³⁹ Buziglicát (vagyis „les templomát”) Gyalókay fektételesen Lak templomával (Főherceglak előzménye) kapcsolta össze, ez azonban Lak délebbi fekvése miatt elvethető (GYALÓKAY 1926, 265).

⁴⁰ K. NÉMETH–SZEBERÉNYI–FEDELES 2009, CLXVII.

⁴¹ B. SZABÓ 2019b.

⁴² GYALÓKAY 1926, 213–214. A 17. századi forrás újabb forrásokkal való összevetése: B. SZABÓ 2019b.

⁴³ Brüstle József olasz plébános észrevételei Hatos Gusztáv felhívásához. Hatos Gusztáv jegyzetei, levelezése, s adatai Baranya megye Helységnevtárához. 19. század. OSZK fol. hung 1119. fm1/2597. Brüstle szerint Földvár egy „Ipoly nevű úr” után, vagy a Szent Hippolit patrónus után felszentelt kolostorról kapta az Ipoltlaka nevet. GYÖRFFY (1987, 309) szerint a monostort 1327-ben birtokló Bulcsói család a monostoralapító nemből származhatott. Az Ipoly név a Bulcsóval és Géttel szomszédos Bezedek birtokosa, Bezedeki Ipoly nevében („Bezedeki Ipoly fiai”) bukkan fel 1298-ban (GYÖRFFY 1987, 284). Ipoltlaka első említése 1223-ból (GYÖRFFY 1987, 302), a monostoré pedig 1261-ből való (GYÖRFFY 1987, 309). Ebben az írásban csak a nevek által mutatott térbeli összefüggésekre hívom fel a figyelmet, a birtoktörténeti összefüggések felvázolása a teljes okleveles szövegkörnyezetben végezhető el.

akkorra tehető, amikor a térség domináns nyelve is megváltozott, magyarról délszlávra. A névadás oka a magyar név átvétele mellett talán egy tekintélyesebb, várszerű épület jelenléte lehetett. Ezek köréből nem zárhatjuk ki az egyházi objektumokat, kerített templomot, megerősített egyházi építményt sem.

Sátorhellyel kapcsolatban már jóval kevesebb a megválaszolatlan kérdés. Nevét a 18. századtól ismerjük. Többen megjegyezték már, hogy magyar változata újabb keletű. Erről Szűcs Józseftől is értesülünk, aki szerint a magyarok a Sátoristya, a szerbek a Sátoristye

alakot használták a 20. század elején,⁴⁴ a Sátorhely név magyarítás eredménye. Az eredeti név és a mostani hivatalos falunév alapja a sátor kifejezés, ami a magyar mellett a szerbben és a horvátban is megvan. A névhez kapcsolódó történeti mondák a törökök táborozásával, sátorhelyével hozzák szoros összefüggésbe. Újabb arra is fény derült, hogy a Sátorhely név miként kapcsolódott össze a törökök Szulejmán-„kultuszával” és a csata szakrális emlékezetével,⁴⁵ vagyis itt nem annyira a csata topográfiája, inkább a csatát követő történetek hatottak a névadásra.

TÖRTÉNETI MONDÁK

Kevesebb szó esett eddig az események szájhagyomány általi örökítésének a folyamatáról. Ebből a szempontból igen fontos, hogy a térségben több helyen is élnek törököt túlélt népcsoportok. A legismertebb Mohács, Kölked és Babarc református és Mohács katolikus népessége, ők különösen fontosak, mert a csatater közvetlen szomszédságában laknak. Kevésbé ismert, hogy a Karasicán inneni falvak közül Lapáncsán is magyarok éltek a felszabadító harcokig. A Karasica vizén túl a Közép-baranyai-dombság területén (Belvárd, Nagyharsány stb.), a Baranyabáni-hegyek déli alján (Sepse, Kő, Karancs, Vörösmart, Csúza stb.), és a Duna mentén északnak (Szekcső, Bába, sárközi falvak) is vannak kontinuos falvak. Ezekben a lakosság akár a 20. századig is ismerhetett és mesélhetett olyan, a csatával kapcsolatos elbeszéléseket, amelyek nem a történetírók, politikusok „asztaláról hulltak alá”, hanem a generációs láncok folytán valóságmagot is tartalmazó szövegekként éltek. Hogy így volt-e, azt a történetek nagyfokú összekeveredése és a gyűjtések elégtelen volta miatt már nem bogozhatjuk ki. Mégis fontos áttekinteni, hogy milyen jellegű történeti mondáink vannak és mérlegre kell tennünk a kérdést, hogy mire használhatjuk őket.

A 18. századi határpercek tanulságait alapul véve egy esemény megtapasztalása az azt átélők körében még élénk emlékeket hív elő, a második és harmadik

generáció már csak bizonyos elemeket idéz fel az eredeti élményanyagból. Ennek egyik legszebb példája a Mohácsi-sziget keleti felén fekvő Kadia-sziget története. A legöregebb, a felszabadító háborúkat is ért lakosok még emlékeztek a sziget névadásának körülményeire. Körös György, 80 éves mohácsi katolikus tanú szerint, akinek az apja a török világban a mohácsi bégnek hajdúja volt, „*Kadia szigetnek pediglen onnan nevezetik, mivel egykorban a végbeli hajdúk portyára legyűvén mohácsi Kadia törököt megfogták és azon szigetbe vitték és ottan mezítelen fához kötöttetvén a szunyogokkal megetették*”.⁴⁶ Rajta kívül többen is felidéztek a történetet, atyjukra és az öregekre hivatkozva. 1828-ban Ketse Ferenc földmérő mérnök az alábbiakat jegyezte fel a helyről: „*az Oh Duna és a' valóságos Baratskai Duna között fekvő kis Szigetet Kaddiának hívják, mely nevezetnek mesés eredtét a' Lakosok a' Török Világból hozzák le.*”⁴⁷ Pesty Frigyes gyűjtésekor semmit sem sikerült kideríteni a név régi kapcsolatairól és mindössze ennyit jegyeztek fel róla: „*Kadia, szigeti rész, neve török eredetéről mi sem tudatik.*”⁴⁸ Érdekes, hogy Szendrey Zsigmond Pesty Frigyes kéziratosa helynévgyűjtésére hivatkozva (!) sokkal részletesebb elbeszélést közölt a helynév eredetéről: „*Mohács mellett, egy helyrészt Kadia-nak neveznek, ahol állítólag a török bírók (kadik) törvényszékeiket tartották; itt osztották ki az elítélteknek a talprava-*

⁴⁴ BOSNYÁK 2001, 150.

⁴⁵ PAP ET AL. 2018.

⁴⁶ MNL BML IV. 1. p. 3. VI. 159. 1746.

⁴⁷ Duna mappáció DVD, S 81, Vízrajzi Intézet, iratok, 1/B. §II. 013. 1828 (1615-ös szelvényhez).

⁴⁸ PESTY 2020, 250.

*lót.*⁴⁹ Láthatjuk tehát, hogy a történetek részben elfelejtődnek, másrészt átalakulnak, de a török bíróval, kádival való kapcsolat még az utolsó, 19. századi végi szövegnél is felmerült. Mindezek után, legalábbis érdekesen cseng Solymossy tanulmányának a vége, ahol a Kadia névmagyarázatát „*késői eredetű mondai emlék*”-nek titulálja, vagyis implicit elveti a név és a török világ kapcsolatának a lehetőségét. Úgy vélhetjük, hogy épp a Kadia-sziget példája hívja fel a figyelmet arra, hogy a helynévmagyarázatok, történeti mondák olykor ténylegesen is kapcsolatban lehetnek elmúlt eseményekkel, helyekkel és személyekkel. Vajon hány „kigondoltnak”, „visszakövetkeztetettnek”, „mesésnek” gondolt magyarázat mélyén bújnak meg valóságból táplálkozó elemek?

Baranyai példaként hadd említsem még meg a mecsekháti Hódos falu történetét. A török időkben elpusztult település lakói a közeli Gerényesre költöztek, de a hódosi beköltözés emléke a 18. századtól kezdődően különféle írásokban a 20. századig követhető. Ennek az el nem felejtődő történetnek az oka a hódosiak öntudatában rejlik, ők ugyanis kismemesi eredetűnek vallották magukat. Levéltári forrásokból is igazolható, hogy valóban kérvényezték nemességük elismertetését. Az azóta kihalt Hódossy család nemességének az emlékét egy Gerényesről származó beszélgetőtársam néhány évvel ezelőtt még fel tudta idézni, ami valójában egy török idők óta élő szóbeli szöveghagyomány lényegi elemének folytonosságát mutatja.⁵⁰ Szendrey és Solymossy gyűjtésében szerepel egy másik elgondolkodtató monda. Egy Nagyvátyról feljegyzett elbeszélés szerint őseik is ott voltak a mohácsi csatában.⁵¹ Ezt kétséget kizárólag nem állíthatjuk, az azonban bizonyos, hogy a faluból származó katonákat 1549-ben ott találjuk Sziget falai között.⁵² A lajstromokat áttekintve feltűnő, hogy milyen sok, a nagyvátyiakhoz hasonló zselici, Sziget

vidéki egytelkes nemes harcolt Sziget védelmében a török ellen. Tehát a nagyvátyiak mohácsi vitézkedéséről szóló történetnek sokkal több alapja lehet, mint első olvasásra gondolnánk. Azt is tudjuk, hogy ezek a török alatt helyben maradt családok hosszú és elkeseredett harcot vívtak a nemességük elismertetéséért a 18. században. A nagyvátyiaknak nem sikerült eredményt elérniük, de a velük vérségileg is sok szálon rokon szentkirályiak eredményesek voltak. A nemesi jogállásért folytatott pereskedésben szerepet kaphatott a hadi tettek felemlegetése.⁵³ A gyakorlati célok, a családok presztízisének emelése családi és községi „legendáriumot” tarthattak életben, ennek reális eséllyel lehetett az a következménye, hogy a helytállás emléke évszázadokkal később sem hullott ki a felejtés rostáján.

A helyekhez kötődő mondák valóságértékét legújabbban K. Németh András Tolna megyei kutatásai helyezik más megvilágításba.⁵⁴ A középkori falvakkal és templomokkal foglalkozó régész számos dél-dunántúli bűvölikről, menedékhelyről mutatta ki, hogy a török időkben használták őket, ezek alapján a menekülésre vonatkozó néphagyomány valóság tartalmát – úgy tűnik – sokkal komolyabban kell vennünk.

Bár a folklorisztika óckodik a szövegromlás kifejezés használatától, mégis azt kell látnunk, hogy a valóság tartalom szempontjából romlási folyamatról beszélhetünk. Hangsúlyozom, nem a szövegek folklorisztikai értékét, szerkezetét érintő folyamatról van szó, éppen ellenkezőleg, az átélt élmények valóságmagga, szüzsévé zsugorodnak össze, s közben megkezdődik a kontaminálódás, a szöveg kibővülése, vándorelemek beszivárgása, esetleg a helytől és személyektől való elszakadása. A második-harmadik generáció már „felcicomázva”, nem az átélt élményt továbbadva meséli el a történeteket. Amikor megszakad a kommunikatív emlékezet lánc,

⁴⁹ SZENDREY 1923/24. 14. Pesty helynévtára nem tartalmazza a közölt és hivatkozott részt. Szendrey feltehetőleg nem Pesty anyagában olvasta a teljesebb szöveget, hanem hallotta, gyűjtötte. A közlésben ugyanakkor félreérthető módon csak Pesty szövegére való hivatkozás szerepel.

⁵⁰ Erről részletesebben: MÁTÉ 2010.

⁵¹ Az elbeszélés Baksay Sándor (BAKSAY 1888, 562) tolmácsolásában olvasható, egyéb, érdekes történetekkel a falvak nemesi származásának emlékéiről.

⁵² Ld. Naghwathy Ferenc gyalogost és Naghwathy Gáspárt (TIMÁR 1989, 58).

⁵³ A Nagyvátyiak végvidéki szolgálatával kapcsolatosan: VARGA 2018, 74.

⁵⁴ K. Németh András: Likas-hegy, Török-lik, Barátok pincéje. Lőszebe vajt középkori „likak” Tolna megyében c. előadás szövege. Elhangzott 2017. november 6-án az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjában, a Történeti táj – tájrégészet: eredmények és perspektívák a magyarországi tájrégészeti kutatásban című konferencián.

az esemény képe a mondában az átéléstől, tapasztalattól távol kerülhet. Mégis úgy gondolom, hogy nagyon körültekintő módon, különösen a földrajzi elemekhez kötődő mondai hagyomány esetén érdemes legalábbis valamiféle sejtésként tekinteni a történeti mondákra, melyek, akárcsak a helynevek, útmutatók lehetnek a történeti feldolgozás folyamatában. B. Szabó János a Csele-patakkal kapcsolatos hagyomány időtállóságát vizsgálva, igen szemléletes módon egy 20. századi példát, a „Horthy-kanyar” esetét hozta fel. Horthy kormányzó balesetét 70–80 év távlatából is „helyesen” kötötték helyhez és személyhez a helyiek. Úgy vélem nemcsak ennek az időtávnak, de hosszabb időszakoknak a vonatkozásában is joggal beszélhetünk mondai elemek valóság tartalmának időtállóságáról.

MOHÁCS – AZ ELBESZÉLÉSEK KÜZDŐTERE

Az előbb elmondottakból kitűnik, hogy a tájjal kapcsolatos emlékezet több idősíkban és többféle minőségben, eltérőképpen szerveződő szövegeket mozgósít. Abban azonban mégiscsak egyformák, hogy a „hivatalos tudás” mellett, sokszor azzal vitázva, esetleg elfeledve, megbújva, azzal együtt élnek, éltek és szakadatlanul alakulnak. A kérdés csak az, hogy a kutató hogyan tudja kiválasztani azokat az ismereteket, amelyek kétségtelenül a segítségére lesznek. Nem szabad a korai, szilárdnak hitt említéseket sem készpénznek vennünk, de a kései, akár recens történeti mondák valóságértékét sem szerencsés teljesen elvetnünk, pusztán azért, mert a valóságtól elrugaszkodottnak vélt elemeket tartalmaznak.

Az átélés és a belőle táplálkozó *elbeszélések, élménytörténetek* a legközvetlenebb tapasztalatokra épülnek, éppen ezért a cselekmények tényszerű menetéhez is a legközelebb állnak, azoknak egy személyes nézőpontból született elbeszélését adják. A *közvetett tapasztalatok* az események átélése nélkül, de logikus gondolkodás mentén születnek, a táj lakói a környezeti tényezők megfigyelése révén tesznek szert bizonyos tudásra, ezek szintén a kutató segítségére lehetnek. A *helynevek* és a *helynévmagyarázatok* a földrajzi lokalizáltságuknak köszönhetően táji „horgonyként” működnek, több hiteles értékű elemet is tartalmazhat-

Az is nyilvánvaló, hogy minél régebbi a lejegyzés ideje és minél részletgazdagabb a lejegyzett elbeszélés, annál sokoldalúbban használható a tudomány számára. Ezért, akárcsak a helynevek esetében, az első lejegyzés és az eredeti közlés használata többletértékel bír. A legtöbb aggály a vegyes érvelési technika alkalmazásakor jelentkezhet,⁵⁵ amikor az elbeszéléseket e jelenségek hagyományozódási körülményeit, illetve a forrásbeli kontextust figyelmen kívül hagyva használják a kutatók. Ekkor léphet fel az a problematikus jelenség, hogy a kutató más közegbe belehelyezve bizonyító adatként „működteti őket”, ahol helyüket és értéküket érvkontextusuk jelöli ki, így a kutató a szövegkorpusz ismeretében rejlő jelentésárnyalatokkal, ellentmondásokkal nem számolhat.

s az etimológiai szempontokat követve rendkívül fontos segédanyagát képezhetik a vizsgálatoknak. A *történeti mondák* tartalmi szempontból távolabb „állnak” az említett narratívumoktól, színességük, terjedőségük és területi elterjedtségük miatt gyakran fel sem merül, hogy megtörtént eseményekre vezethetők vissza, holott bizonyos formában ezek is segíthetik a történeti kutatást.

Az elmondottak tükrében célszerű a még élő, a tsz-idők előtt gazdálkodó lakosok tapasztalatát, helyi tudását segítségül hívni és nagyobb mértékben támaszkodni rá; a történeti mondák lehető legrégebben lejegyzett és legteljesebb változatát felgyűjteni és használni. A 18. századi források közül a helynevek és a dialógus-szerűen szerveződő szövegek járulhatnak hozzá a kutatás eredményességéhez, különösen a korai helynévi előfordulások ígéretesek, ezért ezek módszeres összegyűjtése is jó továbblépési lehetőséget ígér. Kétségtelen, hogy Mohács nemcsak a katonák, de a narratívumok harcmezeje is marad, ahol az iskola, a politika, a bulvársajtó szövegei és értelmezései birokra kelnek egymással. A szóbeli forrásoknak egyre kevesebb hitele és tényszerű alapja marad, a kutató felelőssége és a forráskritika jelentősége azonban egyre inkább felértékelődik.⁵⁶

⁵⁵ A „vegyes érvelésmódról”: B. SZABÓ 2019, 147.

⁵⁶ Ld. VARGA 2019.

IRODALOM

- B. SZABÓ 2015: B. Szabó János: *Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*. Budapest 2015.
- B. SZABÓ 2019a: B. Szabó János: II. Lajos halálának helyszíne: táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények* 132:2 (2019) 443–453.
- B. SZABÓ 2019b: B. Szabó János: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye” (egy évszázados kirakós játék újabb darabjai). In: Bárány Attila – Kavecsánszki Máté – Pósnán László – Takács Levente (szerk.): *Hunyadi Mátyás és kora*. Debrecen 2019.
- BAKSAY 1888: Baksay Sándor: Pécs felé. *Vasárnapi Ujság* 35:34 (1888) 561–562.
- BMFN I–II: Pesti János (szerk.). *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Pécs 1982.
- BOSNYÁK 2001: Bosnyák Sándor: *1100 történelmi monda*. Budapest, 2001.
- BRANDSTETTER 2001: Maximilian Brandstetter: *Utazás Konstantinápolyba (1608–1609)*. Budapest 2001.
- BROWN 1673: Brown, Edvard: *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessalt, Austria, Tyria, Carinthia, Carniola and Friuli*. London 1673.
- DERNSCHWAM 1984 Dernschwam, Hans: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Budapest 1984.
- FARKAS 2015: Farkas Gábor Farkas: Új kérdések II. Lajos rejtélyes halálával és temetésével kapcsolatban. *Magyar Könyvszemle* 131:4 (2015) 381–396.
- FODOR 2016: Fodor Pál: Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. In: Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett (szerk.): „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetési. Budapest 2016.
- HAN CZ 2016: Hancz Erika: *Ibrahim Pecsevi és leírásai a mohácsi csatáról*. Budapest 2016.
- GÖZSY 2012: Gözsy Zoltán (bevezető tanulmányt írta és a forrásokat közreadja): *Conscriptio Ecclesiarum et Parochiarum Comitatus Baranyiensis et Comitatus Tolnensis Anno 1733*. Pécs 2012.
- GYALÓKAY 1926: Gyalókay Jenő: A mohácsi csata. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi Emlékkönyv 1526*. Budapest 1926, 193–276.
- K. NÉMETH 2013: K. Németh András: Ráctemplom, pusztaszentegyház, templomhely. Elpusztult középkori templomok emléke földrajzi neveinkben – különös tekintettel Tolna megyére. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai*. Budapest 2013, 156–171.
- K. NÉMETH–SZEBERÉNYI–FEDELES 2009: K. Németh András – Szeberényi Gábor – Fedeles Tamás: Az Egyházmegye templomos helyeinek adattára. In: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József (szerk.): *A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Pécs, 2009, Rövidítések, adattárak, mutató. XCVII–CCXLIV.
- KATONA 1987: Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete*. Budapest 1987.
- KESZEI 2010: Keszei Vilmos: A felejtés rétegei. *Korall* 41 (2010) 5–34.
- MAGYAR 2007: Magyar Zoltán: Orális tradíciók és népi történelemszemlélet „felülnezetben”. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Budapest 2007.
- MAGYAR 2010: Magyar Zoltán: A földrajzinév-gyűjtések folklórisztikai jelentősége. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. Budapest 2010, 215–226.
- MAGYAR 2018: Magyar Zoltán: *A magyar történelmi mondák katalógusa típus- és motívumindex IV. Háborúk, harcok, szabadságharcok*. Budapest 2018.

- MÁTÉ 2010: Máté Gábor: Migráció és népességcsere a tulajdonnevek (családnevek, helynevek) és a történeti mondák tükrében, Észak-Baranyában. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. Budapest 2010, 193–214.
- PAP ET AL 2018: Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 40:2 (2018) 325–346.
- PAPP 1962: Papp László: A mohácsi csata halottai. *Orvostörténeti Közlemények* 24 (1962) 33–50.
- PESTY 2020: Pesty Frigyes: *Baranya vármegye helynévtára 1864–65*. Szerk.: Csibi Norbert – Gözsy Zoltán – Máté Gábor. Pécs 2020.
- SOLYMOSSY 1926: Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományban. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi Emlékkönyv 1526*. Budapest 1926, 335–348.
- SZENDREY 1923: Szendrey Zsigmond: Mohács a magyar folklórebán. *Ethnographia* 34–35 (1923/24) 11–14.
- TIMÁR 1989: Timár György: *Királyi sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565*. Pécs 1989.
- TORMA 1978: Torma István: Régészeti adatok a néphagyományban és a történeti mondákban. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Mítosz és történelem*. Budapest 1978, 148–154.
- TORMA 1997: Torma István: Harangos-kút (A kútba rejtett harangok mondája helyneveinkben). In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi konferencia előadásai*. Budapest 1997, 274–284.
- UNGNÁD 1986: Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai 1572–1578. Szerk.: Fenyvesi László – Kovács József László. Budapest 1986.
- VÁMBÉRY 1860: Vámbéry Ármin: A mohácsi ütközet. *Új Magyar Múzeum* 10:1 (1860) 31–37.
- VARGA 2018: Varga Szabolcs: Genius loci. Az Istvánffyak Baranyában. In: Ács Pál – Tóth Gergely (szerk.): *„A magyar történet folytatója”*. *Tanulmányok Istvánffy Miklósról*. Budapest 2018. 59–88.
- VARGA 2019: Varga Szabolcs: *Túl kéne jussunk azon, hogy totális katasztrófaként tekintsünk Mohácsra*. 444.hu. Online dokumentum:
- <https://444.hu/2019/10/16/tul-kene-jussunk-azon-hogy-totalis-katasztrofakent-tekintsunk-mohacsra>
(Letöltés ideje: 2019. október 16.)

THE STRUCTURE OF LANDSCAPE-RELATED ORAL TRADITIONS AND ITS IMPORTANCE IN THE STUDY OF MOHÁCS BATTLEFIELD

GÁBOR MÁTÉ

In Hungarian folklore, it is broadly accepted that oral traditions concerning the Battle of Mohács have not survived as continuous „stories” through centuries, so we cannot regard them as historical texts. It is also stated, that this “unreliability” occurred because of massive population change, the contamination of oral and written traditions, and the ignorance of historical/scientific viewpoints among peasants. The article focuses on this scientific axiom which was mentioned in connection with the battle by Sándor Solymossy nearly 100 years ago. On one hand, we see the acceptance of his thoughts in folklore studies, while other scholars use ‘local tradition’ on the contrary, without a doubt and criticism. I assume oral traditions are meaningful enough to treat them as scientific material, but both approaches oversimplify their significance. In my paper, I specify four types of oral traditions, which may be connected, but also differ from the point of recollection and quality. Right after the battle memories remained in the mind of the survivors. Therefore, the first generation may have left realistic stories about their experiences. We have a few reliable itineraries and descriptions (both Turkish and Hungarian, but not many) in terms of local knowledge, which focused on the place of the battle and the deathplace of Louis II. Local land use experience is also worth studying, even though it might not be connected directly to the event. These could be unfolded from 18th-century archival sources (border litigations), and ethnographic interviews due to land use and landscape change. Local informants (like József Szűcs) can add paramount information on soil quality, vanished brooks, swamps, lost villages and other important features. Place names are also key elements of the countryside. From the scientific point of view, nothing is easier (because of their accessibility), and nothing is more arguable (because of their complexity) than their use. At the battlefield and its vicinity many battle-related local names are to be found. Only, the older names have doubtless scientific relevance. In this study I conduct a research on the names of Buziklica, Sátorhely and Törökcsanak. Legends are also involved in the topic, but in this case a very conscious selection and research method is to be followed, due to the high risk of wrong interpretation. Legends are influenced by education, literature and politics as well. Although a few old legends might contain realistic core features in connection with the battle.

A MOHÁCSI CSATA EMLÉKEZETE PESTY FRIGYES HELYNÉVGYŰJTÉSÉBEN

GÖZSY ZOLTÁN* – VARGA SZABOLCS**

Létezik 1864–1865-ből egy olyan forrás, amely az egész országra kiterjesztve, egységes alapelvek mentén jött létre, és amely tükrözi a korabeli Magyarország településeinek tudásbázisát, egyfajta önreflexiót a község eredetével, történetével kapcsolatban.¹ Emellett azt is láttatja, hogy akár országos,

akár regionális vagy lokális múltbeli események milyen módon vertek gyökeret a helyi emlékezetben, hogyan adaptálták azokat. Ez a forrás egy helynév-, kvázi helytörténeti gyűjtemény, melynek összeállítását Pesty Frigyes, a 19. század második felének kiemelkedő történésze szervezte meg és koordinálta.

PESTY FRIGYES ÉS A HELYNÉVGYŰJTÉS

A helynevek iránti érdeklődés a 18–19. század fordulóján lendült fel. Egyre többen ismerték fel, hogy fontos lenne a földrajzi neveket összegyűjteni.² A Tudományos Gyűjtemény szerkesztője, Thaisz András ezzel kapcsolatban azt közölte 1819-ben, hogy azért fontos ez a munka, mert a nevek történeti következtetések levonására adnak lehetőséget.³ Pesty Frigyes több olyan, helyneveket kutató személyt is megnevezett 1888-ban megjelent összegző munkájában, akik előmozdították az onomasztika ügyét, többek között Toldy Ferencet,⁴ valamint Ipolyi Arnoldot.⁵

A 19. század első felében a hangsúly még nem a gyűjtésen, hanem elsősorban a nevek értelmezésén és magyarázatán volt. Éppen ez eredményezte Pesty elhatározását, hogy átfogó, az egész országra kiterjedő és egységes gyűjtést szervezzen. Tanulságos lehet rekonstruálni a temesvári történész viszo-

nyát a helynevekhez. Pesty historiográfiai attitűdje egyszerre volt szerves és hierarchikus szemléletű. A hierarchiának három karakteres szintjét különböztette meg, és mindegyiknek nagy jelentőséget tulajdonított. Az első szint az alap kutatásokat jelentette számára, a források minél nagyobb mennyiségű, minél alaposabb feltárását. Ezekre alapozva születhetnek „*monographiák*”, amelyek Pestynél a lokális vagy regionális tematikájú szakmunkákat jelentették. A harmadik szintet végül az e monográfiák eredményei, adatai alapján összeállított nagyobb lélegzetvételű szintézisek testesítették meg. Pesty leginkább az első két szinten tevékenykedett, és munkái alapján önmagát olyan történésznek látta, láttatta, aki szisztematikus forrásfeltárások révén jut el megalapozott, lehetőleg legteljesebben adatolt helytörténeti, illetve vármegyétörténeti monográfiák megírásáig.⁶ Ez irányú tevékenységé-

* PTE BTK TTI, 7624 Pécs, Rókus u. 2. gozsy.zoltan@pte.hu

** BTK TTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4. Varga.Szabolcs@btk.mta.hu

¹ A tanulmány a *Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet MTA BTK – PTE Projekt* keretében készült.

² Kicsit későbbre datálja a munka kezdetét, de alapos összefoglalása az érdeklődés hátterének: GAÁL-KÖHEGYI 1972, 271–272.

³ PESTY 1988, 6. A szerkesztői megjegyzés Perecsenyi Nagy László tanulmányához kapcsolódik a jegyzetben: „*Valamennyi Arad Vármegyében fen álló halmaknak, bizonyos rend, és neveik külömsége szerint való előadása, Hazánknak mind régi Geographiáját mint Történeteit is meg világosítaná, és ne talán több eddig előttünk rejtett dolgokat is fel fedezne...*” (PERECSENYI 1819, 80).

⁴ „*Folytonosan buzdított a helynevek ügyében, melyet ő fontosnak mond a nyelvkincre, a népirodalomra és történelemre; a mennyiben némely névhez monda, sőt történeti emlékezetek is csatlakoznak.*” (PESTY 1888, XVIII).

⁵ „*A népek külső és belső élete – úgymond – számtalan módon nyilatkozik, és kimeríthetetlen forrásokban csörgedez tova századokon át szokásaikban, hagyományaikban és nyelvökben, épen úgy, mint ezek sajátlagi további nyilatkozataiban: regéikben, mondáikban, személy- és helyneveikben stb.*” (PESTY 1888, XIX).

⁶ „*Hazánk országos történetésze multhatlanul megkívánja, hogy a monographiai szakma szorgalmasan miveltessék, csak ez által nyervén általános történetünk színezetet, kerekdedebb alakot, pragmaticismust. A monographiák írásával járó részletezés pe-*

ben erős motiváló tényezőt jelentett maximalizmus. Úgy élte meg, hogy a történész felelőssége a tudományban való fehér foltok feltárása, és azok lelkiismeretes kutatói tevékenységgel való eltüntetése, ebből adódóan Pesty személyes küldetésévé, sőt felelősségévé tette ezek felszámolását. Ebbe a tendenciába sorolhatjuk a helynevek kutatását, ami a felvázolt hierarchia alsó szintjének egyik sajátos és speciális elemét jelenti. Pesty a helyneveknek több szempontból is különleges jelentőséget tulajdonított, hiszen forráshiányos időszakok kutatásában igazán komoly segítséget nyújthat a történész számára: „*mint a természetbúvár gyakran egyetlen adott tény által biztosan belehatol a titokba és meghatározza a jelenségeket, úgy gyakran csak egy adat kell amazokból is, hogy behassunk vele múltunk, őshajdanunk, egy szóval ismeretlen történetünk eddig elzárt könyvébe.*”⁷ Olyan forrásbázisként tekintett ezekre a nevekre, amely képes kitölteni a történelmi emlékezetben a régmúlt élet teljességére vonatkozó, egyéb adatok hiányában létező ismeretlen űrt. Segítségükkel nyelvész, történetíró, etnográfus, földrajztudós, vallástörténész, természettudós és gazdálkodó egyaránt egész tárházát kapja saját diszciplinájának, vallotta.⁸ Pesty a helynévgyűjtésre értékmentésként is tekintett, amennyiben „*a munka a már nem létező, a balsorsnak áldozatul esett helységek és puszták viszontagságait is elő fogja adni, melyek nemzedékünk emlékezetéből már kivesztek, de melyeknek emlékét még megőrizték az okleveles források és a történet.*”⁹ Az volt a célja, hogy a helyneveket megmentse az utókor számára: a bennük „*rejlő ismeretek kincsét a hagyomány, a nyelvészet, a történeti kritika segítségével kitárjuk, közhasznúvá tesszük.*”¹⁰ Tervének volt azonban egy másik, jóval

realistább alapja is, jelesül a középkori magyar intézményrendszeren és helynévhasználaton keresztül a magyarság „törzsökösségének” a bizonyítása, különösen azokon a területeken, ahol az ő korában már kisebbségben élt, vagy szinte teljesen eltűnt a magyar etnikum.¹¹ Pesty tehát a helyi gyűjtésekből jutott el a kultúrpolitika színterére, és lett élénk alakja a dualizmus első két évtizedében zajló nemzetiségi és történelmi vitáknak. Alakja azonban ma inkább helytörténeti teljesítménye miatt tart érdeklődésre számot.

A helynevek megértéséhez Pesty nélkülözhetetlennek tartotta a lokális forrásokat: az írásos kútfőket, valamint a szájhagyományt. Optimális esetben mindkét forrástípus rendelkezésre áll, így biztosítható a megfelelő kontroll. „*A helybeliek, a helyszínén lakók jobban ismerhetnek egyes részleteket, meghatározhatják az illető terület természeti minőségét, számukra gazdagabban bugyog az adatok forrása, – és így a tudósnak, az ügynek jó szolgálatot tehetnek, melyért hálát érdemelnek.*”¹² A csak szájhagyomány útján szerzett rögzített adatok esetében azonban igen körültekintően kell eljárni. Pesty is elismerte, hogy az etimologizáló, hangzásbeli hasonlóságok alapján megállapított rokonítások tudományos szempontból nem állják meg a helyüket.¹³

A helynévgyűjtés sikeréhez szükség volt a Helytartótanács támogatására. Az előre kinyomtatott és egységesen kiküldött kérdőíveken hét kérdésre vártak feleletet a települések részéről. A kérdések elsősorban a település nevére, a település eredetére, benépesítésére, illetve a település határában előforduló topográfiai nevekre (mezők, szántók, tanyák, puszták stb.) vonatkoztak. A lejegyzők leginkább a 6. („*Mit lehet tudni köztudomásból, hagyomány-*

dig számtalan hibát fog kiküszöbölni, melyek a történetírás legújabb idejéig divatos módjánál történelmi műveinkbe becsúsztak. Valahányszor tehát olvasom, hogy irodalmunk egy új monográfiával gazdagodott, vagy hogy ilyenre kilátás nyílik, azon támaszok és alapfalak szaporodását látom, melyek nélkül Macaulay, Guizot, Ranke, és több hasonló remek író nem támadhatott volna.” (PESTY 1863, 439).

⁷ PESTY 1888, XX.

⁸ PESTY 1878, I.

⁹ PESTY 1888, IV–V.

¹⁰ Pesty Frigyes 1863. február 2-án kelt levele a Magyar Királyi Helytartótanácsához, melyet támogatás céljából írt. Idézi: Tóth Péter (PESTY 1988, 9).

¹¹ PESTY 1880; PESTY 1885.

¹² PESTY 1888, XIX.

¹³ „*A dilettantismus az ismeretek egy terén sem garázdálkodott oly nagy mértékben, mint a helynevek magyarzásában. Valóban kímélőleg szólunk, ha azt mondjuk, hogy a hangrokonság után induló etymológok olyanok a tudományban, mint az érzélgős politikusok az állami politikában.*” (PESTY 1888, VI).

ból, írott vagy nyomtatott emlékből a név eredetéről, értelméről?”), illetve a 7. kérdéssel (*helység körül lévő topográfiai nevek, nevezetesebb romok*) kapcsolatban fejtettek ki hosszás leírásokat Pesty kívánsága szerint („nem nélkülözhetetlen ugyan valami magyarázat hozzá tétele, mind a mellett köszönettel vétetnék olyan megjegyzés, mely valami topographiai névnek eredetét a hagyományból, vagy a népnek tudásából véli magyarázhatni”).

Így jött létre az az egyedülálló korpusz, amelylyel kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy mivel

az eredetgyűjtés kapcsán retrospektív módon, történeti szempontból kérték a helynevek jelentésének magyarázatát, nem csak statikus elnevezések kataszterét kapjuk, hanem azok múltbeli összefüggéseikben jelennek meg. Ugyanakkor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy két elem eltérő dinamikájú, eltérő logikájú fejlődését kell görcső alá venni, egyrészt magát a helynevet, másrészt a hozzá fűződő – időben, tematikájában változó – név-magyarázatokat.

A PESTY-FÉLE HELYNEVEK ÉRTELMEZÉSI ÉS VIZSGÁLATI KÉRDÉSEI

Pesty gondolatainak, céljainak, kételyeinek vázlatos bemutatásával azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a gyűjtemény történeti szempontból is komplex módon használható, másrészt, hogy rendkívül körültekintően kell bánni az itt található adatokkal. Nem kezelhetjük sem faktumként, sem origóként a helynevekhez 1864–1865-ben fűzött magyarázatokat, és amennyire csak lehetséges, vissza kell fejteni azok kialakulását, kifejlődését. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a Pesty-féle helynevek feldolgozásához, értelmezéséhez szempontokat, elméleti módszereket, valamint a mohácsi csata emlékezete kapcsán konkrét kutatási kérdéseket, problémákat mutassunk be.

Az elemzés során vizsgálni kell az adott helynév hagyományozódásának különböző stációit, illetve a tradicionálódás szintjeinek kontextusát (ki, mikor, miért, milyen körülmények között tette meg). A helynevek dekódolása során tehát minimum két vizsgálati szempontot kell érvényesíteni.

a) A helynév és a hozzá fűzött magyarázat kialakulásának folyamatát és módját (a hagyományozás kérdései).

A lejegyzők egyrészt írott forrásokból, másrészt szóbeli beszámolók alapján dolgoztak. A gyűjtéseknél elsősorban a helységek funduális könyvei, az

egyházi anyakönyvek, a *historia domusok*, illetve egyéb iratok jelentettek kiinduló pontot.¹⁴ Több-ször hivatkoztak a jegyzők a birtokosok levéltárára, ahol még további adatok találhatóak, ezeket azonban szinte egyáltalán nem használták. Szerencsés eset volt, ha az adatközlők gazdag forrásbázisra támaszkodhattak, ám a legtöbb esetben a helyi hagyományok, „*traditiók*”, „*mendmondák*” alapján dolgoztak, vagy önállóan válaszolták meg a kérdéseket, vagy helyi idősek, öregek tájékoztatását kérték.¹⁵ Általában összehívták azokat a személyeket, akik képesek lehetnek a hagyományok felelevenítésére, majd a tanácskozás alapján állították össze a kérdőívre adott válaszokat.¹⁶

Ritkábban ugyan, de előfordult nyomtatásban megjelent történeti források használata. Tapasztalataink alapján a jelentősebb történeti nevezetességgel bíró települések esetében voltak be szakirodalmat az argumentációjukba a lejegyzők, részben azért, mert eleve ismerték a történetírók megállapításait, részben a Pesty által megfogalmazott és a Helytartótanács által kitűzött aktuális feladathoz irányítottan néztek utána a korábban leírtaknak. Különösen érvényes ez a mohácsi csatában érintett településekre, mivel a csata eseményeinek leírásai a 19. századra könnyebben elérhetővé váltak, és helyi szinten is közérdeklődésre tartottak számot.

¹⁴ Az első írásos említést keresték a lejegyzők, sokszor kötötték az első anyakönyvi bejegyzéshez a település (dokumentált) eredetét.

¹⁵ „*Öregek mondája szerint*” (PESTY 2019, 54, 138); „*annyt a vének tudnak*” (PESTY 2019, 71).

¹⁶ GÖZSY 2005, 9–10.

b) A lejegyző személyét.

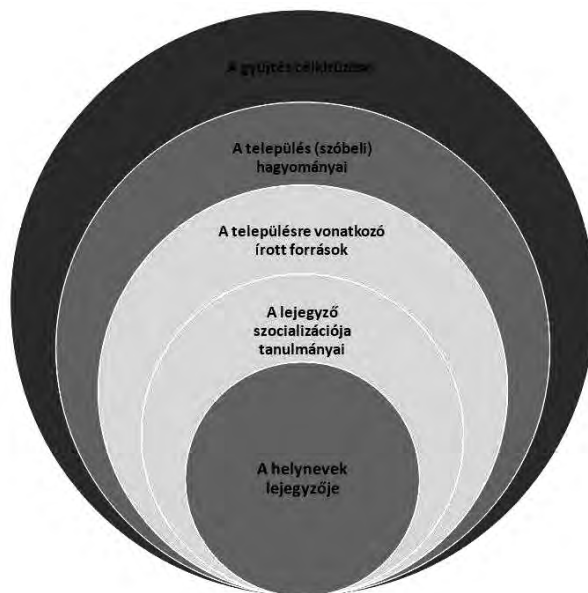
A helynevekhez fűzött magyarázat megalapozottsága, részletessége összefüggött a lejegyző személy társadalmi státuszával, szocializációjával, tanulmányaival, érdeklődési körével és természetesen a hozzáállásával is. Az mindenképpen szubjektivitást feltételez a leírtakkal kapcsolatban, hogy helyi személyek írtak meg saját településekkel kapcsolatos történeti eseményeket és jellemezték saját helységüket. Saját olvasmányaik, illetve tapasztalataik, megélt életük alapján válaszoltak a kérdésekre és egészítették ki azokat mindazzal, amit fontosnak, említésre méltónak tartottak.

A lejegyző személyét, illetve lejegyzésének (végleges) tartalmát koncentrikus körök segítségével prezentálhatjuk, amelyekben egyszerre lehet bemutatni mindazokat a tényezőket, hatóköröket, amelyek befolyásolták, meghatározták a helynévhez írt magyarázatot.

A településszintű lejegyzések új dimenziót adtak a történelmi folyamatoknak, hiszen azokat belülről tekintették. A helyi lejegyzők által leírtak révén további részleteket ismerhetünk meg ezekről, és újabb aspektusok is felmerülnek velük kapcsolatban (1. kép).

A helységek történetiségét vizsgálva kimutatható, hogy egyes régiók mely jelentős országos történeti eseményhez kötik intenzívebben történeti hagyományait. A dél-dunántúli megyékben gyakran jelenik meg toposzként a lakosság törökök általi elűzése, elrejtőzése, majd visszatérése, illetve más-hol történt letelepedése. Baranya megye településeinél helytörténeti korszakhatáráként jelenik meg a hódoltság, bizonyos esetekben konkrétan a mohácsi csata. Az alábbiakban Pesty Frigyes Somogy, Tolna és Baranya vármegyékben készült gyűjtéseink keretében tekintjük át a csatára tett utalásokat.

A népi emlékezet fogalma és a török korra, vagy egy konkrét eseményre való alkalmazhatósága régóta foglalkoztatja a magyar folklorisztikát. A csata 400. évfordulójára készített tanulmányában Solymossy Sándor elkeseredetten jegyezte meg,

1. kép: A helynévgyűjtés értelmezésének szintjei
Fig. 1: Levels of interpretation by place name collection

hogy „fájdalmasan kell nélkülöznünk egyebek közt históriánk legdöntőbb eseményének: az oly gyászos sorsfordulatot jelző mohácsi csatának hiányzását népi rétegünk hagyományai közül.” Majd reménykedve hozzátette, „de nem tévedünk-e nagyon?”¹⁷ Ezt követően egy személyes emlékekkel folytatja, végül sommás konklúzióban válaszol a saját maga által feltett kérdésre: „Mindent összevéve, ezek után negatív eredményként kell leszögezniünk, hogy a mohácsi csatának emléke az eset idejéről napjainkig összefüggő folytonosságú hagyományban nincsen meg köznépünknel. Mindaz, amit alább erre vonatkozóan idézni fogunk, későbbi és legtöbbször iskolából, népi füzetes olvasmányokból eredő, tehát mindegy felülről leszüremlett újabb szerzeménye népünknek.”¹⁸ Hasonlóan lehangoló Szendrey Zsigmond pár évvel korábbi véleménye,¹⁹ és a hazai néprajztudomány sem volt túl bizakodó a néphagyomány hasznosíthatóságával kapcsolatban. Ezen az sem változtatott érdemben, hogy még az 1920-as években két darab Moháccsal foglalkozó éneket is sikerült gyűjteni Siklóson és az Ormánságban, ugyanis a dallam alapján nagy

¹⁷ SOLYMOSSY 1926, 335.

¹⁸ SOLYMOSSY 1926, 338.

¹⁹ SZENDREY 1923–1924.

valószínűséggel esetükben is a helyi ponyva folklorizálódott.²⁰

Az elmúlt évtizedek újabb, különösen a földrajzi helynevek terén elvégzett kutatásai szerencsére ennél jóval pozitívabb képet adnak a helyi közösségi emlékezet forrásértékéről, gondolunk itt Szabó József, K. Németh András munkáira, vagy éppen Máté Gábor e kötetben megjelenő tanulmányára.²¹ Minderre azért térünk ki bővebben, mert Pesty Frigyes helynévgyűjtését elkészülte óta magától értetődően kezelték a néphagyomány értékes forrásaként, és

ezáltal a helynévkutatás egyik alapirodalmává vált. Igaz ez a Drávaszög esetében,²² és a hatalmas gyűjtőmunkával elkészülő, Baranya megye földrajzi neveit tartalmazó vállalkozásra egyaránt. Ma már sokszor ez utóbbira való hivatkozással köszön vissza a legújabb tanulmányokban, hogy csak a történelmi Baranya megye területén maradjunk.²³ Ez azonban félreviszi az értelmezést, ezért minden esetben meg kell vizsgálni az eredeti feljegyzést. A következőkben arra mutatunk néhány példát, hogy miképp is lehetne helyesen olvasni ezt az különleges forrást.

A HELYNÉVTÁR MINT A HELYI ÉRTELMSÉG MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI FORRÁSA

Pesty Frigyes gyűjtése során néhány esetben helyi öregeket is megkérdeztek falujuk múltjáról. Az ő vallomásaik értékelésére még visszatérünk, itt most csak azt emeljük ki, hogy Baranya megyében egyedül Kóróson említettek török korig visszavezethető emléket, miszerint „az öregek hallomása és emlegetése szerént e helység lakosai is bizonyos, de meg nem nevezett futásokat értek, ennek lehet tulajdonítani berkes és erdős fekvését a' helységnek.”²⁴ Ezenkívül egy áttételes adat ismert a Szigetvár melletti Nagyváty kapcsán. Itt a református egyház anyakönyvének egy 1820. november 5-én kelt feljegyzésében az összeírók ezt olvasták: „Mikor kezdődött ez a' nagyvátyi ecclesia, bizonytalan. A' mennyi bizonyost a' mostani öregek tudnak, ebből áll: hogy ez az ecclesia már a' török ittjárása előtt megvolt fundálva, de a' helység nem a' mostani helyén, hanem a' mostani országút mellett feküdt.”²⁵ A csatára vonatkozó konkrét adatoknál azonban egy esetben sem említették meg külön, hogy a falu véneitől szereztek volna információikat.

Az anyaggyűjtést az egyes falvakban a helyi értelmiség végezte (bírók, plébánosok, lelkészek, jegyzők). Többen közülük nem elégedtek meg a szóbeli beszámolókkal, mint például Pocz József

hercegszentmártoni bíró, aki szerint „az elnevezések magyarázata a' nyomtatott emlékek vagy okmányok hiányában, csak csupa coniectura [t.i. feltevés, vélekedés].”²⁶ Legtöbben tanulmányaik, műveltségük révén, saját olvasmányélményeik alapján válaszolták meg a feltett kérdéseket. Több esetben csak gyaníthatjuk, hogy így szerzett információ került lejegyzésre, mert mindezt külön nem említette a közlő. Ezzel együtt mérlegelnünk kell a 18–19. század fordulójától egyre nagyobb mennyiségben megjelenő helyi és regionális ponyvairodalom hatását is. Nem kizárt, hogy már 1776-ban, a csata 250. évfordulója kapcsán is születtek ilyen alkotások, ám az 1780-as évek végének török háborúja, majd az 1826. évi ünnepi megemlékezések bizonyíthatóan kedveztek az effajta irodalmi ambícióknak.²⁷ Ezek pontos feltérképezése azonban még várat magára.

Könnyebb dolgunk van azokban az esetekben, ahol konkrét utalás van a levéltári és/vagy irodalmi forrásra. Nagyváty példáját már említettük, a Tolna megyei Alsónyéken pedig valamiféle egyházi jegyzőkönyv alapján jegyezte fel Kiss Sándor bíró, hogy „Reformatio kezdetekor azonnal az ujjított vallásra térvén lakossága által, már a Mohácsi vészkor anya

²⁰ Összefoglalóan: BÉKÉSSY ET AL. 2019, 489–490.

²¹ SZABÓ 2008; K. NÉMETH 2013. Itt köszönjük meg Máté Gábornak, hogy használhattuk kéziratát.

²² LÁBADI 1990, 199–200; BMFN 1982.

²³ BMFN I–II. 1982; HASANOVIĆ-KOLUTÁČ 2019, 586–589.

²⁴ PESTY 2019, 202.

²⁵ PESTY 2019, 262.

²⁶ PESTY 2019, 133.

²⁷ CSÓRSZ 2019, 236–237, 242–243.

*Egyháza volt, s mint filialistak Batta és Mórágys ide tartoztak.*²⁸ Bátaszékkal kapcsolatban Régenburger Mihály bíró és Schimatmóty Sándor jegyző egy 1627. dec. 29-én kelt – közelebről meg nem nevezett – okmány alapján állították, hogy a településen ekkor egy palánkvár állt tíz házzal.²⁹

Babarcon az 1829. évi vizitációs jegyzőkönyvet használták, méghozzá komoly forráskritikával. Dr. Csajághy Károly plébános³⁰ ugyanis először a szövegből hüen átmásolta az alábbi részt: „*Caput V. Memoratu digna quae intra ambitum parochiae, aut olim evenerunt, aut nunc reperiuntur. Narrant hujates Hungari r. catolici, in territorio Babarczensi Philipum More Episcopum Quinque Ecclesiensem in conflictu cum turcis isthic habito occubuisse, adeoque possessionem hanc olim pap harcz vocatam fuisse.*”³¹ Azonban a tanult klerikus nem csupán ebből dolgozott, hanem használta Fejér György 1829-ben megjelent Codex Diplomaticusában kiadott okleveleket,³² és Haas Mihály akkor recensnek számító vármegye-leírását.³³ Mindebből pedig arra a következtetésre jutott, hogy bár csábító feltételezés Babarc nevét a „pap harcz” etimológiával összhangba hozni, ám mivel a falu már Szent István korában is ilyen névvel létezett, így „nevezete sokal régiebb, minthogy e szerencsétlen eseménytől származtatható volna lenne, ha mindjárt itt is történt volna a kérdéses esemény [ti. mohácsi csata].”³⁴ Haas műve más helyütt is felbukkant, a mohácsi csatával kapcsolatban azonban sehol nem merítették belőle, inkább a településnevek etimológiája során hasznosították.

Egyéb szakirodalom hatása is kimutatható Pesty gyűjteményében. Jankó János kárászi plébános Magyaregregy kapcsán jegyezte fel, hogy a mohácsi csata idején a Várdaiaké volt, „*s in Analect. Scepus. olvassuk, hogy Kis Várdai Ambrus a Mohácsi csatából ide, mint régi családi várába menekült.*”³⁵ Úgy tűnik, hogy Jankó emlékezetből vetette ezt papírra, ugyanis e négykötetes gyűjtésében nem szerepel ez a történet, azonban egy 1802-ben megjelent másik családtörténetben igen, igaz, ott nem Ambrus, hanem Mihály ment a mohácsi csatából Mára várába, és vette magához a családi kincseket.³⁶ Rajta kívül még Kovács Antal terehegyi református lelkész szakirodalmi olvasottságáról van konkrét adatunk, ugyanis ő Terehegy kapcsán bevallottan Jászay Pál mohácsi csatáról megjelent könyvét és Adolf Lampe – valójában Debreceni Ember Pál – egyháztörténeti gyűjteményét forgatta.³⁷ Egy megyével arrébb, Somogyban Józsa József jegyző írta le Mesztegnő kapcsán, hogy a település Heltai Gáspár „*magyar történet-író jegyzéke szerint*”³⁸ már 1525 évben létezett; *Miután a Tolnai Országgyűlésre, a Mohácsi ütközet előtt, Somogy megyéből mesztegnői Bodó Ferenc országgyűlési követ küldetett.*” Az is kiderül, hogy mindezt egy „emlékkönyvben”, talán a falu *historia domusában* olvasta ő vagy leltek rá munkatársai, Bognár Mihály bíró, esetleg Bödör Ferenc és Boda József esküdtek.³⁹ Végezetül pedig érdemes kitérni Istvánffy Miklósról, akiről Kisasszonyfánál megjegyezték, hogy az ő birtoka volt,⁴⁰ történeti művét⁴¹ pedig a Somogy megyei Nagybajom határában levő Korotna pusztánál használták biztosan.⁴² Összesség-

²⁸ GAÁL–KÖHEGYI 1972, 288.

²⁹ GAÁL–KÖHEGYI 1972, 295.

³⁰ CSIBI–GÓZSY–MÁTÉ 2019, 12–13. Csajághyt különösen érdekelte a mohácsi csata, írt is a felállítandó emlékoszlop ügyében egy cikket (B. SZABÓ 2006, 493–494).

³¹ PESTY 2019, 35–36.

³² FEJÉR 1829. I. 298; III. 122.

³³ HAAS 1845, 53.

³⁴ PESTY 2019, 35–36.

³⁵ PESTY 2019, 227.

³⁶ WAGNER 1802. 81. Ezt a történetet Nagy Iván némileg eltérően írta le, mert nála Mihály a várban maradt (NAGY 1863, 57).

³⁷ „*A' község neve leg régibb tudomás szerint Lampe Ekl. historiájában említetik. Némelyek úgy vélekednek hogy Jászay „Magyar nemzet története a Mohácsi vész után” című munkájában említett s az 1526-ik évi ország gyűlésen jelen volt Teremhegyi Bika János innen való lett volna.*” (PESTY 2019, 363; JÁSZAY 1846; LAMPE 1728).

³⁸ HELTAI 1575. Azt nem tudjuk, hogy melyik kiadást használták Mesztegnőn.

³⁹ PESTY 2001, 206–207.

⁴⁰ PESTY 2019, 182.

⁴¹ ISTVÁNFY 1622. Nem tudjuk, melyik kiadását használták.

⁴² PESTY 2001, 218.

gében tehát a 16. századi történetírók közül Istvánffy és Heltai, az egyháztörténészek közül Debreceni Ember és a jezsuita Wagner Károly, a 19. századiak közül pedig Haas Mihály illetve Jászay Pál művei bukkannak fel név szerint a gyűjtésben.

Előfordul olykor, hogy bár nem nevezik meg az információ forrását, mégis élhetünk a gyanúperrel, hogy az nem – vagy nem kizárólag – a helyi hagyományból származik. Jó példa erre a Somogy megyei Marcali esete, mely a nevét „a' mohácsi Csata alkalmával elesett utolsó férfiágban kihalt Marcali Családtól veszi”.⁴³ Mindezt Németh István jegyző 1864. augusztus 13-án írta le, és értesüléseit minden bizonnyal Nagy Iván családtörténetéből vette. „De azért még 1526-ban emlékét találjuk Marczali Albertnak, ki a mohácsi csatában Sámbocki kéziratnak tanúsága szerint vitézül harcolt; s valjon az egész család végképen kihalt-e? – arról okleveles bizonyosságaink eddig még nincsenek.”⁴⁴ Hivatkozásul Lehoczky András Stematográfiáját adja meg, ahol ez áll: „Albertus de eadem (Marczal) in C. Simegh in notis Sambuci, ex Codice Caes, 191. fol. 4. p. 1. hoc legitur: iste ante pugnam in Mochács, cum 32. Equitibus, per medios Janicsáros, ad Imp., Turcarum pervasit, quem appropinquantem telo quidem feriebat...”.⁴⁵ Zsámboky János idézett kézírata egészen a 18. század végéig egy bécsi gyűjteményben lapult, 1798-ban Kovachich Márton György adta ki először.⁴⁶ A máshol nem ismert mohácsi történet talán Zay Ferentől hagyományozódott Zsámbokyra, az ő kéziratából (egyébként ebben az András és Albert név körül bizonytalanság volt) került át a magyar nyelvű irodalomba, majd innen a Pesty-féle gyűjtésbe.⁴⁷

Szekcső kapcsán ugyancsak gyanítható szakirodalmi háttér. A Kovács János segédlelkész, Freytag Ferenc jegyző és Faller András bíró által szignált szöveg szerint „a mohácsi vész előtt és ennek idejében

Duna-Szekcső „Villa Macedoniorum”-nak is mondatik az akkor Duna-Szekcsőt bíró jeles Macedonia családról, mely Villa Macedoniorum arról nevezetes, hogy II. Lajos miután a Bátai kolostorban nagy hadi tanácsot tartott volna, átment a szomszédságban fekvő Villa Macedoniorum-ba, hol egy pár napot töltött, és innét ment a mohácsi végzetteljes sikra táborához.”⁴⁸ Szekcső ilyen neve Brodarics leírásából ismert, ezt közölte Haas Mihály is, így valahonnan innen kerülhetett be a szövegbe.⁴⁹ Érdekesség, hogy Haas Szerémi Györgynek a Tudománytárban megjelent szövegére hivatkozott – némileg rosszul, mert ő 1841-et írt, ám Gévay Antal valójában 1840-ben adott hírt a folyóirat lapjain erről a forrásról⁵⁰ –, ám Szerémi szövegében nem is a *villa Macedoniorum*, hanem a *villa sceccchew* szerepelt.⁵¹

Szerémi felfedezése nagyban gazdagította a csatával kapcsolatos helyi folklórt, ám értelmezése ezzel együtt sem problémamentes. Gévay híradása a kor tudományos szenzációjának számított. Gosztonyi Jenő fél évszázaddal későbbi beszámolója szerint Scitovszky János pécsi püspök utasítására ekkor ásatásokat végeztek a Mohács-szigeten álló, „Angyalok Kápolnája” elnevezésű rom körül, ahol találtak is két holttestet.⁵² Csajághy Károly (ekkor szekcsői) plébános már 1842-ben foglalkozott Szerémi Szekcsőt érintő állításaival,⁵³ mígnem Wenzel Gusztáv Szerémi egész szövegét megjelentette 1857-ben.⁵⁴ Alig hét év múlva Bata és Bataaszék kapcsán már visszaköszönnek Szerémi szavai a gyűjtésben. Az előbbi esetben „a szerencsétlen mohácsi vész előtt dicső emlékü II. Lajos királyunk a Tolnán tartott gyűlés után nejével s az ország nagyjaival együtt Bátára jött, itt nejétől bucsut vevén az visszatért Budára, Lajos pedig a klastromba Szt. Misét halgatván Pécsnek indult, a honnét néhány napok után részt vett a vészes csatában s halálát

⁴³ PESTY 2001, 53.

⁴⁴ NAGY 1860, 292.

⁴⁵ LEHOCZKY 1798, 238.

⁴⁶ KOVACHICH 1798, 28–29.

⁴⁷ Köszönjük Kasza Péternek és Neumann Tibornak a kézirat azonosításában nyújtott segítségét.

⁴⁸ PESTY 2019, 99.

⁴⁹ HAAS 1845, 330.

⁵⁰ GÉVAY 1840, 167–175.

⁵¹ GÉVAY 1840, 169.

⁵² GOSZTONYI 1891; FARKAS 2015, 383.

⁵³ B. SZABÓ 2006, 493–494.

⁵⁴ SZERÉMI 1857.

lette.⁵⁵ Mindez szinte szóról-szóra megismétlődött Bátaszéknél, ahol „a mohácsi gyászos ütközetet megelőző vasárnap Lajos királ s ötét kísérő ország nagyjai említett kolostor fényes templomában halgaták a’ predikátiót és Szt. Misét.”⁵⁶ Szekcső esetében a szigeten álló „Angyalok egyháza” ekkor az uradalom kertje, „hol valamikor egyház állhatott, miután annak alapkövei most is láthatók, a népmonda szerint itt két egy koporsóba találtatott holt tetem találtatott, hibásan a népmonda e tetemeiket Lajos Király és Zapolya tetemeinek lenni állítja.”⁵⁷ Szerémi szerint Tomori Pált és Szapolyai Györgyöt temették el a falu templomában egy márványsírban, míg Lajost visszavitték a Csele partjára. Ez a verzió láthatólag eltér ettől, ám az itáliai Marc’ Antonio Pigafetta 1585-ben megjelenő útleírásában helyi beszámolók alapján szintén arról számol be, hogy Lajos testét Szulejmán szultán egy közeli templomban, - azaz nem kizárt, hogy Szekcsőn – temettette el.⁵⁸ Valóság tartalmától függetlenül elképzelhető, hogy volt egy hasonló helyi szóbeszéd, és talán még Szerémi is valami ilyesmitől építette fel a saját fantazmagóriáját. Mindenesetre Szerémi hatása éppen a Pesty-féle gyűjtés idején igen erős volt, és ezt az értékelésnél figyelembe kell venni.

Van két olyan történetünk a Pesty-féle gyűjtésben, ami látszólag már túlmutat a szakirodalomban fellelhető állításokon, hiszen nem leljük az adatok konkrét eredetét. Az egyik a már említett Babarc-cal kapcsolatos etimológia, amely Bóly kapcsán ismét előkerült. „1730-ik évig Bojának hivatott, és ráczok lakták, Boja rácz nyelven harczot jelent, kétség kívül a mohácsi ütközet alkalmával török sereg bal szárnya itt állott és kemény harcz vívatott, ezen állítást látszik bizonyítani először a mostani temető, hol körül sánczolt halmok mutatkoznak, és ásás közben gyakran mész és csontokra akadnak, másodszer a Kalvaria hegy, mely ágyú telep gyanánt

szolgált (vizita canonica 1829. véleménye) és harmadszor a közel eső Babarc helység, melynek elnevezése Pap harcz-ból, hogy ered 1862. évben elhalt Angyal Antal 74 éves esperes komoly véleménye, és végre mivel Nagy Nyárádon mely 1 orai távolságra fekszik a török szultán sátora, tehát táborának közepe volt, így Boly vagy Bója bal szárnyát képezte.”⁵⁹ A Kubinyi Elek bólyi plébános által jegyzett szövegből kiderül, hogy a csata lefolyásáról ekkorra már volt egy „kétség kívül” elfogadott elképzelés, és Kubinyi régészeti megfigyelésekkel is igyekezett alátámasztani a véleményét. A Babarc–papharc etimológiát azonban konkrétan Angyal Antal⁶⁰ katolikus plébánosnak tulajdonítja. Egyelőre nincs adatunk, amely Angyalt a kor divatos etimologizáló történetírói irányzatához kötné, de talán nincs is rá szükség.⁶¹ Lehet, hogy egyszerűen tanult, olvasott emberként a kortárs irodalomban gyakran tapasztalt módszert használta környezetében és teremtett ezzel hagyományt.

A másik történetünk még konkrétan kötődik a csatához. Mohács város területén található egyik dűlő volt a Vaskapu, „itt állott 1526-ban 300 pécsi diák ört a török ellen, fekszik egy hegy szoros és erdő között.”⁶² A pécsi iskolások mártíromsága mögött nem nehéz meglátni a spártai hősökkel való párhuzamot, mindez pedig kiirthatatlanná tette az emlékezetből a csata ezen epizódját, és bekerült a megye helynévgyűjtésébe is.⁶³ A Vaskapu helynév nem szerepel a mohácsi csatáról szóló legkorábbi irodalmi alkotásokban, Brodarics, Szerémi és Istvánffy sem említi. Ugyanakkor egyáltalán nem kizárt, hogy már a kora újkorban élő, egyébként meglehetősen elterjedt elnevezéssel van dolgunk, ami konkrét földrajzi formákhoz – löszmélyutak leginkább bevágódó része – kötődött.⁶⁴ A történet irodalmi előéletét néhány éve sikerült megnyugtatóan feltárni, és ebből kiderül, hogy Timon Sámuel jezsuita történetíró vetette

⁵⁵ GAÁL-KÖHEGYI 1972, 289.

⁵⁶ GAÁL-KÖHEGYI 1972, 295.

⁵⁷ PESTY 2019, 101.

⁵⁸ FARKAS 2015, 392–393.

⁵⁹ PESTY 2019, 262–263.

⁶⁰ BRÜSZTLE IV. 1880, 838–839.

⁶¹ ERŐS 2009, 132–133.

⁶² PESTY 2019, 244.

⁶³ BMFN II. 307.

⁶⁴ Itt köszönjük meg Máté Gábor és Sudár Balázs segítségét (BASKI 2005; SZABÓ 2008, 150).

papírra először a pécsi diákok történetét 1715-ben.⁶⁵ Így jó eséllyel ez a közismert irodalmi kép is kihúzható a néphagyomány köréből.

A fenti példák azt hivatottak igazolni, hogy Pesty Frigyes helynévgyűjtése nem tekinthető automati-

kusan a helyi autentikus hagyományok tárházának. A csatával kapcsolatos narratív elbeszéléseknek leggyakrabban van irodalmi háttere, így sokkal inkább az adatközlők művelődési szokásait ismerhetjük meg belőle.

A GYŰJTÉS TÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKE

A fentebbi példák ellenére Pesty Frigyes helynévtára alkalmas arra, hogy az egyes közösségek török korra vonatkozó emlékeiről néhány megállapítást tegyünk. Mivel Máté Gábor jelen kötetben közölt tanulmánya kitérő összefoglalása a témának, ezért itt csak néhány szempontot villantunk fel. Köztudott dolog, hogy a települések sokszor változtatták a helyüket a határaikon belül. A határnevekben feljegyzett pusztafalu-elnevezések leggyakrabban a középkori, török kor előtti faluhelyet jelölik, mint például Cserkút, Lovászhetény, Matty és Mecsek-nádasd esetében.⁶⁶ A Somogy megyei Aszalón egyrészt a rácok miatt költöztek arrább, de a történetfűzésben az egész kora újkor megelevenedik. Győry József jegyző feljegyzése alapján a mohácsi vész előtt népes hely volt, ám az oszmán hódítás alatt lakói nagy részét legyilkolták, a falu és a templom pedig eltűnt, csupán maradványait veti fel az eke és az ásó. Bolháson egy vár sáncait figyelték meg a régi faluhelyen, és Peterhelyen is feljegyeztek pusztafalut helynévként.⁶⁷

Mohács leginkább mint korszakhatár, a török kori háborús és bizonytalan állapotoknak a kezdőpontja jelenik meg ezekben a szövegekben. Ebben azonban nem érdemes határozott időszemléletet keresni, a kronologikus sorrend és a konkrét történelmi események nem elsődleges szervezői az emlékezetnek. Jó példa erre Hercegmárok, ahol a jelenlegi lakosok „Állitilag Lajos király kormányzata alatt, a Mohácsi török háboru után, telepedtek e' jelenlegi község helyére.”⁶⁸ A Gamáson rögzített történet még

ennél is kuszább. Bár adatokat nem találtak rá, de a falu és a templom pusztulását a mohácsi vészhez kötötték, a harangokról pedig két lakos ötven évvel korábban – tehát a 19. század elején – azt vallotta, hogy azokat nekik kellett futva vinni Eszék felé a török határra, ahol talákoztak egy idős emberrel, aki szerint az egykor a Gamás szomszédságában álló Véte kútjába több harangot is elsüllyesztettek, hogy ne öntsenek belőle ágyút a törökök.⁶⁹

Más esetekben a mohácsi csata a helyi feltételek megváltozásának határpontja. „Baán a mohácsi vész előtt mindenestre magyar helység volt, de azután csupán rácok lakták.”⁷⁰ Darázson „Lajos Király Mohácsi török háboru ota telepedett e' nép ezen helyre 's csupán szarvas marha és sertés tenyésztésből éldekeltek.”⁷¹ Drávacsepelyen a menekülések emléke maradt fenn, és „az apákról a' fiakra maradt szó hagyomány szerint már a' mohácsi vész, és kivált a' török foglalás korában helység volt, sőt még a' tatár csordák dülása korából is él a' nép ajkán szó hagyomány, miszerint az akkor még posványos és ingoványos határ egyik rekettyésében húzták meg magukat a' lakosok.”⁷²

A török korban bekövetkező etnikai változásokat is gyakran kötötték a mohácsi csatához mint időjelzőhöz. Keszűnek „a mohácsi veszedelem előtt valószínűleg magyar lakossága volt, 's a későbbi horvátok vagy illyrek a török uralma alatt, mint a kikkel Magyarországon az óhitű szlávok mindég rokonszenveztek, szálhatták meg.”⁷³ Kőkény magyar neve azt mutatta, „hogy a mohácsi veszedele-

⁶⁵ SCHMELZER-POHÁNKA 2017, 212.

⁶⁶ PESTY 2019, 81, 218, 239, 249.

⁶⁷ PESTY 2001, 28, 60–61, 253.

⁶⁸ PESTY 2019, 132.

⁶⁹ PESTY 2011, 111.

⁷⁰ PESTY 2019, 32.

⁷¹ PESTY 2019, 85.

⁷² PESTY 2019, 79.

⁷³ PESTY 2019, 181.

lem előtt magyar lakosai voltak, mi annál hihetőbb, mert szláv neve: Kukiny, semmi értelemmel nem bír a szláv nyelvben.” Nem volt túl jó véleménnyel Zsuljevics Endre plébános a híveiről, mert ahogy a történelmi tanulmányaiból megértette, „a török seregeket ezrekre menő éhes és rongyos csőcselék követte, különösen Szerbiából és Boszniából, a kik mind itt telepedtek le, és a mostaniak azok maradékai.” Szerinte az akkori lakosok Mosztár környékéről érkeztek.⁷⁴ Dályokról az a történet járta, hogy „Törökországból népesített volt, akkor midőn a’ török kényszer uralom elől ezenként Magyarországra menekültek... Eredetileg szerbek voltak, mit minden nemzeti szokásaik elegendőleg bizonyítják.”⁷⁵ A Somogy megyei Komlósd kapcsán szintén érdekes adalékot őrzött meg a gyűjtés. Szabó Sándor jegyző szerint „Komlósd falu a 16. században népes helység volt nemes szabadalommal fegyverrel szolgált a’ nagy mohácsi ütközetben közülök 200 esett el.”⁷⁶ Bár ezt igazolni nem tudjuk, ám a baranyai Nagyváty példája mutatja,⁷⁷ hogy talán a csata előtt kihirdetett fejenkénti hadbaszállás parancsának néhány környékbeli falu engedelmessé vált, és áldozatuk emléke ilyen formában fennmaradt. Ezek a nem is túl elszórt adatok arra intenek bennünket, hogy bizony lehet az oszmán kor helyi emléktárájának a forrásaiként tekinteni a gyűjtésre, csak nem az egyedi, különleges történetekre, hanem a határhatalommal, faluhellyel és etnikai változásokkal kapcsolatos megjegyzésekre kell koncentrálnunk.

Néhány alkalommal a helynévtár a várakozásokhoz képest kifejezetten kevés adattal szolgál, és talán ez lehetett a fő oka a későbbi korok etnográfus és történészi nekikeseredéseinek. Mohács határában alig néhány, meglehetősen suta magyarázatot jegyeztek fel. A már tárgyalt Vaskapu mellett megtudhatjuk azt is, hogy Sátoristyén laktak először sátrakban az emberek, míg Bégrét onnan veszi a nevét, hogy 1526-ban itt temettek el egy

béget a hagyomány szerint. Kadia szigetről semmi nem jutott az eszükbe, Földváról pedig azt vélelmezték, hogy a „törökök előli menekvők itt emeltek erősséget”.⁷⁸ A mohácsi szigettel határos Csele erdőt pedig a szomorú emlékezetű Csele-patak után nevezték el.⁷⁹ A környező, még a 17. század végén is létező falvak nevei semmit nem jelentettek az adatközlők számára, Monyoród, Gáta és Bácsfalva már csak szőlőhegyként volt ismert.⁸⁰

Pesty Frigyes helynévtára nem öleli fel a saját korának teljes emléktáráját, rengeteg máshonnan ismert adat nem jelenik meg a kérdőíveken. Csak bánhatjuk, hogy nem volt jobb eszközük a korabeli emberek megszólaltatására, így rengeteg tapasztalat és szellemi hagyomány vesztett el örökre. A mohácsi csatával kapcsolatban érdemes a Drávaszögben végzett kutatásokat is hasznosítani. Zárásként egy ott gyűjtött történettel illusztráljuk a néphagyomány történeti sokrétűségét.

A laskói Csete-völgy nevét így mesélték az öregek. „Valamikor régön léesött az égrű egy csillag (ami nem más lehetett, mint egy meteorkő). Ez a csillag úgy beléfűródott a földbe, hogy égy feneketlen kút lett a Nejen. Nyáron a legnagyobb szárazságba is tele vót vízzel. Valamikor régön egy kis maroknyi magyar vitézseregöt Eszak-Magyarországbú egy tizenennyolc éves ifjú kiráji vezetött. Ezök a törökök ellen hadakoztak. Így történt egyszer, hogy egészen a Drávaig kergették a törököket. Onnan visszafordúva fáradtan gyűttek a laskói határon át. Csete János, az ifjú magyar kiráji ugrott lé els őnek a lovárú. A csillag által alakút kútná ő megállt magát fölfrissíteni és a lovát megitatni. Így kapta ez a kút a nevét. Rövid idő múlva Csete János tovább indút a vitézeivel. De nem jutottak messzire, mer a törökök hátbatámadták őket. A mai nyerges pusztá alatt vót égy nagy csatatér. Ottan mind elpusztúttak a magyarok.”⁸¹ Vajon ki lehetett a tragikus sorsú ifjú királyfi?

⁷⁴ PESTY 2019, 207–208.

⁷⁵ PESTY 2019, 84.

⁷⁶ PESTY 2001, 184.

⁷⁷ Ld. Máté Gábor írását e kötetben.

⁷⁸ PESTY 2019, 244–245.

⁷⁹ PESTY 2019, 100.

⁸⁰ A települések 17. századi történetére ld. Sudár Balázs és Varga Szabolcs e kötetben megjelenő írását (PESTY 2019, 211).

⁸¹ LÁBADINÉ 1983, 226; LÁBADI 1990, 206.

IRODALOM

- B. SZABÓ 2006: B. Szabó János: *Mohács*. Budapest 2006.
- BASKI 2005: Baski Imre: Vaskapuk. In: Birtalan Ágnes – Rákos Attila (szerk.): *Bolor-un gerel: Kristályfény. Tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére*. Budapest 2005, 429–446.
- BÉKÉSSY ET AL. 2019: Békéssy Lili – Gusztin Rudolf – Horváth Pál – Kim Katalin: Zene a kulturális emlékezet szolgálatában. Magyar zeneművek a mohácsi csatáról a 19. század végéig. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019, 463–506.
- BMFN I–II: *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. Pesti János. Pécs 1982.
- BRÜSZTLE 1880: Brüstle, Josephus: *Recensio universi cleri dioecesis quinque-ecclesiensis*. Tomus IV. Quinque-Ecclesiis 1880.
- CSIBI–GÖZSY–MÁTÉ 2019: Csibi Norbert – Gözsy Zoltán – Máté Gábor: Bevezetés. In: Pesty Frigyes: *Baranya vármegye helynévtára 1864–1865*. A szöveget közreadja, gondozta és a bevezetőt írta: Csibi Norbert – Gözsy Zoltán – Máté Gábor. Pécs 2019, 7–19.
- CSÖRSZ 2019: Csörsz Rumen István: A „mohácsi nóta” és közköltészeti rokonai a 18. században. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019, 233–258.
- ERŐS 2009: Erős Vilmos: A XVI–XVIII. századi történetírás II. *Világosság* 50:3 (2009) 127–137.
- FARKAS 2015: Farkas Gábor Farkas: Új kérdések II. Lajos rejtélyes halálával és temetésével kapcsolatban. *Magyar Könyvszemle* 131:4 (2015) 381–396.
- FEJÉR 1829: Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus I., Tomus III/2 vol. Budae 1829.
- FERENCZI 1979: Ferenczi Imre: Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák a törökről és tatárokról. In: *Néprajz és Nyelvtudomány* 1978–1979, 181–224.
- GAÁL–KÖHEGYI 1972: Gaál Attila – Köhegyi Mihály: Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában. (Anyagközlés.) *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 2–3 (1971–1972) 271–333.
- GÉVAY 1840: Gévay Antal: II. Lajos király halála. Egy kortárs eltérő előadása. *Tudománytár* 1840, 167–175.
- GOSZTONYI 1891: Gosztonyi Jenő: *Duna-Szekcső a multban és jelenben*. Pécs 1891.
- GÖZSY 2005: Gözsy Zoltán: Pesty Frigyes helynévgyűjtésének tanulságai. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 36 (2005) 7–19.
- HAAS 1845: Haas Mihály: *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécs 1845.
- HASANOVIĆ-KOLUTÁ CZ 2019: Hasanović-Kolutác Andrea: 1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019, 563–617.
- HELTAI 1575: Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak viselt dolgairól*. Kolozsvár 1575.
- ISTVÁNFY 1622: Istvánffy, Nicolaus: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Nunc primum in lucem editi*. Coloniae Agrippinae 1622.
- JÁSZAY 1846: Jászay Pál: *A magyar nemzeti napjai a mohácsi vész után*. Pest 1846.
- K. NÉMETH 2013: K. Németh András: Ráctemplom, pusztaszentegyház, templomhely. Elpusztult középkori templomok emléke földrajzi neveinkben – különös tekintettel Tolna megyére. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai*. Budapest 2013, 156–171.
- KOVACHICH 1798: Kovachich, Martinus Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum Minores I*. Budae 1798.

- LÁBADI 1990: Lábadi Károly: Törökök a drávaszögi népi emlékezetben. *Híd* 54 (1990:2) 199–211.
- LÁBADINÉ 1983: Lábadiné Kedves Klára: Laskó földrajzi nevei. *Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv* 5. Eszék 1983, 222–235.
- LAMPE 1728: Lampe, Adolf [– Debreceni Ember Pál]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Utrecht 1728.
- LEHOCZKY 1798: Lehoczky, Andreas: *Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae*. Pars II. Posonii 1798.
- NAGY 1965: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* 12. kötet. Pest 1965.
- PERECSENYI 1819: Percsenyi Nagy László: Arad Vármegye Régiségei közé számlálható Halmokról. *Tudományos Gyűjtemény* 3:2 (1819) 80–83.
- PESTY 1863: Pesty Frigyes: A helyiratok érdekében. *Vasárnapi Újság* 1863, 439.
- PESTY 1878: Pesty Frigyes: *Helynevek és a történelem*. Budapest 1878.
- PESTY 1880: Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék*. Budapest 1880.
- PESTY 1885: Pesty Frigyes: *Száz politikai és történeti levél Horvátországról*. Budapest 1885.
- PESTY 1888: Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. Budapest 1888.
- PESTY 1988: Pesty Frigyes: *Borsod vármegye leírása 1864-ben*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Péter. Miskolc 1988.
- PESTY 2001: Pesty Frigyes: *Somogy vármegye helynévtára. Fontes Comitatus Simighiensis* 1. Szerk.: Bősze Sándor. A szöveget gondozta és a bevezetőt írta: Gözsy Zoltán – Polgár Tamás. Kaposvár 2001.
- PESTY 2019: Pesty Frigyes: *Baranya vármegye helynévtára 1864–1865*. A szöveget közreadja, gondozta és a bevezetőt írta: Csibi Norbert – Gözsy Zoltán – Máté Gábor. Pécs 2019.
- SCHMELZER-POHÁNKA 2017: Schmelzer-Pohánka Éva: Egy legenda nyomában A pécsi egyetemi hallgatók ereklyéje a mohácsi csatából. *Per Aspera ad Astra* 4:1–2 (2017) 211–221.
- SOLYMOSSY 1926: Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományban. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohács Emlékkönyv 1526*. Budapest 1926, 335–349.
- SZABÓ 2008: Szabó József: *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged 2008.
- SZENDREY 1924: Szendrey Zsigmond: Mohács a magyar folklórebán. *Ethnographia* 34–35 (1923–1924) 11–14.
- SZERÉMI 1857: Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Kiad.: Wenzel Gusztáv. Pest 1857.
- WAGNER 1802: Wagner, Carolus: *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum quae jam interciderunt*. Decas II. Posonii, Pestini et Lipsiae 1802.

MEMORY OF THE BATTLE OF MOHÁCS IN THE INVENTORY
OF PLACENAMES BY FRIGYES PESTY

ZOLTÁN GÖZSY – SZABOLCS VARGA

In 19th century Hungary more and more people became interested in history and the number of historical investigations began to grow. As a part of this process, the study of local history became a more-or-less independent field within historical research that dealt with the past of certain settlements and smaller landscapes. Attention was paid to placenames because the researchers tried to explain the origin of names of certain villages. Frigyes Pesty visited the settlements of Baranya county in 1864–1865. He made enquiries among the local people about what they knew of the origins of their own village and he recorded the answers. In many cases, the informants mentioned the 1526 Battle of Mohács and the Ottoman period, and these records were later treated as an authentic memory of the era of Ottoman occupation. Our study demonstrates that the stories were largely determined by the informants' literacy and education. Therefore, the data Pesty collected mostly prove what local people thought about the battle of Mohács in the middle of the 19th century. In some cases, however, the stories can be justified to have their origins in the 16th century, and this warns us to examine each case thoroughly.

AZ 1526. ÉVI MOHÁCSI CSATA A MOHÁCSI AK EMLÉKEZETÉBEN

HASANOVIC-KOLUTÁ CZ ANDREA*

A Kanizsai Dorottya Múzeum munkatársaként az MTA keretein belül 2017–2019 között zajló „*Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet*” című projekt résztvevőjeként az 1526-os események helyét és szerepét vizsgáltuk a mohácsi identitás kialakulásában. A mohácsi lakosok identitásának fő szervezőelemei a város soknemzetiségű, multikulturális közege, a busójárás néphagyománya és a mohácsi csatára történő emlékezés. Mindhárom identitásszervező elem szoros összefüggésben van az első mohácsi csata eseményével és annak következményeivel. Kutatásunk során megvizsgáltuk, hogy az oszmán–török terjeszkedésnek, az 1526-os ütközet történéseinek, valamint a törökök Magyarországról való visszaszorításának milyen lenyomatok vannak Mohácson, és hogy a város fejlődése során mely történelmi-kulturális elemek hatottak a (zömmel a 18. század során a városba költözött) többnemzetiségű lakosság egységesülése irányába.¹

Jelen tanulmányunkban e kérdéskörnek egy szűkebb keresztmetszetét, a kulturális emlékezet funk-

cióit és jelentőségét vizsgáljuk Mohács példáján. Végigvesszük, hogy az 1526. évi mohácsi csatával kapcsolatos megemlékezéseket kik, mikor és hogyan kezdték el szervezni, és hogy ennek az emlékeztet-szervezésnek milyen a mai napig fellelhető formái és objektumai vannak a városban – azaz miképp örzi Mohács városa évszázadok óta a csatában el-esett hősök emlékét. Elemzésünk során rámutatunk arra, hogy az emlékeztet-szervezés folyamata hogyan került át a római katolikus egyház köreiből a világi, profán intézmények és közösségek irányítása alá.

Munkánk fő módszere a dokumentumelemzés, a vonatkozó szakirodalom, a Kanizsai Dorottya Múzeum helytörténeti anyagának, illetve a korábbi kutatások eredményeinek áttekintése/átértékelése, melynek során primer és szekunder forrásokat egyaránt felhasználtunk. A „terepválasztás” adta magát, hisz a szerző maga is mohácsi, így a „résztvevő megfigyelés” módszerét alkalmazva lehetség-e volt/van a vizsgált dokumentumokban leírtakat a gyakorlatban is meg tapasztalni.

AZ IDENTITÁS, A NEMZETI KULTÚRA ÉS A KULTURÁLIS EMLÉKEZET FUNKCIÓJA ÉS JELENTŐSÉGE

Az identitás szó általános jelentése a valamivel való azonosság, a valamely közösséghez való tartozás. Az önazonosság érzése mellett e fogalom lényeges alkotóeleme a csoport-hovatartozás, a szűkebb értelemben vett társas identitás. A társas identitás egy csoporttal történő azonosulást jelent; e folyamat során az „én” „mi”-vé alakul át.²

Ezen azonosságtudat felépítésében a népi és a nemzeti kultúra fontos szerepet tölt be. A nemzeti kultúra olyan fogalom, amely az összetartozás eszméjét kulturális alapon határozza meg, s minden olyan kulturális formát átfog, amely ennek az összetartozásnak a kifejeződését szolgálja, illető-

leg a „nemzeti” mibenlétét szimbolikusan kifejezi. Egy olyan szimbolikus közösség megalkotásához, mint a nemzet, az összetartozás kulturális jegyeit és szimbólumait kell megformálni és egyidejűleg a külvilágnak megmutatni. Ebben a felfogásban a mindennapok jelenségei alkotják a nemzeti kultúrát, s ezáltal a nemzeti kultúra mint valami természetes dolog tűnik fel, szimbolikus karaktere azonban rejtve marad. Egy másik értelmezés szerint a nemzeti kultúra a nemzeti sajátosságok gyűjteményeként nem a mindennapokban, hanem mint örökség, mint emlékezet, mint a nemzeti múlt emlékműve lép elő, és közösségi rítusokban, kulcsszimbólumokban,

* Kanizsai Dorottya Múzeum, 7700 Mohács, Kiszaludyt utca 9. kolutacz.andrea@mohacs.hu

¹ HASANOVIC-KOLUTÁ CZ 2019.

² CSEPELI 2018, 54–57.

társadalmi mítoszokban és történeti tudásban fogalmazódik meg. A harmadik értelmezés a nemzeti kultúrát konstrukciónak, innovációnak, szelekciónak vagy „kitalálásnak” tartja. Ennek során a társadalmi valóság elemeiből egy új, egy másik (szimbolikus) valóság keletkezik, ami azonban ebben a formájában korábban soha nem létezett, és mégis történetileg létező társadalmi és kulturális valóságként jelentkezik politikai, társadalmi és kulturális célok elérése érdekében.³

Az identitás kérdéseire – ’ki vagyok én’, ’mi vagyok én’ – a válasz legtöbbször a nemzeti kultúra által kínált mintákban fogalmazódik meg. Az identitás őrzéséhez – ugyanúgy, mint a nemzeti kultúra fenntartásához és átadásához – intézmények kellenek: család, iskola, templom, folklór-csoport, párt, rádió, televízió, újság, egyebek. Ha ezek hiányoznak vagy elvesznek, az identitásőrzés nehezebb, vagy egyszerűen lehetetlen. Az identitás külső funkciói a területiség, a gazdaság és a politika. Az identitás belső funkciója, hogy az egyéneket sokféle szállal közösséggé köti.

Napjainkban az emlékezet- és identitásépítés nemcsak nemzeti (országos) szinten folyik, hanem a helyi közösségek szintjén is. A „helyi kulturális örökség” számos jellemzője tárgyiasul ebben a folyamatban. A helyi kultúrából merítenek, amikor a helyi ünnepeket és rítusokat, vagy a helyi gazdálkodás jellemző terményeit s az arra alapozott táplálkozási kultúrát emelik a közösség szimbolikus megjelenítőjévé. A helyi kultúráról beszélünk elsősorban, amikor a kulturális örökséget, napjaink egyik kulturális-politikai kulcsfogalmát említjük. Ez a kultúra kiterjesztett értelmezését jelenti: beleértendő a természeti környezet, az épített örökség, valamint a szellemi kulturális örökség is.⁴

A kultúra önszabályozó mechanizmusainak egyike, hogy folytonosan újra és újra meg kell erősítenie identitását. A közösség tagjait emlékeztetni kell arra, hogy ők egy csoportot alkotnak. Az összetartozás tudatát bizonyos jelek és jelképek, jelképes értelmű cselekedetek, tárgyak és gesztusok segítségével erősítik meg az adott csoport tagjaiban,

vagyis a kulturális emlékezet jeleit időről időre fel kell idézni, számba kell venni. A kiemelt és felnagyított közös jegyek fognak bennünket össze, akár önkéntelenül is. A társadalmi valóság szimbolikus létrehozása a mindennapokban a köznapi tudás segítségével valósul meg.⁵

Clifford Geertz szerint a kultúra a szimbólumokba ágyazott jelentések történetileg átörökített modelljét, szimbolikus formában örökölt eszmék rendszerét jelenti, amelyek közvetítésével kommunikálnak az emberek, megőrzik és kifejlesztik az életre vonatkozó ismereteiket és viselkedésmódjaikat. Egy kultúrában szimbólumokat kitalálni, a semmiből teremteni nem lehet, már csak azért sem, mert azok sohasem egyedül állnak, hanem éppen más jelképekhez való kapcsolatukban nyerik el jelentésüket. Az adott szimbólum a konkrét kulturális kontextusban telítődik jelentéssel. A szimbólumokat csak jelképekkel együtt, a rendszer más elemeivel való folyamatos kölcsönhatásban érthetjük meg. A jelkép- és hiedelemrendszer, a világvég megtanulása az ember számára egyúttal a kultúrához tartozó értékrend elfogadását is jelenti. A néphagyomány sok eleme etnikus jelképpé válhat, és nagy ereje van a közösségi tudatban. Az egyes tárgyak vidékenként fontos önazonosító jelek lehetnek, etnikus jelképeként működnek (ilyen lett pl. a kopjafa a nyolcvanas évektől, még olyan területeken is, ahol nem volt annyira általános, pontosabban nem a díszes faragású, erdélyi mintákat követő formájúak). Nemcsak tárgyak, de egész vidékek is válhattak és váltak az egész ország jelképévé (pl. Mohács).⁶

A kulturális emlékezetet biztosító, fenntartó eljárásokat, kulturális eszközöket és formákat, az emlékéllítés médiumait, nyelvét és műfajait Jan Assmann az emlékezés alakzatainak nevezte. Ezek közé az alakzatok közé tartoztak: 1. az emlékéllítés és emlékezés rítusai (emléktábla- és szoborállítások, emlékterek létrehozása, avatóünnepségek, megemlékezési szertartások, nemzeti ünnepek, koszorúzások stb.), 2. az emlékéllítés szövegtípusai és műfajai (feliratok, avatóbeszéd, emlékbeszéd stb.), 3. az emlékéllítések (szöveges) reprezentációi (emlék-

³ BARNA 2011.

⁴ BARNA 2011.

⁵ HOPPÁL 2011.

⁶ HOPPÁL 2011.

könyvek, emléklapok, emlékalbumok, díszalbumok, monográfiák, az esemény utótörténetei stb.).⁷

A kulturális emlékezet legfontosabb funkciója kialakítani és fenntartani a kapcsolatot a generációk között, illetve a kortárs társadalom tagjai között. Az emlékezet tehát a generációk közötti kommunikáció. Ezért amennyiben a különböző emlékezési alakzatokra úgy tekintünk, mint valami állandósított kapcsolatra a társadalmak jelene és múltja között, illetve mint különböző idősíkokat kitermelő, összekapcsoló folyamat lenyomataira, akkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ez a kommunikáció a kultúrában zajlik, illetve azt termeli.

A hagyomány a múltat közvetíti. Az egyéni emlékezés többnyire spontán folyamataival szemben

a kollektív emlékezet szervezést igényel és a társadalom tagjainak figyelmét feltételezi. Az emlékezet szervezése különféle társadalmi funkciókat tölt be: megőrzi az események és személyiségek emlékezetét, összeköti a jelen társadalmát a múlt társadalmával, erősíti a genealógiai tudatot, a korok és generációk közötti szolidaritást, a helyről való tudás által lokalitást, lokális identitást termel és dokumentál. A megemlékezések az élőket és holtakat egyazon közösség tagjaivá avatják.⁸

Mindezekre Mohács városában is számos szép példát találhatunk. Az emlékezetszervezés különböző helyi formáinak közös funkciója az üzenet-hordozáson túl az egyének összetartozás-tudatának erősítése.

AZ 1526. ÉVI CSATÁVAL KAPCSOLATOS KULTURÁLIS EMLÉKEZETSZERVEZÉS MOHÁCSON

Kutatási előzmények

Az 1526. évi csatával kapcsolatos kulturális emlékezetszervezés vizsgálata során használt szakirodalom kiválasztásakor főként a helyi, mohácsi szerzőkre összpontosítottunk.

A város történetét Fölker József, Mohács hivatalos évkönyvvezetője írta meg először 1900-ban.⁹ Őt követte Brand Ede mohácsi iskolaigazgató, a II. Lajos Múzeum Egylet megalapítója. A helytörténetírás mellett Brand buzgón kereste a mohácsi csata helyét is, mint később kiderült, sikertelenül.¹⁰

Mohács múltjának feltárásában kimagasló szerepet töltött be vitéz dr. Horváth Kázmér városi főjegyző, helytörténész. Horváth a II. Lajos Múzeum Egylet, valamint a mohácsi csata emlékére emelt *Fogadalmi templom* építőbizottságának titkári tisztségét is betöltötte, így hiteles beszámoló tudott készíteni a templom építésének folyamatáról. Történelmi és városismereti témájú írásai mellett az általa hátrahagyott fényképek is kiváló bepillantást nyújtanak a város két világháború közötti életébe.¹¹

Ete János a mohácsi múzeum igazgatója volt 1963-ig. Irathagyatékának egy része a Baranya Megyei Levéltárban, más része a Kanizsai Dorottya Múzeum adattárában található. Ete tevékeny működése során Mohács történetének gyakorlatilag valamennyi szegmensét feldolgozta, és megírta a város néprajzát is.¹² Tihanyi János római katolikus plébános írta meg a *Csatatéri emlék* és a *Fogadalmi templom* építésének összefoglaló történetét. Emellett „*Mohácsi útmutató*” címen egy rövid útikalauzt is összeállított a városról, az emlékezés helyeit is bemutatva.¹³

Dr. Sarosácz György etnográfus 1965 és 2000 között volt a Kanizsai Dorottya Múzeum igazgatója. Sarosácz ugyan nem publikált a mohácsi emlékezetszervezés témájában, azonban az ő idejében nyílt meg 1976-ban „*A mohácsi csata*” című állandó kiállítás, amelyet Parádi Nándor és Szakály Ferenc rendezett, 2006-ig állt fenn. Bojtár László zeneszerző, katolikus kántor Mohács múltjának megszállott kutatójaként 1981-ben írta meg a város művelődéstörténetét, emellett a helyi, valamint a megyei saj-

⁷ JAKAB 2014, 605.

⁸ JAKAB 2014, 615.

⁹ FÖLKER 1900.

¹⁰ BRAND é. n. [1930].

¹¹ HORVÁTH 1933; 1934a; 1934b; 1935; 1936.

¹² ETE 1954; 1966; 1973.

¹³ TIHANYI 1950; 1956.

tóban közel 300 újságcikket publikált e témában.¹⁴ Életműve feldolgozásra vár.

A mohácsi csatátér kutatásában Szűcs József helytörténész szerzett elvülhetetlen érdemeket. A Moháccsal kapcsolatos topográfiai adatok nagy részét ő gyűjtötte össze. Brand Ede és Ete János irányítása alatt szinte minden szabad percét a város környékének és a csata helyének megismerésére szentelte. Kutatási eredményeit ugyan sosem publikálta, azonban elképesztő elméleti és gyakorlati tudást halmozott fel nemcsak a mohácsi csata témájában, hanem Mohács helytörténetével kapcsolatban is. Az ő segítségével és útmutatásai alapján végzett ásatásokat Mohács környékén pl. Kiss Attila régész. A csatával később foglalkozó kutatók is nagyban támaszkodtak életművére. Szűcs József munkája elismeréseként a helyi önkormányzat 2008-ban „Mohács Város Díszpolgára” kitüntetésben részesítette. 2018 végén a Honvédelmi Minisztérium elismerését vehette át munkásságáért.

Kiss Béla helyi történelemtanár évtizedeken keresztül kutatta Mohács történelmi hagyományait, eseményeit. Különösen a mohácsi csata és a csatátér érdekelte. Személyesen járta végig nemcsak a hazai, hanem a horvátországi területeket is, és kis füzet formájában jelentette meg tapasztalatait, élményeit, felfedezéseit. Négy évtizednyi kutatómunkájának eredményét foglalta össze az 1996-ban megjelent „*A mohácsi csata*” című kiadvány.¹⁵ Nagy Kálmán nyugalmazott történelemtanár, helytörténész Hancz Erika régésszel közösen írta meg Mohács oszmánkori történetét. Pályafutása során többször tartott ünnepi megemlékező beszédet az 1526. évi csata évfordulóján. Nagy több, saját maga által írt verssel is tisztelgett már a mohácsi hősök emléke előtt.¹⁶

Dr. Ferkov Jakab etnográfus, történész-muzeológus 2000 és 2019 között irányította a Kanizsai Dorottya Múzeumot. Érdeklődési köre szerteágazó. Megírta többek közt a baranyai horvátok közművelődés-történetét a dualizmus korában, foglalkozott a

mohácsi busójárás témájával, a mohácsi sokácok és a magyarországi szerbek történetével, a török idők utáni betelepítések témájával, a mohácsi hősök tiszteletére a városban emelt emlékekkel, stb.¹⁷

Az emlékezetszervezés klasszikus formái és objektumai a városban

Az 1526. évi mohácsi csatával kapcsolatos első emlékéllítés 1787-re datálható Mohácson. Az emlékezet kihelyezésének módja esetünkben is megfelel a Jakab Albert Zsolt által leírtaknak.¹⁸ Kezdetben a katolikus egyház tevékenysége, később a mohácsi polgárok egyéni szándéka és a város vezetőségének döntése alakította az emlékéllítást. Az emlékéllítók különféle csoportosulások, egyletek, társaságok formájában jelentek meg. Az emlékoszlop, emlékeszédések, kiadványok, szobrok, épített objektumok, stb. általi emlékezés szokása a 19. század eleje óta folyamatosnak mondható Mohácson.

Dorffmeister István soproni festő 1787-ben festette meg két nagyméretű csataképét, az egyik az 1526-os tragikus, a másik pedig az 1687-es győztes csatát ábrázolja. E nagyjelentőségű kompozíciókat a művész Eszterházy Pál pécsi püspök megrendelésére készítette a püspöki „nyári” kastély (ma Kisfaludy Károly Gimnázium) számára. Ezekben az években készítette el a mester II. Lajos király ifjúkori, páncéldíszben ábrázolt portréját is.¹⁹ Az említett művek több évtizedig a püspöki palota nevezetes látnivalói közé tartoztak.

A csata évfordulójának napján egy-egy szentmise keretében valószínűleg már korábban is megemlékeztek az eseményről. 1784-ben pl. Makay György mohácsi esperes-plébános végrendelete meghagyta, hogy az ő lelki üdvéért évente szentmisét, a mohácsi csata alkalmával itt elesett magyar vitézekért pedig minden hónapban egy-egy csendes szentmisét mondjanak.²⁰

A mohácsi csata emlékezetének ápolása helyi közösségteremtő erővel bírt, hisz egy közös törté-

¹⁴ BOJTÁR 1981.

¹⁵ KISS 1988; 1998.

¹⁶ NAGY 2017; NAGY–HANCZ 2016.

¹⁷ FERKOV 2007; 2008; 2014; 2015a; 2015b.

¹⁸ JAKAB 2014, 613–614.

¹⁹ A királyt ábrázoló portréről négy másolat is készült. Az eredeti példány a Kanizsai Dorottya Múzeumba került (BOROS 1993, 243).

²⁰ TIHANYI 1950, 7; FÖLKER 1900, 150.

nelmi múlt gondozásának felkínálásával kiválóan szolgált a Mohács többnemzetiségű lakosságának egységesülését. Kiváló példa erre a Király József pécsi püspök által 1816-ban, a római katolikus temetőben építtetett Kálvária vagy Csatatéri emlékkápolna. Az építkezést a város lélekszámának növekedése mellett a történelmi múlt iránti fokozott érdeklődés ösztönözte. További célja volt a tragikusan végződött csatára való méltó megemlékezés, mivel a püspök 1817. március 1-jén 3000 forintos alapítványt is tett arra, hogy minden év augusztus 29-én, azaz Keresztelő (vagy Nyakavágó) Szent János napján a kápolnában tartsanak egy énekes misét, 12 kismisét és három prédikációt magyar, német, és horvát nyelven. Az első ünnepélyes megemlékezést 1817. augusztus 29-én tartották. A későbbiekben a kápolna – köszönhetően részben annak is, hogy a csatára történő megemlékezéseken megjelentek bűnbocsánatban részesültek – zarándokhellyé vált. Dorffmeister csataképeit Girk György püspök a láthatóság érdekében 1854-ben a kápolnának ajándékozta. 1928-ban kapott helyet itt egy Kanizsai Dorottyát ábrázoló színes üvegablak, és ugyancsak ekkor készültek el a Keresztelő Szent János térítő tevékenységét, illetve lefejezését ábrázoló freskók is.²¹

Az első nyomtatott emlékbeszéd, mely a „mohácsi vérmezőn” hangzott el, 1837-ből származik; ez is a katolikus egyházhoz köthető. Pontos címe: *Mohács véres mezőjén, ama szerencsétlen ütközetnek forduló napján, mint néhai Király József pécsi püspöktől alapított nemzeti gyász ünnepén, 29. aug. 1837. tartott egyházi beszéd.*²² A következő „Egyházi gyászbeszéd, melyet a mohácsi vérmezőn, ama szerencsétlen Lajos-csata napján (aug. 29.) mondott” Csajághy Károly somberekai segéd-pap a pécsi egyházmegyében, 1840-ben kelt. A gyászbeszéd nyomtatott változatát a bajai tűzkárosultak megsegítésére adták ki és árulták „10 kr. pengő”-ért, tehát a szélesebb közönség megemlékezésén túl már jótékonyági célja is volt.²³

Az egyházi kezdeményezések mellett idővel Mohács polgársága és a város vezetősége is megmozdult. 1836-ban Mohács városa egy emlékmű megépítésére vonatkozó kérelmet nyújtott be a vármegyéhez, 1842-ben már egy országos felhívás is napvilágot látott a „*Mohácsi szerencsétlen csata emlékére állítandó oszlop tárgyában*”, de ekkor még egyik kezdeményezés sem valósult meg.²⁴

A Csele-patak mellett elhelyezett emlékoszlopból 1868-ban lett valóság, amikor Turcsányi Soma állami útbiztos, volt 1848-as honvédtiszt saját költségén emeltetett egy emlékoszlopot, amelynek megépítéséhez a város telket és 3000 darab téglát adományozott. Ettől kezdve minden évben itt koszorúztak a csata évfordulóján. Az emlékművet 1896-ban városi közadakozásból újjáépítették, illetve 1926-ban a 400 éves megemlékezés alkalmából ismét renoválták. Ezzel tehát a katolikus egyház mellett a világi oldal is bekapcsolódott az emlékezésszervezés folyamatába.²⁵

A következő egyházi emlékbeszédet a mohácsi vész évfordulója alkalmából Gauzer János katolikus plébános tartotta 1860-ban. Az 1876-ban a csata 350. évfordulója alkalmából elhangzott beszédet az eszéki kapucinus zárda másodfőnöke, Galanthai Fekete Fidél mondta el az eszéki „*Főtisztelendő s tudós Strebitzky Irén Atyának*” ajánlva, a beszédet Eszéken is nyomtatták ki.²⁶ A különböző emlékbeszédek valójában nem a csatatéren hangzottak el, hanem a már említett temetői „emlékkápolnában”, illetve a Csele-patak melletti emlékoszlopnál.²⁷

Az 1887. augusztus 12-én megtartott emlékünnepről Bojtár László közöl egy érdekes beszámolót: „*Az emlékünnepről reggelén „harangzúgás, taracklövések, fúvósémbresztő” teremtik meg a nap hangulatát. A M. és Vidéke nemzeti színű címlapkerettel jelenik meg. [...] Délelőtt a Bég-réten (a Kálvária-dombtól nyugatra) tábori mise, amelyre a diszvendégeket és a 10-12 ezer főnyi tömeget bandérium kíséri. [...] Az előkelőségek díszbedjje*

²¹ BOROS 1993, 243; FERKOV 2008, 100–101; FÖLKER 1900, 150–151.

²² KÖVÉR 1839.

²³ CSAJÁGHY 1840; FERKOV 2007, 250.

²⁴ FÖLKER 1900, 60.

²⁵ BOJTÁR 1981, 40, 186; BOROS 1993, 254.

²⁶ GAUZER 1860; GALÁNTAI FEKETE 1876.

²⁷ FERKOV 2007, 251.

*után népiünnepély a vásártéren (a mai hősi emlékmű táján), melynek során póznamászás, kutyaverseny, zsákban futás és nem utolsó sorban: ingyen bormérés emeli a hangulatot.*²⁸

1896-ban, a millennium évében megalakult egy mohácsi emlékmű-bizottság, amely már nem csak a mohácsi polgárokhoz fordult egy, emlékmű megépítése érdekében, amely a mohácsi csatának méltó módon állítana emléket, hanem az egész ország „áldozatra kész közönségéhez” folyamodott és kérte, hogy „járuljon ehhez a szent célhoz adományával és lehetőleg vegyen részt” a munkában „adományok gyűjtésével is”. Az egylet védnöke Kardos Kálmán, Baranya vármegye és Pécs szab. kir. város főispánja, díszelnöke Szily László alispán, elnöke Sepác József, Mohács város bírása volt. Egy mohácsi emlékmű felépítésének ügyét ekkor már a vármegye vezetése is szorgalmazta, ám a kezdeményezés ennek ellenére elhalt.²⁹

1924. április 15-én megalakult a mohácsi csata 400. évfordulójának helyi bizottsága. A kerek évfordulóra történő megemlékezésre szervezett nagyszabású ünnepség-sorozatot a Mohácsi Csata Országos Emlékbizottsága rendezte, fővédnöke pedig nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója volt. A rendezvényt több naposra és igen színesre tervezték, igazi mondanivalója azonban – Trianon kapcsán – erősen politikai tartamú volt. A 400. évforduló alkalmával rendezett grandiózus ünnepség-sorozat kiállításokkal, előadásokkal, gazdanappal, emlékérmé kibocsátásával, illetve a mohácsi Városháza átadásával tisztelgett az ország a mohácsi csata hősi halottai előtt.³⁰

A nemzeti összetartozás gondolatát különösen a mai belvárosban található 'Csatateri emléktemplom', vagy ahogy a mohácsiak ma is nevezik, a 'Fogadalmi templom' alapkötetével kívánták kifejezni. A későbbiekben a város egyik fő jelképének számító monumentális épület szimbolikájával szorosán kötődik az 1526. évi mohácsi csatához.³¹ Az Árkay Aladár – ismert budapesti építész – által

az országos tervpályázatra 1925-ben benyújtott terv kiválóan egyesítette a plébániatemplom liturgikus követelményeiből adódó gyakorlati és az emléktemplom jellegét kifejező monumentális felfogást. A megvalósítás magas költségei miatt viszont mégsem az ő, hanem fia, Árkay Bertalan elgondolását fogadták el. Ez a terv egy egytornyú, akkor különösen modernnek és korszerűnek számító templom építését, az előtte található tér rendezését, valamint II. Lajos lovas szobrának felállítását tartalmazta. A kivitelezés során felmerült nehézségek miatt azonban az eredeti terveket nem tudták maradéktalanul megvalósítani.³²

A neobizánci stílusú Fogadalmi templom alapkötetételére 1926. augusztus 29-én került sor. Az épület alapjába egy-egy kilogramm emlékföldet helyeztek el 3000 magyar község, 52 város és 25 megyeháza udvarából. A kupolája 30 méter magas, 20 méter széles, az 1227 négyzetméter alapterületű templomban 3600 ember fér el egyszerre. A templomot Virág Ferenc pécsi megyéspüspök szentelte fel 1940. augusztus 29-én, védőszentje a Magyarok Nagyszonyja lett. A felszentelés után, ha vonatottan is, de egy ideig még tovább folyt az építkezés, 1952 után azonban szinte teljesen leállt, illetve csupán néhány kisebb és egy nagyobb restaurálás történt. Az épület maradéktalanul mindmáig nem készült el.³³

A Fogadalmi templom legújabb történetéhez tartozik II. Lajos Varga Imre szobrászművész által készített szobrának 2006-os felavatása, a mohácsi csata 480. és a király születésének 500. évfordulója előtt tisztelgő rendezvénysorozat lezárásaként. A szobor – bár nem az eredeti tervnek megfelelően készült el – az egykor Árkay Aladár által kijelölt helyre került. Az emlékművet Mayer Mihály pécsi püspök szentelte fel.³⁴

A templom felújítása és átépítése körül a közelmúltban parázs viták zajlottak. Az ügyben nem tisztünk állást foglalni, azonban az 500. évfordulóra készülve megfontolandó lenne ezt az emlékművet az eredeti tervekkel megegyezően befejezni, szem

²⁸ BOJTÁR 1981, 67.

²⁹ FÖLKER 1900, 99; 10079. sz. gyűjtőív, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár.

³⁰ BOJTÁR 1981, 175; FERKOV 2007, 252; TIHANYI 1950, 26.

³¹ FERKOV 2007, 252.

³² TIHANYI 1950, 47, 101.

³³ FERKOV 2008, 101–102.

³⁴ NYÁRS 2006, 78.

előtt tartva az alapítás mikéntjét (közadakozás) és miértjét (a csata hősi halottai előtti tisztelgés).

Az 1935. évi megemlékezésen ismét Mohácson járt a kormányzó Albrecht királyi főherceggel együtt. Ez év februárjában a város idegenforgalmi bizottsága ülést tartott, ahol kimondták, hogy a város helyi idegenforgalmának fejlesztése szempontjából a farsangi busójárást, a mohácsi csata vonatkozásait, valamint a Dunát és a fürdőéletet kell felhasználni. Láthatjuk tehát, hogy a nemzeti tragédia bizonyos időbeli távolságot meghaladva „ünnepéllé” alakulhat, és még bevételt is jelenthet a városnak.³⁵

A fentiekből is kiténik, hogy az egyház, amely a kezdetektől szervezte, és nagyban meghatározta az emlékállításokat, a 19. század végére, 20. század elejére átengedte a megemlékezések előjogát, ezzel a mohácsi csata múltjának őrzése egyre inkább a világi, profán intézmények és közösségek felügyelete alá került. Példának okáért a Fogadalmi templom sem tudta teljes egészében betölteni eredeti funkcióját, működése egyre inkább szakrális síkra terelődött, a megemlékezések súlypontja pedig időközben a városon kívülre, Sátorhelyre helyeződött át, az ott található történelmi emlékpark vált Nemzeti Emlékhellyé.

Az emlékműépítés gondolata mellett egyre inkább előtérbe került a csatahely ásatásának kérdése is. 1923-ban Brand Ede vezetésével megalakult a II. Lajos Múzeum Egylet, majd két évvel később az ugyanezt a nevet viselő mohácsi múzeum is. Az akkor már Ete János által vezetett intézmény 1953 végén felvette Kanizsai Dorottya nevét. A múzeumalapítás egyik fő célja a csata helyének, illetve sírjainak felderítése volt. Brand szinte azonnal megkezdte a kutatásokat, de mint később kiderült, rossz helyen kereste a csata helyét. A következő ásatás a csata 400. évfordulója előtt két évvel, 1924-ben kezdődött. Ekkor Gergely Endre hadtörténész a Hadtörténeti Múzeum megbízásából kezdett el ásni, de számottevő eredményt ő sem tudott felmutatni. Miután az 1926. évi nagyszabású ünnepek el

múltával már semmiféle támogatást nem kapott, fel is hagyott a további kutatásokkal.³⁶

A mohácsi csatatér hollétét kutató újabb ásatások 1959-ben, 1960-ban, 1976-ban zajlottak. Papp László és Maráz Borbála feltárásai során öt tömegsír helye vált ismertté. A maradványok antropológiai vizsgálatát K. Zoffmann Zsuzsanna végezte el. A tömegsírok megtalálása után Mohács tanácsa emlékművet kívánt emelni a városban, hogy annak falai között méltó módon helyezték el az ősi csontokat – ezt szolgálták volna a Fogadalmi templom két oldalára tervezett, de meg nem valósult csontkamrák is –, a helyi lakosság azonban azt kérte, hogy ne háborgassák a holtakat, a csontok maradjanak a csatatéren. Az is felmerült, hogy a tömegsírok fölé üvegből emelnek egy emlékművet, de végül a sírokat részleges feldolgozásuk után visszatemették. 1976 egyben a csata 450. évfordulója is volt, így a kormány Mohács tanácsának javaslatára nemzeti kegyeleti emlékhely megépítéséről döntött.³⁷

Az 1976. augusztus 29-én tízezer ember jelenlétében felavatott Mohácsi Történelmi Emlékhely Vadász György Kossuth-díjas építész és Zalay Buda kertészmérnök elképzelései szerint épült. A tervezők a kialakítandó létesítményt a szép temetők analógiájára álmodták meg, és ennek jegyében az azokra jellemző kellékekkel is felruházták. A park területe legalább 1700 katona végső nyughelye. A tömegsírok között II. Lajos király, Szulejmán szultán, Tomori Pál, Kanizsai Dorottya és sok-sok névtelen vitéz fából faragott szobrát láthatjuk. A mívesen kidolgozott bronzkapu Pölöskei József ötvösművész munkája. Hálószerkezetének motívumait a tömegsírokban fellelt csontok ihlették. Az emlékpavilonban látható kőrózsa – a Mohács után három részre szakadt Magyarország jelképe – Illés Gyula szobrászművész alkotása, de nem maradtak el a temetői hangulat hagyományos kulisszái, a zöld növényzet, a fák és a virágok sem. Az egész koncepciót a régi falusi temetőkből adaptált, fegyvereket

³⁵ FERKOV 2007, 253.

³⁶ PAPP 1979, 445–449.

³⁷ PAPP 1979, 449–468; MARÁZ 1979, 274–279.

és lovakat ábrázoló kopjafaerdő koronázza. A kopjafák Király József, Kiss Sándor, Kő Pál és ifj. Szabó István munkái. A tíz méter magas, tölgyfából készült keresztet a csatában elhunyt keresztények tiszteletére emelték 1990-ben.³⁸

A tömegsírok helyén kialakított emlékhely sajátos jelképrendszerével a mohácsi csata köben, bronzban, üvegben, betonban, élő és holt fában megelevenített emlékezetévé vált. Művészettörténeti szemszögből ugyan sok kritikával illették az emlékhelyet, de ettől még nem biztos, hogy eredeti szerepét, funkcióját – sírkert – nem tölti be. Átadása után az emlékpark meglehetősen hányatott sorsra ítéltetett, az évek során többször cserélt gazdát, míg végül az 1990-es években a Duna-Dráva Nemzeti Park igazgatóságának kezelésébe került; az igazgatóság jó gazdaként próbálta/próbálja a lehető legtöbbet kihozni a helyből (pl. felújították a kopjafákat, színvonalas kiállítást rendeztek, és az emlékhelyen dolgozó szakemberek egy nagyon jól kigondolt vezető alapján viszik körbe az odalátogató érdeklődőket).

Az emlékhely 2011-ben jelentős megújuláson esett át, ekkor adták át a Szent Koronát formázó impozáns fogadóépületet. A 2012 óta hivatalosan Nemzeti Emlékhely rangot viselő helyszín rendszeresen ad otthont olyan különböző rendezvényeknek, melyek a csatát és annak történelmi korszakát idézik meg, és ily módon a hősokról való méltó megemlékezést szolgálják. A mohácsi csata évfordulóján minden évben itt koszorúznak, rangos egyházi és világi méltóságok részvételével.

Új típusú megemlékezési formák a városban

A mohácsi csata emlékezetének ápolása a mohácsi hétköznapiak része, még ha az itt élőkben sokszor nem is tudatosul pl. a földrajzi elnevezések alapja, vagy egy-egy épület szimbolikus eredete.

A klasszikus megemlékezési formák mellett egyre több olyan újabb akció szerveződik, amely a csata emlékét nem szokványos módon ápolja, de ugyanúgy szélesebb társadalmi réteget szólít meg. 2017-ben pl. a Nemzeti Emlékhelyre a királyi sereg egykori útvonala mentén lovas és biciklis zárándoklatot szerveztek Dr. Négyesi Lajos ezredes, csatátérkutató vezetésével. Iskolaidőben egyre gyakoribb a határon túli, elsősorban délvidéki diákok látogatása is a Nemzeti Emlékhelyen.

Emellett a csata évfordulójának tiszteletére a Mohácsi Torna Egylet 1888 Nimród Íjász Szakosztálya minden évben megrendezi a II. Lajos Emlékversenyt, vagy megemlíthetjük a mohácsi Városvédő Egyesület által nemrég újraindított „*Tomor kardja*” elnevezésű váltófutóversenyt.

A Mohácsi Újság 2016-ban arról tudósított, hogy „*Mohács 1526 – Európa kapuja*” címmel rockmusical formájában készülnek színpadra vinni az 1526. évi mohácsi csata történetét. Az ötlet egy mohácsi születésű szövegírótól (Schiszler Zsolt) származik, a darab két felvonásban mutatja be a mohácsi csata előzményeit és eseményeit. A tervek szerint a rockmusicalt Mohács lakosai tekinthetik meg elsőként, mivel a mű szerzőjének elképzelése az, hogy a Széchenyi téren, a Fogadalmi templom előtt megrendezett ősbemutatón adják elő először.³⁹

ÖSSZEGZÉS

Egy történelmi esemény jelentősége nem kizárólag magából az eseményből, hanem a későbbi korok gondolkodásából is fakad, ily módon korántsem mindegy, mit látnak bele az utódok. Az 1526. évi mohácsi csata a magyar történelem egyik legismertebb eseménye, a legtöbbet emlegetett ütközete. A magyarok egy komoly vereséget tettek szimbólummá, s az az idők során a magyar nemzeti emlékezet, identitás

és nemzeti érzés részévé vált. A kulturális emlékezet legfontosabb szerepe a nemzedékek, illetve a kortárs társadalom tagjai közötti kapcsolat és kommunikáció biztosítása. Az emlékezet szervezése különféle társadalmi funkciókat tölt be, a megemlékezések az élők és holtakat egyazon közösség tagjaivá avatják.

A török idők óta számos emlékhely és emlékmű őrzi Magyarországon. Az 1526. évi sorsdöntő csata

³⁸ <http://www.mohacsiemlekhely.hu/> (Megtekintés ideje: 2019. 11. 15.)

³⁹ HASANOVIC-KOLUTÁ CZ 2019, 615–616.

a mai napig jelen van a mohácsi polgárok tudatában, az azzal kapcsolatos emlékezetszervezés korán megindult a városban. Az ütközettel kapcsolatos első emlékállítás 1787-re datálható, ettől kezdve az emlékoszlopok, emlékbeszédek, kiadványok, szobrok, épített objektumok általi megemlékezés szokása folyamatosnak mondható Mohácson. A város az idők folyamán egyre inkább azonosult a mohácsi csata emlékével, e történelmi esemény a település arculatába is beépült. Az emlékállítások szervezésének folyamatában kezdetben a katolikus egyház volt a meghatározó, a 19. század végére, 20. század elejére azonban a mohácsi csata emlékezetének őrzése egyre inkább a világi, profán intézmények és közösségek felügyelete alá került.

Az épített objektumok mellett számos intézmény- és utcanév is őrzi a mohácsi hősök emlékét a városban, sok egyházi és világi emlékbeszéd maradt fenn, ezenkívül a környék dülő-, szurdok-, rét és egyéb határnevei, valamint az egyes helyekhez köthető legendák, képzőművészeti alkotások is utalnak

az 1526-ban lezajlott ütközetre és az egykori oszmán világra. A mohácsi csata emlékezetének ápolása helyi közösségteremtő erővel is bír. A klasszikus megemlékezési formák mellett egyre több olyan újabb akció szerveződik, amely a csata emlékét nem szokványos módon ápolja, de ugyanúgy szélesebb társadalmi réteget szólít meg.

A mohácsi csata 400. évfordulóján nagyszabású ünnepség-sorozattal tisztelgett az ország a sorsdöntő ütközet hősi halottai előtt. Az 500. évfordulóhoz közeledve nekünk lesz feladatunk a méltó megemlékezés megszervezése. A korábbi nagy fellendüléseket követő nagy lecsengésekből okulva remélhetőleg mindezt hosszú távra tervezve, egymással együttműködve, a mohácsi csatával kapcsolatos régi, beidegződött toposzokat meghaladva sikerül majd megtennünk. Bármilyen megemlékezési módot választunk is majd, a lényegen mit sem változtat – amíg emlékezet van, addig a mohácsi hősök tettei is tovább élnek.

IRODALOM

- BARNA 2011: Barna Gábor: Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra, nemzet, identitás*. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások. Budapest 2011. Online dokumentum: <http://mek.oszk.hu/09300/09396/html/index.htm> (Letöltés ideje: 2018. május 21.)
- BOJTÁR 1981: Bojtár László: *Mohács művelődéstörténetének krónikája a felszabadulásig*. Mohács 1981. Kézirat, Kanizsai Dorottya Múzeum. Helytörténeti adattár 271.
- BOROS 1993: Boros László: Mohács építészeti és képzőművészeti emlékei. In: Ódor Imre (szerk.): *Tanulmányok Mohács történetéből*. Mohács 1993, 237–260.
- BRAND é. n.: Brand Ede: *Adatok Mohács történetéhez*. Mohács, é. n. Kézirat, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár 7–67, 100.
- CSAJÁGHY 1840: Csajághy Károly: *Egyházi gyászbeszéd, melyet a mohácsi vérmezőn, ama szerencsétlen Lajos-csata napján (aug. 29.) mondott*. Pest 1840, 23. Online dokumentum: https://mandadb.hu/common/fileservlet/document/949666/default/doc_url/BALL_000182_006.pdf (Letöltés ideje: 2019. november 11.)
- CSEPELI é.n.: Csepeli György: *Azonosságtudat és nemzeti hovatartozás*. h.n., é.n. 54-57. Online dokumentum: http://www.fsze.hu/szociologia/csepeli/csepeli_gyorgy_azonossag_tudat_es_nemzeti_hovatar_tozas.pdf. (Letöltés ideje: 2018. március 5.)
- ETE 1966: Ete János: A mohácsi csata helye a dülőnevek alapján. *Művelődési Tájékoztató* 1966. február, 91–92.
- ETE 1954: Ete János: *Mohács város népének története*. Mohács 1954. Kézirat, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár. Lt.sz. 83-67-018. 60.

- ETE 1973: Ete János: Részletek Mohács múltjából. In: Müller Géza (szerk.): *Mohácsi honismeret*. Mohács 1973, 19.
- FERKOV 2008: Ferkov Jakab: A mohácsi Csataéri Emlékkápolna és a Fogadalmi-, vagy Emléktemplom. In: Duczon Árpád (szerk.): *Európai örökségünk: a pécsi és djakovói egyházmegye bemutatkozik*. Pécs 2008, 100–104.
- FERKOV 2015a: Ferkov Jakab: A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai Mohács példáján. *Forrás* 47/7–8. (2015) 142–159. Online dokumentum: www.forrasfolyoirat.hu/1507/ferkov.pdf (Letöltés ideje: 2018. március 5.)
- FERKOV 2015b: Ferkov Jakab: *Az egykori törökvilágra utaló földrajzi dűlő és egyéb határnevek Mohácson és környékén*. Mohács 2015, Kézirat.
- FERKOV 2007: Ferkov Jakab: Mementó, megemlékezés: 1526. In: Taslidžić, Davorin (ed.): *Povečalo 2–3, Časopis za povijest i prosudbe o povijesnoj zbilji*. Beli Manastir 2007, 247–256.
- FERKOV 2014: Ferkov Jakab: *Népek találkozása a Mohácsi Dunánál*. A Kanizsai Dorottya Múzeum állandó kiállításának forgatókönyve. Mohács 2014, Kézirat. 12.
- FÖLKER 1900: Fölker József: *Mohács története*. Mohács 1900, 188.
- GALÁNT HAI FEKETE 1876: Galánthai Fekete Fidél: *Egyházi emlékbeszéd, melyet a mohácsi vész évfordulati napján auguszt. hó 29-én 1876. Mohácson mondott*. Eszék 1876.
- GAUZER 1860: Gauzer János: *Egyházi emlékbeszéd, melyet a mohácsi vész évfordulati napján, augusztus hó 29-én 1860. Mohácson mondott*. Pécs 1860.
- HASANOVIC-KOLUTÁ CZ 2019: Hasanovic-Kolutác z Andrea: 1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019, 563–617.
- HOPPÁ L 2011: Hoppál Mihály: Magyar nemzeti jelképek és a kulturális identitás. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen 2006, augusztus 23–26.) elhangzott előadások*. Budapest 2011, Online dokumentum: <http://mek.oszk.hu/09300/09396/html/index.htm> (Letöltés ideje: 2018. május 21.)
- HORVÁTH 1934a: Horváth Kázmér: *Mohács*. Mohács 1934.
- HORVÁTH 1934b: Horváth Kázmér: Mohács múltja és jelene. In: Kalotai László (szerk.): *Pécs-baranyai ismertető*. Pécs 1934, 62–72.
- HORVÁTH 1936: Horváth Kázmér: *A mohácsi csata emlékműve*. Város kultúra 9/9–10. (1936) 106–108.
- HORVÁTH 1935: Horvát Kázmér: *A mohácsi csata emléktplomának építkezése. Beszámoló az 1935. évi gyűjtés eredményéről és az 1932-től végzett munkálatokról*. Mohács 1935.
- HORVÁTH 1933: Horváth Kázmér: *Kétezredéves Mohács. Történelmi vázlat*. Pécs 1933.
- JAKAB 2014: Jakab Albert Zsolt: Az emlékezet társadalmi funkciói Kolozsváron (1440–2012). *Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata* 125 (2014) 605–617.
- KISS 1998: Kiss Béla: *A mohácsi csata*. Mohács 1998, 207.
- KISS 1988: Kiss Béla: *A mohácsi csata a legújabb kutatások tükrében tárgyi bizonyítékok alapján*. H. n., 1988.
- KÖVÉR 1839: Kövér János: *Mohács véres mezején, ama szerencsétlen ütközetnek forduló napján, mint néhány Király József pécsi püspöktől alapított nemzeti gyász ünnepén, 29. aug. 1837. tartott egyházi beszéd*. Pécs 1839.
- MARÁZ 1979: Maráz Borbála: Újabb tömegsírok a mohácsi csataéren. In: Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete*. Budapest 1979, 274–279.
- NAGY 2017: Nagy Kálmán: *Nekünk Mohács, – kell! Mohács helytörténete versekben és képekben*. H.n. 2017.

NAGY–HANCZ 2016: Nagy Kálmán – Hancz Erika: *Az oszmán kori Mohács*. H.n. 2016.

NYÁRS 2006: Nyárs Annamária: A mohácsi csata emlékművei a városban. *Belvedere* 18:7–8 (2006) 70–82.

PAPP 1979: Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. In: Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete*. Budapest 1979, 445–449.

TIHANYI 1950: Tihanyi János: *A mohácsi Csatateri emlék és Fogadalmi templom története*. Mohács 1950, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár 263, 175

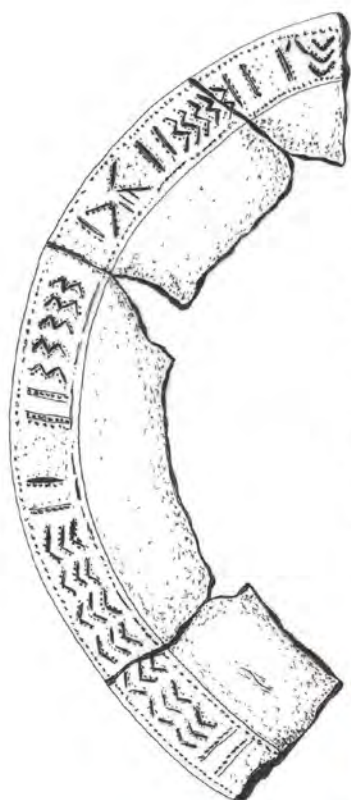
TIHANYI 1956: Tihanyi János: *Mohácsi útmutató*. Mohács 1956. 10079. sz. gyűjtőív, Kanizsai Dorottya Múzeum. Helytörténeti adattár 2.

THE BATTLE OF MOHÁCS IN 1526 IN THE MEMORY OF THE INHABITANTS OF MOHÁCS

ANDREA HASANOVIC-KOLUTÁ CZ

The significance of a historical event stems not only from the event itself, but also from the thinking of later ages. Therefore, what the offspring see is not at all irrelevant. The Battle of Mohács in 1526 is one of the most well-known events in Hungarian history, the most frequently mentioned battle. The Hungarians have made a symbol of a serious defeat, which over time has become part of the Hungarian national memory, identity and national feeling. The most important role of cultural memory is to ensure interconnection and communication between generations and members of contemporary society. The organization of memory fulfills various social functions, commemorating the living and the dead as members of the same community. The Turkish times are preserved in Hungary by numerous memorials and monuments. The Turkish times are preserved in Hungary by numerous memorials and monuments. The 1526 lottery battle is still present in the minds of the citizens of Mohács, and the commemoration of it began early in the city. The first memorial exhibition related to the battle dates back to 1787, and since then the tradition of commemoration by memorial columns, speeches, publications, statues and built objects can be reported to be continuous in Mohács. Over time, the city became more and more identified with the Battle of Mohács, and this historic event was incorporated into the image of the settlement. Initially, the Catholic Church was decisive in the organization of the memorial exhibitions. By the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, however, the preservation of the memory of the Battle of Mohács was increasingly under the control of secular, profane institutions and communities. In addition to the objects being built, numerous institutional and street names preserve the memory of the Mohács heroes in the city; many ecclesiastical and secular remembrances are preserved, and the area's vineyards, gorges, meadows and other landmarks, as well as legends and artworks associated with each site, allude to the 1526 battle and the former Ottoman world. Maintaining the memory of the Battle of Mohács also has a local community-building power. In addition to the classical commemorations mentioned above, more and more new actions are being organized that do not celebrate the battle in the usual way but also appeal to a wider social class. On the 400th anniversary of the Battle of Mohács, the country paid tribute to the heroic dead of the decisive battle. As we approach the 500th anniversary, we will have the task of organizing a worthy commemoration. We will learn from the great downs that followed the great boom, hopefully with long-term, collaborative work, over the old, well-established topos associated with the Battle of Mohács. Whatever form of commemoration we choose, it does not change the essence: as long as there is memory, the actions of the Mohács heroes will survive.

A KÖTET MEGJELENÉSÉNEK TÁMOGATÓI

A Salisbury Kft. a régészet és műtárgyvédelem terén hazánk egyik legrégebben működő magánvállalkozása.

Országosan akkreditált vállalkozásként a régészeti munkák és az örökségvédelem területén a legkorszerűbb technológia segítségével nyújt teljes körű szolgáltatásokat.

www.salisbury.hu

ÁSATÁRS Kulturális

Régészeti Szolgáltató és Kereskedelmi
Korlátolt Felelősségű Társaság

TEVÉKENYSÉGI KÖRÖK

- megelőző feltárások, leletmentések szakmai-technikai lebonyolítása, ásatásvezetés
- régész és technikus biztosítása
- terepbejárások, egyéb régészeti terepmunkák
- régészeti kézi földmunka
- szakértői tevékenység, hatásvizsgálatok, ERD-k
- lelet- és adattári anyag leltározása
- régészeti feldolgozások: dokumentáció készítés, leletanyag rajzolása, fotózása, publikálás
- régészeti leletanyag restaurálása
- légifotózás

6000 Kecskemét, Futár u. 12.

www.asatarskft.hu

4600 Ft

www.martinopitz.hu